

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ
ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

**ЎЗБЕК ТИЛИ ВА УНИ ЎҚИТИШ УСЛУБИЯТИ
КАФЕДРАСИ**

**УМУМФИЛОЛОГИК
ТАДҚИҚОТЛАР:
МУАММО ВА ЕЧИМЛАР**

**Таниқли олим, филология фанлари номзоди,
профессор Худайберган Жўраевнинг 80 йиллик юбилейига
бағишланган илмий-амалий анжуман
МАТЕРИАЛЛАРИ**

Жиззах – 2014

Тўплам филология фанлари номзоди, профессор Худайберган Жўраевнинг 80 йиллик юбилейи муносабати билан чоп этилган бўлиб, ундан филология фанлари ҳамда уларни ўқитиш билан боғлиқ бўлган муаммоларга бағишланган илмий ва илмий – методик мавзудаги мақолалар ўрин эгаллади.

Ташкилий қўмита: проф. О.Дўсматов (раис), проф. Н.Алимов, доц. А.Тангиров, доц. М.Султонов, п.ф.н.Қ.М.Ядгаров (раис ўринбосари), ф.ф.н.Ш.Ҳайдаров, доц.Т.Алмаматов, доц.Б.Файзуллаев, доц.М.Турсунпўлатов, ф.ф.н.А.Турсункулов, ф.ф.н.Ю.Каримова.

Бош муҳаррир: проф.О.М.Дўсматов

Маъсул муҳаррир: п.ф.н.Қ.М.Ядгаров

Муҳаррирлар: доц.Т.Алмаматов, доц.М.Турсунпўлатов, доц.Б.Файзуллаев, ф.ф.н.А.Турсункулов.

Техник муҳаррир: З.Қаршибоева

Мақолаларнинг илмий савияси учун муаллифларнинг ўзлари масъулдир.

Тўплам Абдулла Қодирий номидаги жиззах давлат педагогика институти Илмий кенгашининг 2014 йил 29 январдаги йиғилиши қарорига мувофиқ нашрга тавсия этилган.

©Абдулла Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институти, 2014 йил

ТҶҲХАТ ҶРНИДА

Устозга эҳтиром

Янгиланган, бутунлай ўзгача сифат босқичига кўтарилган таълим-тарбия жараёнидан кўзланган асосий мақсад ёш авлодни, юртбошимиз таъкидлаганларидек, ҳар томонлама етук ва баркамол этиб камол топтиришдан иборатдир. Ана шу мақсадни амалга оширишда юксак тайёргарликка эга, фундаментал илмий билимлар эгаси бўлган устоз-мураббийлар, бир сўз билан айтганда, ўз ишининг устаси бўлган профессионал ходимларнинг роли ҳамда фаолияти ўта муҳим аҳамиятга эга.

Кўхна Жиззах воҳасининг ҳозирги кундаги асосий ва муҳим таълим-тарбия ўчоғи бўлиб келаётган педагогика олий ўқув юрти бир неча ўн йиллардан бери нафақат Жиззах вилояти, балки Республикаимизнинг барча ҳудудлари учун зарурий мутахассис кадрларни етказиб бермоқда. Бунинг учун малакали илмий-педагогик кадрларнинг бир қанча авлоди ўз ишини такомилга етказиб самарали фаолият юритиб келмоқда. Бунда, айниқса, “қатта авлод” дея аталмиш бўғин вакиллариининг ўрни бекиёс. Худди мана шу сабабга кўра, бизнинг институтимизда устоз-мураббийлар, отахон профессор-ўқитувчиларга бўлган эътибор яхшиланса-яхшиланиб бормоқдаки, лекин бир муддат ҳам сусайгани йўқ. Бунинг маҳсули сифатида кейинги йиллар давомида ўтказиб келинаётган қатор юбилейлар, муҳим аҳамиятга эга бўлган “Устоз-шогирд” тизимининг борган сари такомиллашиб бораётгани, кекса авлод рағбатига йўналтирилган бошқа ҳил тадбирларни кўрсатишимиз мумкин. Халқимизнинг пурҳикмат “Оталар сўзи – ақлнинг кўзи” нақлига монанд, ёши улуг устозларимизнинг ҳар бир сўзию маслаҳати инобатда, ўзлари эса ҳурмату иззатда.

Бугун ана шу қатта авлод вакиллариининг бўлган филология фанлари номзоди, профессор Худайберган ака Жўраевнинг юбилейини нишонламоқдамиз. Устоз 1974 йил институт ташкил топгандан бошлаб институтида фаолият кўрсатиб келмоқда. Бу даврда кафедра мудури, факультет декани лавозимларида фаолият кўрсатди.

Х.Жўраев 1975 йилда “Турк калтатой ўзбек шеваларининг фонетик, морфологик хусусиятлари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1991 йилда Олий аттестатция комиссиясининг қарорига асосан бошланғич таълим тиллар кафедраси профессори илмий унвонига сазовор бўлди.

Профессор Х.Жўраев педагогик фаолияти давомида 5 та монография, 3 та илмий услубий қўлланма, 260 дан ортиқ илмий-оммабоп мақолалар муаллифдир.

Устоз олим ҳозирда 80 ёшга қадам қўйдилар. Мана шу давр мобайнида халқ таълими соҳасидаги хизматлари учун “Шавкатли меҳнати учун”, “Меҳнат фахрийси” ва “Ўзбекистон халқ маорифи аълоҳиси” унвонлари билан тақдирланди.

Кўплаб шогирдларнинг беназир устози бўлмиш ушбу инсон ҳақида кўп ва ҳўб сўз юритиш мумкин, лекин мен ушбу жонқуяр ва тиришқоқ, меҳрибон ва талабчан, филология илмининг таниқли билимдони ҳақидаги фикрларни мухтасар қилган ҳолда таъкидлашни лозим деб биламанки, худди устоз Худайберган акага ўхшаган мутахассисларнинг ўрнатқ бўларли фаолияти Жиззах педагогика институтиининг институт бўлиб шаклланишида, ҳозирги кун даражасига етишида белгилловчи омил бўлиб хизмат қилган.

**О.М.Дўсматов ЖДПИ ректори,
Физика-математика фанлари доктори, профессор**

ASRLARGA TATIGULIK UMR

Do'stim Jo'raye Xudoybergan Jo'rayevichni 1950-yildan beri taniyman. O'sha yili ikkalamiz Samarqanddagi o'qituvchilar tayyorlash 2 yillik pedagogika institutiga talabalikka qabul qilingan edik. Shu davrdan boshlab bizning do'stligimiz boshlangan edi. Do'stim X Jo'rayev Baxmal tumanining O'smat shaharchasidagi Yo'ldoshboy mahallasida oddiy mehnatkash oilasida 1934-yil 1-yanvar kuni dunyoga kelgan. Ilm olishga ishtiyoqi baland X.Jo'rayev 6 yoshidan boshlab boshlang'ich maktabda ta'lim ola boshlagan. O'quvchilik yillarida maktab dasturida berilgan mavzularni puxta o'zlashtirganligi sababli o'sha davr qonun qoidasiga binoan bir yilda 2 sinf dasturini to'la o'zlashtira olgan.

Maktab ma'muriyati va o'qituvchilar jamoasi Xudoybergandagi ilmga bo'lgan chanqoqlikni sezib, uning qobiliyatiga alohida e'tibor berib, boshlang'ich sinfning o'zidayoq 2-sinf dan birdaniga 4-sinf ga ko'chirib o'qitishni ma'qul ko'rishib tegishli qaror qabul qilishgan.

Tirishqoq, ilm olishga ishtiyoqi baland Xudoybergan o'zidan ikki-uch katta yoshli o'quvchilar orasida yana o'zini ko'rsata boshladi. Mana shu ilmga chanqoqlik,ilm olishga havas Xudoybergan do'stimizni 7-sinf ga borganida yana o'qituvchilar –maktab jamoasi va rahbariyatining diqqat-e'tiborini o'ziga tortdi. Natijada maktab rahbariyati 7-sinf dan birdaniga bir yil sakratib 9-sinf o'quvchisiga aylantirishdi. Shunday qilib do'stimiz X Jo'rayev 10 yillik umumiy o'rta ta'limni 8 yilda tamomlab 16 yoshida Samarqanddagi o'qituvchilar tayyorlash pedagogika institutining ikki yillik o'qishiga qabul qilingan. Xudoybergan Jo'rayev bu jabhada o'zini ko'rsata bildi. Ustozlari bu talabaning o'qishga bo'lgan havasini mashg'ulotlarga bo'lgan qiziqishini ko'rib, boshqa talabalarga na'muna sifatida ko'rsatar edilar. Shu o'qish davridanoq Xudoybergan Jo'rayev institut qoshidagi devoriy gazetada ilmiy maqolalar bilan ishtirok eta boshladi.

Aniq esimda, 2-kursda o'qir edik bir kuni qarasam devoriy gazetada yosh olim 2-bosqich tolibi Xudoybergan Jo'rayevning "Dialektologiya fani va uning ravnaqi" mavzusida maqolasi e'lon qilinibdi. Devoriy gazetadagi ushbu maqola X. Jo'rayevga institut olimlarining nigohini qaratdi. Shunday qilib institutni tamomlab hammamiz o'z tumanimizda yosh mataxassis sifatida faoliyat ko'rsata boshladik. Men ikki yil Jizzaxda o'qituvchilik qildim va 1954-yil Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat Universitetining fizika-matematika fakultetiga qabul qilindim.

Universitetda ijtimoiy fanlardan o‘tiladigan mashg‘ulotlar 2 ta 3 ta fakultetning parallel kurslarida birga qo‘shilgan holda ma‘ruzalar o‘tilar edi.

1-sentabr darsga borsam qay ko‘z bilan qarayki, auditoriyaning 1-partasida Xudoybergan o‘tiribdi. Uni ko‘rdimu xursand bo‘lib ko‘rishib qoldim. Bildimki, Xudoybergan universitetning filologiya fakulteti 1-kursiga qabul qilingan edi. Biz ikkimizga yana 5 yil birga o‘qish, hamnafas bo‘lish nasib etdi.

Ustozlarimiz professorlar Ulug‘ Tursunov, Sulaymon Ato, Xudoyberdi Doniyorov, Rahim Muqimov, J.Hamdamiyov, Abdujabbor Muxtorov, G.Ibragimovlar hamisha Xudoyberganning ilmga bo‘lgan qiziqishini maqtar edilar. Kursdoshlarimizdan professor B.O‘rinboyev, E.Begmatov, do‘stlarimiz Akram Tojiboyev, marhum O‘ktam Zokirovich Olimov, Karim Soatovlar ham uning iqtidoriga havas bilan qarashar edi. Shunday qilib talabalik yillari ham tugab yana hammamiz har tomonga uchirma bo‘lib ketdik. 1973- yil sobiq hukumatimizning maxsus qarori bilan Jizzax viloyati tashkil etildi. 1974- yilning o‘zidayoq A.Qodiriy nomi bilan pedagogika instituti tashkil etildi. Shu yillari men tuman hokimiyatida rahbarlik lavozimida faoliyat ko‘rsatar edim. Viloyat miqyosidagi bir yig‘ilishga borsam yana do‘stim Xudoybergan Jo‘rayev o‘tiribdi. Keyinchalik suhbatlashib bildimki, do‘stim universitetni tamomlagandan so‘ng maktabda ishlash bilan birga ilmiy izlanish olib borib 1970- yillarda Samarqand davlat pedagogika institutining birinchi rektori professor Orifjon Ikromov nigohiga tushib, u kishining taklifiga binoan institutga ishga qabul qilinibdi. Tez orada ustozimiz professor U.T.Tursunov va Abdujabbor Muxtorov rahbarligida “Turk – Kaltatoy o‘zbek shevalarining fonetik – morfologik va leksik xususiyatlari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilibdi.

Xudoybergan Jo‘rayevning ilmga chanqoqligi sabab bo‘ldi shekilli, bizni yana hayot so‘qmoqlarida uchrashtirdi. O‘sha yillardan to shu kunlargaacha ancha vaqtlar o‘tdi. Do‘stimiz institutda bir necha yillar kafedra mudiri, fakultet dekani kabi rahbarlik lavozimlarida ishlab ilmiy maqolalar, monografiyalar e‘lon qildi va avval dotsent keyin professorlik darajasigacha ko‘tarildi. Taqdirning taqozosini qarangki, davlatimiz o‘z mustqilligini e‘lon qilgandan so‘ng Jizzax davlat pedagogika instituti qoshida iqtidorli bolalar litseyi tashkil etilib, men rahbar bo‘lib qoldim va yana yoshlikdagi do‘stim hozir professor Xudoybergan Jo‘rayev bilan birga ishlash nasib etib turibdi. Mana shu

litseyda yigirma yildan oshdiki, men do'stim, birodarim – Xudoybergan Jo'rayev bilan yelkama - yelka turib yosh avlodni komil inson, intellektual qobiliyatlarini shakllantirishdek ulug'vor ishga birga qo'l ushlashib mehnat qilib kelmoqdamiz.

Xudoybergan Jo'rayevning hayotiy faoliyati faqat yoshlarni o'qitish, ularga tegishli ko'nikma va malakalar hosil qilishga to'liq qaratilgan emas, balki mustaqil O'zbekistonimizning mustaqilligini mustahkamlashga, institut, litsey va mahalladagi turli tarbiyaviy tadbirlarda faolligi bilan ham ajralib turadi. Ayniqsa, mahalladagi ko'pgina ta'lim – tarbiyaviy ishlarda – yoshlar tarbiyasi, oila tarbiyasi kabi masalalarda ko'pgina maqola va ocherklarning ham avtoridir. Do'stimiz X.Jo'rayev esini tanibdiki, yoshlar ta'lim-tarbiyasi, ularning turmush tarzi, yashash sharoitlari, orzu-havaslar, qiziqish va intilishlari zahirida yashab kelmoqda. Shu bois X.Jo'rayevni pedagogik faoliyati va tashkilotchilik qobiliyati hamda el-yurt tashvish-u quvonchlari bilan har doim band bo'lib yurishiga nazar solsak, ulug' mutafakkir Mir Alisher Navoiyning xalq g'ami, tashvishi, farovon hayot qurish uchun fidokorona mehnat qilayotgan insonlarga nisbatan

Odami ersang demagil odamiy,

Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami, -

degan o'lmas satrlari xuddi shu X.Jo'rayevga o'xshagan insonlarga qarata aytilgan chaqiriqdek tuyuladi.

X.Jo'rayev bugunda 60 yildan beri yoshlar ta'lim- tarbiyasida faollik ko'rsatmoqda. 60 yil hazil gap emas, ammo ustoz domlaning shijoati baland, yurishi, turishi, kiyinishi, fikr bildirishi, mashg'ulotlardagi talabchanlik, kuzatuvchanlik, o'z talabalariga mehribonligi, yuksak bilimi talabalar ta'lim- tarbiyasida, ularning mustaqil hayotga bo'lgan munosabatlarida, insoniy fazilatlarining shakllanishida beqiyos ibrat namunasi. Men do'stim, hamkasbim – professor Xudoybergan Jo'rayevga yoshlarga ta'lim-tarbiya berishda ulkan zafarlar, omadlar, asrlarga yetgulik umr, sihat- salomatlik tilayman.

Marat Zokirov
O'zbekiston Qahramoni

САМАРҚАНД ТИЛШУНОСЛИК МАКТАБИНИНГ ЗАБАРДАСТ ВАКИЛИ

Бугун таваллудига саксон йил тўлишини нишонлаётган, профессор Худойберган Жўраевнинг камолга етиши, мамлакатимизнинг кўзга кўринган тилшунос олимларидан бири, филологик таълим ташкилотчиси даражасига эришувида Самарқанд Давлат университетининг жуда катта ҳиссаси бор. Негаки, ўқитувчиликка, илмга чанқоқ ўн олти ёшлик йигитча 1950 йилда ўзи туғилиб ўсган Бахмал туманидан илк бор Самарқанд шаҳрига келиб, икки йил давомида шаҳардаги ўқитувчилар тайёрлаш институтида таълим олди. Шундан кейин ўрта махсус маълумотга эга бўлган Худойберган Жўраев Бахмалдаги ўзи ўқиган 12-ўрта мактабда она тили ва адабиёт фанидан дарс берди. Ўз билимини ошириш, олий филологик маълумот олишга кучли иштиёқ туфайли у 1954 йилда иккинчи марта Самарқанд шаҳрига илм олиш истагида қадам қўйди. Худди шу йили у ЎзДУ (ҳозирги СамДУ) филология факультетига ўқишга кирди. У факультетда Улуғ Турсунов, Воҳид Абдуллаев, Абдулла Сулаймонов, Ҳамдам Бердиёров, Худойберди Дониёров, Ориф Икромов, Маҳмудали Юнусов, Абдужаббор Мухторов каби йирик тилшунос ва адабиётшунос олимлардан билим сирларини мукаммал ўрганди ҳамда бу устозлар билан доимо яқин алоқада бўлди. Талабалик йиллари давомида у сўз оламининг сеҳри нимадалигини билиш иштиёқи билан яшади, бадий асарлар ўқиб, улардаги улкан сўз санъаткорларининг маҳоратидан баҳраманд бўлди, халқ орасида юриб, адабий тилимизда унутилаёзган сўзларни эринмай тўплаб, саралаб борди.

Х.Жўраев 1959 йилда университетни муваффақиятли тугатгач, ўз жонажон диёри Бахмалга яна қайтиб келди. Чунки бир инсоний масъулият унга тинчлик бермасди, яъни уни вояга етказган, ўқитган, олий маълумотли филолог ўқитувчилар сафига қўшган ўз эли Бахмал тумани олдидаги қарзидан оз бўлса-да қутилиши лозим эди. Шунинг учун у 1959-1969 йиллар давомида Бахмал туманидаги мактабларда ўқитувчи ва илмий бўлим мудири сифатида самарали фаолият кўрсатди, минг-минглаб ёш илмсевар ёшларга она тили ва адабиётдан сабоқ бериб, уларнинг илм сари парвоз қилишига яқиндан кўмаклашди.

1969 йилда Х.Жўраев устозлари О.Икромов, В.Эгамов, А.Мухторовларнинг даъвати билан С.Айний номидаги Самарқанд

давлат педагогика институтига ишга келди, ўзбек тилшунослиги кафедрасида ўқитувчи, кейинчалик катта ўқитувчи бўлиб ишлади. Устоз тилшунос олим, проф.У.Турсунов илм олиши истагида бўлган Х.Жўраевга Бахмал ва Ғаллаорол туманларида яшовчи турк-калтатой шеваси вакиллари нутқини жиддий кузатиш, шу шевага доир материаллар тўплашдек муҳим вазифани топширади. Бу мавзунинг танланиши ва номзодлик диссертацияси сифатида ёш тадқиқотчига берилишида таникли диалектолог олим Худойберди Дониёровнинг ўша йилларда москвалик ўзбекшунос олима Г.Ф..Благова билан ҳамкорликда Москвада эълон қилинган йирик мақоласи ҳам сабабчи бўлган, деб ўйлаймиз [1].

Х.Жўраев илмий-педагогик тақдирида унинг собиқ курсдоши Бозорбой Ўринбоевнинг алоҳида ўрни бор. Чунки Х.Жўраевни СамДПИга ишга келишни даъват этган, уни устоз, проф.У.Турсунов ёнига олиб бориб, номзодлик иши учун мавзу танлашга кўмаклашган киши ҳам ўша вақтда СамДПИ ўқув ишлари проректори, доц. Б.Ўринбоев бўлади. Х.Жўраев турк-калтатой шевасининг фонетик, морфологик ва лексик хусусиятларини ўрганишга бағишланган ўндан ортиқ илмий мақолаларини синчиклаб кўриб берган, таҳрир қилган Б.Ўринбоев бу ишларнинг СамДПИ ва СамДУ илмий тўпламларида нашр этилишида ҳам бош-қош бўлди. Устоз, проф.Улуғ Турсуновнинг вафоти (1971)дан кейин Х.Жўраевга бошлаган илмий ишини ниҳоясига етказиш, уни ташлаб қўймасликка ундаган Б.Ўринбоев аста-секинлик билан Х.Жўраевнинг илмий иши номзодлик иши сифатида яқунланиши ва кафедра йиғилишида муҳокама қилинишига ҳам яқиндан кўмаклашди. 1975 йилга келиб, Х.Жўраевнинг илмий иши Ашхабод шаҳридаги илмий кенгашда муваффақиятли равишда ҳимоя қилинади [2]. Бу ишга проф.У.Турсунов илмий раҳбарлик қилган бўлса, яна бир устоз, проф.А.Мухторов илмий маслаҳатчи сифатида унинг яқунланишига, номзодлик иши сифатида шаклланишига яқиндан ёрдам берди.

Шуниси эътиборлики, Х.Жўраев 1974 йилдан эътиборан ўз иш фаолиятининг кўрик ерда янгидан ташкил этилган Жиззах давлат педагогика институтида давом эттириб келмоқда. Бу илм масканида Х.Жўраев дастлаб ўзбек тилшунослиги кафедрасининг доценти (1974-1989), кейинчалик кафедра мудири (1974-1975), ўзбек тили ва адабиёти факультетининг декани (1975-1978), бошланғич таълим факультети декани (1978-1985) сифатида самарали фаолият

кўрсатиб келди [3]. У собиқ курсдоши, институт ректори, проф.Б.Ўринбоевнинг даъвати ва яқин кўмаги туфайли ҳимоя қилинган номзодлик иши материаллари асосида иккита йирик монографик тадқиқотни тайёрлаш ва нашр этишга муваффақ бўлди [4]. Шу билан бирга олим ўзбек тилшунослиги, айниқса, унинг диалектология, лексикология, грамматика соҳаларига оид элликдан ортиқ илмий мақолалар, ўнга яқин ўқув қўлланмалари ва услубий тавсиялар муаллифи саналади. Ана шу ишлар самараси сифатида 1989 йилда собиқ Иттифоқ ОАКи қарори билан Х.Жўраевга профессорлик унвони берилган эди. 1979 йилда Х.Жўраев Ўзбекистон халқ маорифи аълочиси нишони ҳам тақдирланган. Ҳозирги вақтда саксон баҳорни қаршилаётган проф.Х.Жўраев талабаларга тилшунослик сирларини ўргатишда янги педагогик технологиялардан кенг фойдаланиш, ўзбек тилшунослигининг диалектология, лексикология ва этимология соҳаларига оид янги илмий асарлар яратиш иштиёқи билан меҳнат қилмоқда. Биз Самарқанд тилшунослик мактабининг забардаст вакилларидан бири, ёшларнинг меҳрибон устози, профессор Худойберган Жўраевга келгусида мустаҳкам сихат-саломатлик, ёшлар тарбиясидек эзгу ишларида янада улкан ютуқлар тилаб қоламиз.

Адабиётлар:

1. Благова Г.Ф., Данияров Х.Д. Говоры “тюрков” Узбекистана в их отношениях к языку староузбекской литературы // журнал “Вопросы языкознания”, 1966, № 6. – С. 92-106.

2. Джураев Х. Фонетико-морфологические и лексические особенности узбекских говоров, носящих этническое название “тюрк-калтатой” (по материалам Самаркандской, Джизакской и Сырларьинской областей Узбекской ССР). Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Ашхабад, 1975. – 25 с.

3. Бу ҳақда қаранг: Шукуров Ш., Базарова Д. Узбекское... языкознание. Биобиблиографические очерки (по 1982 г.). – Ташкент: “Фан”, 1986. – С. 107-108; Ўринбоев Б., Ўринбоева Д. Улуғ Турсун ва Самарқанд тилшунослик мактаби. Ўқув қўлланма. - Самарқанд: СамДУ нашри, 2004. – Б. 27-28.

Бекмурод Йўлдошев
Филология фанлари доктори, профессор

ДИЛБАР ИНСОН, УСТОЗ, ОЛИМ

Билими бор жойнинг бўлар олими,
Олими бор жойнинг бўлар таълими.
Тартиб ҳам, одоб ҳам шундан билинар,
Булари йўқ жойнинг кўпдир золими.

деган ибратли фикрни қашқадарёлик Қодир бахши бежизга айтмаганлар. Зеро, олимлар қаерда кўп бўлса, ўша ерда самарали изланишлар, илмий-ижодий ютуқлар бўлади, ёш авлодга нисбатан ўша ерда таълим ҳам, тарбия ҳам бўлади. Таълимнинг яхши йўлга қўйилиши тарбияни янада мукаммаллаштиради. Бутун умри давомида илм ва тарбия бериш мақсадида юзлаб ва минглаб ёшларни ўз фарзандидай кўриб меҳнат қилган устознинг бутун эл-юрт орасида, сидқидилдан меҳнат қилган жамоаси ўртасида ҳурмати энг баланд бўлади, замондошларининг устозга нисбатан ҳақиқий иззат-эҳтироми чексиз, сий-сифати хайрли, қутлуғ ва чин кўнгилдан туғилади.

Олимлик рутбаси ва таълим-тарбия соҳаси ҳақида гап бораркан, бу албатта, тилшуносликда олим сифатида тан олинган, ҳаётда ниҳоятда дилбар инсон сифатида ҳурматга сазовор бўлган мухтарам устозимиз, профессор Худойберган Жўраевнинг илмий-педагогик фаолиятига ҳам бевосита тааллуқли, - десак муболаға бўлмайди. Кундалик ва турмуш фаолиятидаги камтаринлилик, кечиримлилик, диёнатлилик, дўстларга садоқатлилик, ҳамкасблар ва шогирдларга меҳрибонлилик, тўғри сўзлик ва иймони бутунлик, елкадошлик ва ҳамфикрлилик, зукколик, самимийлик ва саховатлилик, раҳбарлик давридаги ташкилотчилик ва фидоийлик – буларнинг ҳаммаси олим, устоз-педагог Худойберган Жўраевга хос хислат ва фазилатлар саналади.

Ушбу мулоҳазаларни айтишимга бир мунча маънавий-ҳуқуқий асосларим бор: мен талабалик чоғимда устознинг маърузаларини тинглаганман, фарзандларимнинг айримлари ва бошланғич таълим факультетидаги бир гуруҳ ҳамкасблар, кўпчилик шогирдларимиз ҳам домланинг маърузаларини тинглаган, сабоқ олган. Шахсан менинг ёшим кичик, устозга ука ва шогирдман. Шу маънода, биз иккаламиз устоз-шогирдмиз. Домла устоз-шогирдлик тизимини ниҳоятда қадрлайди, ҳар бир учрашув ва суҳбатда янги-янги маънавий озуқа улашади, ҳаётий тажрибасидан келиб чиқиб маслаҳатлар беради; амру маъруф қилиб

эмас, устозга хос ва акага мос нуқтаи-назар билан, ниҳоятда ахлоқу одобга эга бир маданиятли зиёли ва тажрибали инсон сифатида мулоқатда бўлади. Шу ўринда, шогирдлик бурчимни ҳис қилган ҳолда устоз ҳақидаги кўнгилдаги айрим мулоҳазаларимни айтишни бурчим деб билдим.

Таъкидлаш лозимки, домла жуссасидаги чаққонлик, тоғ боласига хос орият ва ғурур, нозик кўнглидан жой олган ҳар бир инсон учун ўзининг борини бахшида қилиш феъли, ўзаро суҳбатлардаги кўнгли очиклиги кўпчиликни ҳайратга солади. Аслида бу бевафо дунёда ҳар хил одам бор. Бировга мазмун билан манфаат эгизакдек. Аммо устоз учун бу асосий эмас. Домла дўстлари учун, шогирдлари учун, ҳамкасблари учун, оғайни ва маҳалладошлари учун бору-йўғида ҳам, ҳаётнинг баланд-пастиди ҳам бир хил. Буни кундалик ҳаётдаги муносабатлар тўлиқ тасдиқлай олишини ҳамма бирдек билади, тасдиқлайди.

Бу инсондаги ёшларга сабоқ беришлик маъсулияти таълим-тарбиявий ва илмий фаолиятида ниҳоятда устивор. Шу боисдан, энг аввало, олимнинг олимлигини кўрсатадиган жиҳатларга, домладаги илмга бўлган чанқоқликларга замин тайёрлаган илк маърифат масканларига эътиборни қаратмоқчиман.

Профессор Худойберган Жўраевдаги илмга бўлган кучли иштиёқ интилишлик фазилати туғилиб ўсган ва вояга етган жойдаги маърифат масканлари – Бахмал туманидаги 14 сонли ўрта мактабда илк куртак ёзди. Самарқанд шаҳридаги ўқитувчилар тайёрлаш педагогика институтининг ўзбек тили ва адабиёти факультетидаги талабалик даврида шаклланди, қисқа муддатларда Бахмал туманидаги 14-15-ўрта мактаблардаги ўзбек тили ва адабиёти фани ўқитувчилиги фаолиятида назарий билим билан амалиёт боғланди, бу жараён эса илмий бўлим мудир, мактаб директор вазифаларида ишлаган кезларида бой тажрибалар тўплашига сабаб бўлди. Илмга ихлосмандлик ва педагогик касб-корига меҳр-муҳаббат иштиёқи устозни Алишер Навоий номидаги Самарқанд давлат университетининг филология факультетига ўқишига етаклади ва устозлари академик В.Абдуллаев, профессорлардан У.Турсунов, А.Мухторов ва бошқалардан маърузалар тинглади. Садриддин Айний номидаги Самарқанд давлат педагогика институтида устоз педагоглардан А.Фаттаев, А.Чориев, С.Ўтаназаров, филолог олимлардан А.Мухторов, В.Эгамов, О.Икромов, И.Салоҳиддинов, Т.Очилов, Х.Умуров,

Б.Ўринбоев, И.Сувонкулов каби устоз олимлар билан биргаликда педагогик фаолиятини олиб борди. 1969 йилдан ҳозирги вақтгача иккита олий таълим (Самарқанд давлат педагогика институти ва Жиззах давлат педагогика институти)даги ўқув жараёни ҳамда раҳбарлик фаолияти устозни янада пишитди: олим, ташкилотчи, раҳбар сифатида эл орасида, вилоят миқёсида танитди. Ҳеч иккиланмай шуни таъкидлаш лозимки, Самарқанд ва Жиззахдаги педагогика олий ўқув юртлари домланинг илмий фаолиятида алоҳида босқич сифатида муҳрланиб қолди, яъни, илмий фаолиятининг шаклланиши ва янада ривож топишига муайян сабаб бўлди.

Кўрамизки, Худойберган Жўраевнинг илмий-педагогик фаолиятига замин тайёрлаган маърифат масканлари 3 та: Бахмал туманидаги ўрта мактаблар, СамДПИ ва Жиззах давлат педагогика институти. Устознинг шу кунга қадар эълон қилган ишларини қуйидаги йўналишларга ажратиб ўрганиш мумкин:

Биринчи йўналиш – “ўзбек шевалари лисоний хусусиятларининг тадқиқи” номли йўналиш. Профессор Худойберган Жўраев илмий тадқиқотлари ва таҳлилларининг маркази, бош йўналиши – турк-калтатой ўзбек шеваларининг фонетик-морфологик ва лексик хусусиятлари. Устоз ушбу мавзу бўйича 1975 йилда Туркменистон давлат университетининг илмий кенгашида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Шундан сўнг 3 та монография, 2 та ўқув қўлланма ва элликдан ортиқ илмий-оммабоп мақолалар эълон қилишди ва уларнинг ҳаммаси мазкур мавзунинг турли қирраларини қамраб олди. Бу ўринда айрим мисолларни келтириш билан чегараланамиз: Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг лексикаси (Т.: Фан, 1982); Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг грамматик хусусиятлари (Т.: Фан, 1985); Ўзбек тили диалектологияси (Жиззах: Сангзор, 1986, 1992); Ўзбек тили турк-калтатой шевасида феъл категорияси (1968); Турк-калтатой шевасининг баъзи фонетик хусусиятлари (2008) ва бошқалар.

Иккинчи йўналиш – яъни “таълим ва тарбия” туркумидаги мақолалар устоз-педагогнинг илмий-ижодий фаолиятида алоҳида ўрин тутди. Уларнинг ёзилишига ва эълон қилинишига муайян сабаблар, кундалик ҳаётий заруриятлар бор, буларнинг ҳаммаси ҳозирги ва келажак авлодлар учун қимматли маълумотлар, тегишли сабоқлар беришлик аждодлар руҳини ёд этишлик, қилган ва амалга

оширган ишлардан хабардор бўлишлик, шу йўл орқали яна кейинги авлодларга етказишлик каби улуғ ва савобли вазифаларни бажаришга хизмат қилади. Бу ўринда устознинг “Ўзгаллик нимада?” (1963), “Болалар тарбиясида онанинг ўрни” (1964), “Адабиёт ва эстетик тарбия” (1974), “Ота-оналар билан олиб бориладиган индивидуал ишлар ва уларнинг бола тарбиясидаги аҳамияти” (1972), “Болалар тарбиясида оила ва мактабнинг ҳамкорликдаги ишлари” (1973), “Бола тарбиясида меҳнатнинг роли” (1985), “Тил миллатнинг қалби” (2004), “Тил ва халқ” (2005), “Тилга эътибор - элга эътибор” (2008), “Мирфозил калтатойнинг адабий мероси” (2009), “Навоий асарларининг тили” (2009), “Навоийнинг нотиклик санъати” (2010), “Она тили дарсларида ўқувчиларга миллий истиқлол руҳини сингдириш” (2010) ва бошқа илмий-оммабоп мақолаларни фикримизга биргина далил сифатида келтириш мумкин. Устоз бу мақолалари орқали ёшлар онгида аجدодларимиз ва улар қолдирган бой меросга меҳр-муҳаббат, Ватанга садоқат, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини шакллантиради, улардан ибрат олиб, Ватан равнақида ўз бунёдкорлиги билан ҳисса қўшишга ундайди.

Учинчи йўналиш – яъни, ўзбек тилининг илмий-назарий ва амалий масалаларига бағишланган ишлар туркуми. Устознинг бу соҳадаги ишларининг яратилишига талабаларни ўқитишдаги ҳаётий зарурият, ҳозирги давр тилшунослик соҳасидаги янгича қарашлар ва талқинлар сабаб бўлди. Бундай ишлар кўп йиллик педагогик тажрибалар натижасида юзага келди: “Ўзбек сўзлашув услуби” (1991), “Ҳозирги ўзбек тили морфологияси” (2001), “Ҳозирги ўзбек тилида морфемика ва сўз ясалиши” (2001), “Сўз бирикмаси ва содда гап синтаксиси” (2002), “Ўзбек тилида қўшма гаплар ва уларни таҳлил қилиш” (2003), “Синтактик таҳлил тартиби ва намунаси” (2003), “Фонетик таҳлил тартиби ва намунаси” (2003), “Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси” (2007) каби йигирмадан ортиқ ишлари, ўнга яқин маъруза матнлари ҳамда ўқув-услубий мажмуалари тилимизнинг илмий-назарий ва амалий масалаларини олий мактаб талабаларини ўқитишда ўқув методик манбалар вазифасини ўтаб келмоқда.

Яна бир алоҳида урғу билан охириги таъкидни айтмасак, инсофдан бўлмас. Ҳамкасб устозимизнинг обрўсини янада оширишга хизмат қилган, барча муваффақиятларининг гарови бўлган ҳаётий омил бор: у оилавий муҳит ҳисобланади. Албатта, бу

ерда устоз-педагогнинг турмуш ўртоғи, катта оиланинг “бош вазири” ҳисобланмиш Мукаррама онамизнинг хизматларини назарда тутаямиз. Оиладаги хотиржамлик, илм йўлида яратиб берилган барча шарт-шароитлар, ҳаётдаги вақтинчалик қийинчиликларга бардош бера олишлик, энг муҳими, фарзандлар тарбияси фаолиятида Мукаррама онанинг хизматлари чексиз ва бениҳоя.

Ҳамма ҳавас қилса арзийдиган бу оиланинг бош раҳбари – устоз Х.Жўраев халқ таълими тизимида узоқ йиллар ҳалол ва самарали меҳнат қилиб келаётган бўлса, оиланинг “молия вазири” – Мукаррама онамиз болалар (фарзандлар, неваралар ва чеваралар) тарбияси билан машғул. Устоз-педагогдаги ташкилотчилик ва раҳбарлик қобилияти нафақат шогирдларига, балки ўз оила аъзоларига ҳам ўтган. Хусусан, қизлари Нурхон, Гулжахон, Хосият ва бошқа фарзандлари кўп йиллар давомида халқ таълими тизимида раҳбарлик лавозимларида сидқи дилдан меҳнат қилиб келмоқда. Бошқа фарзандлар ҳам турли соҳалар бўйича олий маълумот олган, эл-халқ учун хизмат қилмоқдалар. Устоз Худойберган Жўраев билан Мукаррама онамиз учун, уларнинг оиласи учун ҳаётда бундан ортиқ мукофот бўлмаса керак.

Ҳаётдаги камтарин ва дилбар инсон, бағри кенг олим, пок ва беғараз қалб соҳиби, меҳрибон устоз Худойберган Жўраев бугун қутлуғ 80 ёшга кираётган экан, ҳамкасбимга, маслакдошимга оиламизнинг барча аъзолари номидан тан-сиҳатлик, хонаободлик, илмий ва мурабийлик фаолиятида зафар ва омадлар тилайман. Шогирдлик таъзимини қабул қилгайсиз, муҳтарам устоз!

У.А.Жуманазаров
филология фанлари доктори, профессор

ҚУВНОҚ ВА ЗУККО УСТОЗ

Профессор Худойберган Жўраев қарийб эллик йилдан бери илмий-педагогик фаолият билан шуғулланиб, тилшуносликнинг долзарб муаммолари, шу жумладан, Турк-калтатой ўзбек шеваларининг фонетик-морфологик ва лексик хусусиятлари сирларини кашф этиб келмоқда. Унинг ҳаёти ва ижодий йўли кўпчиликка ўрнатилган бўлса арзийди.

Олим-педагогнинг илмий фаолиятини тўрт йўналишга бўлиб ўрганиш мумкин. Шахсан мен унинг икки йўналиши гувоҳиман.

1971 йил С. Айний номидаги Самарқанд давлат педагогика институти ўзбек тили ва адабиёти факультети II босқич талабаси, “А” гуруҳ сардориман. “Б” гуруҳ сардори кўп йиллар халқ таълими муассасаларида раҳбар бўлиб ишлаган Мирзабеков Саидахмад эди. Тез орада педагогика фанидан ёш, билимдон ўқитувчи дарсга кирармиш деган гап тарқалди. Дарс жадвали бўйича сешанба I пара педагогикадан аудиторияга ёш, чаққон, қадам олишлари дадил, сочлари жингалаксимон, орқага таралган, костюм-шимда, оқ кўйлак қора галстукда истараси иссиқ бир ўқитувчи кириб келди. Уни институт ректори проф. Орифжон Икромов ишга таклиф қилган экан. Биринчи дарсдаёқ, қани сардорлар биринчи партага, деб Мирзабеков С. ва мени биринчи партага ўтказиб қўйди.

Бу ажойиб инсон қарийб ўн йил Бахмал туманининг турли мактабларида ўқитувчи, директор вазифаларида ишлаган Худойберган Жўраев эди. Тез орада биз домла билан тил топишиб кетдик. Устоз педагогикага оид қизиқарли ва жўшқин маърузалари билан барчамизни ҳайратда қолдирди. Икки йилга яқин маърузаларини тингладик. Сессияларда бирга бўлдик. Навбатдаги сессияда билет асосида оғзаки имтиҳон қабул қилиш жараёни бошланди. Имтиҳон кеч соат 17 00-18 00 ларгача чўзиларди. Домлани чарчатиб қўймаслик учун тушлик-бир пиёла чойга таклиф этдик. Тушлик кафедрада бир чойнак чой ва 4 та сомсадан (жами 20 тийин) иборат эди. Бу ҳолни кўриб Х.Жўраевнинг авзойи бузилди. “Мен сенларнинг 20 тийинлик сомсанга зорманми? Ўтқир, тезда ўзларинг еб олинглар”, деб икки сардорга мажбуран едирди ва қаттиқ танбеҳ берди. Ўшанда биз шогирдлар устознинг ҳаллоллигига, мардлигига, талабанинг ҳақиқа хилват қилмаслигига қойил қолган эдик.

Унинг жўшқин педагогик фаолият билан бирга ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари, турк-калтатой ўзбек шеваларига, диалектологик экспедицияга, чорвачилик лексикасига, болалар тарбиясига, маънавиятга оид ўнлаб мақолалар ёзганлигининг гувоҳи бўлдик.

Мен институтни битириб ўзбек адабиёти кафедрасида ишда қолдим. 1974 йил. Бирдан Х. Жўраевни йўқотиб қўйдик. Кейинчалик билсак, 1974 йил янги очилган А. Қодирий номидаги Жиззах давлат педагогика институти педагогика ва психология кафедраси мудири вазифасига таклиф қилинган экан.

1975 йил олим фаолиятида яна бир ўсиш бўлди. Туркменистон давлат университети илмий кенгашида “Турк-калтатой ўзбек шеваларининг фонетик-морфологик ва лексик хусусиятлари” мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган экан. Эшитиб, келиб табриклаб кетдик...

1994 йил 21 декабрь. Халқ таълими вазирлигининг тавсиясига асосан, кўчириб ўтказиш йўли билан мен Жиззах давлат педагогика институти ўзбек адабиёти кафедрасида доцент вазифасида ишлай бошладим. Устоз ўзбек тилшунослиги кафедрасида профессорлик вазифасида фаолият кўрсатаётган экан. Унинг чаққонлиги, ҳаракатчанлиги, ишчанлиги, фидойилиги барчани ўзига мафтун этарди. Республиканинг турли матбуот органларида унинг тадқиқотлари, мақолалари тинимсиз чиқиб турарди.

“Турк-калтатой” ўзбек шеваларининг фонетик-морфологик ва лексик хусусиятлари” мавзуси атрофидаги туркум мақолалари ўзбек тилшунослиги учун катта янгилик эди. “Ўзбек тили турк-калтатой шевасида феъл формалари” (1990), “Ўзбек тили турк-калтатой шевасида боғловчилар” (1991), “Турк-калтатой шевасининг баъзи хусусиятлари” (1991) каби тадқиқотлар шулар жумласидандир. Бундан ташқари, домланинг ҳозирги ўзбек тили тараққиёти муаммоларига бағишланган ўнлаб мақолалари маълумдир. “Ҳозирги ўзбек тили морфологияси” (2001), “Сўз бирикмаси ва содда гап синтаксиси” (2002), “Ўзбек тили назарий грамматикаси” (2002), “Ўзбек тилида қўшма гаплар ва уларни таҳлил қилиш муаммоси” (2003), “Морфологик таҳлил тартиби ва унинг намунаси” (2003), “Синтаксис муаммолари” (2006), “Навоийнинг нотиклик санъати” (2009) каби қизиқарли тадқиқотлар шулар жумласидандир.

Худойберган Жўраев ўзининг меҳнатсеварлиги, фидойилиги, айниқса, талабаларга ғамхўрлиги, касбдошлари билан самимий муносабатлари, талабчанлиги, ҳамма ишга масъулият билан ёндашиши, хушчақчақлиги каби жуда кўп инсоний фазилатлари билан кўпчиликнинг хурматини қозонган. Кўп йиллик илмий-педагогик фаолияти давомида Жиззах давлат педагогика институти шарафини ниҳоятда эъзозлаб келмоқда. Етакчи педагог сифатида ёшларга намуна бўлиб, магистр ва ўнлаб битирув-малакавий ишларига илмий раҳбарлик, маслаҳатчилик, 4 фан номзодига ҳакамлик қилди.

Х. Жўраев талабаларнинг севимли устозидир. Ўз касбининг устаси сифатида бор билимини маъруза ва амалий машғулотларида тўкиб солади. Кўпроқ муаммоли дарс ўтишга интилади. Ёши саксонга яқинлашганига қарамасдан, янги педагогик технологиянинг барча турларидан дарс жараёнида фойдаланишга ҳаракат қилади. Худойберган Жўраев умр мазмунини ҳамиша элга фойда келтиришда деб билади. Устозга мустаҳкам соғлиқ, келгусидаги ишларида омад ёр бўлишини тилаб қоламан.

Исомиддин Икромов
филология фанлари номзоди доцент

I. O‘ZBEK TILI VA UNI O‘QITISH MUAMMOLARI

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДАГИ СИФАТ МЕТАФОРАЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

проф. С.А. Каримов (СамДУ),
ф.ф.н. Г.У. Жуманазарова (ЖДПИ)

Фозил шоир достонлари лексикасидаги поэтик кўчимлар масаласи лисоний нуқтаи назардан ҳанузгача қониқарли даражада ўрганилмаган. Шу боисдан, ушбу мақолада халқ достонларидаги метафораларнинг сўз туркумларига боғлиқлигига, хусусан, сифат метафораларнинг лингвопоэтик табиатига доир кузатишларимизни баён этамиз. Бундай метафоралар ҳам достонлар тилида анчагина учрайди, улар тимсолнинг белги хусусиятларини тингловчига лўнда ва аниқ, тасвирий ва ҳиссий бир тарзда етказиб беришга хизмат қилган. Метафоралар сифат билан ифодаланганда муайян бир объектни ташқи ва ички хусусиятлари жиҳатидан характерлаб келган: *Кўнглинг бўлиб хафа бўлма, / Нозик дилбар, менга жонон* (Ф.Ш.:256); *Сиз ҳам энди сарвинозим, / Ширин деса қилма қаҳр* (Ф.Ш.:256) каби. Биринчи мисолда *нозик* сифати бирорта кўшимчасиз қўлланилган бўлса, иккинчи мисолда *сарвиноз* сифатига *-им* эгалик кўшимчаси қўшилиб, достондаги эпик қаҳрамонлардан бирининг назокатини, гўзаллигини, суюклигини *сарвиноз* сўзи ва *-им* аффикси ёрдамида бера олаяпти. Қуйидаги мисолларда эса сифат сўз туркуми билан ифодаланган метафоралар отлашиб, эгалик ва келишик кўшимчаларини бириктириб келган: *Мерган отар, билгин, кўлнинг гозини, / Эр йигит ташларми сарвинозини?! (Н.:146); Ота, эшит менинг айтган сўзимни, / Он кеп берай кўрган сарвинозингни (М.а.: 12); Тўрт бўп қолди икки кўзим, / Қўлдан кетди сарвинозим (З.:160)* каби.

Энди юқоридаги матнлар асосида яна семантик учбурчак моҳиятини белгиловчи лисоний мезон тамойилига амал қилиб, таҳлилни давом эттирамиз. Кўрамизки, *сарвиноз* – сифат, айти чоғда у қиз, қайлиқ маъносида ишлатилган. Вазифасига кўра отлашиб, у эгалик кўшимчаси ва тушум келишигининг аффиксларини ўзига бириктириб келган. Лекин, бу ҳол қайлиқнинг севимли ёр, йигитнинг бўлажак умр йўлдоши эканлигини, шунинг учун ҳам унинг малоҳиятига мағрур бўлгани ёки унинг акси

бўлгани учун муайян эпик қаҳрамонлар томонидан кўрсатилмоқда, матнда алоҳида тавсиф этилмоқда. Айрим дарсликларда қайд этилганидек, одатда, кишиларга белги, сифатни билдирувчи Бахтиёр, Баҳодир, Гўзал, Равшан каби исмлар қўйилганда шахсни билдирувчи бу сифатлар мутлақо отлашиб кетади¹. Достонлар тилидаги сифат сўз туркуми билан ифодаланган поэтик метафораларда ҳам деярлик шундай лингвистик ҳолатни кузатдик. Улар матнда от сўз туркуми бажарган барча лисоний вазифаларни бажаради, бироқ шу билан бирга эпик қаҳрамонларнинг белги ва хусусиятини ҳам англатади. Бунга яна юқорида қайд этилган *сарвинозим* сифат метафораси мисол бўла олади. Сифат метафораларда белгининг маъноси чегараланган бўлиши ҳам мумкин. Лекин, достонлар матнида қўлланилган баъзи сифат метафоралар образни ташқи белгилари асосида характерласа, бошқалари уни ички томондан эпик тасвирлаш учун хизмат қилади. Масалан, юқоридаги матнлардаги *сарвинозим* ташқи тавсиф метафораси саналади. Луғатларда *сарв* сўзи аслида форсча эканлиги, “қадди-қомати, баста келишган, хушқомат” каби кўчма поэтик маъноларни англатиши; шунингдек, *сарвиноз* сўзи ҳам форсча сарвдек юриш маъносидан олинган бўлиб, “қадди-қомати келишган, юриши жозибали гўзал (аёл); нозанин; севимли ёр”² маъноларида қўлланиши ҳақида маълумотлар берилган. Бундай изоҳлардан шу нарса аниқланадики, юқорида берилган матнлардаги *сарвиноз* сўзида бошқалардан қадди-қомати келишган, севимли ёр экани ҳақидаги яширин маъно ётади. Энг муҳими, *-им* кўшимчаси бу *сарвинознинг* эпик қаҳрамонларнинг бирига алоқаси борлигини кўрсатади. Ушбу мулоҳазалардан келиб чиқиб, кузатишларимизга дахлдор яна бир лисоний ҳолатни таъкидламоқчимиз: достонлар тилида фаол қўлланилган *сарвинозим* ифодаси матнда ундалма саналади.

Сифат метафораларининг тилида матнида қўлланилиши ҳақида гап борар экан, бу ўринда, ранг-тусни билдирувчи сифатларнинг кўчма маъно ифодаланишининг ўзига хос услубий жиҳатлари эътиборга лойиқлигини таъкидламоқчимиз. Мисол учун, *оқ* ва *қора* ранглари асосида шаклланган сифат метафораларини олайлик. Ижодкор халқ тасаввурида *оқ* ранг – тозалик, покизалик,

¹ Шомақсудов А., Расулов И., Кўнгулов Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – 237-б.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш томлик. – Т. 3. Тошкент: ЎзБМЭ, 2006. – 447 б.

ёруғлик, эъзозлилиқ рамзи. Оқ ранг ўзбек фольклорида “эзгулик ва бахт белгиси”³ сифатида талқин этилади ва у бошқа ранглар учун асос бўлиб хизмат қилади. Тасвирий санъатда оқ ранг – рангларнинг подшоси. Оқ рангдаги ижобий экспрессивлик⁴ ниҳоятда кучли бўлганлиги учун ҳам кўчма маънони ифодаладиган сифат метафораларини шакллантиришга замин тайёрлаган.

Қора рангнинг халқ достонлари тилида сифатловчи ва рамз вазифаларидаги хусусиятлари ҳам филологик тадқиқотларда турли талқинларни келтириб чиқарган. Масалан, жонли сўзлашув нутқидаги *кўзимнинг қораси* метафорасида инсонга азиз ва қадрли фарзанд маъносини ифодалаш етакчилиқ қилади. Мумтоз адабиётда *қора* ранг “шарофатлилиқ ифодаси”⁵ бўлса, халқ кўшиқларида баъзан нейтрал ҳолатда, баъзан “ўлим” маъносини англатади⁶. Бу борада Ш.Турдимовнинг фикрлари ва кузатишлари эътиборга лойиқ⁷. А.Рустамов ҳам *қора* сўзининг халқ кўшиқларида кўпроқ салбий маънодаги тушунчаларни ифодалаб келишини таъкидлайди⁸. С.Рўзимбоев Хоразм достонларида *қора* ранг ҳамиша омадсизлик, бахтсизлик маъноларини англатишини таъкидлаб, “Бозиргон ўлдирилгач, синглиси Ойсутон марсия айтганида, “*қора*” сўзини “ўлим” маъносида ишлатганини”⁹ қайд этади. *Қора* рангнинг бундай талқинларини бошқа манбалардан ҳам топиш ва келтириш мумкин.

Бу ўринда бир савол туғилади: хўш, *қора* ранг биз тадқиқ этган достонлар тилида қандай маъноларда қўлланилган? Кўчма маънони ифодаладиган метафораларнинг қайси турларини шакллантиришга замин тайёрлаган? Бу борадаги кузатишларимиз шуни тасдиқлайдики, достонлар матнида *қора* ранги ҳам баъзан “ўлим”, баъзан “айрилиқ ва мусибат”, баъзан “бахти қаро”, баъзан “кийимнинг қораси” каби семантик маъноларини ифодалашга хизмат қилган. Лекин, бундай лисоний-рамзий маънолар бир гипонимик тушунча таркибига кирувчи гипонимик номлар ифодаси бўлган иккита сўз орқали ифодаланганлигини кузатамиз: булар батамом бошқа-бошқа тушунчалар бўлса ҳам, бир-бирига нисбатан

3 Рўзимбоев С. Хоразм достонларидаги рамзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1992, №6 (12) – 52-б.

4 Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. – М.: Восточ.литер., 1991. – с. 54.

5 Ҳаққулов И. Занжирбанд шер қошида. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – 86-б.

6 Якуббекова М.М. Ўзбек халқ кўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. ДД. – Т., 2005. – 173-174-б.

7 Турдимов Ш. Поэтические символы в узбекских народных песнях: АКД. – Т., 1987. – 22 с.

8 Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987. – 18-б.

9 Рўзимбоев С. Хоразм достонларидаги рамзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1992, №6 (12) – 52-б.

алоқадор умумийлик асосида гипонимик тушунчани англатиб туради, яъни, матндаги айни ҳол уларни метонимияга бирмунча яқинлаштирган: *Булар бунда, ўз ҳолига Шириннинг ишиқиди мамлакати хароб бўлгандай бўп, қора кийиб, аза қилгандай бўп қолди* (Ф.Ш.:239); *Сўз сўзласа, қабогингни уясан, / Биринг эмас, баринг қора киясан* (Р.403); *Қора кунда йиғлар эдик бу замон, / Бандадан умиддир, худодан раҳмат* (М.а.: 90); *Ёши олтмиш бешга етган момолар, / Бахтим қора дейди, чолдан айрилса* (Б.Г.:71); *Энди кенг Чамбилда тирик юрганча, / Ўзим бориб қора гўрга кирайин* (Б.:15) каби.

Кўрамизки, намуна сифатида келтирилган матнлардаги сифат метафоралар дostonлар тилида фақат рангни кўрсатибгина қолмай, балки эпик қаҳрамоннинг оғир мусибатли ҳолатини, руҳий кайфиятини кўрсатишга хизмат қила олган. Буларнинг ҳаммаси Фозил бахши дostonлари тилининг жозибадорлиги, сюжетининг қизиқарли бўлиши, ўқувчи эътиборини жалб этишини таъминлашга, дostonларнинг услубий хусусиятларини янада бойитишга хизмат қилади.

Шартли қисқартмалар:

1. **Б.Г.** - **Баҳром ва Гуландом.** - Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 5-119-бетлар.
2. **З.** - **Зевархон.** // Баҳром ва Гуландом. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 120-198-бетлар.
3. **Р.** - **Рустамхон.** Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – 349-445-бетлар.
4. **Н.** - **Нурали.** Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – 118-193-бетлар.
5. **М.а.** - **Маликаи айёр.** Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988. – 6-208-бетлар.
6. **Б.** - **Балогардон.** Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 5-98-бетлар.
7. **Ф.Ш.** - **Фарҳод ва Ширин.** // Баҳром ва Гуландом. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – 120-277-бетлар.

ФРАЗЕМАЛАР ТАРКИБИДА СЎЗ- КОМПОНЕНТЛАРНИНГ ЖОЙЛАШИШ ТАРТИБИ ҲАҚИДА

**ф.ф.д.,проф. Бекмурод Йўлдошев (СамДУ),
Феруза Назарова – СамДУ магистранти**

Маълумки, фраземалар семантик ва грамматик белгиларига кўра эркин сўз бирикмаларидан фаркланади [1,168]. Бу фарқ, айниқса, эркин синтактик бирикмаларни ва бундай бирикмалардан тузилган гапларнинг таркибидаги алоҳида сўзларнинг жойлашиш

тартиби жиҳатдан солиштирганда кўзга яққол ташланади. Эркин синтактик бирикмалар ва улардан тузилган гаплар таркибидаги сўзларнинг жойлашиш ўрнини ўзгартириш бирмунча осондир. Масалан: *Эртасига ҳам, индинига ҳам шоҳга сўз қотгулик эмас эди* (Э.Самандар. Тангри қудуғи, 111). Юқорида келтирилган гапни *Шоҳга эртасига ҳам, индинига ҳам сўз қотгулик эмас эди* тарзида ўзгартиришимиз мумкин. Лекин шу гап таркибидаги сўз қотмоқ турғун бирикмаси фразема (ибора) бўлиб [ЎТИФЛ, 66], унинг таркибини қотмоқ сўз тарзида ўзгартириш, инверсияга учратиш фақат шеърӣ матнларда, муайян ҳолатлардагина амалга ошириш мумкин.

Фраземаларда компонентлар тартибини ўзгартириш имконияти жуда чекланган, бундай бирликлар таркибидаги сўзларнинг жойлашиш тартиби асосан қатъий белгиланган бўлади. Масалан: *Оёгини қўлингга олиб гизилла* (Э.Аъзам); *Бировнинг дилини сиёҳ қилмай юрадиган кун ҳам келармикин?* (Н.Аминов); *Нега энди сизлар ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, тарвузларинг қўлтиқларингдан тушиб ўтирибсанлар* (Н.Аминов); *...Ишқилиб барака топсин докторлар, бошинг ёстиққа етганда жонингга оро киришади.* (Саид Аҳмад); *Ҳозирча ишлаб туради, - деди Йўлдош ака,- дурустроқ билимдон киши топилгач, паттаси қўлига тегади* (Х. Тўхтабоев) кабилар.

Юқорида келтирилган мисоллар таркибидаги *оёгини қўлига олмоқ, дилини сиёҳ қилмаслик, тарвузи қўлтиғидан тушмоқ, боши ёстиққа етмоқ, жонига оро кирмоқ, паттаси қўлига тегмоқ* фраземаларининг компонент тартиби ўзгармаган, қатъий ҳолатда ўзлари иштирок этаётган гапларга бирикиб келган. Аммо шуни ҳам инобатга олиш лозимки, барча фраземалар таркибидаги сўзларнинг жойлашиш тартиби нисбатан турғун бўлса-да, бу абсолют ҳолат эмас. Фраземалар компонентлари тартибининг «барқарорлиги»ни ҳам нисбий баҳолаш керак. Буни фраземаларга хос куйидаги хусусиятларда кўрамиз:

1. Айрим фраземалар таркибидаги компонентлар орасига бошка сўз-компонентлар киритиш мумкин. Масалан, *Кавушини тўғрилаб қўйиш керак: қурилишни ҳам, жамоани ҳам сариқ чақага сотади* . (Асқад Мухтор); *Минг ҳилл масала билан бош қотиришга ҳар кун тўғри келади. Она кўзи тўрт бўлиб ҳар дақиқа йўлга қарайди* (Саид Аҳмад) кабилар.

2. Баъзи фраземалар таркибидаги айрим сўзларни бошка сўзлар билан алмаштириш мумкин: *оғзидан бол томади // тилидан*

бол томади; кўнгли жойига тушиди // юраги жойига тушиди; кўнгли гаш булди // кўнгли хира бўлди; ерга урса кўкка сакрайди // ерга урса осмонга сакрайди кабилар.

3. Айрим фраземалар таркибидаги сўз-компонентлар жойлашишидаги турғунликнинг ва фраземалар баркарорлигининг нисбий ҳолат эканлигини яна шу нарса кўрсатадики, баъзан фразема таркибидаги айрим сўз-компонентлар ҳам инверсияга учраши мумкин. Фразема таркибидаги сўзлар одатдаги тартибининг бузилиш ҳолатлари умуман жуда камдан-кам учрайди. Фраземалар инверсияси тилнинг ҳамма қатламларида бир хил эмас, у ёзма нутқда жонли сўзлашув тилига нисбатан кўпроқ учрайди. Фразема таркибидаги сўзлар одатдаги тартибнинг бузилиш ўринлари ёзма нутқнинг, жумладан, бадий нутқнинг жанрларида ҳам ҳар хил хусусиятга эга. Прозаик ва драматик асарларда фразема таркибидаги сўз-компонентлар инверсияси деярли учрамайди. Бошқа жанрларга қараганда поэзияда фразема таркибига кирган сўзлар кўпроқ инверсияга учрайди. Бу поэтик жанрнинг ўзига хос қонуниятларидан келиб чиқади.

Ҳар қандай фразема шоир томонидан шеърнинг ритм, банд, вазн, қофия каби воситалари талабларига бўйсундирилган ҳолда қўлланилади. Шеъринг нутқнинг бу талаблари фразема таркибидаги сўз-компонентларнинг жойлашиш тартибига ҳам ўз таъсирини кўрсатади. Масалан, шоир Эркин Воҳидов асарларида жуда кўплаб мақол, матал кўринишли фраземалар айнан қўлланиши билан бирга, уларнинг қисқарган шаклидан ёки образли асосидан фойдаланишга ҳаракат қилинади. Жумладан, “Бизлар ишляпмиз” шеърида *“машаққатсиз ҳунар бўлмас”, “темирни қизигида бос”, “от тепкисини от кўтарар”* сингари мақол типидagi фраземаларнинг тўла шакллари билан бирга *“бир кун эрта эксанг...”* фраземасининг қисқарган шакли ҳам қўлланган: *Фан-ку, ўз йўлига, пахтага туйғу // Илми зайб дегандек, сезги ҳам керак // Бир кун эрта эксанг, эрта бўлар-у // Бир кун кеч қадасанг, кеч қолдинг, демак* [2-том, 58-59]. Адабий тилда китобий характердаги *“билмайин босдим тиканни, тортадурман жабрини”* мақол-фраземаси қўлланади. “Шаҳр аро...” ғазалида бу мақол-фраземанинг дастлабки қисми қўлланиб, матнда мавҳум, ички рухий тушунча ифодаловчи услубий воситага айланган: *Мен кўнгил кўйига кирсам // Билмайин боссам тикан // Туш билиб, таъбир этингким // Ўнгда бир гулшан топай* [3-том, 19] кабилар.

Айрим олимлар фразеология доирасига фақат фраземаларнигина киритсалар, баъзилар эса мақол, топишмоқ, афоризм, илмий терминология ва штамп ибораларни ҳам фразеология таркибига киритадилар [4, 55-56]. Агар мақол-фраземанинг мазмуни таркибидаги сўзларнинг тўғри маъносига асосланилса, ўша мақолдаги инверсия эркин синтактик бирикмадаги инверсия каби осон аниқланади. Мақол-фраземада воситали тўлдирувчи билан кесим инверсияси кўзга яққол ташланади: *Бироз вақт эртароқ, сабр қил, ўғлон, «Шошган қиз ёлчимас эрга» деганлар...*(Ғ.Ғ.) Агар мақол-фраземанинг умумий мазмуни таркибидаги сўзлар алоҳида олинганда англатадиган лексик маънолардан келиб чиқмаса мақол таркибидаги сўзлар инверсияси ҳам мураккаб характерга эга бўлади: Масалан, *Айтинг, қачон чиқар якка қўлдан қарсак* (Ғ.Ғ.) мисолида *«қарс икки қўлдан чиқади»* деган мақол-фразема сингдирилган. Шоир бу мақол-фраземани шеърга тўппа-тўғри эмас, ижодий қайта ишланган, инверсияга учраган ҳолда сингдиради, яъни мақол-фразема таркибидаги айрим формалар туширилган, баъзи сўзлар бошқа сўз билан алмаштирилган: *икки // якка* компонентлари одатдаги тартибда эмас, инверсион тартибда жойлаштирилган: *чиқар...қарсак*.

Баъзан инверсия мақол-фраземани белгилашда ҳал қилувчи омиллардан бири бўлиб келади. Инверсия туфайли оддий гап барқарорлик касб этади, ўша гап мақол-фраземага айланади, образлиқ, ҳаётийлик касб этади. Лекин бундан гапнинг мақол бўлиши учун унинг таркибидаги сўзлар албатта инверсияга учраган бўлиши шарт, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Таркибидаги сўзлар одатдаги тартиб коидалари асосида жойлашган мақол-фраземалар ўзбек тилида кўпчилиқни ташкил этади. Бундан ташқари, тилимизда яна шундай мақол-фраземалар ҳам мавжудки, аслида уларнинг таркибидаги сўзлар инверсияга учраган бўлиб, улар ёзувчи томонидан қайта ишланади: таркиби одатдаги тартиб нормалари асосида (инверсиясиз) жойлаштирилади.

Умуман олганда, ўзбек тили фразеологиясида фраземаларнинг компонент тартибидаги ўзига хос қонуниятлар, унда инверсияга йўл қўйилиш ҳолатлари янада чуқурроқ ўрганилиши лозим.

Адабиётлар:

1. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Дарслик. Иккинчи китоб. – Тошкент: “Мумтоз сўз”, 2010. – Б. 162-196.

2. Ҳайитметов К. Фразеологик бирликларда сўзлар тартиби масаласига доир // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. № 2. – Б. 49-53.

3. Раҳматуллаев Ш. Феъл туркумига тўғри келувчи фразеологик бирликлар грамматик қурилишининг асосий қўринишлари // Ўрта Осиё Давлат университетининг илмий асарлари. Ўзбек тили масалалари. – Тошкент, 1957. – Б. 121-122.

4. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили (лексикология ва фразеология). – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1969. – 96 б.

БАДИИЙ МАТН ВА СЎЗ ҚАДРИ

Ф.ф.д. Абдурахим СОЛИЕВ, (СамДУ).

Абдуқаҳҳор Иброҳимовни драматургия соҳасида ҳажвиёт устаси десак муболаға бўлмайди. Чунки, унинг аксарият драматик асарларида кишилар фаолиятида учровчи иллатларни фош этиш авж пардасига кўтарилади. Бу шунчаки иллатлар бўлмай, жамиятнинг олға босишга тўғаноқ бўлувчи, қутилиш лозим бўлган иллатлардир. Шу жиҳатдан олиб қараганда, “Пуч” ҳажвий асари эътиборлидир¹⁰. Мазкур комедия бош қаҳрамони Тўлаган Тўхтамиш ўғли фанда анча шуҳрат қозонган, жумҳурият Фанлар академиясининг мухбир аъзоси даражасига етган инсон. У ўзини шундай характерлайди: “Мана булар умрим мазмуни, асосий бойлигим... Жами эллик учта катта-кичик китоб... монографиялар, рисоалар тўпламлари, мақолалар тўпламлари, дарсликлар, методик қўлланмалар. Ёшим олтмиш бешга бориб орттирганим шу”. Унинг сўзларини тинглаб турган, “гап”га йиғилган кишилар – бош врач, мактаб директори, ички ишлар бўлимининг бошлиғи, журналист, давлат хўжалиги директори, универмаг директори, ижроқўм раиси, тарихчи олим, руҳоний мударрис. Асар воқеликни бериш усули жиҳатидан драматург Машраб Бобоевнинг “Турунг” асарини эслатади. У муҳим муаммони кўтариб чиқиш нуқтаи назаридан аҳамиятлидир.

Биз асар қаҳрамонларини ширакайф ҳолда учратамиз. Уларнинг пуч маънавий қиёфалари мазкур фонда, ўз хатти-ҳаракатлари ва сўзлари орқали очила боради.

“Гап”га келган тўққиз кишининг ҳаммаси ҳам бир-биридан ўтиб, Тўлаганга ўзини яқин тутди. Тўлаган меҳмонларни баҳузур ҳордиқ чиқаришга таклиф эта туриб: “Айтгандай, бугун эрталаб мен Келган Ўтаровичнинг хузурида бўлдим. Ўзлари ҳаммангга салом айтдилар”, - дейди ва ҳаммасидан “Саломат бўлсинлар”

¹⁰ Иброҳимов А. Пуч. Трагокомедия // Шарқ юлдузи, 1990. - № 12. Шу манба асосида фикр юритилади.

деган жавоб олади. Демак, Келган Ўтарович ҳам қайсидир томонлари билан бу гуруҳга алоқадор.

Икки талаба – Тўлиной ва Ёруғкун ҳамда аспирант Севилнинг дастурхон тузатиш баҳонасида кириб келиши, олтмишдан ёши ошган бўлишига қарамай қуйилмаган гуруҳ аъзоларининг маънавий қиёфасини тасвирлашда қўл келади. Бу ширакайф Қайтмаснинг Тўлаганга қарата айтган сўзларидан англашилиб туради: “Тўлаган оғайни, сенларга қулай-да, бирини студентим дейсанлар, иккинчисини аспирантим дейсанлар, яна бошқасига консултантиман, дейсанлар-да, хоҳласанг, оқсоч қилиб тутасанлар. Хоҳласанг текин хизматкор қилиб фойдаланасанлар, эпини қилолсанг, ўйнашлик вазифасини ҳам юклайверасанлар”.

Мактаб директори Қайтмаснинг бу гапига Тўлаган жавоб ҳам бермайди, бош врач Суюн: “Йўғ-эй, йўғ-эй, шундай қайта қуриш замонида-я! Тўлаган инсофли, диёнатли, тақвоси кучли одам-ку”, - дейиш билан Тўлаганга ён босгандек бўлади. Кейинги воқеалар давомида бу соҳада Суюн ҳам Тўлаган билан ҳамтовоқ эканлиги фош этилади.

Тўлаганнинг фош этилган иккинчи томони, унинг олимликдаги сохта шуҳрати эди. У ўз бисотини кўз-кўз этиб, ҳамду сано эшитмок учун, китобларини олиб чиққанда, бу содир бўлади. Унинг эллик уч номдаги китобини даврада бирор киши, ҳатто ўзи ҳам ўқимаганлиги маълум бўлади. Йиғилганлар унинг ҳали чоп этилмаган асарлари бор-йўқлиги билан ҳам қизиқишади. Унинг чоп этилмай қолган асарлари бировларга ёзган некрологлари бўлиб чиқади. У ўзича фанга доир деб билган, лекин ҳеч ким учун қизиқиш уйғотмаган бўлса-да, ҳамма ёзганларини чоп этишга муваффақ бўлган эди.

Комедияда гапнинг некрологга келиб тақалиши воқелик ривожига қизиқиш уйқотади. Зеро, ёзилган некрологлар фақат вафот этган кишиларгагина эмас, ҳали ҳаёт кишиларга ҳам ёзилганлиги йиғилганларга маълум бўлади. Қизиғи, даврадагиларнинг ўзларига ҳам некролог ёзиб қўйилган эди. Тўлаганнинг ўзига некролог ёзилмаган эди. Тўлаганни ўзи ҳақида некролог қандай бўлиши ва унинг ўлими муносабати билан айтилиши мумкин бўлган фикрлар қизиқтиради. Иштирокчилардан бири айтгандек, “Бу ҳам бир ўйин-да”, - деб у ёлғондан ўлишга рози бўлади ва қолганлар унинг устида нутқ сўзлайди.

Қайтмас. Ҳо, нега энди мен Тўлагандан олдин ўлишим шарт экан. Йўқ, ҳали ушалмаган орзу-ҳавасларим кўп, режаларим бисёр.

Оғабек. Вей, эсингни едингми ўзи, ўша орзу-ҳавасларинг, режаларинг Тўлагансиз амалга ошармиди.

Қайтмас. Ҳа, масаланинг бу ёғини ўйламаган эканман, узр. Тўғри, Тўлагансиз ҳаммамиз ҳечмиз. Тўлаганнинг ўзи эса Келган Ўтаровичсиз пучдир.

Масала яна Келган Ўтаровичга бориб тақалади. Келган Ўтаровичнинг тўсатдан вафоти ҳақидаги хабар ўтирганларнинг бутун кайфиятини ўзгартириб юборди. Тўлаганнинг юзига гап қайтарувчилар ҳам топилди. Уларни безовта қилган нарсаси, Келган Ўтарович ўрнига ким бўлиши, у кимга яқин одам эканлиги қизиқтиради. Яқингинада, Тўлаганга ўзини яқин олиб, унинг ёнидан жой олишга ошиққан гуруҳ аъзолари, энди Келган Ўтарович туфайли Тўлаганга боғлиқ сирлари очилишидан чўчиб, жонини қўйишга жой топа олмай қолдилар. “Тўлагансиз ҳаммамиз ҳечмиз. Тўлаганнинг ўзи Келган Ўтаровичсиз пучдир”, - деб билган кимсалар, ҳозиргина, Тўлаган биздан кейин қолиши лозим деб турган бўлса-да, энди унинг тезроқ ўлишини хоҳлаб қоладилар, ҳатто ўзи ўлмаса, ўлдиришга ҳам тайёрлар.

Метин (Қайтмасга). Ҳм, гап тагида гап бор, тезроқ бу ердан туёқни шикқиллатиш керак дегин.

Қайтмас. Шу-да. Ҳамманг бир одамнинг одамлари, мафиясан, деб тихирлик қилиб қолишлари мумкин-а.

(Тўлаганнинг ўнг бети қийшайиб кетади, тилдан қолади, гўлдирайди ва биллиард устига қулаб тушади.)

Суюн (Тўлаганнинг қўл томирларини тутиб). Юраги уришдан тўхтади. Учинчи марта инфаркт миокард. *(Устига тўнани ташлаб қўяди).*

Бойсунқор. Қутилдинг-ей.

Кўпчилик. Ҳайрият.

Персонаж нутқи — диалог ва монолог ҳар қандай асарда вазиятни англашда ҳам, характерлар қиёфасини тасаввур этишда ҳам, ҳаракатни юзага чиқаришда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Албатта, поэзия ва прозада портрет тасвири, пейзаж, муаллиф нутқи, характеристикаси кабиларнинг ҳам ўрни бор. Лекин драматик асарда бу тасвирлардан фойдаланишнинг имкони бўлмаганлигидан, уларнинг фазилати диалог ва монолог зиммасига тушади. Персонаж нутқи орқали муҳитни ҳам, шарт-шароитни

ҳам, вазиятни ҳам, характерлар қиёфасини ҳам, ҳаракатни ҳам кузатиш имкониятига эга бўламиз.

Драматик асарнинг фазили ва қиммати ҳам, драматург маҳорати ҳам диалог ва монологларнинг асарда қанчалик ўз ўрнида келтирилганлиги, улар орқали драматик вазият, характерлараро тўқнашув, характер қиёфаси, портрети, ҳолати, характерлараро муносабатнинг юзага чиқиши ва энг асосийси, драматик ҳаракатнинг таъмин этилишидадир.

Биз бу ўринда «Пуч» драматик асари мисолида диалог ва монологнинг драматик асардаги ўрнини кўрсатишга ҳаракат қилдик. Аслида, драматик асар борки, барчасида диалог ва монологсиз характерни ҳам, ҳаракатни ҳам, ҳаётни ҳам тасаввур этиш қийин. Умумий драматик ҳаракатдан четга чиқиш, сўзбозлик касали, асарнинг сахна учун яроқсизлиги ва бадий қашшоқлиги исботидир.

“ТАНГРИ ҚУДУҒИ” РОМАНИДА АНТРОПОНИМЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ ҲАҚИДА

Ф.ф.д.проф, Бекмурод Йўлдошев, (СамДУ)

Моҳигул Исроилова – СамДУ 4-курс талабаси

Маълумки, “антропоним” сўзи юнонча *anthropos* – одам, опута – ном, яъни кишининг атоқли оти, исми деган маънони англатади [7, 16]. Ўзбек тилшунослигида антропонимия ва тарихий антропонимия масалалари Э.Бегматов ва унинг шогирдлари томонидан махсус тадқиқ этилган [1, 3-12; 2, 32-121; 3, 39-128]. Ёзувчи Эркин Самандарнинг “Тангри қудуғи” тарихий романидаги антропонимлар ҳам киши диққатини ўзига жалб этади. Тарихий романларда қўлланган антропонимлар эски ўзбек тили луғат таркибининг ажралмас бир қисми сифатида морфологик ва синтактик жиҳатдан ўша давр тил меъёрларига, қоида-қонунларига бўйсунадилар. Аммо улар қолган турдош отлар (аппелятивлар)дан аниқ шахс – индивидуал одамни бошқа кўпчилик одамлардан ажратиш билан фарқ қиладилар. Проф.Э.Қиличевнинг таъкидлашича, антропонимлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, пайдо бўлиш ва ривожланиш тарихи, маъно ва мазмуни ҳамда стилистик қўлланилиши каби масалалар рус ва ўзбек тилшунослигида атрофлича ўрганилган ва ўрганилмоқда. Чунки антропонимларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳар томонлама

ўрганиш, айниқса, уларнинг бадиий адабиётдаги услубий ролини аниқлаш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга [4, 64].

“Тангри қудуғи” тарихий романидаги персонажлар номига диққат қилар эканмиз, уларда ижтимоий тенгсизлик, табақаланиш, ҳоким-тобелик муносабати кўриниб туради. Персонажларнинг номларида руҳонийлар, дин вакиллари, хон, бек, амир, шоҳ, хўжа, сайд, мирзо, султон каби турли хил мансаб ва табақа белгилари ўз ифодасини топган. Масалан, *Арабмуҳаммадхон*, *Эрниёз Шариф*, *Муҳиддинбек*, *Имомқулихон*, *Назархожи*, *Қурбонхожи*, *Садрхўжа эшон*, *Хисрав Судтон*, *Абулғози*, *Шайх Баҳойи*, *Шайх Носириддин* кабилар.

Асарда қўлланган антропонимларни таркибий жиҳатдан қуйидагича гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Биринчи компоненти “*абу (л)*” сўзи билан ифодаланган антропонимлар: *Абулғози*, *Абутурк* кабилар: “*Оломон тарқагандан сўнг Абутурк бошлиқ катхудолар билан бўлган учрашувда Исфандиёр султон таклифни жазабийлар бажонидил қабул қилдилар...*” (Т.қ., 215); “*Абулғози отга минди. Салоҳиддин камзули ва этигини ечиб, ўзини дарёга отди. Абулғози унинг қушдай учиб, сувга юмшоқ шўнгиганини кўрди*” (Т.қ., 21) кабилар.

2. Биринчи компоненти “*алп*” сўзи билан ифодаланган антропонимлар: *Алп Арслон* кабилар: “*Яна бир неча йўриг бергандан сўнг хон Алп Арслонга ишора қилиб: - Сардорга бўлак сарпо бўлсин, - деди. Камдан-кам бўладиган бундай иноятдан Алп Арслон қулогигача қизарди*” (Т.қ., 87) кабилар.

3. Охирги компоненти “*хон*” сўзи билан ифодаланган антропонимлар: *Арабмуҳаммадхон*, *Эшимхон*, *Турсунхон*, *Имомқулихон*, *Ёдгорхон* кабилар: “*Гап нимадалигини уққан Арабмуҳаммадхон аравада унсиз фарёд этар, қалбида кечаётган галаён ҳудуд билмас эди*” (Т.қ., 27); “*Имомқулихон шаҳзодани илиқ қабул қилгани билан кўнглида нима борлигини ким билар, Исфандиёрдан яқинда хабар келиб, Абулғозини қошига чорлаганида Имомқулихон рухсат бергани йўқ*” (Т.қ., 57); “*- Хоразм тарафиндан мундоқ киши бизга ҳали келмабдурур, - деди Туркистон хони Эшимхон Тошкент хони Турсунхонга Абулғози султонни пешкаш қилиб. –Улуг бобоси Ёдгорхон турур. Падари бузруквори Арабмуҳаммадхон... бизга қурбат эрдилар*” (Т.қ., 345-346) кабилар.

4. “Бек” компоненти қўшимча сифатида қўлланган антропонимлар: Муртазобек, Муҳиддинбек, Муҳаммад Хусайнбек, Исҳоқбек кабилар: “Карвон ҳақидаги гапни эшитганида Муҳиддинбек эгарда бир қўзгалди” (Т.қ., 81); “Хусайнбекнинг отаси эллик йил давомида Абулхоннинг жиловини қўлида маҳкам ушлаб, бултур ёзда ҳақ раҳматига кетганидан сўнг ўрам аҳли унинг етти ўғли ичидан энг кенжасини – Муҳаммад Хусайнбекни танлаб, волийликка кўтарди” (Т.қ., 211); “Абулғозининг юраги қон бўлиб юрган пайтида Бухорои шарифнинг мартабали зотларидан қози калон Муртазобек унга ҳамдардлик билдириб ёрдам қўлини чўзди. Бугун ҳам Муртазобек Абулғози ҳузурига ташириф буюради. Шаҳзода уни кутаяпти” (Т.қ., 58) кабилар.

5. Охирги компоненти “бону” сўзи билан ифодаланган антропонимлар: Гулсумбону, Фотима бону, Меҳрибону, Муҳайёбону кабилар: “Абулғози султон билан яқинлашишга Муртазобекни унинг жуфти ҳалоли Фотима бону даъват этган эди. Фотима бону хоразмлик бўлиб, унинг отаси Бухорои шарифда Исҳоқбек билан битта мадрасада таҳсил кўрган, улар дўстлашиб қолган ва Исҳоқбек хоразмлик ўтқир мулла, тутинган инисининг қизи Фотима бонуни ўғли Муртазобекка олиб берган эди” (Т.қ., 62) кабилар.

6. Антропонимлар орасида –ий билан ҳосил қилинган киши исмлари кўпчиликни ташкил этади. Улар таҳаллусларга, машҳур кишилар, олиму фозилларнинг исмларига қўшилади. Бундай хусусият XV-XVI аср эски ўзбек тили антропонимик тизими учун меъёрий ҳодиса эканлигини Н.Хусанов ҳам алоҳида таъкидлаган эди [3, 68]: Носируддин Рабғузий, Шамий, Шарафуддин Али Яздий, Муҳаммад ал-Хоразмий, Сулаймон Боқиргоний, Ёқут Ҳамавий, Замахшарий, Беруний кабилар: “Суҳбат давомида токчаларда тартиб билан териб қўйилган китобларни кўздан кечиришди. Ибн Батута, Ёқут Ҳамавий, Шарафуддин Али Яздий тарихий рисоалари, Паҳлавон Маҳмуд, Носируддин Рабғузий, Сулаймон Боқиргонийнинг руҳият дунёсига оид ҳикматларини, Муҳаммад ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, аз-Замахшарийнинг риёзиёт, илми нуҷум, одоб ва лугат ҳақидаги китобларни кўриб, айрим муаммолар устида фикр ҳам юргизишди” (Т.қ., 293) кабилар.

Шундай қилиб, таҳлиллар шуни кўрсатадики, “Тангри қудуғи” тарихий романида антропонимлар юздан ортиқ миқдорда қўлланган бўлиб, улар, бир томондан, XVI-XVII асрлар эски ўзбек адабий тили луғавий қатламини ҳам ўзида ёрқин акс эттиради, иккинчи томондан, китобхонга ўша давр тили ва Хоразм воҳаси антропонимияси ҳақида аниқ тасаввур беришга хизмат қилади. Биз тўплаган бу материални ёзувчи Эркин Самандарнинг “Жалолиддин Мангуберди”, “Қуюн излари ёхуд Огаҳий” каби тарихий романлари материаллари билан қиёсий йўналишда ўрганиш ўзбек тарихий номшунослигини, антропонимиясини янги факт ва далиллар билан тўлдиришга хизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Адабиётлар:

1. Бегматов Э.А. Антропонимия узбекского языка. Автореф. дисс... канд.филол.наук. – Ташкент, 1965. – С. 3-12.
2. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. 1-китоб. – Тошкент, “Ёзувчи”, 1996. – Б. 32-121.
3. Хусанов Н. XV аср ўзбек ёзма ёдгорликлари тилидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. II-китоб. – Тошкент, “Ёзувчи”, 1997. – Б. 39-128.
4. Қиличев Э. Бадиий тасвирнинг лексик воситалари. – Тошкент: Фан, 1982. – 88 б.
5. Эркин Самандар. Тангри қудуғи. Тарихий роман. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012. – 368 б. Ишда романдан олинган мисоллар асарнинг шу нашридан келтирилади, қавс ичида Т.қ. қисқартмаси билан асар саҳифаси кўрсатилади.
6. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – 178 б.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ҲИКОЯЛАРИДА ЎХШАТИШЛАР

**доцент Т.Алмаматов,
Л.Қаюмова-2-босқич магистранти**

Ўхшатишга атама сифатида луғатларда бир-бирига яқин бўлган таърифлар берилган. Чунончи, “Адабиётшунослик терминлари луғати”да нарс, ҳодиса ёки тушунчани маълум умумийликка, ўхшашликка эга бўлган бошқа нарс, ҳодиса ёки тушунча билан чоғиштириш¹¹, деб кўрсатилса, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да икки нарс ёки воқеа-ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, уларнинг бири орқалаш иккинчисининг

¹¹ Ҳ.Ҳомидий, Ш.Абдуллаева, С.Иброҳимова. Адабиётшунослик терминлари луғати. Тошкент, 1967, 262-бет

белгисини,моҳиятини тўлароқ,бўрттириброк кўрсатиб беришдан иборат бадий тасвир воситаси, кўчимнинг содда тури”¹²- деб изоҳланади. “Философия луғати”да:”айнан бирдай бўлмаган объектлар ўртасидаги баъзи томонлар,сифатлар ва муносабатлардаги ўхшашликларни аниқлаш, мувофиқлик юзасидан хулоса чиқариш –шундай ўхшашлик асосида қилинадиган хулосалардир”¹³, деб ўхшатишга таъриф-тавсиф берилади.

Берилган таърифларга эътибор қаратсак,”Философия луғати”да кенг қамровли тушунчалар берилган бўлса, аниқ фанлар луғатларида нисбатан тор доирада аниқ таъриф ва тавсифлар берилган. Бу таърифлар асосида мутахассислар ўхшатиш муносабатининг тўрт унсур(узв)ини кўрсатишади: 1) ўхшатиш субъекти,2)ўхшатиш эталони,3)ўхшатиш асоси,4)ўхшатишнинг шакл кўрсаткичи.¹⁴

Моҳир сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тилини кузатар эканмиз, унда ўхшатишнинг ҳамма унсурларини кўрамиз.Чунончи “Маҳалла” ҳикоясида Ҳикмат буванинг ҳолати шундай тасвирланади:”Шундоқ Ҳикмат бува бир ҳафта ўтар ўтмас бир ҳовуч суяк бўлди-қолди”.¹⁵

Бу ўринда ўхшатиш субъекти Ҳикмат бува ўхшатиш эталони – Ҳикмат буванинг бир ҳовуч суякка қиёсланиши, ўхшатиш асоси- Ҳикмат буванинг ҳолати бир умр бирга бўлган кампиридан ажрагандаги кўриниши.Ўхшатишнинг шакл кўрсаткичи лексик-грамматик birlikлар-бир ҳовуч суяк ҳамда феълнинг аналитик шакли бўлди-қолди.

Буюк сўз устаси Ҳикмат бувани бир ҳовуч суякка ўхшатиш орқали миллатимиз қадрияти йиллар давомида шаклланган меҳр-оқибат, бу меҳр кўрсатуvidан мосуво бўлиш ўта чиройли ва қаҳҳорона сиқиклик билан ифодаланмоқда. Ҳикмат бува ҳолатини тасвирлаш билан ўзбекларда мавжуд бўлган яна бир руҳий кечинма” кадрдон кишисига мансуб бўлган буюм,ашё,тегишли нарсалар орқали уни хотирлаш берилади”. Бундай хотирлаш

¹² Ўзбек тилининг изоҳли луғати,5 томлик,5 –том,Ўзбекистон миллий энциклопдияси нашриёти, Тош.2008 й,185-бет.

¹³ Философия луғати.”Ўзбекистон”нашриёти,Тошкент,1976,23-бет.

¹⁴ Н.Маҳмудов.Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик ассиметрия.”Ўқитувчи”нашриёти.Тошкент,1984;Д.Худойберганова.Семантический и стилистический анализ конструкций уподобления в узбекском языке.АКД-Тошкент,1989;М.Йўлдошев,Чўлпон сўзининг сирлари,”Маънавият” нашриёти,Тошкент,2002.

¹⁵ Абдулла Қаҳҳор,Асарлар,1-том,Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти,Тошкент,1967,307-бет.(Бундан кейинги мисоллар шу томдан бети кўрсатилади).

кимларга нисбатан бўлади? Бу сўроқнинг жавоби аниқ. Ҳикмат буванинг ҳолатидаги бир детал ўқувчини ларзага келтиради.

“Кампир бир оёғи оғриб шишганда шу калишнинг жағини кесиб кийган эди.Чол бориб калишни олди, авайлаб артди,уйга олиб кирди.Чол учун кампир гўё қайтадан ўлди”(308-бет). Ҳикмат буванинг “яраси” янгиланди,кампири ўлгандагидан ҳам оғирроқ юк юкланди.Бу парчада, биринчидан,ўхшатиш субъекти-калиш ва унинг эталони калишнинг жағи,калишнинг чекка қисми одам ёки ҳайвон жағига ўхшатиш ҳолати ташқи ўхшашлик, ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи лексик воситалар-калиш жағи –калишнинг орқа қисмидир. Иккинчидан, бу эпизод орқали Ҳикмат бува яна бир марта мотамга дуч келмоқда(бу ҳолат кўпчилик одамларнинг бошидан кечган воқеалардир),яъни кампири қайта ўлди,охирги илинжи ҳам йўқолди,ундан фақатгина жағи йўқ калиш хотира бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида лексик-грамматик воситалар ёрдамида ясалган ўхшатишларнинг манбалари хилма-хилдир.Уларни бу хусусиятларига кўра бир неча гуруҳга ажратиш мумкин.Шулардан бири энг кўп қўллангани нарс ва предметларга ўхшатишдир.

Нарса-предметларга ўхшатиш,аксарият,лексик воситалар ёрдамида тасвирланган.Чунончи, совуқ эталони шундай берилади:”Йўл бўйидаги ариқлар афти буришганича музлаб қолган, дарахтлар чўлтоқ супургига ўхшайди”(1-том,280-бет).”Каравот”ҳикоясидаги табиат инжиқлиги , яъни совуқ, Ғанижоннинг қувончига тўсиқ бўла олмаслиги ўта қисқа ифодаланмоқда.

-дай аффикси воситасида яратилган ўхшатиш:”Ўнбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қундоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди”.(“Кўр кўзнинг очилиши”,78-бет),”Сулаймонов бедананинг сувкўрагидай кичкина хурмачани олдиға тортди ва бўлак гап тополмай, қаймоқнинг таърифини қилди”.(“Икки ёрти бир бутун”,150-бет),”Ер худди от олиб қочган аравадай кишини иргитиб-иргитиб ташлар эди”(“Олтин юлдуз”212-бет).

Билан кўмакчиси воситасида:”Домлага кўл уриш билан маҳалланинг файзини ўғирлаган ,одамларнинг дилини ҳамиша ёритиб турадиган чирғни сўндирган бу аёлни кўрган ҳам, кўрмаган ҳам тошни тешадиган бир ғазаб билан ёмон кўрар эди”(“Тўйда аза”,171-бет).

Шунингдек, Қаҳҳор ҳикояларида икки марта “калит” лексемаси воситасида ўхшатиш яратилган: “бахтнинг калити” (“Мастон”, 85-бет), “муҳаббатни ҳар қандай қулфга тушадиган калитга айлантириб” (“Хотинлар”, 265-бет).

Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари матнида лексик-грамматик воситалар ёрдамида ўхшатиш қурилмалар ҳосил қилинган. Улар ёзувчи мақсадини ҳам лексик йўл билан, ҳам грамматик (морфологик-синтактик) йўл билан амалга оширишга хизмат қилган. Буюк ижодкор ҳикоялари тилини ўрганиш унинг асарлари лингвопоэтикасини ишлашга қўшилган ҳиссадир.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЛУҒАТ СОСТАВИДА ДИАЛЕКТАЛ ЛЕКСИКАНИНГ ЎРНИ

**Доцент Файзуллаев Баходир,
ўқитувчи Д.Файзуллаева.**

Мазкур мақолада ўзбек тили таркибида истеъмол доираси чегараланган лексиканинг бир тури ҳисобланмиш диалектизмлар (асосан, диалектал лексика) ва унинг адабий тилга муносабати юзасидан баъзи фикр-мулоҳазаларимизни билдиришни мақсад қилдик.

Диалектизм нима? Диалектал лексика нима? Аввало, ушбу саволларга жавоб қидирмоқ ўринлидир. Адабиётларда ушбу тил қатлами юзасидан турли фикрлар мавжуд (1). Бир қарашда бу масала унчалик қийин кўринмайди. Бу борада ўзбек, рус ва бошқа тиллар тилшунослигида ҳам мунозарали ҳолатлар кўзга ташланади. Диалектизм атамаси ўз номидан маълумки, у маҳаллий шеваларга, маълум территорияларда яшайдиган кишилар нутқигагина хос тил ҳодисасидир. (2) Диалектизмлар маълум услубий мақсадларда қўлланилинган шеваларга оид тил ҳодисаларидир. Айрим манбаларда таъкидланганидек, диалектизмлар адабий тилга маҳаллий шевалардан қабул қилинган тил бирликлари эмас. Чунки улар адабий тилга ўзлашса, ўз-ўзидан истеъмол доираси чегараланган қатлам доирасидан чиқиб, чегараланмаган қатлам доирасига ўтади. Бунда эса диалектизм атамаси ўз моҳиятини йўқотади. Шундай экан, турли жанрлардаги бадиий асарлар тилида бадиий, услубий мақсадларни кўзлаб асар тилига киритилган шеваларга оид тил кўринишлари диалектизм ҳисобланади. (3).

Диалектизмлар тилнинг барча сатҳлари учун хос ҳодиса эканлигини кўрамиз. Шунга кўра уларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Фонетик диалектизмлар.
2. Грамматик диалектизмлар.
3. Лексик диалектизмлар.
4. Фразеологик диалектизмлар.

Нутқда қўлланадиган диалектизмларнинг салмоқли қисмини лексик диалектизмлар ташкил этади. Чунки маълум ҳудуддаги воқеа-ҳодисалар тасвирланар экан шу ҳудуд маҳаллий аҳолиси касб-кори, улар яшаётган жой, ижтимоий ҳаётига боғлиқ бўлган сўзларни қўлламасдан воқеаликни ҳаққоний тасвирлаш қийин. Шундай экан юқоридаги сабабларга кўра бадиий матнга киритилган сўз ёки лисоний бирликлар лексик диалектизмлар дейилади. Лексик диалектизмлар йиғиндиси эса адабий тил таркибида диалектал лексикани ташкил қилади.

Демак, лексик диалектизмлар маҳаллий шевалардан олинган сўзлардир. Лексик диалектизмлар характери жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади:

1. Диалектизм –сўз (соф лексик диалектизм).
2. Диалектизм – маъно (омоним ёки семантик диалектизм).
3. Этнографик диалектизмлар.
4. Фразеологик диалектизмлар.

Маълумки, ўзбек миллий тили лексикасининг бойишида маҳаллий лаҳжалар катта ўрин тутди ва ҳозирги кунда ҳам бу жараён давом этмоқда. Айниқса, миллий тил лексикасидаги ўзгаришлар ўткан аср ўрталарида, яъни миллий тилимиз шаклланиш жараёнида анча сезиларли даражада бўлган. Ҳозирги кунда ҳам бу ҳолат тил тараққиётининг ички манбаи сифатида алоҳида ўрин тутмоқда. Албатта, адабий тил билан диалектал лексиканинг ўзаро таъсири масаласи жуда мураккаб жараёндир. Чунки бунда сўзларнинг ўзига хос характери, яъни бетараф предмет ифодаланиши, этнографиклиги, маълум ҳудудгагина хослиги ва асосан, нутқ талаби муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбек адабий тили лексикасининг маҳаллий шеваларга таъсири диалектал лексикани маълум даражада камайтирса-да, бу таъсир адабий тилга маҳаллий шевалардан кириб келаётган керакли сўзларни ўзлаштириш жараёнинг асло тўхтатаолмайди. Адабий тил

таркибида қўлланаётган диалектал лексика ҳам икки хил кўринишга эгадир:

1. Прогрессив диалектизмлар.

2. Регрессив диалектизмлар.

Прогрессив диалектизмларнинг адабий тилда эквиваленти бўлмайди. Шева вакиллари тилда қўлланувчи бундай сўзлар маълум предмет ва ҳодисаларнинг номидир. Бундай қатлам сўзлар аста-секин адабий тилга қабул қилиниб, унинг лексикасини бойитувчи манбага айланади. Бунинг исботи сифатида Пиримқул Қодировнинг “Қора кўзлар”(4) романи тилидан олинган бир парчага эътиборингизни қаратмоқчимиз. “Бу ерда четан билан ўралган мол кўраси бор эди. Кўрага иккита соғин сигир, эчки кўканлаб кўйилган эди” (17-бет).

Ушбу парчадаги кўканламоқ сўзи диалектизмдир. Шу сабабли ҳам ёзувчи ҳаволада унга изоҳ беради: “Кўкан – ушоқ молларни бир қатор қилиб боғлашга мослашган махсус арқон”. Мавжуд луғатларга эътибор қаратадиган бўлсак, ушбу сўзга қуйидагича изоҳлар берилганини кўрамиз.

Кўкан – (Жўш, Найман) кўй ва эчкиларни боғлашга мослашган илмоқли арқон (Ўзбек халқ шевалари луғати, 148).

Кўкан – кўй, эчки ва шунингдек, отларни соғишда боғланадиган мослама (Девони луғатит турк, 393).

Кўклади – боғлади (Девони луғатит турк, 393).

Кўган – кўй-кўзиларни боғлашда ишлатиладиган махсус арқон (ўзбек диалектологиясидан материаллар, 340).

Кўриниб турибдики, юқоридаги изоҳлардан кўкан сўзи уй ҳайвонларини боғлашда қўлланадиган махсус илмоқли арқон экан. Кўканламоқ сўзи эса шу сўзнинг ўзагига – ла аффиксини кўшиш (кўкан+лакўканла) орқали ҳосил бўлгандир. Демак, адабий тилда худди шу ҳолатни ифодаловчи лексема мавжуд эмас. Шундай экан бундай сўзларни адабий тилга киритиш ўринлидир. Шунингдек, бу асарда қўлланилган кулликламоқ-мол ва кўйларни сўйишда тўрт оёғини бир жойга тўплаб боғлаш, кабеда-майдаланган сомон ва беда аралашмаси, бароз – тоғдан тушадиган тик йўл каби сўзларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш ўринлидир.

Регрессив диалектизмлар адабий тилда муқобил варианга эгадир. Лекин улар фонетик ва грамматик томондан биров бошқача кўринишда бўлади. Булар бадий асар тилида персонаж ва қаҳрамонларнинг ўзига хос нутқини яратишда бадий восита

сифатида кўпроқ қўлланади. Масалан: “Замонали Сабоҳат билан қувониб кўришди. Сабоҳат ундан ҳол-аҳвол сўраган эди, Замонали ҳазиллашиб тожикча талаффуз билан:

-Ёмон йўқ, -деди.

Сабоҳатхон ўзининг ўтган йилги машҳур бўлган бу иборасини эслаб хандон ташлаб кулди-да, ҳазилга ҳазил билан жавоб бергиси келди. Машина ёруғида Замоналининг соқоли ўсиб қолганини кўриб:

-Соқолингиз баланд бўлипту, -деди (Қ.к.-284).

Унинг онаси пастаккина кампир жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фарғона шевасидан гапиради.

-Таладан келганимда шатта турган эди-я! (Қ.к.55)”.
Юқоридаги тагига чизилган сўзлар регрессив диалектизмлар

ҳисобланиб, маълум бир стилистик вазифани бажариш мақсадида қўлланилгандир. Улар адабий қатламга қабул қилинмайди.

Демак, адабий тилда муқобил варианты бўлмаган прогрессив лексик диалектизмлар адабий тилни бойитувчи манба сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

Адабиётлар:

1. Прохорова В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. М., 1957, с.7; Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1972, с.120.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек тили. Т., 1978, 160-б; Йўлдошов М. Бадиий матн лингво поэтикаси. Т., 2008 24 б.
3. Файзуллаев Б. Диалектизмы в языке художественной литературы. АКД. Тошкент, 1979.
4. Қодиров П. Қора кўзлар. Тошкент, 1970.

ҚОН-ҚАРИНДОШЛИК МУНОСАБАТИНИ ИФОДАЛОВЧИ ЭРКАЛОВ СЎЗЛАРИ

Доцент М.Турсунпўлатов,
ўқитувчи О.Хидиров.

Қон-қариндошлик терминлари ўзига хос маъноларга эга бўлиб, умумтуркий асосга эгадир. Қон-қариндошлик терминлари ҳақидаги фикрларни рус ва ўзбек тилшунослари А.А.Юлдашев, Л.А.Покровская, А.Ғ.Ғуломов, И.Исмоилов, Б.У.Ўринбоев, А.Ишаевларнинг ишларида учратамиз. Ушбу ишларда қон-қариндошлик терминларини тарихий ва ҳозирда қўлланиши, уларнинг характерли хусусиятларига кўра группаланишлари, вокатив формада қўлланишлари хусусида фикр баён этилади-ю, аммо уларнинг сўзлашув нутқидаги ўрни ёритилмайди.

Ўзбек сўзлашув нутқида кенг қўлланувчи баъзи эркалаш-кичрайтириш сўзлари қуйидагилардир:

Бўталоғим. Бу форма қариндошлик атамалари билан параллел ҳолда қўлланилади ва эркалаш, севиш, кичрайтиш маъноларини англатиб келади. Масалан: -Нима ҳам қилардим, -деди бобо ерга қараб, -насибанг ўша ёқларга сочилган экан. Отлан, бўталоғим, ҳаяллама.(А.Мухтор)

Тилда ўғил ва қиз атамалари бола сўзи билан бир сўз бирикмасини ташкил этади. Ушбу сўзга тегишли аффикслар қўшилиши билан (-гина, -гинам, -ча) кичрайтиш, эркалаш маъноси ифодаланади. Масалан: -Болагинам! Мени ташлаб қаёққа кетаяпсан!(Р.Файзий) Мисолимиздаги “болагинам” сўзида қариндошлик, қарашлилик, кичрайтиш-эркалаш маънолари мавжуддир. Кейинги маъно аффикс орқали реаллашгандир.

“Она” сўзи билан ўзаро сўзлашув нутқида ўз онасига ва ҳар қандай қарироқ хотинга ҳам мурожаат қилинади. Мурожаат ва чақириш формуласи ифодаланганда она сўзидан кейин “субъектив баҳо” формаси ва эгалик, кўплик аффикслари қўшилиб келиши мумкин. Масалан: Ассалому алайкум онажон!(“Саодат” 1970), - Онажон! Шу бургахона кўрада нима бор?(Н.Сафаров)

Сўзлашув нутқида –гина, - лок аффикслари ҳам сўзларга қўшилиб келиши натижасида эркалаш-кичрайтиш маъноларини ифодалайди. Масалан. Мана, ҳозир акагинаси пўлат қушга миниб, Янгиобод қишлоғи осмонида жавлон ураётир.(Ҳ.Назир) Масалан: Қизалоқ бўлса улар ортидан сакраб-сакраб чопиб зўрға етиб оларди.(Н.Носов) Каминанинг биттагина қизалоқлари бор.(И.Ўктамов)

Тойлоқ сўзи сўзлашув нутқида ёш жиҳатидан кичик бўлган ўғил болаларга нисбатан қўлланилади ва эркалаш - севиш маъноларини ифодалайди. Масалан: Бахтимга сен омон бўл, тойлоғим!(“Шарқ юлдузи”)

-той аффикси киши номларига қўшилиб келиб, севиш-эркалаш маъноларини ифодалайди. Масалан: - Э, кел, чироғим Каримтой, - деди Салимбобо (Т.Расулов)

Қўзичоғим сўзи ёш болаларга нисбатан ота-оналар томонидан ўзаро мурожаатда қўлланилади. Бундай ҳолатда севиш-эркалаш, ўхшатиш, қиёс бериш маънолари англашилади. Масалан: Исоқ пиқиллаб келган Маҳмуджонни бағрига босиб суйди.(“Шарқ юлдузи”)

Қўзичоғим сўзи қўзи сўзидан келиб чиққан бўлиб, қўзи сўзига –чоқ кичрайтиш аффикси қўшилиши натижасида эркалаш маъноси, “им” эгалик аффикси қўшилиши натижасида қарашлилик маъноси англашилган.

Отажоним, отахоним. Ота сўзи тарихан ҳам ҳозирги тарзда кенг қўлланилган. Ота термини ҳамма қабилалар учун умумий бўлиб, баъзи қабилаларда шу маъно “оба” тариқасида қўлланилган.

Ота сўзига “жон”, “хон” аффикслари қўшилиши орқали ўз отасига ва ҳар қандай оқсоқол кишига хушмуомалалик билан бўладиган мурожаат, эркалашиш маънолари англашилган. Масалан: Темур. Отагинам! Отахонлар! Йиғламанг! Йиғламанглар! (К.Яшин Танланган асарлар)

Сингилгинам, укагинам, укажоним. Бу термин кўпроқ ака-сингиллар, опа-сингилларнинг ўзаро мурожаатида қўлланилади. Сингил, ука сўзига “гинам”, “жоним” аффикслари қўшилганда хушмуомалалик, эркалаш-севиш маъно отенкалари ҳосил бўлади. Масалан: -Силгилгинам, пахталарингни топширдингми?(Н.Сафаров)

Сўзлашув нутқида қўлланувчи мисол муомала билдирувчи сўзлар ўзларининг гапда бажарган вазифалари ва тутган ўринларига қараб сўзлашув нутқида хосланган барча сўзлардан тубдан фарқ қилади.

Эркакларга ҳурмат юзасидан мурожаат қилинганда уларнинг номи олдидан “бек”, “бой”, “той”, “жон” аффикслари қўшиб ишлатилса, хотин-қизларга ҳурмат юзасидан мурожаат қилинганда уларнинг номи (исми) олдидан эркалаш, севиш, кичрайтиш маъноларини ифодаловчи “хон”, “жон”, “нисо”, “ой”, “биби”, “бону”, “пошша”, “зор” каби аффикслар қўшиб ишлатилади.

“Хон”, “царь” аффиклари ҳам ҳурмат севиш, эркалаш, кичрайтириш маъноларини ифодалайди.

Ой (“луна”) аффикси ҳам хотин-қизлар номига қўшилиб келади ва модаллик, ҳурмат, эркалаш-севиш, кичрайтириш маъноларини ифодалаб келади. Масалан: Сизни кўрсам ҳамма ташвишларимни эсдан чиқараман, Орзугулой(“Шарқ юлдузи”).

Нисо (“женщина”) аффикси ҳам хотин-қизлар номига қўшилиб келиб эркалаш, севиш, маъноларини ифодалайди. Масалан: -Сиздан бир ўтинчим бор, Шаҳринисо (“Жиззах ҳақиқати”).

Хулоса қилиб айтганда сўзлашув нутқида киши исмларига қўшилиб келувчи, -гина, -қина, -ча, -лоқ, -той, -хон, -нисо, бону аффикслари эркалаш, севиш-кичрайтириш, ҳурмат қилиш маъноларини, баъзан пичинг, киноя, кесатик каби маъноларни ҳам ифода этади.

Адабиётлар:

1. А.А.Юлдашев Звательные слова в тюркских языках, ИСГТЯ, Ч.Н.М., 1965.
2. Л.А.Покровская Термины родства тюркских языках. ВСБ «Историческое развитие лексики тюркских языков», М., 1961, с.24
3. И.Исмоилов “Туркий тилларда қавм-қариндошлик терминлари”. Тошкент., 1966.
4. Б.Ў.Ўринбоев “Ҳозирги ўзбек тилида вокатив категория”, Тошкент, 1972.

КИРИШ БЎЛАКЛАР ВА КИРИТМАЛАР БИЛАН МУРАККАБЛАШГАН СОДДА ГАПЛАРДА БЎЛАКЛАР ТАРТИБИ

доцент А.Мусаев,
ўқитувчи Г.Умурзокова.

Ўзбек тилшунослигида кириш бўлақлар ва киритмалар гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган бўлақлар сифатида ўрганиб келинмоқда. Лекин кейинги йилларда баъзи тадқиқотчилар томонидан улар учинчи даражали бўлақ деб ҳам талқин этилмоқда /57:125;64:64;39:70/.

Кириш бўлақлар ва киритмалар содда гаплар таркибида келиб, уларни мураккаблаштиради. Улар гап бўлақлари билан мослашув, бошқарув, битишув орқали боғланмаса ҳам, гап ва унинг бўлақларига тегишли бўлиб, сўзловчининг айтилаётган фикрга муносабати, жавоби, ўз суҳбатдошига мурожаати каби маъноларни билдиради .

Кириш бўлақларнинг семантик хусусияти, қайси гап бўлагига ёки гапга тааллуқли эканлиги билан унинг гапдаги ўрни белгиланади. Кириш бўлақлар гап таркибида эмоционаллик, модаллик ва бошқа маъноларни ифодалайди. Шунга кўра, кириш бўлақлар гапнинг боши, ўртаси ва охирида келиши мумкин.

Мураккаблашган содда гаплардаги кириш бўлақлар қуйидаги маъноларни ифодалаганда гап бошида келади:

1. Кириш бўлақлар гумон, шубҳа, тахмин маъноларини англатганда, фикр бутун гап мазмунига алоқадор бўлганда: Эҳтимол, бир онаси қолгандир бағрин ёқиб, эҳтимолки, бу қиз бир савдогарнинг қизидир, эҳтимол, бир суқсур, бир парининг ўзидир /Ҳамид Олимжон.1.18/. Билмадим, кичкинам кўп касал бўла

берганидан яхши ўсмади /Ш.Ю.1996.4,27/. Эҳтимол, кампирнинг ёрдами тегар /И.Р.1.20/.

2. Менимча, унинг гапига қараганда, унинг гапи бўйича, унинг айтишига қараганда каби кириш бўлақлар мазмуни бутун гапга алоқадор бўлиб, айтилаётган фикрнинг манбаини билдирганда: Менимча, сал кўрпачага қараб оёқ узатиш керак /Ш.Р.33/. Унинг гапи бўйича, биринчи хотини ҳам Усмонжон билан туришни хоҳламабди /С.3.46/. Унинг айтишига қараганда, зиёфат тез тугабди /0.66/.

3. Кириш бўлақлар айтилаётган фикрнинг аввалги фикр билан алоқасини, бирининг иккинчисига сабаб бўлишини, хулосасини англатганда:

Шундай қилиб, бола уйига эсон-омон етиб борди /Ҳаким Назир.76/. Бундан келиб чиқадики, бугун телефонда овоз жуда яхши эшитиларди /П.Қод.96/. Демак, меҳмонларнинг келишига ҳамма нарса тахт /А.Қаҳ.1.118/.

4. Кириш бўлақлар сўзловчи учун характерли бўлган фикрнинг ўзаро муносабатини, унинг тартибини, изчиллигини билдирганда: Аввало, пашшадан фил яшаш эмас бу /С.Аҳ.16/. Биринчидан, уни мен танимайман, иккинчидан, бу ишга менинг қандай алоқам бор? /Ҳ.Ғ.86/.

5. Мазмунан бутун гапга алоқадор бўлган маънони ифодаловчи хайрият, яхши ҳамки, бир нави каби кириш бўлақлар: Бир нави, қашшоқликдан иш қидириб узоқ шаҳарларга кетар эдим /Парда Турсун.26/. Ҳайрият, ичкарида бошқа меҳмонлар ҳам бор экан /0.56/.

6. Кесатиш маъносигадаги сабил, сабил қолгур, зорманда қолгур каби кириш бўлақлар гап бошида келади: Сабил, душманини ўз қуроли билан уриш керак /Мирзакалон Исмоилий.37/. Зормонда қолгур, моллар қаёққа тарқалиб кетган экан /Ш.Ю.1996,4.32/. Зорманда қолгурей, нега шунча кериласан /М.И.37/.

Агар кириш бўлақлар афсусланиш, ачиниш, кесатиш маъноларини ифодалаганда гап охирида, бирор бўлақка оид бўлса, ўша бўлақдан кейин келади: Ольга Петровнадан ҳам миннатдор, албатта /М.И.101/. Ўша ер унга отасидан қолган экан, билишимча /С.Аҳ.94/.

Ифодалаётган фикрнинг айрим ҳаракат-ҳолат хусусиятнинг оддийлиги, одатда рўй берувчи ҳодиса эканлигини ифодалаганда кириш бўлақ гап ўртасида келади: Кўчалар, одатдагича, гавжум,

ғалағовир /Ш.Ю.1996.4.36/. Еб ичиб ўтиришини, одатдагича хушомадгуйлик билан таклиф қилди /0.88/.

Агар сўзловчининг муносабати бирор сўзга ёки гапнинг бирор қисмига қаратилган бўлса қариш бўлаклар ўша сўз ва гап бўлагидан сўнг келади:

Анвар, билмай... ҳа, дарвоқе, нега ундай бўлди?... /Ш.ЮЛ. 1996.4.26/. Мулла Рўзи. Ҳа, албатта, бўлади, хотиржам бўлинг /Ҳ.4.33/. Ҳаммаси. Ҳа, ҳа, албатта, шундай /Ҳ.4.8I/. -Ўзи, айтмоқчи, қайси бўлимида эдингиз? /Ш.ЮЛ.1996.4.3I/. - Бизга келса, бўлади, албатта, - деди Каримбой чой хўпларкан, дудмол қилиб /К.Я.Ҳамза. I82/.

Демак, гапдаги сўзловчининг турлича қарашларини билдирувчи кириш бўлаклар услубий талаб ва суҳбатдош хоҳишига қараб гапнинг боши, ўртаси ва охирида келади.

Киритмалар ва изоҳларнинг гапдаги ўрни. Маълумки, ўзбек тилшунослигида киритма ва изоҳлар хусусида бирмунча илмий ишлар вужудга келди /68;69/. Бу ишларда киритма ва изоҳларнинг ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ажратилган бўлакларга ўхшаш ва фарқли томонлари, услубий аҳамияти бирмунча ёритилган.

Ўзбек сўзлашув нутқида ҳам асосий гапга қўшимча равишда янги фикрлар баён қилиш усули-киритма ва изоҳлар кўп учрайди. Киритма ва изоҳлар ўз таркибига кўра киритма ва изоҳ сўз, бирикма ва гаплардан иборат бўлади.

Киритма ва изоҳлар мураккаблашган содда гаплар таркибида келганда, кўпинча, гап ўртасида ва охирида келади.

Киритма ва изоҳлар гап ўртасида келганда қуйидаги ҳолатлар ўз ифодасини топади:

1. Фикрга аниқлик киритиш учун хизмат қилади:

Бу кўкатлардан янги униб чиққан вақтда (авжи март ойининг бошларида) овқат тайёрлаш маъқул /Ш.Ю.1996.4.38/. Фақат овқатни ўғиллари, келин ва набиралари билан биргаликда ейишни (меҳмонлар бўлганда) ўзи учун шарт қилиб олган /О.33/.

2. Маълум ҳаракат, ҳолат, хусусиятининг қандай шароитда рўй беришини ифодалайди: Шундан сўнг йўл юрмоқчи эдим (улар машинани олов олдириб турувди) яна чақиришиб қолди (Сўзлашувдан).

3. Маълум ҳаракат-ҳолат ёки хусусиятни эслатиш, таъкидлаш маъноларини англатади: Отаси тез одам эди (бизлар эс-эс биламиз) жуда тез ларзага келар эди /Ш.Ю.1996.4.128/.

4. Маълум ҳаракат-ҳолат ёки предметни, хусусиятни характерлайди:

Катта шаҳарнинг бозорини кўрмаган эдим, тўғри келган эшикдан кириб бораяпман (энди ўзим ёш, оёғим остига қарамай юрган вақтим), киришим билан бозорга равона бўлдим /Ғафур Ғулом.108/.

5. Айтилган фикрнинг аввал ҳам баён этилганини изоҳлаш мақсадини билдирганда: Ўтган беш йилликни (мен аввал айтиб ўтдим) муддатидан олдин бажардик /Ш.Ю.1996.4.119/.

Кириш ва изоҳлар қуйидаги ҳолатларда гап охирида келади:

1. Сабаб маъносини изоҳлаганда: Қизик одатларимиз борда, шупургини деворга суяб, тикка қилиб қўймайдилар - ёмон хислат белгиси деб айтадилар (Сўзлашувдан).

2. Воқеа-ҳодиса юз берган вақтни аниқлаганда: Уйга бориб сандалга киради (илгари уйларда сандал бўларди) (Сўзлашувдан).

3. Ўрин-жойни аниқлаганда: Доимо йўли тушганда қизнинг отаси уйи ёнидан ўтарди (қизнинг отаси уйи йўл устида эди) /Ш.Ю.1996.4.201/.

Хуллас, киритмалар ва изоҳлар гап ўртаси ва охирида келиб, асосий гапдан англашилган мазмунга ёки унинг таркибидаги айрим бўлақларнинг маъносига қўшимча маълумотлар, изоҳлар ва тузатишлар киритади.

Адабиётлар:

1. Руднев А.Р. Синтаксис осложненного предложения. М., 1959. 125-с.
2. Современный татарский литературный язык. М. 1970. 64-с.
3. Закиев М.З. Синтаксической строй татарского языка. Казан. 1963. 70-с.
4. Тошалиев И. Восточные конструкции в современном узбекском литературном языке: Автореферат. Тошкент, 1972.

ТАҚҚОСЛАБ ТУШУНТИРИШ ЎҚУВЧИ ТАФАККУРИНИ ОШИРИШ ОМИЛИ СИФАТИДА

П.ф.н. Қ.Ядгаров,

Ў.Алимов 2-босқич магистранти.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши тилимизнинг равнақи ва келажаги ҳақидаги давлат ғамхўрлигининг олий даражаси бўлди. Мустақиллигимизнинг қўлга киритилиши бу Қонунга қанот бағишлади. Унинг амалиётга жорий этилиши учун реал имкониятларни кафолатлади. Бугун бу тил ўзбек халқининг миллий тафаккурини шакллантириш ва ривожлантиришга астойдил хизмат қилмоқда. Уни ўрганишнинг мақсад ва йўналишлари тобора

кенгайиб бормокда. Бадий асар тилини тадқиқ этиш уларнинг бир тармоғи, холос.

Бадий матнда сўзнинг шунчаки иштирок этмаслигини англаб этиш бадий асар тили таҳлилидаги энг муҳим нуқталардан биридир. Сўзнинг фақат қотиб қолган бир маънодагина иштирок этиши ҳақидаги тасаввурлар ўқувчининг бадий асар тили ҳақидаги тасаввурларининг энг паст даражаси ҳақидаги кўрсаткич бўла олади. Ваҳоланки, сўзнинг бадий матндаги маъно товланишларини идрок этиш, аниқроғи идрок эта олиш даражасига кўтарилиш бу тасаввурларнинг юқори даражасини англатади.

Бадий адабиётнинг тилини ўрганиш ўқувчи тафаккурини оширувчи восита бўлибгина қолмай, балки уни адабий тилда услубий равон ифодалаш учун таъсири нечоғлик юқори эканлигини англаб етишдадир.

Асарда тасвирланаётган ҳар бир деталга ўқувчилар диққатини қаратиш орқали муаллиф мақсадини илғаб олиш малакасини шакллантириб бориш керак. Биз ўқувчилар диққатини асардаги ҳар бир сўз ҳар бир жумлага қаратишимиз ўқувчиларни ҳар бир деталдан умумлашма чиқаришга одатлантиришимиз лозим. Чунки бадий асарни ҳамма ўқийди, лекин аксарият ҳолларда улар воқеалар тасвирини юзаки ҳолатда тушунишади. Асарда келтирилган деталлар орқали ижодкор нима демоқчи эканлигини излаб қидирмай ёки бунга лаёқати етмайди. Жумладан XX аср адабиётида алоҳида ўрин тутувчи “Улуғбек хазинаси” романида ҳам шундай ўринлар борки ўқувчи буни бир қарашда илғаб олиши, идрок этиши қийин. Худди шу жойда ўқитувчидан педагогик маҳорат талаб қилади. Масалан: “Кун ботган атроф ҳали ёриқ эди. Тушда пасайган изғирин қайта кучайиб совуқ ёкимсиз довулга айланмокда. Еру кўк чанг тўзон ва чархпалак хазонларга тўлиб кетди. Хазонлар худди ҳавода пуртанада қолган қушлардай бетинч чарх урар, юз кузларини аёвсиз савалар эди”. Оддий олиб қараганда бу парча бошқа асарларда кўплаб учрайдиган табиат тасвиридан фарқ қилмагандек туйилади. Лекин ана шу парча роман қаҳрамонининг хис туйғулари, кайфияти рухий олами билан боғланиб кетган. Бу парчасиз роман бадий жихатидан анчагина қашшоқлашиб қолиши мумкин. Шу сабабли ўқитувчи ушбу парча устида ўқувчининг чуқур ишлашини таъминлаш мақсадида ёзувчи ниятини – қаҳрамоннинг рухий олами ва табиат тасвири ўртасидаги боғлиқликни тушунтириши лозим. Шунингдек, ўқувчига

ёзувчининг услубий маҳоратини тушунтириш, яъни ёзувчи табиат манзараси (пейсаж)ни ҳам қаҳрамонларнинг ҳолатига, уларнинг ҳис-туйғуларига мос ҳолда қилиб тасвирланганини айтиб ўтиши керак. Чунки худди мана шу манзара тасвири берилган жойда асар қаҳрамонининг (М.Улуғбек) ҳам қалби пуртанада қолган, ҳаёлини совуқ ва ёқимсиз ҳаёллар чулғаб олган эди.

Ёки бунга ўхшаган ҳолатни буюк адибимиз Ойбек асарларида кўплаб учратиш мумкин. масалан, “Қутлуғ қон” романидаги бадиий воситалар – сифатлаш, ўхшатиш, жонлантириш ва муболағалар тасвирланаётган воқеа билан узвий боғланган. Шунинг учун ҳам романда қўлланилган бадиий воситалар воқеаларнинг моҳиятини, образлар характерини очиқ беришга, пейзажнинг жонли ва аниқ бўлишига хизмат қилган.

Ёзувчи образлар яратишда табиат манзараси, буюмлар тасвирида уларнинг маълум бир сифатини аниқ кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу ёзувчига хос усулдир. Романда ижобий образлар характери тасвири табиатдаги энг ёқимли, гўзал ва жозибали манзаралар тасвири билан узвий боғланади: бунда кўпинча баҳор тонги, қуёшнинг иссиқ ҳарорати, қушларнинг сайраши, оромбахш шабода образ характерини очишга хизмат қилади. Аксинча, салбий образлар талқинида ўзгача ҳолни кўрамиз:

“Кечикиб кирган қиш энди кун сайин совуғини кучайтира бошлаган эди. Қор йўқ, лекин эрталаб ялонғоч дарахтларда ва томларда қалингина қиров ялтирайди, Мирзакаримбойнинг оиласи бир ярим ойдан буён шаҳарда (71-бет), “Эшик ёпилгандан кейин қоронғулик даҳшатли равишда қуюқлашди. Нури туртина-туртина чодир томонга бориб, ўтиришга тиришди. Қўрқувданми, қоронғиданми, унинг нафаси тикилди...” (207-бет).

Биринчи мисолда Мирзакаримбой характери билан боғлиқ бўлса, иккинчисида Нурида юз берган ҳолат тасвирланган. Кўринадик, салбий образлар характерини яратишда табиатдаги кўнгилсиз ҳодисалар: совуқ, изғирин, қоронғилик, кўкни булут қоплаши каби ҳодисаларни чизади. Салбий образлар характерини ана шу кўнгилсиз ҳодисалар билан уйғунлаштиради. Биз бу ўринда сўз маъноларининг ўсиб, узгариб бориши билан бир қаторда ўқувчи онги ва тасаввурида ҳам акс этишини назарда тутмоғимиз керак.

Бунинг учун биз бадиий асар таркибидаги сўз қўлланишидаги меъёр ва унинг бузилишларини ўрганамиз. Одатда, меъёр ҳар доим кўникилган ҳолатлар билан боғлиқ. Бу сўзнинг қўлланишида ҳам,

сўз таркибидаги товушлар тизимида ҳам, гапнинг қурилишида ҳам кўзга ташланиб туради.

Бадий асрда сўз ўзининг комуникатив вазифасидан ташқари образли ифодалаш вазифасини бажаради, ўзининг ифодалилик қирраларини намоён қилади. Сўзнинг бу хусусиятини ўрганиш ўқувчи тафаккурини ривожлантиради, унинг сўз жозибасига бўлган муносабати ўзгаради, воқеаликка нисбатан эстетик муносабати ўзгаради. Ёки худди шунга ўхшаш манзарани, ёзувчи маҳоратини унинг табиат манзарасини ҳам маълум мақсадда тасвирлашини А.Қодирийнинг “Ўтган кунлар” романидан олинган қуйидаги мисол асосида ҳам таққослаб кўрсатиш мумкин. Масалан, асар охирида Отабекнинг қабристондаги тасвири: “Кеча ойдин, қабристон тип-тинч, узоқроқда қуръон товуши эшитилар эди. Икки туб чинор бутوقларида кўниб ўлтирган уч тўртдан бояқушлар, қабр ёнига тизилган ва юқори қуйи думбойган қабрлар бу тиловатга соъми каби эдилар. Қабр ёнига тиз чўккан йигитнинг кўз ёшлари қуръон оятларига қўшилиб оқар эди”.

Бу оддийгина бадий манзара эмас. Абдулла Қодирийнинг буюк сўз устаси романнинг бадий эстетик хусусиятини ривожлантириш учун бадиятга хос барча унсурлардан унумли ва ўринли фойдаланадиган исътедод соҳиби. Ёзувчининг исътедодига хос бўлган ана шу хусусиятни ўқувчига етказишда юқорида келтирилган лавҳани ўқувчилар билан ҳар томонлама мукамал ўрганиш талаб қилинади.

Ёзувчи асарда табиат манзарасининг қаҳрамонлари кайфиятига қараши қўйган ҳолда ҳам тасвирланишини кўрсатиш ўқувчилар диққатини янада оширади. Масалан: Яна шу тилга олинган баҳор манзараси Отабек Зайнабга унаштирилган Марғилонга, “Сувга тушган нондек букиб бушашиб” кетяпти. Кумушга “Кўтариб бўлмайдирғон бир қайғу, чидам билмайтурғон бир хасрат” бўлиб бораяпти.

... Ҳозир кўклам кунлари: қирлар, тоғлар, сойлар; Кўк-қизил, оқ-қора, сарик, зангори тағин аллақанча рангли чечаклар билан устларини безаб аранг етишган ошиқларига янги хаёт, янги умид берадилар...” Ёзувчимиз бу ҳолда кўзнинг дилгир манзарасини чизса ҳам бўлар эди. Аммо ёзувчи бошқа мақсадни кўзлайди. Табиат яшнаган, қушлар ашён кўриш ташвишида, бу Отабекнинг ҳолатига тамоман зид. Хатто қушлар ин қураяпти-ю, “Ота-она орзуси” эса унинг ошёнини бузаяпти.

Ўқувчи буларни ҳис қиладию табиат манзараси ҳаёлида умрбод мухрланиб қолади. Шу ўринда ўқитувчи ёзувчининг бадиий маҳоратини янада ёрқинроқ кўрсатиш мақсадида адабиётшуносликка хос бўлган типологик-қиёсий услубдан ҳам ўринли фойдаланса мақсадга мувофиқ бўлади. Таққослаб тушунтириш ўқувчи фикрлаш қобилиятини оширишда асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Бадиий асар тилини ўрганиш орқали ўқувчилар бадиий асарнинг асл моҳиятини, персонажларнинг характерини равшанроқ тушунишга катта ёрдам беради. Асар тилидаги бу ўзига хосликлар тасвирланаётган воқеа ва образлар характерини реаллаштиришда, унинг таъсир кучини оширишда муҳим рўл ўйнашини англаб оладилар.

ЛИНГВОПОЭТИКАНИНГ БАЪЗИ МУАММОЛАРИ

**Ф.ф.н.Ш.Ҳайдаров,
С.Каримов талаба.**

Экспрессив синтаксис бадиий нутқ тузилишининг энг характерли жиҳатларидан бири эканлиги маълум ҳақиқатдир. Шунинг учун ҳам экспрессив синтаксиснинг алоҳида диққатга сазовор усулларида бўлмиш нутқ оқимида гапни бўлаклаш, муайян қисмларни гапдан ташқарига чиқариш ёки муайян қисмни гапга тиркаш натижасида юзага келадиган парцеллятив ёки илова конструкцияларга (албатта, парцелляция ва илова бир-биридан фарқли ҳодисалар) жуда кўп тадқиқотчилар эътибор берганлар.

Ҳозирги болгар бадиий насрида парцелляция ҳодисасини батафсил тадқиқ этган М.О.Ступкинанинг кўрсатишича, ёзма нутқда парцеллятив қурилмаларнинг юзага келиши олимлар томонидан анча илгари қайд этилган. Хусусан, болгар тилшуноси И.Хаджов ўтган асрнинг 30-йилларида шундай конструкцияларни биринчилардан бўлиб тилга олган. У гапнинг асосий таркибидан “вақтидан олдинроқ” нукта қўйиш йўли билан муайян қисмни узиб олиш мумкинлигига эътиборни қаратган.¹⁶ Айни шу ўринда М.О.Ступкина рус тилшуноси Л.Ю.Максимовнинг ёзма нутқда гапни бўлаклаш ҳодисасини ифодалаш учун 1936 йилда “парцелляция” терминини қўллаганлигини, шунингдек, 50-йилларда А.Ф.Ефимов ҳам (бундай конструкцияларни синтактик

¹⁶ Ступкина М.О. Парцелляция в современном болгарском языке (на материале художественной прозы): Дисс. ...канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 3, 10.

меъёрлардан чекиниш сифатида баҳолаган ҳолда) ана шундай қурилмалар учун айнан “парцелляция” терминини таклиф этганлигини айтади.

Парцеллятив конструкциялар билан боғлиқ муаммоларга қизиқиш, уларни турли нуқтаи назарлардан ўрганиш рус тилшунослигида, айниқса, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб жуда ҳам кенг тус олганлигини кузатиш мумкин.

Ўзбек тилшунослигида эса бу ҳодиса юқорида айтиб ўтилганидек, асосан, “иловали (ёки илова) конструкциялар” деган ном остида текширилган.

Рус тилшунослигидаги лингвистик терминлар изоҳига бағишланган луғат-маълумотномада парцелляцияга шундай изоҳ берилган: “Парцелляция гапнинг шундай бўлинишики, унда жумланинг мазмуни битта эмас, балки икки ва ундан ортиқ интонацион-маъновий нутқий бирликларда реаллашади. Бундай бирликлар бири иккинчисидан ажратувчи пауза билан чегараланган ҳолда кетма-кет келади”.¹⁷ Айни пайтда луғат муаллифлари “бу ҳодиса парцелляция рўй берган (узиладиган, бўлинадиган) қисмларнинг асосий гап ташқарисида бўлиши билан бошқа ҳодисалардан фарқ қилади, иловали қурилмалар асосий гап доирасида ҳам, асосий гап ташқарисида ҳам бўлиши мумкин”,¹⁸ деган фикрни илгари сурганлар.

Рус тилидаги боғловчисиз қўшма гаплар муаммоси бўйича жиддий тадқиқотлар олиб борган олим Е.Н. Ширяев мазкур ҳодиса билан ҳам қизиқиб, парцелляция ҳақида шундай дейди: «Парцелляциянинг моҳияти шундаки, экспрессив-стилистик жиҳатдан бетараф бўлган битта коммуникатив бирлик экспрессив-стилистик таъсирчанликка эришиш учун иккита бирликка бўлакланади», айни пайтда у қўшма гапларнинг парцелляцияланиши ҳақида гапириш асносида парцелляцияланган конструкцияларнинг иккиламчи характерда бўлишига урғу беради.¹⁹

Тадқиқотчининг фикрича, бу ҳодиса экспрессив-стилистик таъсирчанликни ошириш мақсадида қўлланади ва натижада битта коммуникатив бирлик икки қисмга — асосий қисм ва узинди қисмга бўлиниб кетади. Асосий қисмдан узиб олинган бўлак алоҳида

¹⁷ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. — М.: Просвещение, 1985. — С. 272.

¹⁸ Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Кўрсатилган асар. — С. 273.

¹⁹ Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. — М.: Наука, 1986. — С. 12.

урғуга ва интонацияга эга бўлади. Лекин асосий қисмсиз мазмуний тугалликка эга бўла олмайди. Парцелляция фақатгина боғлиқ текст, матн сатҳида ўз аксини топади.

Агар парцелляция коммуникатив нуқтаи назардан ўрганилса, унга фақат нутқий қурилмани ташкил қилувчи узвлари билан зич боғланган матн бирлиги сифатида ёндашиш керак. Парцелляция фақат унга алоқадор асосий гап билан эмас, балки мураккаб синтактик бутунлиқнинг бошқа бирликлари билан ҳам лексик-семантик ва коммуникатив жиҳатдан зич боғланган бўлиши мавзуга алоқадор адабиётларда қайд этилган.²⁰ Парцелляция матн яратишнинг ўзига хос усули эканлигига ҳам тадқиқотчилар томонидан кўп бор урғу берилган.²¹

Фақат матн сатҳида содир бўладиган мазкур ҳодиса бир коммуникатив бирликни икки ёки ундан ортиқ коммуникатив бирликларга бўлиб ташлар экан, бу жараён гапнинг актуал бўлиниши билан бевосита алоқадор. Адабиётларда парцелляция туфайли яхлит коммуникатив бирликнинг икки қисмга – тема ва ремага ажратилиши кўп таъкидланади.²² Бунда ифоданинг нуқтагача бўлган қисми тема, нуқтадан кейин келадиган қисми рема эканлиги айтилади.

Маълумки, “коммуникатив (актуал) вазифа нуқтаи назаридан жумлани ташкил этувчи элементлар тема (маълум) ва рема (янги) қисмларга бўлинади. Жумланинг рема қисми коммуникатив энг аҳамиятли қисм – коммуникатив марказ ҳисобланади. Савол гапнинг шу коммуникатив марказини – ремани аниқлаш учун берилади. Жумланинг тема қисми аввалдан маълум бўлганлиги учун саволда ҳам айнан такрорланади. Шунга кўра, биринчи ҳолатда (*Карим нима қилди? сўроғига жавоб бўлганда*) *Карим* – тема (маълум), *Москвага кетди* – рема (янги), иккинчи ҳолатда (*Москвага ким кетди? сўроғига жавоб бўлганда*) *Москвага кетди* – тема (маълум), *Карим* – рема (янги), учинчи ҳолатда (*Карим қаерга кетди? сўроғига жавоб бўлганда*) *Карим кетди* – тема (маълум), *Москвага* – рема (янги) ҳисобланади”.²³

20 Рычкова И.А. О текстообразующих функциях парцелляции в сложном синтаксическом целом // Синтаксис предложения и сверхфразового единства. – Ростов н/Д., 1977. – С. 103.

21 Ступкина М.О. Парцелляция в современном болгарском языке (на материале художественной прозы): Дисс. ...канд. филол. наук. – Санкт-Петербург, 2008. - 167 с.

22 Масалан, қар: Ступкина М.О. Кўрсатилган дисс. – Б. 11.

23 Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 94-95.

Парцеллятив конструкцияларда парцелляцияга учраган бўлак ремани ташкил этади. Чунки сўзловчи тингловчига маълум бир хабарни етказиш жараёнида ўша хабар ичидаги энг муҳим бўлган қисмни алоҳида таъкидлашга ҳаракат қилади. Бундай таъкид оғзаки нутқда интонация, пауза, логик урғу каби просодик воситалар ёрдамида амалга оширилса, ёзма нутқда парцелляция орқали рўёбга чиқарилади. Бу ҳодиса сўзловчининг ўз коммуникатив мақсадига эришишига ёрдам беради. Шунинг учун парцелляция туфайли битта коммуникатив бирлик икки ва ундан ортиқ қисмларга бўлинганда, биринчи қисм иккинчи қисмга нисбатан тема бўлиб келади, парцелляцияга учраган қисм эса рема мақомида бўлади.²⁴

Шундай қилиб, парцелляция коммуникатив, экспрессив синтаксисда, хусусан, бадий матнда бениҳоя муҳим аҳамиятга эга бўлган синтактик ҳодиса ҳисобланади. Бундай конструкциялар туфайли экспрессив жиҳатдан бетараф бўлган, стандарт тузилишга эга яхлит коммуникатив бутунлик таъкидни кучайтириш мақсадида икки ёки ундан ортиқ коммуникатив бирликка ажралади. Бу ҳодиса содда гап сатҳида ҳам, қўшма гап сатҳида ҳам, мураккаб синтактик бутунлик сатҳида ҳам намоён бўлади.

MAKTABDA SINONIMLARNI O`TISHDA TARQATMA MATERIALLARNI QO`LLASH

Dots.T.Almamatov,

M.Abdug`aniyeva 4-kurs talabasi.

Maktabda ona tili darslarini o`tish jarayonida turli xil pedtexnologiyalardan foydalanish takomillashib bormoqda. Turli xil metod va usullar dars samaradorligini oshirishda muhim vosita ekanligi o`z isbotini topib ulgurdi. Dars jarayonida tarqatma materiallarni qo`llash ham o`quvchilarning faolligini oshirish, ularning barchasining bilimni baholash imkonini beradi. Tarqatma materiallar har bir darsda qo`llash mumkin bo`lgan usul hisoblanadi. Jumladan, 5-sinf ona tili darsligidan o`rin olgan “Sinonimlar” mavzusini o`tishda bu usul juda yaxshi samara beradi.

Ma`lumki, o`zbek tilidagi so`zlar shakl va ma`no munosabatiga ko`ra bir qancha turlarga bo`linadi. Ya`ni:

1. Sinonimlar
2. Antonimlar

²⁴ Слюсарева Н.А. Проблемы функционального синтаксиса современного английского языка. – М.: Наука, 1981. – С. 69, 94.

3. Omonimlar

Bir umumiy ma'noni ifodalovchi ikki va undan ortiq so'zlarga sinonimlar (ma'nodosh so'zlar) deyiladi. Sinonimlar bir ma'noni xilma-xil so'zlar orqali turli nozik ma'no qirralari bilan ifodalashda, so'z seyrini namoyish etishda, nutqni bezashda, ta'sirchanligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. Sinonimlar bir tushunchani turli so'zlar bilan ifodalash imkonini beradi. Shu sababli ular o'quvchilar so'z boyligini oshiruvchi vositadir. So'zlarning sinonimlarini bilish orqali o'quvchilar o'z nutqlarini zerikarli bo'lib qolishdan saqlaydilar. Ma'nodosh so'zlarning bir qatoriga tizilib kelishiga sinonimlik qatori deyiladi. Boshqalariga nisbatan nutqda keng qo'llanadigan va ma'nosi barchaga tushunarli bo'lgan so'z bosh so'z deb yuritiladi. Masalan, *kulmoq*, *jilmaymoq*, *iljaymoq*, *tirjaymoq*, *qah-qah urmoq*, *xanda otmoq*, *hiringlamoq* ma'nodoshlik qatoridagi *kulmoq* so'zi boshqalariga nisbatan nutqda ko'proq qo'llanadi va uning ma'nosi barchaga tushunarli bo'ladi. Shunga ko'ra bu bosh so'z sanaladi. Shu o'rinda bir jihatga e'tibor qaratish lozim. Sinonimlar o'zaro ma'nodosh bo'lgani bilan ular turli ma'no nozikliklariga ega bo'ladi, uslubiy xoslanishi va ijobiy-salbiy bo'yoqdorlikka egaligiga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Ularning bu xususiyatlarini bilmaslik o'quvchi nutqida g'alizlik keltirib chiqaradi, hatto uni kulguga qo'yishi mumkin. Buni "yuz" so'zining sinonimlari misolida ko'rib chiqsak: *oraz*, *uzor*, *ruxsor*, *chehra*, *yuz*, *aft*, *bashara*, *nusxa*, *turq*. Bu sinonimik qatorda yuz so'zidan oldingi so'zlarda ijobiy baho va badiiy uslubga xoslanish belgisi bo'lsa, undan keyingi so'zlarda salbiy baho munosabati mavjud va bu salbiy baho ularda darajalanib, kuchayib boradi. Yuz so'zi esa bu so'zlarning ichida bosh so'z hisoblanadi. Agar o'quvchi yuqoridagi sinonimik qatorga tegishli xususiyatlarni yaxshi bilmasdan biri o'rniga boshqasini qo'llasa, uning nutqi g'aliz chiqadi. O'qituvchi o'quvchilarga sinonimlarning bu kabi jihatlarini aytib o'tishi lozim.

Sinonimlarni o'rganish jarayonida tarqatma materiallar yaxshi samara berishini yuqorida ta'kidlab o'tgandik. Tarqatma materiallar o'zida turli savol va topshiriqlarni aks ettiradi. Bu esa mavzuni mustahkamlash va o'quvchilar bilimini baholash imkonini beradi. Sinonimlar mavzusi 5-sinfda o'tiladi. Bu yoshdagi o'quvchilarning o'yinga bo'lgan qiziqishini hisobga olib, tarqatma materiallarni ham o'yin bilan bog'lash maqsadga muvofiq bo'ladi. Tarqatma materiallarni turli xil qushlar, hayvonlar, o'simliklar, o'quv qurollari bilan bezatish o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini va faolligini orttiradi.

Sinonimlar mavzusiga darslikda uch soat dars ajratilgan. Birinchi soatda o`quvchilarni darsga jalb qilish uchun nisbatan osonroq bo`lgan tarqatma materiallarni qo`llash mumkin. Bunda o`qituvchi o`quvchilarning bilim darajasini hisobga olgan holda o`zaro kuchlar teng bo`lgan to`rt guruhga ajratadi. Har bir guruhdan bittadan vakil chiqib tarqatma materialdan birini tanlaydi. Bu qog`ozlarga bitta so`z yozilgan bo`ladi. Masalan, *yuz, odam, chiroyli, gapirmoq*. Har bir guruh o`ziga tegishli so`zning sinonimlarini topishi lozim bo`ladi. O`qituvchi o`quvchilarga yordam tariqasida bu so`zlarning sinonimlarini ham qog`ozchalarga yozib, parta ustiga terib qo`yadi. Guruhlardan o`quvchilar navbati bilan chiqib, o`ziga tegishli bitta so`zni topib, sinonimik qatorga qo`shadi. Bu topshiriq jo`n ko`rinsa ham u o`quvchilarda guruh bo`lib ishlash ko`nikmalarini shakllantiradi.

Sinonimlarga ajratilgan keyingi darslarda o`qituvchi tarqatma materiallarni savol ko`rinishida tashkillashtirishi mumkin. Quyidagi savollarni tarqatma materiallarga yozish maqsadga muvofiq:

1. *Sinonimlar deb nimaga aytiladi?*
2. *Odam so`zining sinonimlarini toping.*
3. *Sovg`a, tortiq, hadya, armug`on sinonimik qatorida bosh so`z qaysi?*
4. *Chehra va bashara so`zlari o`zaro sinonim. Lekin ular bir xususiyatiga ko`ra farqlanadi. Qaysi xususiyatiga ko`ra?*
5. *Sinonimlar qaysi so`z turkumlari doirasida bo`ladi?*
6. *Yurt so`zining sinonimlarini ayting.*

O`quvchilarni darsga yanada qiziqtirish uchun tarqatma materiallarni shar ichiga joylashtirib, sharlarni shishirib va yorib so`ngra undagi savolga javob beriladi.

Sinonimlar mavzusiga tegishli uchinchi darsni o`tayotganda umumlashtirish va bilimlarni baholash maqsadida quyidagi o`yinni o`tkazish mumkin. Bu o`yin "Kimning ayig`i tez yasaladi" deb nomlanadi. Bunda ham tarqatma materiallar asosiy o`rin tutadi. O`qituvchi sinfni ikki guruhga ajratadi. Guruh a`zolari navbatma-navbat chiqib, savollardan birini oladi va javob beradi. Agar o`quvchi savolga javob bera olsa, o`qituvchi stolida turgan ayiq tanasi qismlaridan birini doskaga yopishtiradi. Javob bera olmasa, bu imkoniyatdan foydalana olmaydi. Har bir guruhdan ikkitadan o`quvchi parallel chiqadi. Qaysi guruhning ayiqchasi tez tayyor bo`lsa, g`olib bo`ladi. Javobsiz qolgan savollarga javob bergan o`quvchilar qo`shimcha baho olishadi. Bu o`yin

orqali ham mavzu mustahkamlanadi, ham o`quvchilar o`zaro guruh bo`lib ishlaydilar, ham baholanadilar.

Shunday qilib, sinonimlar o`quvchilar so`z boyligini oshiruvchi vosita hisoblanadi. Sinonimlarni o`tishda tarqatma materiallarni qo'llash o`quvchilarning bu borada olgan bilimlarini mustahkamlash, ularni baholash, guruh bilan ishlay olish ko`nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

БАДИЙ МАТНДА ФОНЕТИК ТАКРОР

**Доцент Б.Файзуллаев,
ўқитувчи Х.Ибрагимов.**

Тилнинг эстетик таъсирчанлиги масаласи тилшуносликдаги муҳим ва асосий масалалардан бўлиб, ўз навбатида бадий адабиёт тилини ҳам сўз эстетикаси, тил эстетикаси, эстетик таъсир этувчи эмоционал-экспрессив воситаларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бадий асар тилининг эстетик таъсирчанлиги тушунчаси кенг тушунча бўлиб, эстетик таъсирчанлик тилнинг бошқа шаклларида ҳам мавжуд. Чунончи, умумхалқ тилида ҳам эстетик таъсир этувчи ифодали воситалар кўплаб мавжуд бўлганидек, халқ мақолларида, оддий сўзлашувга хос бўлган кўпгина луғавий бирликларда ҳам эстетик таъсирчанлик кўп. Бироқ бундай воситаларнинг барчасини бадий адабиёт тили ўзида қамраб олади ва бу воситаларнинг таъсир кучи янада ошади. Шунинг учун ҳам эстетик таъсирчан воситаларнинг кўплаб қўлланиши бадий адабиёт тилининг ўзига хос хусусиятларини белгиловчи омиллардан биридир.

Бадий адабиёт тили умумхалқ тилида мавжуд бўлган барча воситаларни ўзида акс эттиргани учун ҳам адабий тилнинг ривожланиш босқичига бевосита таъсир этиб боради. Маълумки, бадий адабиёт тилини бойитиб боровчи ҳар қандай воситалар дастлаб бадий матнларда ўз аксини топади.

Бадий матн таҳлили тилшуносликнинг деярли барча соҳасини ўз ичига қамраб олиши барчамизга маълум. Айниқса, бадий матнда эстетик вазифа бажаришдаги услубшуносликнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Сабаби, фонетик такрорлар ҳам бадий матнда бевосита товушларнинг экспрессив ҳолатларини ифодалашда номоён бўлади. Шу ўринда услубшуносликнинг фоностилистика деб номланувчи тармоғига эътибор қаратмоқчимиз.

Маълумки, “Фоностилистика” термини тилшуносликда биринчи марта Н.С.Трубецкой томонидан таклиф қилинган эди(1).

Кейинчалик бу соҳа “товуш стилистикаси”, “стилистик фонетика” ёки “фонетик стилистика” деб аталадиган бўлди.

“Фонетик стилистика фақат сўз ва сўз бирикмаларининг талаффуз вариантларинигина эмас, балки, сўз маъноларини фарқлаш ва гап, жумла, абзац, бутун бир текст доирасидаги фоноэкспрессив хусусиятларни ҳам текширади. Масалан, туркий тилларнинг ҳаммаси учун хос бўлган сингорманизм қонуни аслида фонетик ҳодиса бўлишига қарамасдан, у тилга, шу жумладан, адабий тил ва бадий услубга уч аспект бўйича хизмат қилади: а) талаффузни аниқлашга, б) маънони фарқлашга, в) аффиксларни ўзакнинг характериға мослаб тўғри қўллашга ёрдам беради. Биргина ўша фактнинг ўзи ҳам фонетик стилистикани ўрганишнинг қанчалик аҳамияти борлигини сўзсиз тасдиқлайди. Шунга кўра, фонетик стилистика маълум бир тилдаги барча фонетик воситаларнинг экспрессив томонларини ўрганувчи соҳадир, деб тариф бериш мақсадга мувофиқ кўринади”(2). Мана шундай фонетик воситалардан бири бу фонетик такрорлар бўлиб, улар матнда товушларнинг экспрессив вазифани бажариш мақсадидаги такрорға асосланади.

Шунга кўра фонетик такрор товушларнинг унли ва ундошлигига қараб икки кўринишда бўлади: аллитерация ва ассонанс.

“Аллитерация – мисралар, ундаги сўзлар бошида бир хил ундош товушларнинг такрор қўлланиши”(3). Аллитерация насрий матнга нисбатан шеърий мисраларда кўплаб учрайди. Бадий нутқнинг оҳангдорлигини ва таъсирчанлигини таъминлашда аллитерациянинг ўрни беқиёсдир. Шеърий нутқда мисралар, ундаги сўзлар ҳамда бўғинлар бошида ёки охирида бир хил ундош товушларнинг такрор қўлланишига аллитерация дейилади.

Товушлар замиридаги мушқийликка асосланган бу усул қадимдан Шарқ шеъриятида кенг қўлланиб келинган. Кўҳна бадиётшунослик (“илми бадеъ”)да аллитерация “тавзий санъати”деб юритилган(4).

Аллитерация ҳодисасининг насрга нисбатан шеъриятда кўпроқ учрашини таъкидлаб ўтган эдик. Худди шунингдек, аллитерация шеърий мисраларда қўлланганда, унинг оҳангдорлигини, мушқавийлигини таъминлайди. Тингловчини ўзига ром этади, уни сеҳрлайди. Бу эса муаллифнинг ўз ижод асарини яратишдан кўзлаган энг олий мақсади ҳисобланади:

Сабрингизни синамоқчиман,
Сизни севиб сийламоқчиман,
Севиқлигим сирларим сизга,
Сир сақламай сўйламоқчиман. (Д.Эшонқулова)

Насрий матнда ҳам аллитерациянинг учраб туриши бу бевосита муаллифнинг бадиий маҳоратини белгилайди. Чунки аллитерация ҳодисасини насрий матнда қўллаш жуда мураккаб бўлиб, муаллифнинг матн мазмунини очиб берувчи ҳар бир сўзнинг бошида ёки охирида бир хил ундош товушни такрор қўллаши керак бўлади. Кўриниб турибдики, бу жараёнда муаллифдан катта ижодий маҳорат талаб қилинади. Бадиий матнда шу жиҳатдан аллитерация ҳодисасини юзага келтирувчи бир хил ундош товушлар кўп ҳолларда гапдаги ҳамма сўз таркибида ҳам келавермайди. Мисол сифатида Тоғай Мурод асарларидан намуналар келтирамиз:

“Қаддимни кўтариб-кўтариб керишаман.” (“Отамдан қолган далалар”)

“Қизалоқлар қўғирчоқ-қўғирчоқ ўйнайди.” (“Ойдинда юрган одамлар”)

Келтирилган мисолларимизда муаллиф “Қ” ва “К” товушлари орқали матнда аллитерация ҳодисасини шакллантириш билан бирга, шу жараённинг ўзида такрорий сўзлардан ҳам фойдалана олган.

Бутун бет-бошим биж-биж ажин бўлди. Бутун бет-бошим ғуж-ғуж ажин бўлди.

Бет-бошим бет-бош бўлмади дарз-дарз ер бўлди. Бет-бошим бет-бош бўлмади. Қакроқ-қакроқ ер бўлди. Бет-бошим бет-бош бўлмади. Шўр-шўр ер бўлди! (“Отамдан қолган далалар”).

Аҳамият берилса, аллитерация ҳодисасини юзага келтирган товушлар матндаги ҳар бир сўзнинг бошида ёки охирида, умуман олганда, сўз бўғинларининг барчасида иштирок этмаган. Ушбу ҳолатни аллитерациянинг насрий матндаги одатий кўриниши, десак ҳам бўлади. Аммо аллитерациянинг бундай кўриниши, муаллифнинг матнда ифодамоқчи бўлган эмоционал-экспрессив ҳолатига ҳеч қандай салбий таъсир кўрсатмаган. Аксинча, муаллиф матнда аллитерация ҳодисасидан тўғри фойдалана олганлиги, шу билан бир қаторда такрорий сўзларни ҳам ўз ўрнида қўллаганлиги боис, ўз тингловчисининг диққатини асарга тезда жалб қила олган.

Ундош товушлар такрорига асосланган аллитерация ҳодисаси юқори ўринларда таъкидлаганимиздек, насрий матнларда кам учрайди. Бироқ Тоғай Мурод асарларида бу ҳодиса муаллифнинг таъсирчан, экспрессив ҳолатларини ифодалашга йўналтирилган мақсадларга бўйсундирилади. Қолаверса, Тоғай Мурод бир матннинг ўзида такрорий сўзларни қўллаш билан аллитерацияни юзага келтиради. Бу эса ижодкорнинг бошқалардан фарқли бўлган ўзига хос бадиий маҳорати, бадиий усули, десак янглишмаймиз.

Қизиллар бир-бировига қараб-қараб қўяди.

Қизиллар қулоғи қирқта бўлади. (“Отамдан қолган далалар”).

-Ўзи бўлган-бўлдиги шул, холаси.

-Бўлган-булдиги шул, бўлган-бўлдиги шул! (“Отамдан қолган далалар”).

Биз юқоридаги фикр ва мулоҳазаларимиз орқали қисман бўлса-да бундай вазифани фақатгина аллитерация орқали яъни, ундош товушлар мисолидагина кўриб ўтишга муваффақ бўлдик, холос.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

- 1.Тубецкой Н.С. Основы фонологии. М., 1960 год с,35
- 2.Дониёров Х., Йўлдошев Б. Адабий тил ва бадиий стиль. Ўзбекистон, “Фан”, 1988 й. 71-бет.
- 3.Хожиев А. “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати” Тошкент, “УМЭ”, 2002 й.
- 4.Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. Ўз.Рес.Ф.А.”Фан”, 2007 й. 45-бет.
5. Тоғай Мурод. Отамдан қолган далалар. Шарқ, Т.: 1994й.

БАХМАЛ ТУМАНИДА ЯШОВЧИ ТУРКИЙ ҚАВМЛАР ЛЕКСИКАСИ

**Доц. М.Турсунпўлатов,
А. Турсунпўлатова талаба.**

Туркий қавмлар республикамининг барча вилоятларида яшайдилар ва улар ҳақида кўплаб манбаларда маълумотлар берилган. Жумладан, профессор Х.Жўраев ўзининг “ўзбек тили турк-калтатой шевасининг фонетик ва лексик хусусиятлари” номли монографиясида турк қавмлари ҳақида шундай ёзади: “... турк-калтатой қавмларига тегишли бўлган йлашган шаҳар шеваларга хос бўлган қишлоқ шевасида сўзлашувчи аҳолининг тарихи ва калтатой сўзининг этимологияси ҳақидаги ривоят ҳамда тарихий манбалар кўплаб учрайди. Турк-калтатой сўзи маълум бир уруғнинг номи бўлмай, балки бир неча ўзбек уруғларининг умумий атамаси бўлиб,

кейинчалик замон талаби натижасида уруғ номига айланиб қолганлигидан далолат беради²⁵”.

Тилшунос олимлардан В.В.Решетовлар ва Ш.Шоабдурахмонов ўзларининг “Ўзбек диалектологияси” номли китобида “калтатой” сўзига таъриф бериб, унинг луғавий маъноси бир ёшдан икки ёшигача бўлган йилқи боласи атамаси билан боғлиқ деб таъриф берадилар.

“Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да тўрк сўзи шундай изоҳланади: “Турк. Турк Ибн Ёфас, Ёфас ўғлон, Туркхон қадимги диний ақидаларга кўра, Ёфаснинг тўртинчи ўғли. Отаси вафотидан сўнг тўркий ўлкаларни бошқарган хон. Мирза Улуғбекнинг қайд этишича, Қаюрмас замондоши бўлган. Қаюрмас Шарқий Эроннинг биринчи ҳукумдори бўлганидек, Турк машрик диёри ҳукумдорларининг биринчи ҳақони бўлган...”

Турк, туркийлар-жаҳондаги энг қадимги ва йирик этнослардан бирининг номи... қадимги хитой манбаларидаги маълумотларга кўра, ушбу атама бундан 3,5-4 минг йил муқаддам расимсимон иegro-глифлар билан ёзилган битикларда “тиек” ва “тиаук” шаклида учрайди. Турк сўзи баққуват, баркамол, одиллик каби маъноларни англатади, ... Қадимги хитой манбаларида турклар қиёфаси чуқур кўзли, қирра бурунли, басавлат ва серсоч деб кўрсатилади.

... Ўзбек турклари таркибидаги этник гуруҳлар 4 йирик қавимга(турк, мусабозори, калтатой ва борлослар) бўлинади. Улар 6-16 асрларда ҳозирги Ўзбекистон худудига келиб жойлашган.

Биз ушбу мақоламизда турк этноними ҳақида тўхталмоқчи эмасмиз, балки Бахмал туманида яшовчи туркий қавмларнинг лексиконида мавжуд бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тили луғат таркибида (бошқа туркий қавмлар лекиконида учраши мумкин) учрамайдиган баъзи сўзлар изоҳига тўхталамиз. Бундай сўзлар анча-мунча бўлиб, булардан бири испаррай сўзидир.

Мазкур сўз озғин, касалманд, қийинчилик ва рўзғор ташвишларидан озиб-тўзиб кетган афтода бир ҳолга тушиб қолган ёки касаллик зарбидан ранглари сарғайиб кетган, қийналгани ранг-рўйидан кўриниб турган касалманд киши маъносида қўлланилади. Масалан: Шўрликнинг дарди оғир шекилли, бери қараш ўрнига ранглари испаррайдай, дармони кам. Ҳа дегани ҳоли йўқ (жонли нутқдан).

²⁵ Жўраев Х. Ўзбек тили турк-калтатой шевасининг фонетик лексик хусусиятлари. Тошкент, 1981, 6-бет

Шунингдек, ушбу қавм тилида куз сўзи ҳам ишлатилади. Бу сўз қуёш нури тушмайдиган, қишда қор тўпланиб қолиб қуёш нури тушмаслиги натижасида қор музга айланиб қолган жойни англатади. М: Бу арнанинг юқори қисми куз. Музи саротонга бориб эрийди. Бу куз жойларда ўсимликлар ҳам кам ўсади (“Меҳнат байроғи”). Бундан ташқари мазкур шевада алоқатиш, чимвич, тўрсиқ каби сўзлар ҳам учрайди.

Алоқашат сўзи баҳор ойлари бошланиши билан офтоб нури тик тушадиган, автоб нури тушиши натижасида қорларининг бир қисми эриб кетган жойлар тушунилади. Масалан. Искантеванинг кўп тепаликлари алоқашат бўлиб, моллар ўтлайдиган бўлиб қолипти(ЖС).

Чимвич сўзи эса ёшига етмай тукқан эчкининг биринчи боласи маъносини англатади.

Тўрсиқ сўзи чоллар, кампирлар доимо ўзи билан қаерга борса ёнида олиб юрадиган эрка набираси маъносини англатади.

Кетибўш бўш ерларда, асосан, шудгор қилинган ерларда ўсади. Бу ўсимликни моллар хуш кўриб истеъмол қилади унинг бўйи 30-40см бўлади. Шоҳлари айлана бўйлаб ўсади. Айлана диаметри 60-70см бўлади.

Оққуврай. Бу ўсимлик эса жарлик ва бўз ерларда кўп учрайди. Бу ўсимликни кишилар қамиш ўрнида том устига босадилар. Оққуврай ўсмилигининг пояси жуда чидамли бўлиб 20-25 йилгача чиримайди. Иккинчидан, тандирга ўтин ўрнида ҳам ишлатилади, чунки чўғи яхши бўлади. Оққувройга пишган нонларда ўзгача бир ёқимли ҳиди бўлади. Учинчидан, барги доривор бўлиб, чўғда ёки оловда озгина тоблаб чипқон ёки бошқа яраларга боғланса, тез тузалишига ёрдам беради. Турк қавмлари нутқида айрим кийимлар ҳам алоҳида номланади. Жумладан, фотиҳа қилинган қизлар то келин бўлиб боргунларига қадар турмуш ўртоғининг ота- онасига, яқин қариндошларига юзларини кўрсатмасликлари учун бошига ёпиниб юрадиган ярим паранжи шаклидаги кийим. Мазкур кийим қизил алвон ёки қизил баҳмалдан тикилади. Желайнинг икки енги бўлиб, икки енги орқага бирлаштирилиб тикилади ва турли мўнчоқлар билан безатилиди.

Ушбу қавм шевасида айрим қариндошликка, озиқ овқат турларига оид сўзлар ҳам мавжуд.

Оқсоғлоқ. Бу овқатни тайёрлаш учун қурит сувда эзилади ва унга аралаштирилиб суяқ ҳолда қайнатилади. Обдон

қайнатилгандан кейин куйилиб атала ҳолига келади. Сўнгра сариёғ эритибга куйилади ва ҳамирдан тайёрланган юпқанинг ярми аталага ботирилиб устма-уст ҳолда зич қилиб териб чиқилади, кейин яна унинг устидан эритилган сариёғ куйилади. Шу тариқа ақсоғлоқ тайёрланади.

Япоғи. Бу кийим ҳисори ёки дегриз зотли қўйларнинг жунидан (бу қўйларнинг жуни ўта майин, сув юқмайдиган бўлади) йигириб тўқилади бундан ташқари бу жундан кийгиз ҳам тайёрланади кийгизлари ўта бежирим, енгил, чидамли бўлади. ундан тайёрланган кийимнинг номи чекмон деб аталади.

Борчин, боргин, барчин бўй,

Бўзда қўйинг яйрасин.

Жапоғидан кийгиз қил,

Ёмғир ёғса ўтмасин(Халқ қўшиғи).

Яна ҳеч қайси ўзбек шеваларида учрамайдиган қануч (нг) сўзи ҳам ишлатилади.

Қан(нг) сўзи ҳеч қачон семирмайдиган қотма, қоқсуяк кишига нисбатан қўлланилади. Бужўр деб номланган ўсимлик ҳам мавжуд, бу ўсимлик ўзбек адабиё тилида “туятоппон” деб аталади. Туятоппонининг ер устидаги борглари қат-қат ва майда бўлиб қаварик бўлса ер остидаги ҳосили шунчалик қатта ва ширин бўлади. Бу туркий тилда “бужур мўталоқ” номи билан ҳам юритилади. Бужур мўталоқларни кишилар хуш кўриб истеъмол қилишади.

Хулоса қилиб айтганда, Бахмал тумани қавмлари лексиканида шўх ер, оқсоғлақ, болдирғон, кўмоч нон, беткай, яполоқбош, зоранг, пишол, какра, иш-иш, (крапива), чағат, ошув, (тоғ, тепалиқнинг ўрта қисми), шаррай (тепалиқдан тушадиган сув) бери қараш (касалманд одамнинг соғайиши) каби бошқа тип шеваларда учрамайдиган сўзлар жуда кўп.

ФРАЗЕМАЛАР ТАРКИБИДАГИ КОМПОНЕНТЛАР

Ф.ф.н.Ш.Алмаматова.

Тилнинг лексик бойлигини ташкил этувчи фраземалар тилшуносларнинг доимо диққат эътиборида бўлган. Фраземалар мураккаб тил ҳодисаси сифатида икки ёки ундан ортиқ компонентлардан ташкил топади. Шу маънода фраземаларни амалий ва илмий ўрганиш ўзига хос ёндашувни, ўзига хос метод ва услубни тақозо этади. Тилшунослик, хусусан ўзбек тилшунослиги

тарихида фраземалар лексикология илмининг таркибий қисми сифатида қаралган. Ўзбек тили фраземаларини тадқиқ этиш проф.Ш.Раҳматуллаев номи билан боғлиқдир. У ўзининг қатор илмий ишларида фраземаларнинг тил ҳодисаси сифатида ўзига хосликлари, бошқа тил ҳодисалари билан ўхшаш ва фарқли хусусиятлари ва грамматик табиатини ўрганди, илк бор ўзбек фраземаларининг изоҳли луғатини яратди.

Фраземалар структурал, семантик, функционал-услубий жиҳатлардан мураккаб ҳодиса эканлиги барча тилшунослар томонидан эътироф этилган. Фраземаларнинг таркибий ва маъновий шаклланиши лексикага нисбатан мураккаб амалга ошади. Ўзбек тилшунослигида фраземалар “сўзга муқобил” назарияси асосида тадқиқ ва тавсиф этилди. Бу назарияга кўра, фраземалар ҳам лексемалар каби номинатив хусусиятига эга бўлган тил бирлигидир деб эътироф этилиб, лексеманинг алоҳида шакли сифатида тадқиқ этилади ва лексикология таркибида ўрганилади. Дарҳақиқат, фраземаларнинг вазифавий хусусиятлари лексемаларга монанд бўлса-да, фраземалар мураккаб тил бирлиги бўлганлигидан лексемалардек тадқиқ ва тавсиф этиш етарли эмас. Фраземалар сўз ва сўз шаклларида шаклан таркиб топади. Лексемаларнинг генетик асоси фраземаларнинг юзага келиши учун асосий манба ҳисобланади, чунки айнан лексемалар фраземалар учун “қурилиш ашёси”дир. Аммо “фразеологик бирлик ифода плани билан мазмун планининг ўзига хос қарама-қаршилиги ва бирлиги сифатида юзага келади, шунга кўра, фразеологик бирликлар алоҳида ёндашишни, ўрганишни талаб қилади”.

Аввало, фраземалар муайян шаклга эга бўлиб, уларнинг шаклланиши учун лексемалар моддий асос бўлади. Турли лексемаларнинг хилма-хил (семантик уйғун ёки семантик ноуйғун) комбинациялари фраземаларни шакллантиради ва уларнинг таркибида турли маъноли лексемалар иштирок этади. Бу эса лексемаларнинг фразеологик комбинациялар таркибидаги ўрнини аниқлашни тақозо этади. Ўзбек тили фраземаларининг қарор топишида фаол ва нофаол лексемалар иштирок этиб, улар фраземаларнинг нафақат шаклан, балки семантик қарор топишида асос бўлади.

Кўринадикки, тилшуносликда фраземалар таркибидаги сўзлар лексик маъносини йўқотган, сўздан ташқаридаги тил ҳодисаси сифатида қаралса, бошқа тилшунослар компонентлар ўзларининг

лексик хусусиятларини сақлаб қолади, аммо бу турли фраземаларда турлича юз беради, деб эътироф этадилар. Аксарият тилшунослар лексемалар фраземалар таркибига киргандан кейин ҳам ўзларининг лексик маъноларини сақлаб қолишини эътироф этадилар. Аммо айрим фраземаларда лексик маъно тўлиқ сақланади, бошқаларида эса лексик маъно бир қадар кучсизланади.

Демак, фраземаларнинг компонентларини лексемалар деб ҳисоблаш, аммо уларнинг қўлланиш даражаси, муайян фраземанинг шаклланишидаги ролини алоҳида ўрганиш лозим. Масалан, *оғзидан гулламоқ* – *ножўя*, *ноўрин гапларни гапирмоқ* фраземаси таркибидаги *оғиз* компоненти семантик таянч аъзо бўлса, *гулламоқ* компоненти эса грамматик таянч компонентдир.

Фраземалар таркибидаги лексемалар турли сўз туркумлари ва лексик-семантик гуруҳларга тегишлидир. Изоҳли фразеологик луғатлар, русча – ўзбекча ва ўзбекча-русча умумфилологик луғатларда ўз ифодасини топган фраземалар компонентларининг турли-туманлиги фикримизни яққол тасдиқлайди.

Айрим лексемалар *Дақёнусдан қолган*, *Алмисоқдан қолган*, *чучварани хом санамоқ*, *тарвузи қўлтиғидан тушди* каби ягона фразема таркибидагина, иштирок этса, юкрак, кўз, қулоқ, юз, қўл каби соматик, сичқон, туя, ит каби зоонимик, тушмоқ, ўтмоқ, тикмоқ каби ҳаракатни ифодаловчи лексемалар ўнтадан юзтагача ва ундан ортиқ фраземаларнинг таркибида компонент сифатида қатнашади. Фраземаларнинг грамматик шаклланишида феъл компонент алоҳида ўрин эгаллайди. Ўзбек тили фраземаларининг кўпи феъл лексемалар воситасида шаклланиб, феъл грамматик таянч компонент сифатида қатнашади ва ўзбек тили фраземаларининг асосий қисмини феъл фраземалар ташкил этади. Фраземаларнинг таркибидаги семантик таянч компонентлар фраземаларнинг семантик тизимини шакллантиради.

Лексемаларнинг хусусий маъно тизимлари фраземаларнинг семантик тизимини, образли маъноларининг тараққиётини белгилайди. Лексемалар фраземалар таркибида эркин боғлама маъноси билан муайян узвлар билан боғланади. Дастлабки маъно тизимлари трансформация қилиниб, фраземик маъно шаклланади. Шаклий жиҳатдан сўз бирикмаси, гап, фраземалар лексемаларнинг комбинациясидан ташкил топади. Пастки сатҳлар юқори сатҳларнинг шаклланиши учун асос бўлиши тилнинг қонунияти бўлганидек, лексемалар фраземаларнинг шаклий ва маъновий

шаклланишида моддий асосдир. Лексемалар фразема таркибида ўзининг маъноларини йўқотиши ёки янгича маъноларга эга бўлиши мумкин. Бу жараёнда компонентларнинг ўзаро алоқадорлиги асосида компонентларнинг маъноларидан ифодаланган маъно ёки уларга боғлиқ бўлмаган фраземик маъно ҳосил бўлади.

Шаклий жиҳатдан фраземалар сўзларнинг уюшмаси асосида шаклланганлиги учун ҳам “иборанинг ифода плани деб лексемалар ва уларни боғлаш учун хизмат қиладиган морфемалар кўзда тутилади”.

Фраземаларнинг ифодавий шаклланишида лексемалар ўзаро қандай боғлашувга киришиши ҳам муҳим ҳисобланади. Сўзларнинг бошқа сўзлар билан ўзига хос йўллар воситасида бирикуви натижасида турғун, образли, экспрессив, яхлит маънога эга бўлган янги структурали ва янги маъноли фраземалар шаклланади.

ONA TILI DARSLARIDA INTERFAOL USULLARDAN FOYDALANISHNING AFZALLIKLARI

**Dots. A K. Suvonqulov,
o‘qituvchi Z. Atamurodova.**

Nostandart darslarida o‘yin ko‘rinishlari mashg‘ulotlarni ham o‘tkazish mumkin. U butun bir dars davomida uning qandaydir bir bosqichida o‘tqaziladi. Bajarilishi kerak bo‘lgan o‘yin mashg‘ulot oldindan tayyorlanish tuzilgan bo‘ladi. O‘yin albatta bilimga oid loyiha tarzidagi o‘quv ishiga qiziqtiradigan omil bo‘lishi lozim.

“Rolli o‘yin” darsi. Ko‘p mavzularni o‘yin shaklida o‘rganish qulayroq bo‘lib, uni barcha fanlarda qo‘llash mumkin. Bugungi kunda milliy g‘yani ijtimoiy ong sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan aniq chora tadbirlar tizimini ishlab chiqish, uning jamiyatimiz tomonidan o‘zlashtirilishi uchun sharoit yaratishni taqozo etadi. Bu esa o‘z navbatida milliy dasturni amalga oshirishda belgilangan vazifalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Shunga erishish lozimki, har bir fuqaro o‘ziga savol berib: “Men jamiyat, vatan uchun nima qildim?”, - deb o‘ylasin va mamlakatimiz taraqqiyotiga yurt ravnaqi, gullab yashnashiga o‘zining munosib ulushini qo‘sha olsin.

Ta’lim tarbiya ishida rasmiyatchilik va beparvolik kabi illatlardan voz kechish lozimligi hozirgi zamonaviy dars o‘tish texnologiyasida ochiq oydin namoyon bo‘lib qoladi. Keng ma’noda

tarbiya avlodidan-avlodga asrlar davomida to'plangan ijtimoiy madaniy tajribani uzatish hamda mustaqil shaxs rivojlanishi uchun shart-sharoitlarni yaratish maqsadida maxsus tashkil etilgan va yo'naltirilgan jarayondir.

Ta'limni insonparvarlashtirish yosh avlodda boy estetik hissiyot, yuksak ma'naviyat, madaniy va ijtimoiy tafakkurni shakllantirish va har taraflama rivojlangan shaxsni tarbiyalashning ustivor yo'nalishlarini o'z ichiga oladi. Ta'lim tarbiya dasturlarini takomillashtirish nazarda tutiladi. O'quvchida mustaqil shaxs ruhiyatini va ijtimoiy faoliyatini, oshirish, mustaqil fikrlash hamda shaxsiy g'urur, ishonch kabi hislatlarni hosil qilishga alohida e'tibor berilishi kerak.⁹

Ta'limni interfaol usullarda o'tish bugungi kun talabi bo'lib, o'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlari, layoqati, imkoniyatlari, qiziqishlari, kasb tanlashdan kelib chiqqan holda turli ko'rinishda bilim olish imkoniyatini beradi. O'quvchilarning ona tili darslarida og'zaki va yozma nutqini o'stirishda qiziqarli faoliyat turi bo'lgan o'yinlarning ahamiyati katta, chunki o'yin kichik maktab yoshidagi o'quvchilar faoliyatida asosiy o'rinni egallaydi. O'quvchilarning yo'sh va psixologik xususiyatidan kelib chiqib aytadigan bo'lsak, o'yin dunyoni va o'zlikni anglashda, bog'lanishli nutqni o'stirishda asosiy vosita hisoblanadi.

“Sinkveyn” usuli-o'rganilayotgan materialni to'laqonli anglash uchun qo'llaniladi. Sinkveyn-fransuzcha besh qatorli o'ziga xos, qofiyasiz she'r bo'lib, unda o'rganilayotgan tushuncha (hodisa, voqea, mavzu) to'g'risidagi axborot yozilgan holda o'quv so'zi turli variantlarda va turli nuqtai nazar orqali ifodalanadi. Sinkveyn tuzish qoidasi quyidagicha:-birinchi qatorda mavzu (topshiriq) bir so'z, odatda ot so'z turkumi bilan ifodalanadi.(kim? nima?). –ikkinchi qatorga mavzuga oid ikkita sifat yoziladi.(qanday?

qanaqa).-uchinchi qatorga mavzu doirasidagi hatti-harakat uchta so'z (fe'l) bilan ifodalanadi.-to'rtinchi qatorga mavzuga nisbatan tasavvur anglatuvchi va to'rtta so'zdan iborat bo'lgan fikr yoziladi.-ohirgi qatorga mavzu mohiyatini takrorlaydigan, ma'nosi unga o'xshash bo'lgan bitta so'z (sinonim) yoziladi.

“Klaster” (g'uncha, bog'lam, shoda) usuli ta'lim oluvchilarga ixtiyoriy muammolar xususida erkin, ochiq o'ylash va shaxsiy fikrlarni bemalol bayon etish uchun sharoit yaratishga yordam beradi. Bu turli xil g'oyalar o'rtasidagi aloqalar to'g'risida fikrlash

imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi. Klaster usuli aniq obyektga yo'naltirilmagan fikrlash shakli sanaladi. Muayyan mavzuning ta'lim oluvchilar tomonidan puxta o'zlashtirilguniga qadar fikrlash faoliyatini bir maromda bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi. Usuldan ta'lim oluvchilar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladigan mashg'ulotlar jarayonida foydalanish mumkin. Bunda ilgari surilgan g'oyalarni umumlashtirish va ular o'rtasidagi aloqalarni topish imkoniyati yaratiladi. Klaster usulidan foydalanishda quyidagi shartlarga rioya qilish talab etiladi:

-nimaniki o'ylagan bo'lsangiz shuni qog'ozga yozish; -fikringizning sifati to'g'risida o'ylab o'tirmay, ularni shunchaki yozib borish; -so'zlardagi imlo xatolar va boshqa jihatlar e'tibor bermaslik; -belgilangan vaqt nihoyasiga yetmaguncha, yozishdan to'xtamaslik; -agar ma'lum bir muddat biror bir g'oyani o'ylay olmasangiz, u holda qog'ozga biror narsani rasmini chiza boshlash, bu harakatni yangi g'oya tug'ulguniga qadar davom ettirish; -muayyan tushuncha doirasida imkon qadar ko'proq yangi g'oyalarni ilgari surish hamda g'oyalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatishga harakat qilish; -g'oyalar yig'indisining sifati va ular o'rtasidagi aloqalarni ko'rsatishni cheklamaslik.

“T”-chizma-ma'lum bir masalani ikki tomonlama taqqoslash asosida tahlil qilish usulidir. Juft (ijobiy/salbiy; ha/yo'q; rozi/qarshi kabi) javob yoki taqqoslashlarni qayd etuvchi serqirra yozma ishni tashkil etishda ko'maklashuvchi usuldir.

O'xshash jihatlar	Farqli jihatlar

B.B.B.

“Bilaman, bilishni xohlayman, bilib oldim ” o'yini.

Oyinining maqsadi: o'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchini o'rttiradi, bundanda faol bo'lishga undaydi va ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantiradi. O'qituvchi xattaxtaga bir necha so'z yozib qo'yadi.

Masalan: Quyosh, Yomg'ir, soat, kabi.....

O'quvchilar mustaqil ravishda shu so'zlar ishtirokida hikoya tuzadilar. Bunda ularning so'z boyligi oshishi bilan birga, gaplarni to'g'ri tuzish, tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, ijodiy va mustaqil fikrlash qobiliyati shakllanadi.

O'qituvchi faol ishtirokchilarni vaqti-vaqti bilan rag'batlantirib faol bo'lishga undaydi. Mazkur o'yindan darsdan tashqari mashg'ulotlarda va to'garaklarda ham bemalol foydalanish mumkin.

Bu o‘yinlarni qo‘llab dars o‘tilganda, sinfda qoloq o‘zlashtiradigan o‘quvchi qolmaydi.

ЎТКИР ҲОШИМОВНИНГ “ИККИ ЭШИК ОРАСИ” АСАРИДА УЮШИҚ БЎЛАКЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

**Доцент Б.Файзуллаев,
Ўқитувчи И.Умаров**

Бир гап таркибида бир турдаги бўлақлар бирдан ортиқ ҳолда қатор келиши мумкин: Сарой учун аллақанча тахта, ёғоч, тунука олдириб қўйган (С.Аҳмад).

Бу мисолда “тахта, ёғоч, тунука” бўлақлари воситасиз тўлдирувчи вазифасида келган. Бундай бирдан ортиқ қатор келган бир турдаги бўлақлар гапнинг уюшиқ бўлақларини ташкил қилади. Бундай бўлақли гаплар уюшиқ бўлақли гаплар ҳисобланади (1).

Уюшиқ бўлақ компонентлари бир-бири билан ҳам, гапдаги бошқа бўлақлар билан ҳам синтактик алоқага киришади. Аммо бу синтактик алоқа икки хил характерда бўлади: уюшиқ бўлақ компонентлари ўзаро тенг алоқада, бошқа бўлақлар билан эса тобе алоқада бўлади. Уюшиқ бўлақ компонентлари одатда бир хил грамматик формада бўлади ва бир хил синтактик вазифани бажаради (2).

Биз ушбу мақолада Ўткир Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси”(3) асарида уюшган бўлақларнинг қўлланиши, унинг асар тилига хос лингвопоэтик хусусиятлари, уюшиқ бўлақларини қўллашда муаллиф имкониятлари ва маҳорати ҳақида фикр-мулоҳазалар билдириш мақсадидамиз. Чунки Ўткир Ҳошимов катта сўз устаси сифатида тилимизнинг барча кўринишлари в имкониятларидан тўғри ва ўринли фойдаланганли сабабли халқ юрагини забт эта оладиган адабиётлар яратди.

Биз ёзувчининг “Икки эшик ораси” асари тилини таҳлил қилар эканмиз, унда уюшиқ бўлақларнинг қўлланиши ҳақида янги-янги фикр-мулоҳазалар пайдо бўлишининг гувоҳи бўлдик. Асар тилидаги уюшиқ бўлақларни ўрганар эканмиз, ёзувчи халқ тилини нозик қирраларигача яхши билишини унинг ҳақиқий сўз устаси эканлигини ҳис этамиз.

Ёзувчи ўз асари тилида тил бойликларидан, айниқса уюшиқ бўлақлардан фойдаланар экан, унда ўзбек тилининг барча нозик қирраларини акс эттиришга ҳаракат қилган. Ушбу асар таҳлили шуни кўрсатадики, унда уюшган бўлақларнинг барча

кўринишларини учратиш мумкин. Жумладан, уюшган бош бўлақлар (эга ва кесим), уюшган иккинчи даражали бўлақлар (аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол) асар матнида ўзига хос услубда ўз ифодасини топган. Масалан: Қийқирик, кулги қулоқни ёргудек бўлади (3.18 б). Қаламда тортилгандек қошлари, ёниб турган қопқора хумор кўзлар, суттай оппоқ юз, ингичка иягидаги митти холи, ангишвонадек оғзи – ҳаммаси атайлаб чизиб қўйилган суратга ўхшарди (3. 83 б.). Димоғимга машина мойининг чучмал иси, қулоғимга вагонларнинг шарақ-шурук урилиши, ғилдирак садолари, парвознинг видолашгандек нолан гудок чалиши маҳкам ўрнашиб қолди (3. 98 б.).

Юқорида келтирилган мисолларда эганинг турли кўринишларда уюшиши акс этган. Биринчи мисолда якка ҳолдаги эгалар уюшиб келган бўлса, иккинчи гапда эса уюшган эгалар ўз аниқловчилари билан кенгайиб келган ва бу уюшган эгалар умумлаштирувчи сўз (ҳаммаси) билан жамланган. Учинчи гапда эса барча уюшган бўлақлар бирикмали ҳоллатда, кенгайган ҳолда уюшиб келган. Уюшган бўлақларнинг ҳар бирига автор китобхон эътиборини қаратишга ҳаракат қилган.

Кимсан акам бир йўла шунча мақтовни умрида энди эшитаётгани учунми, шолғомдек қизариб, гоҳ ерга қарар, гоҳ дарахтларнинг учини томоша қилар, нуқул шимининг чўнтагига қўлини суқиб атрофга аланглар, чамаси бунақа “азоб”дан тезроқ қутилишини ўйлар эди (3.92 б.).

Ушбу гапда кесим бўлаги “қарар, томоша қилар, аланглар, ўйлар эди” уюшган бўлақларни ташкил этмоқда. Уюшган кесимларни шакллантирувчи восита (эди) уюшган бўлақнинг ҳар бирига эмас, балки охиргисига қўшилиб фикрнинг тугаллигига эришилган.

Уюшган иккинчи даражали бўлақлар ҳам асар тилида ўринли қўлланилган бўлиб, улар қаҳрамон характерини яратишда ёзувчига бадиий восита сифатида хизмат қилганлигини кўрамиз. Жумладан, қуйидаги уюшган аниқловчилар иштирок этган гапга эътибор қаратсак: Анчадан кейин оппоқ, узун яктак кийган, кўкрак чўнтагида соат занжири ялтираб турган чол билан баҳслашиб чиқди (3. 42 б.). Ушбу гапда уюшган аниқловчиларнинг мураккаб ҳолатини кузатиш мумкин. Жумладаги “оппоқ узун яктак кийган”, “кўкрак чўнтагида соат занжири ялтираб турган” бирликлар чолга нисбатан аниқловчи ҳисобланиб, улар ҳам уюшган ҳолда, ҳам эса

мураккаб бирикмали ҳолда қўлланмоқда. Бундан ташқари, бирикмали уюшган аниқловчининг таркибида якка ҳолдаги уюшган аниқловчиларни ҳам кузатамиз, яъни “оппоқ, узун” сўзлари яқтакка нисбатан содда уюшган аниқловчини ҳосил қилмоқда.

Ёзувчи воқеаларни тасвирлар экан, қаҳрамонларни гапиртирар экан, у оддийликдан қочиб, тасвирни мукаммал ифодалашга алоҳида эътибор қаратганининг гувоҳи бўламиз. Бунда у ўз олдида қўйган мақсадни китобхонага тўлиқ етказишни ният қилган. Қуйидаги уюшган тўлдирувчиларга эътибор қаратсак: Ойим кексайиб қолганини, сочлари оқариб кетганини, қовоқлари салқиб, юзи йиллаб тўшакка ёпишиб етган одамдек сарғимтил-заҳил тусга кирганини энди пайқадим. Бу гапдаги уюшган тўлдирувчиларга эътибор қаратадиган бўлсак, гап таркибидаги уюшган мураккаб тўлдирувчилар тузилиши жиҳатидан қарайиб гапга тенг мазмун ифодаламоқда.

Маълумки, ҳоллар хилма-хил турларга эгаллиги билан гап бўлаклари сирасида алоҳида ажралиб туради. Бу ҳолат биз ўрганаётган асар тилида ҳам ўз аксини топган. Унда уюшган ҳолларнинг турли кўринишлари қўлланилган. Масалан: Оқсоқол ҳамон ўзига келмас, соқоли титраб, пишқириб нафас отарди (3.186 б.). Табиб ҳижолат чекиб турар, гоҳ саҳнадагиларга, гоҳ залга қарар, чамаси нима қилишини билмасди (3.198 б.). Энтикиб нафас олаётгани учунми, ҳаво совуқлигиданми, оппоқ мўйлови тагидан қуйуқ ҳовур кўтариляпти (3.185 б.). Мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, ёзувчи қаҳрамонлар ҳолатини, улар билан боғлиқ воқеа-ҳодисаларни ҳаққоний тасвирлаш мақсадида уюшган ҳолларнинг турли кўринишларини маҳорат билан қўллай олган. Уларда содда, бирикмали, ҳолларнинг уюшганини кўрамиз.

Хулоса қилиб айтганимизда, моҳир сўз устаси Ўткир Ҳошимов қандай жанрдаги асар яратишга қўл урмасин, у тилимизнинг барча кўриниш ва бойликларидан усталик билан фойдалана олган ва ўлмас асарлар ярата олган.

Адабиётлар:

1. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1987, 140 б.
2. Ўзбек тили грамматикаси. 2-том. Синтаксис. – Тошкент, 1976, 163 б.
3. Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси. – Тошкент, 1988.

LEKSIKALOGIYA BO'YICHA UMUMIY MA'LUMOT MAVZUSINI O'TISHDA GRAMMATIK O'YIN- TOPSHIRIQLAR QO'LLASH

**Dots. T.Almamatov,
N. Xasanova 4-kurs talabasi**

Ma'lumki leksikalogiyaga oid mavzularni o'tishdan asosiy maqsad o'qituvchilarga so'z va uning ma'no nozikliklarini o'quvchilarga tushuntirishdan iborat. Bu o'rinda leksikalogiyaga oid ayrim mavzularni o'tishda foydalanish mumkin bo'lgan ayrim grammatik o'yinlarni tavsia qilamiz . Chunonchi bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar yuzasidan ma'lumot berishda quyidagicha ish tutish mumkin.

Tilimizdagi ba'zi so'zlar gapdan tashqari ham, gap ichida ham birgina ma'noni bildiradi. Masalan: kecha, qush, kitob, uy, daftar kabi.

Leksikamizda yana shunday so'zlar guruhi ham borki, ular gap ichida bir ma'noni ifodalasa, gapdan tashqarida esa boshqa ma'noni ifodalab keladi . Bunday so'zlar guruhi ko'p ma'nolilik yoki polisimantik so'zlar deyiladi. Masalan: ko'z, quloq, etak, bosh, yuz kabilar .

Ko'p ma'noli so'zlarning o'ziga xos hususiyati, so'zning ma'no qirralari bosh ma'noga asoslanadi va bir turkum doirasiga tegishli bo'ladi. Masalan: quloq so'zi insonning eshitish a'zosi hisoblanadi.

Nutqimizda esa bu so'zning "qozonning qulogi", "devorning qulog'i" kabi ko'chma ma'nolari qo'llanadi. Bularning nutqidan tashqaridagi ma'nosi asl ya'ni o'z ma'nosi hisoblanadi. Bu so'z qancha ma'noda ishlatilsa-da bir so'z turkumi ya'ni ot so'z turkumiga, oid so'zning ko'chma ma'nosini nutqdagi boshqa so'zlar yordamida anglashiladi va bir-biriga bog'liq bo'ladi.

Shakldosh so'zlar ya'ni omonimlar talaffuzi bir xil, ammo atash ma'nosi har xil so'zlardir. Bunday so'zlar turli so'z turkumiga oid bo'ladi. Omonim so'zlarning ma'nolari o'rtasida bog'lanish bo'lmaydi. Masalan: ot-ism (ot so'z turkumi) ot-otmoq (fe'l so'z turkumi) ot-hayvon (ot so'z turkumi); tush- uyqudagi tush(ot so'z turkumi), tush-otdan tushmoq (fe'l so'z turkumi) tush – payt, kunning quyosh tikkaga kelgan vaqti (ravish so'z turkumi).

Yuqoridagi so'zlarni bir bosh ma'noga birlashtirib bo'lmaydi. Chunki bu so'zlar turli so'z turkumi doirasida yuz beradi.

Demak, ko'p ma'noli so'zlar bir so'zning o'z va ko'chma ma'nolarda qo'llashdan kelib chiqqan. Shakldosh so'zlar esa shakli va aytilishi bir xil ikki va undan ortiq so'zlardir. Agar ko'p ma'noli so'zlar

ma'nolari o'rtasida aloqa uzilsa, omonimlik yuzaga keladi. Yuqoridagi misollar orqali so'zlarni izohlash o'quvchilarga omonim va ko'p ma'noli so'zlarni tushuntirishni yengillashtiradi.

O'quvchilarni fikrlash qobiliyatini o'stirish, to'g'ri va ravon nutq madaniyatini egallash uchun qator grammatik o'yinlarni qo'llash mumkin.

Jumladan "Bir ma'noli va ko'p ma'noli" so'zlarni o'tishda "Bittami yoki ko'pmi" o'yinidan foydalanish mumkin. Bu o'yinda o'qituvchi bir qator so'zlarni o'qib eshittiradi: kitob, qalam, daftar, etak, buloq, qosh, bel, ko'z, tosh, quyon, quloq, og'iz kabi. O'quvchilar shu so'zlarni 2 guruhga ajratib, daftarlariga yozadilar. 1-qatorga bir ma'noli, 2-qatorga ko'p ma'noli so'zlarni yozadilar.

I qator	II qator
Kitob	etak
Qalam	qosh
Daftar	bel
Buloq	ko'z
Quyon	tosh

Ushbu o'yin topshiriq orqali o'quvchilarning bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlarni farqini topish, so'zlarni to'g'ri guruhlay olish malakalari ortib boradi.

O'quvchilarning so'z ma'nolarini aniqlashdagi asosiy qiyinchiliklaridan biri bu so'zning leksik ma'nosini bilmasligi; Ikkinchisi omonim va ko'p ma'noli so'zlarni farqlay olmaslik; Uchinchisi nutqda so'zlarni noto'g'ri qo'llashi va buning natijasida paronim so'zga aylanib qolishi; iboralarining bir so'zga teng keladigan juftini ma'nosini aniqlay olmasligidir.

Bunday muammolarni bartaraf etish o'qituvchi zimmasiga yuklanadi. Dars jarayonida o'qituvchi turli amaliy o'yinlarni qo'llashi orqali o'quvchilar ongiga oson kirib boriladi va eslab qolish ya'ni yodda saqlash qobiliyati o'stiriladi. Bunda o'quvchi o'z kuch va imkoniyatiga ega bo'lishi talab qilinadi.

Leksikologiya bo'limining iboralar (frazeologik birliklar) mavzusini o'tishda quyidagi o'yindan foydalanish mumkin. O'yin sharti quyidagicha. Bir qancha so'zlar beriladi va shu so'zga teng keladigan iboralar aniqlanadi.

1-Topshiriq. Sevindi, befoyda ranjidi, unutmok, tortishuv, maqtanmok, hayratlanmok.

Javob: "shodligi ichiga sig'madi", "shamolga uchirmoq", "ta'bi xira bo'ldi", "yodidan ko'tarilmoq", "sen-menga bormoq", "aravani qurib olib qochmoq", "yoqasini ushlamoq".

2-Topshiriq. Quyidagi iboralarning sinonimini aniqlang.

I qator	II qator
Do'ppisini osmonga otdi	boshi osmonga yetdi
Og'ziga talqon soldi	lom-mim demadi
Joni uzildi	olamdan ko'z yumdi
Mijja qoqmadi	ko'z yummadi
Kapalagi uchdi	o'takasi yorildi
Qo'ldan berdi	boy berdi.

Iboralarni o'tishda yana shunday o'yin qo'llash mumkin. "Ma'nosini kim chaqadi" o'yini. Bu o'yinda o'quvchilar 2 guruhga bo'linadi va doskada 2 ustunda iboralar beriladi. Bu iboralarning antonimini topish topshiriladi. Topshiriq tezkorlik bilan bajariladi.

I qator	II qator
Boshi osmonga yetdi	lom-mim demadi
Qulog'idan oy ko'rinadi	mijja qoqmadi
Ko'zi ilindi	qo'y og'zidan cho'p olmagan
Boshiga ko'tarmoq	fig'oni falakka yetdi
Jag'i ochildi	bo'rdoqiga boqilgan
Yulduzni benarvon uradi	yerga urmoq

Yuqoridagi grammatik o'yinlardan foydalanish orqali o'quvchilar diqqati bir joyga jamlanadi, xotirasi mustahkamlanadi o'quvchilarni chaqqonlikka o'rgatadi, darsda o'quvchilarning zerikishiga yo'l qo'yilmaydi, antonim sinonimlar haqidagi bilimlari boyib, kengayib boradi.

Xullas, grammatik o'yin-topshiriqlar dars samaradorligini oshirishda, o'quvchilarning mavzuni oson o'zlashtirishda asosiy vositalardan biri sanaladi.

ЎЗБЕК ФРАЗЕМАЛАРИДА САЛБИЙ МУНОСАБАТНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

**Доцент. Б.Файзуллаев,
С.Абдурасулова 4-курс талабаси.**

Тилда ва нутқда учрайдиган сўзлар эмоционал-экспрессив жиҳатидан бетараф. Эмоционал-экспрессив жиҳатдан бўёқдор сўзларга ажралади. Эмоционал-экспрессив жиҳатдан буёқдор

сўзларда унинг асосий (аташ) маъносидан ташқари услубий бўёқлар ҳам мавжуд бўлади (1). Масалан, мусича англатган бош маъно-қуш. Бу қуш бошқа қушлардан ўзининг юввошлиги, беозорлиги, инсонларга яқинлиги билан бошқа қушлардан ажралади. Мана шу ҳолатлар маълум нутқий жараёнда бошқа предметларга, яъни инсонга ҳам кўчирилиши мумкин: Мусичадай юввош, мусичадай беозор каби. Бу ҳолат эса сўзнинг асосий маъносидан ташқари (қуш) иккиламчи маъно (бўёқдорлик)ни келтириб чиқаради. Яъни, нутқий жараёнда камсуқим, юввош табиатли, беозор кишиларга нисбатан “мусичадай”, “мусичадай беозор”, “мусичадай юввош” сўзлари қўлланилиб мусича сўзининг иккиламчи номланиши ҳосил бўлади.

Лексемалар билан бир қаторда фразеологизмлар ҳам эмоционал-экспрессивликни ифода этади.(2) Айниқса, нутқда салбий муносабат билдириш жараёнида иборалардан кўплаб фойдаланилади. Иборалар одатда ёши катта кишилар нутқида турли вариантларда учрайди. Масалан: “бағри тош” фраземаси бемехр, илтифоти йўқ маъноларини ифодалайди. Унинг “бағри қаттиқ”, “тош юрак”, “кўнгли қаттиқ” каби вариантлари бор... “ўзи хоҳлаб текканининг саёқлиги ва бағри тошлигидан нолиш, очиги, ор қиларди” (Ҳ.Назир).

Одатда иборалар, асосан, сўзловчи нутқини янада таъсирли қилишга ва эмоционал муносабатини яққол тасвирлашга хизмат қилади(2). Фикримизнинг тасдиғи учун қуйидаги мисолни кўриб чиқамиз: “Бектемирдан кўнглим тўқ, -деди Али тажанг, -калласи ишлайди. Аммо Сафар чўтир – у ҳам кўрқоқ, ҳам аммамнинг бузоғи” (Ойбек).

Бу гапда ландовур ёки лапашанг сўзининг ўрнига “аммамнинг бузоғи” ибораси қўлланган ва бу фразема Сафар чўтиргга нисбатан Али тажаннинг салбий муносабатини кучлироқ формада ифодалаб келган.

Лексемалараро даражаланиш қаторини кўриб чиққан эдик. Бу ҳолатни фразема вариантлари ўртасида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, “бурнини суқмоқ” ибораси қаергадир кирмоқ, нимагадир аралашмоқ маъноларини ифода этади. Бу иборага нисбатан юмшоқроқ тарзда қўлланиши “бошини суқмоқ” иборасини қўллаш орқали амалга ошади. Бу икки вариантдан ҳам кучлироқ салбий муносабатни ифодаланиши “тумшуғини тикмоқ” фраземасида

юзага чиқади. Унинг даражаланиши чизмасини қуйидагича беришимиз мумкин:

Бошини суқмоқ	Бурнини тикмоқ	Тумшуғини тикмоқ
-1	-2	-3

Мисоллар:

Ойқиз бўлса ҳаддан ошиб кетди, ҳамма ишга бурнини суқяпти. – Масаланинг моҳиятига тумшуғингни тикма, сен фақат ижрочисан.

“Елка (си)нинг чуқури кўрсин!” ибораси ҳам нутқда фаол қўлланади ва салбий муносабат ифода этади. Бу фразема “нимадандир безор бўлишлик, яна қайтадан ҳеч қачон кўрмаслик” маъноларини ифодалайди. Бу иборага вариант сифатида унинг инкор формаси ҳам мавжуд: елкасининг чуқури ҳам кўрмасин! Мисол: Бўлди энди, ўша Сумбат домланинг мактабини елкангнинг чуқури кўрмасин”! (М.Исмоилий).

Одатда ибора бир сўз маъносига тенг бўлади. “Илоннинг ёғини ялаган” ибораси жуда айёр, муғомбир, қув сўзларига тенг келади ва салбий муносабатни кучли тарзда ифодалайди. Иборага ибора синоним бўла олиши ҳам мумкин бўлган ҳолатни “илонни ёғини ялаган” фраземасига “шайтонни авраган” фраземасининг синоним бўлиб келишида кузатишимиз мумкин. Мисол: Бектемиров илоннинг ёғини ялаган одам. (С.Аҳмад).

Ёмон ниятли, бошқаларга яхшиликни раво кўрмайдиган кишиларга нисбатан эса “ичи қора” ибораси қўлланади. Шокир ичи қора бир одам эди. Ичи қораликдан у ҳам роҳатланар ҳам азобланар эди.

Такаббурланиб кетган, яқинларини таниб-танимаганга олиб қолган кишига нисбатан “кўзини ёғ (шира) босди” ибораси ишлатилади.

Ўтакетган даражада ёмон кўрган инсонга бўлган муносабатни ифодалаш учун одатда нутқимизда “кўргани кўзи йўқ, отгани ўқи йўқ” ибораси қўлланади: Ойқиз билан Олимжонни ҳам, Муродали билан Олтинсойни ҳам кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. (С.Аҳмад).

“Мияси айниди” ибораси ҳам сўзловчининг фикр билдирилган одам ҳақида салбий муносабатни ифодалаб келади. Раис мияси айниган чол бўлса керак... (Ойбек).

Кўп ҳолларда кесатик, пичинг аралаш салбий экспрессивликни ифодаловчи фраземаларга “кўзи учиб турибдими?”, “сиркаси сув кўтармайди”, “тил деган бир қарич” иборалари киради.

Ёмон ният билан деярли айби йўқ кишининг фаолиятидан айб топишга ҳаракат қилиш – “тирноқ орасидан кир қидиришдир. Бу иборада салбийлик белгиси доимо кучли даражада бўлди.

Адабиётлар:

1. Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 2004, 70-бет.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент, 1992; Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивликнинг ифодаланиши. –Тошкент, 1983.
3. Йўлдошов М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент, “Фан”, 2007, 62-бет.

O‘QUVCHILAR FIKRLASH QOBILIYATINI O‘STIRISH USULLARI

P.f.n. Q.M.Yadgarov,

G.Nurmatova 1-bosqich magistranti.

Yangilangan ta’lim mazmuni asosida yaratilgan darsliklarda tilshunoslikning hamma bo’limlariga mo’ljallangan mashg’ulotlarda darslar ta’rif, qoida bilan boshlanmasdan, ya’ni o’quvchilarga bilimlar tayyor holida berilmasdan har bir mavzu uchun mo’ljallangan topshiriqlar tahlili bilan boshlanadi. Mana shu o’rinda o’qituvchi mahorati, qobiliyati, uquvi namoyon bo’ladi. Bu jarayonda bir faoliyat usulidan bosqichma-bosqich ikkinchi faoliyat usuliga o’tishi, ya’ni kuzatishdan umumiy xususiyatlari asosida guruhlashga, takrorlashdan o’xshash va farqli tomonlarini aniqlash asosida umumlashmalar shakllanadi. Shundagina berilgan topshiriqlar til hodisalarining mohiyatini ochishga xizmat qiladi.

Ma’lumki, so’z ma’nolari uning tarkibidagi sema (ma’no qirralari)larni kuzatish, farqlash, qiyoslash orqali uning ma’nolaridagi umumiylik aniqlanadi. Bu jarayonda o’qituvchining ijodkorligi asosida tashkil etilgan munozara darslari eng maqbul usullardan biri sanaladi. Ko’p ma’noli so’zlar ustida ishlashda so’zlarning ma’no nozikliklarini farqlash, ulardan nutqda foydalanish uchun **suv** so’zini misol keltiramiz.

“Suv” leksemasining semalarini aniqlash orqali so’z ma’no taraqqiyoti aniqlanadi, o’quvchilar tafakkuri rivojlanadi. Bunga o’xshash so’zlarda mavjud bo’lgan umumiy va xususiy ma’no nozikliklarini **suv** umumiy mavzusida jamlangan ma’nolarni aniqlash orqali ham o’quvchilar fikrlash qobiliyatini o’stirish mumkin. Buning uchun o’qituvchi o’quvchilarga quyidagicha murojaat qiladi:

— Suv umumiy mavzusiga qanday soʻzlar kiradi?

— Irmoq, jilgʻa, koʻl, dengiz, okean, botqoq, baliq, buloq, soy kabi.

Bu soʻzlar aniqlangandan keyin ular bir-biriga qiyoslash, solishtirish orqali har biriga xos umumiy va xususiy belgilar aniqlanadi.

Oʻquvchilar bu soʻzlarning umumiy belgisi sifatida **suvning yerni oʻyib oqishi, qirgʻoqqa ega boʻlishi, toʻlqinlanishi** kabilarni koʻrsatishi mumkin.

Oʻqituvchi bu belgilar vositasida bu soʻzlarning aloqadorlik mundarijasini soʻraydi: **jilgʻa, irmoq, soy, daryo, koʻl, dengiz, okean** soʻzlari **suv, qirgʻoq(sohil), baliq, toʻlqin** semalari bilan umumiy belgi asosida birlashishini, semantik maydon hosil qilishni aytishadi. **Suv** semasining etakchilik qilishi taʼkidlanadi.

Shuni ham aytish kerakki, oʻquvchilar yuqoridagi xulosaga kelishga qiynalsa, oʻqituvchi yordamlashishi zarur.

Shundan soʻng mazkur soʻzlarning oʻziga xos xususiyatlarini topish uchun: “**Jilgʻa, irmoq, soy, daryo**, soʻzlari **koʻl, dengiz ,okean** soʻzlaridan qanday tomonlari bilan farq qiladi?” degan savol oʻrtaga tashlanadi.

Bu soʻzlar bitta umumiy mavzuga birlashsa-da, bir-biridan oʻzidagi suvning oqib turishi yoki turgʻunligiga koʻra keskin farqlanishini oʻquvchilar aytishadi. Shuning uchun ham birinchi guruhdagi soʻzlar **oqmoq**, ikkinchi guruhdagilar esa **turmoq** feʼllari bilan semantik-sintaktik aloqa qilishi haqidagi xulosaga kelishadi. Misol: Sangzor daryosi shovullab **oqayapti**.// Aydarkoʻl koʻz oldimizda jilvalanib **turibdi**.

Yuqoridagi soʻzlarning har birining hos tomonlarini aniqlash uchun “**Xatoni toping**” oʻyinini oʻtkazish mumkin. Buning uchun: Koʻl jimirlab oqardi, jilgʻada toʻfon turdi, soyda kema qatnovi toʻxtadi, irmoqda delfinlar toʻdasi koʻrindi gaplaridagi xato oʻrinlarni topishni buyuradi.

Oʻquvchilar koʻlda suvning turgʻun boʻlishini, jilgʻada toʻfon boʻlmasligini, soyda kema qatnamasligini, irmoqda delfinlar yashamasligini taʼkidlashganlaridan keyin ularni bir-biridan ajratib turuvchi asosiy belgi - hajm ekanligi aniqlanib, soʻzlardagi quyidagicha ketma-ketlik munosabati mavjudligi ochib beriladi: **jilgʻa – irmoq – soy – daryo - koʻl - dengiz - okean**. Bu munosabatlarda real borliq ifodalini layotganligi tushuntiriladi.

Shundan soʻng, fikr taraqqiyotining mantiqiy davomi sifatida oʻqituvchi uch yoki toʻrtta soʻzni doskaga bir necha ustunga boʻlib

yozadi. Har bir ustunga bittadan o`quvchi chiqib, yozilgan so`zlardan qo`shma ot yasab, ma`nolari izohlanadi.

Ko`l	daryo	buloq
Aydarko`l	Sirdaryo	Muzbuloq
Issiqko`l	Amudaryo	Mullabuloq
To`rtko`l	Qashqadaryo	Tomchibuloq
Sho`rko`l	Surxondaryo	Sho`rbuloq
Oyko`l	Qoradaryo	Oqbuloq

Bu ustunlar to`rtta bo`lsa ham bo`ladi. Bunda sinf komandalarga bo`linsa yanada yaxshi bo`ladi. Yuqoridagi so`zlarning (jilg`a, irmoq, soy, daryo, ko`l, dengiz, okean kabi) har birini qatnashtirib qo`shma so`zlar tuzdirish mumkin.

Doskadagi so`zlarni o`quvchilar quyidagicha izohlashi mumkin: Suvi sho`r bo`lgani uchun Sho`rko`l, Aydar cho`lida ko`l hosil bo`lgani uchun Aydarko`l (1), ko`rinishi chiroyli bo`lgani uchun Issiqko`l (2), atrofi o`ralgan qishloq qo`rg`on bo`lgani uchun To`rtko`l (3), oyga o`xshagan ko`l Oyko`l, sirli daryo Sirdaryo, Amudaryo qadimda O`kuz deb atalgan, u “daryo” demakdir(4), Qashqa – ola chalpoq (qurub qolgani uchun) holiga kelgani uchun Qashqadaryo nomini olgan(5), suvi qizil qumlarni yuvib o`tgani uchun Surxondaryo, rangidan kelib chiqib Qoradaryo, sovuqlikka nisbat berib Muzbuloq, qo`riqlanadigan bo`lgani uchun Mullabuloq, suvi kam bo`lgani uchun Tomchibuloq, suvi sho`r bo`lgani uchun Sho`rbuloq, sizib chiqqani uchun Oqbuloq deb izohlaydi.

Bunday izohlashda o`qituvchi ham ishtirok etishi mumkin. Chunki keltirilgn hamma misollar etimologiyasini o`quvchilar bilmasliklari mumkin. Bunday izohlash orqali, birinchidan, o`quvchilarning fikrlash doirasi kengayadi, ikkinchidan, fanlararo integratsiya o`rnatiladi.

Har bir so`zga berilgan izoh uning ma`no qirralarini anglab olish imkoniyatini yaratadi va bu so`zga aloqador so`zlarning g`oyaviy (ideografik), ongda hosil bo`ladigan mikromaydoni shakllanadi.

Demak, ona tili fanida mavhum tushunchalar, ta`rif va qoidalar juda ko`p.O`quvchi har bir til hodisasini mustaqil o`rganmasa, bu hodisalar ustida mustaqil ijodiy ish bajarmasa, fikrlash, kuzatish, qiyoslash, taqqoslash, guruhlash, umumlashtirish kabi aqliy faoliyat bilan shug`ullanmasa, til hodisalarining mohiyatini anglay olmaydi va ularni puxta o`zlashtira olmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Aydar – ustida tosh parchalari uyulib qolgan qir, tepa, do'nglar, ya'ni tosh kokilli do'nglar. S.Qorayev, P.G'ulomov, R. Rahimbekov. "Geografik terminlar va tushunchalar izohli lug'ati". Toshkent, 1979, 10-bet.
2. Z. Do'simov, X Egamov. "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati", Toshkent, 1977, 72-bet.
3. S. Qorayev, P. G'ulomov, R. Rahimbekov. "Geografik terminlar va tushunchalar izohli lug'ati". Toshkent, 1979,132-bet.
4. S. Qorayev. "Geografik nomlar ma'nosini bilasizmi?" Toshkent, 1970, 12-13-bet.
5. Z. Do'simov, X Egamov. "Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati", Toshkent, 1977, 153-bet

HOLNI O'TISHDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH

**Dots.T. Almamatov,
Sh.Saidova 4-kurs talabasi**

Til kishilar orasida eng muhim muomala vositasi bo'lib xizmat qiladi. Kishilarning borliq, hayot hodisalari haqidagi fikr va tuyg'ulari til vositasida ifodalanadi. Muomala vositasining eng kichik birligi gapdir. Gap hosil qilish uchun zarur so'z va so'z birikmalarini bosh bo'lak va ikkinchi darajali bo'laklarni tashlab ularni grammatik qonun-qoidalar asosida bir-biri bilan bog'lash kerak. Gapning bosh bo'laklarini ega va kesim, uning ikkinchi darajali bo'laklariga aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol kiradi. Ikkinchi darajali bo'laklar gapning kesimiga yoki egasiga ergashib keladi va gapni uning ayrim bo'laklarni kengaytirishga, aniqlashga xizmat qiladi. Hol ko'proq gap markazi kesimga bog'lanib undan anglashilgan ish-harakatning o'rnini, paytini, holatini , bajarilish sababini, maqsadini, daraja-miqdori bildiradi. O'quvchi ongiga gapning ma'nosini oson va ta'sirchan yetib borishiga yordam beradi. Umuman olganda, holni o'rganish murakkabdir. Holning xilma-xil ma'nolarini, ifodalanishini o'quvchilar ongiga yetkazish o'qituvchidan puxta tayyorgarlikni, ijodiy izlanishni talab etadi. Holni gapning boshqa ikkinchi darajali bo'laklari:aniqlovchi va to'ldiruvchi bilan o'xshash va farqli tomonlarini tushuntirib berish darsning samarali o'tishi uchun xizmat qiladi. Buning uchun **"Vena diagrammasi"** usulidan foydalanib to'ldiruvchi va holning o'xshash va farqli tomonlarini topish mumkin.

Olaylik to'ldiruvchi va hol ikkinchi darajali bo'lak gap tarkibida kesimga bog'lanib keladi. Bu ularning o'xshash tomonlari hisoblanadi. Ularning farqli tomonlari hol harakat-holatning belgisini bildiradi, fe'lning vazifadosh shakllari otlashmasa ham hol vazifasini bajaradi.

To'ldiruvchi, asosan, fe'l kesimga bog'lanadi. Fe'lning vazifadosh shakllari faqat otlashsagina to'ldiruvchi vazifasini bajaradi.

Yana darsni tushunilishini ta'minlash maqsadida **“Aqliy hujum”** metodidan foydalanish mumkin. Mazkur metod bilimlarni puxta o'zlashtirish, o'quvchilarning fikrlash, tafakkur yuritish layoqatlarini shakllantirishlarida muhim ahamiyatga ega. Metod o'quvchini shaxsiy imkoniyatlarini sinab ko'rish istagida bo'lganlarga qulay imkoniyat yaratadi. O'qituvchi sinfni 3 guruhga bo'ladi va guruh o'qituvchi tomonidan hojlagan nom bilan nomlanadi. Masalan, **“Bilag'on”, “Topqir”, “Ilg'or”** deb nomlash mumkin. Har bir guruh nomidan bittadan o'quvchi turib o'qituvchi tomonidan berilgan tayanch so'zlarning holning qaysi turiga mansubligini idrok qilib tezkor javob berishlari zarur. Savollarning murakkablik darajasiga ko'ra har bir savolga berilgan javob uchun baldan belgilanadi. Yakuniy ballarning o'rtacha arifmetik qiymatini topish asosida o'quvchilarning tafakkur tezligi aniqlanadi.

O'quvchining mavzuni oson va samarali tushunishlari uchun **“Kim ko'p biladi?”** o'yinidan foydalanish mumkin. Bu ta'limiy o'yinda o'quvchilarning guruh bo'lib ishlash malakasi shakllanadi. Sinf o'quvchilari 3 yoki 4 ta guruhga bo'linadilar. O'yinning sharti: Har bir guruh alohida varaqchaga hol mavzusi yuzasidan ma'lumotlarni yozadilar. 10 daqiqadan so'ng o'qituvchi varaqchalarni yig'ib oladi. Qaysi guruh eng muhim va ko'p ma'lumot keltirgan bo'lsa, shu asosda baholanadi. Bunda o'quvchilarning hol mavzusi yuzasidan qanday tushunchaga egaligi aniqlanadi. Chunki hol ikkinchi darajali bo'laklar ichida murakkabi bo'lib, gapdagi vazifasi, fikriy rang-barangligi nutq faoliyatidagi o'rni kabi holatlar o'quvchilar uchun bir kunga qiyinchilik tug'diradi.

Ikkinchi darajali bo'laklar, xususan, hol va uning ma'no turlarini o'tishda turli grammatik o'yin-topshiriqlar, tarqatma materiallardan foydalanish, birinchidan o'qituvchi mas'uliyatini oshiradi, ikkinchidan, o'quvchilar nutqini, tafakkurini o'stiruvchi vosita sanaladi.

Hol mavzusini o'tishda tarqatma materiallardan foydalanish ham samarali usul hisoblanadi. Tarqatma material sifatida turli xil savol kartochkalaridan foydalanish mumkin. Kartochkalarda holning ma'no guruhlariga oid misollar, holning ma'no turlariga oid savollar, hol ishtirok etgan gaplar tuzish uchun tayanch so'zlar bo'lishi mumkin.

Masalan: Holning ma'no guruhlarini aniqlang?

Kartochka-1.

1. U qasddan Suqsuroyni xonga chaqib berdi.
2. U uygan ko‘zlari bilan Botirga qarab sekin gapirdi.
3. Joni halqumiga kelgan Sattor alamidan baqirib yig‘lab yubordi
4. Bolalar sayohatga jo‘nash uchun tayyorgarlik ko‘rdilar.
5. Siz bilan bir-ikki og‘iz gaplashmoqchi edim.
6. Allaqayerda chigirtkalarining chirillashi eshitildi.

Kartochka-2.

1. Nima uchun? so‘rog‘i holning ma‘no turidan qaysi biriga tegishli?
2. Qanchalab? so‘rog‘i holning ma‘no turidan qaysi biriga tegishli?
3. Qayergacha? so‘rog‘i holning ma‘no turidan qaysi biriga tegishli?
4. Qachondan buyon? so‘rog‘i holning ma‘no turidan qaysi biriga tegishli?
5. Nimaga? so‘rog‘i holning ma‘no turidan qaysi biriga tegishli?

Kartochka-3.

Tayanch so‘zlar: qo‘qqisdan, allaqayerda, avval, dastlab, bafurja, picha, qittak, noilojdan, ataylab.

Misol: Dars qilmagani uchun darsga ataylab kirmadi.

“МАХБУБ УЛ-ҚУЛУБ” ДА ИМЛО ҚОИДАЛАРИ ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Ф.ф.н. Ж.Жўраев.

Алишер Навоийдан бизгача йигирмага яқин насрий асарлар маънавий мерос сифатида етиб келган. Шулардан бири “Махбубул-қулуб” асаридир. “Махбубул-қулуб” Алишер Навоийнинг энг йирик насрий асари бўлиб, у хижрий 906 –йил (мелодий 1500-1501 йиллар), яъни муаллиф умрининг охириги йили қаламдан чиққан. Шу жиҳатдан қараганда, бу асар буюк мутафаккирнинг мазмунли ва сермашаққат ҳаёти давомида тўплаган ғоят бой турмуш тажрибаси ва ҳулосаларини ўз ичига олган.

Навоий инсонни комил бўлиши учун нималар қилиш лозимлигини ҳақида “Махбубул-қулуб” асарида муфассал баён қилган.

“Махбубул-қулуб”да, Алишер Навоий тилшунослик соҳаларида бўлган нотиклик одобларига ва муаллиф даврида касб даражасига кўтарилган котиблик маданиятига эътборини қаратади.

Асарнинг биринчи қисми, ўн еттинчи “Котиблар зикри” фаслида котиб қандай бўлиши кераклигини тавсифлайди. “Котиблар шуаро сўзининг варақнигоридур”-дейди яъни,

котиблар шоирларнинг асарларини кўчирувчи касб эгаларидир, кўчираётганда қандай ёзилган бўлса шундай ёзиши дейди.

Котиб агар хато ёзадиган бўлса сўзнинг маъноси ўзгариб кетиши мумкин ёки гапдаги маъно салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини мисоллар ёрдамида тушунтиради. Эски ўзбек алифбоси араб алифбосига асосланган бўлиб, араб алифбоси баъзи ҳарфлари шакли бир хилдир. Уларни фақат нуқталаридангина фарқлаб олиш мумкин. Масалан: " ح " шаклида тўртта ҳарф мавжуд ёки " ب " шаклидаги ҳарфлар ҳам тўртта бўлиб, " ر " шаклидаги ҳарфлар иккита ва ҳаказо.

“Улки, бежо нуқта била حبيب (ҳабиб)ни خبيث (ҳабис) қилғай ва محبت (муҳаббат)ни محنت (меҳнат)”. 26 Яъни, агар котиб хато қилиб “Хое ҳутти” ҳарфининг устига нуқта қўйиб қўйса “хе” бўлади ва “бе”ни нуқтасини устига адашиб уч нуқта қўйса “се” ҳарфи бўлиб қолади. “Ҳабиб” -“дўст”ни “ҳабис”-“ёмонлик”га айлантириб қўяди. Ёки, “муҳаббат” ўрнига “меҳнат” деб ёзиб қўйиши мумкин дейди. Ана шундай хато ёзувчиларни қаттиқ танқид қилиб, хато қилмасдан ёзишга чақиради ва шундай дейди:

Қайси бир котибки, ул сўзга қалам сурғай хилоф,

Ул қаро юзлук боши бўлсун қалам янглиғ шикоф.

“Инсонлар ўртасидаги мулоқот тил воситалари орқали юз берса-да, унинг юқори маданиятли бўлиши нафақат тил бирликларидан адабий тил меъёрларига амал қилган ҳолда, нутқ маданияти талаблари даражасида суҳбатлашишни, балки бошқа бир қанча омилларни ҳам ҳисобга олиш талаб этилади “²⁷—дейди профессор А. Абдусайдов ва олтита омилни келтиради. Яна, мақоласида профессор Б. Ўринбоевнинг мулоқот жараёнида етти та қоидага риоя қилиш кераклиги тўғрисидаги иқтибосни келиради.

Шунингдек, Алишер Навоий “Маҳбубул-қулуб” асарининг учинчи қисми 48 - 60- “танбех”ларида нутқ маданияти ҳақида ғоятда қимматли фикрларни билдиради. 48-танбехда **“Тилга ихтиёрсиз-элга эътиборсиз”**²⁸. Нутқ қилаётган киши эшитувчиларининг кўнглига ботмайдиган, чиройли ва қисқа сўзламоғи лозим. 60-танбехда эса **“Кўп дегувчи мумил; муқаррар**

26 Алишер Навоий. “Маҳбубул-қулуб”. Асарлар. Ўн учинчи том. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент-1966, 22-бет

27 Абдусайдов А. Мулоқот маданиятининг асосий сифатлари. Умумфилологик тадқиқотлар: муаммо ва ечимлар. Таникли олим, ф.ф.н., доц. Баҳодир Файзуллаевнинг 60 йиллик юбелейига бағишланган илмий-амалий анжуман материаллари. Жиззах-2011, 29-бет

28 Алишер Навоий. “Маҳбубул-қулуб”. Асарлар. Ўн учинчи том. -Т.: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти. Тошкент-1966, 59-бет

дегувчи лояъқил” яъни, кўп гапирувчи умидвордир; такрор-такрор гапирувчи (эса) ақлсиздир. *“Сўзки фасоҳат зеваридин музайян эмасдур, анга чинлиқ зевари басдур”*. Сўзловчининг сўзи чиройли сўзлар билан безанмаган бўлсада, унинг рост гапириши етарлидир. *“Ёлғончи ҳар неча сўзида фасихроқ, сўзи қабиҳроқ”*. Ёлғончи қанча чиройли сўзлагани билан унинг сўзларида ёмонлик бор. *“Чин сўз нечаким бетакаллуф, қойилга иборат содалигидин йўқ таассуф”*. Рост сўз гўзал қилиб айтилмасада унинг содалигига айб йўқ.

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Алишер Навоийнинг *“Маҳбубул-қулуб”* асарида имло қоидалари ҳақидаги фикрлари нафақат шоир замониға тегишли, балки ҳозирги замонда лотин ёки кирилл ёзувида эътиборсизлик билан ёзадиган бўлсак бир сўз бошқа бир маънони англатиб юбориши мумкин.

Нотик рост сўзловчи бўлса нутқининг баъзи камчиликлари кечирилади, Навоий таъбири билан айтганда *“гулга йиртуқ либос”* кийгизилганда янада гўзаллашганидек *“дурға бадшакл садаф”* ўрнатилганда эса унинг қимматини янада оширади дея таърифлайди.

“BOBURNOMA”DA FORSCHA SONLARNING QO`LANILISHI VA ULARNING MA`NOLARI

Katta o`qituvchi A.Abduvaliyev.

Ma`lumki, o`zbek tilida sonlar bir so`zdan yoki ikki va undan ortiq so`zning qo`shilishidan tuziladi. Zahiriddin Muhammad Boburning *“Boburnoma”* asarida o`zbekcha sonlar qatorida forscha sonlar ham ko`p qo`llangan. Hozirgi o`zbek adabiy tilida qo`llanilgan forscha sodda sonlar yak, du, se, chor (chahor), panj, shash, haft sonlari bilan bir qatorda, o`zbek tilida qo`llanilmaydigan sonlarni ham asarda qo`llanilganini ko`ramiz. *“Boburnoma”*da qo`llangan forscha son, sanaladigan predmet bilan qo`llanilishi va qo`llanilmasligi ham mumkin. Fors tilidan *“Boburnoma”* asari tilida qatnashganyak, du, se, chor, panj, shash va haft (1-7 gacha) sonlari, asosan, son+ot qolipida qo`llangan. Masalan: son+ot (forscha+forscha), (forscha+arabcha) holatida quyidagicha qo`llangan: *yakchiroq* (40-bet), *yakro`* (49-bet), *yakdast* (128, 197, 212-betlar), *yahdil* (361-bet), *yakraha* (175-bet), *yakrang* (256, 257, 258-betlar), *yakpore* (302, 312, 325-betlar) qo`llangan. *“Xon tilab turib, Jahongir mirzog`a berilsa, xon bila tamom yahro` bo`lmoq*

kerak edi”.²⁹ Yuqoridagi sonlarda son+ot qolipida ishlatilgan bo`lsa, ayrim joylarda son+fe`l qolipida ham qo`llanganini ko`ramiz. Lekin bunday son turkumiga tegishli so`zlar asarda oz bo`lsa-da, uchraydi.

Yakandoz so`zida *yak+andoz* so`zlaridan tarkib topgan so`z bir necha joyda qo`llangan. -andoz so`zi forscha *andohtan* (otmoq, tashlamoq, solmoq) fe`linining hozirgi zamon negizi hisoblanib, aslida ma`no jihatidan “bir kishi uchun solinadigan buyum” manosida qo`llanilishi mumkin. Lekin “Boburnoma”da *yakandoz* so`zi – “bir xil, teng; uzun, bir qavat solinadigan ko`rpacha” ma`nolarida qo`llangan.³⁰

Shuni ta`kidlash lozimki, hozirgi o`zbek adabiy tilida qo`llanadigan birdan yettigacha bo`lgan sonlar “Boburnoma”da, asosan, qo`shma so`zlar tarkibida qo`llangan. Masalan: *yakchiroq* (40-bet), *dudar*, *dutahiy* (36, 63-betlar), *semoha*, *seyoran*, *setabaqa* (125, 126-betlar), *se* (uch) soni ayrim so`zlarda son+fel qolipida ham qo`llangan *sepech* (147-bet) *se-uch*, *pech-pechidan* (**ora**) felining hozirgi zamon negizi shaklida.

Chor (chahor), *chorbog`*, *chahorbog`*, *chordara*, *chorsu* (150, 322, 172-betlar), *panjbarga* (264-bet), *panjgoh* (229-bet), *panjpahlu* (261-bet), *shashnal* (257-bet), *shashpech* (94-bet), *hafttrang* (220-bet), *haftbacha* (119-bet), *haftpayher*, *haftmanzil* (164-bet) larda kelib, aksar joylarda joy nomlarini anglatib kelgan. Sodda sonlarday sakkiz, to`qqiz va o`n sonlari ham, forscha son shaklida ayrim joylarda qo`llangan. *Hashtbihisht*, *hashtiyak* (hasht-sakkiz) va kasr son *hashtiyak* 1/8 shaklida qo`llanganini ko`ramiz. Bu kasr son hozirgi o`zbek adabiy tilida juda kam qo`llaniladi. *Hashtbihisht* joy nomi ma`nosini anglatib kelgan: *jo`ndin o`tub*, “*Hasht bihisht*” bog`iga keldim (317-bet).

Hashtiyak kasr soni ham joy nomi ma`nosida ishlatilgan: *Xo`jandning qudug`i*, *kentlari* “*Hashtiyak*” bag`risi bila mutavajjih bo`ldik (88- bet).

Forscha o`nlik sonlardan esa *dah* (o`n), *si* (o`ttiz), *chihil* (qirq) kabi sonlar ham asarda qo`llangan. Bu o`nliklar ham joy nomini bildiruvchi so`zlarda, ya`ni *Dahkat* (84-85-bet) va kasr va \*\*\*\*\* sonlar ma`nolarida ham qo`llangan. Asarda qo`llangan ushbu sonlarning aksariyati hozirgi o`zbek adabiy tilida hatto o`zbek klassik asarlarida ham juda kam qo`llangan.

Ma`lumki, narsalarning hisobi bilan o`lchash o`bek tilida juda ko`p uchraydigan hodisadir. Hozirgi o`zbek adabiy tilida bunday hisoblar,

²⁹Zahriddin Muhammad Bobur “Boburnoma” 49-bet (Keyingi o`rinlarda asarning sahifasi qavs ichida ko`rsatiladi.)

³⁰O`zbek tilining izohli lug`ati 5-tom 101-bet.

asosan, o'zbekcha sonlar bilan ifodalanadi. "Boburnoma"da esa forscha o'nliklarni ifodalovchi sonlarni ham qo'llanganini ko'ramiz: *Ko'p savdogarlar bo'lg'aykim, dah si, dah chihilg'a (o'nga o'ttiz, o'nga qirq – 1/3, 1/4) rozi bo'lmag'ay* (117-bet).

Ayrim sonlarda forscha ko'makchilar ham birga qo'llangan: *Buyurdimkim, butuzalgan yerda hammomning kursisini qo'zg'ondin so'ng hammom tarhini solg'aylar. Bu hammomning bir uyida dahidardah hovuz buyurdim* (327-bet). *Dahidardah* so'zidagi *dar* so'zi aslida o'zbek tilida *-da* o'rin-payt kelishigi ma'nosida qo'llanadi. Lekin bu so'z birikmasida *-ga* ma'nosida qo'llanib, o'nga-o'n hajmdagi o'lchovni bildirgan. Asarda forscha *sad* (yuz), *hazor* (ming) kabi sonlar ham qo'llangan.

Cherik yarog'ig'a va to'p va tufakchining doru va jidog'ig'a payshanba kuni safar oyiningsekkizida jami vajhdorning vajhidin sad-u si farmon bo'ldikim, devong'a bushurib, bu asbob va alobg'a sarf va xarj qilg'aylar (317-bet). Bu gapdagi *sad-usi* bir yuz o'ttiz raqamiga to'g'ri keladi. *Hazor*(ming) soni asarda yigirmadan ortiqo'rinda qo'llangan. *Hazoralar Afg'onistondagi ming qabilalariga tegishli son sifatida qo'llangan. Hazoralardin kulliyrog'i Sulton Mas'udiy Hazoradur, afg'onlardin kulliyrog'i mahmand Afg'oniydur*(128-bet).

Jami "Boburnoma"da 114ta forscha sonlar qo'llangan va bularning aksariyati bir va bir necha marotaba takrorlanganligini ko'ramiz.

Asarda sanoq sonlardan tashqari forscha kasr sonlar ham qo'llangan. *O'zbekning son va chahoryak (1/4) chopqonini xabar topib, Qosimbekni cherik bila chopqunchini ustiga yuborduk* (167-bet). *Chahoriyak* so'zi joy ma'nosini anglatib kelgan. Yuqorida ta'kidlanganidek, *hashtiyak* (1/8) kasr soni ham joy nomi ma'nosida qo'llangan. *Yakdahsi, dahchil* (117-bet) o'n-u o'ttiz, o'n-u qirq ham 1/3 va 1/4 bir ma'nolarida qo'llanganini ko'ramiz. Bobur o'z asarlarida forscha sonlarning ham so'zlashuv nutqidagi ham adabiy shakldagi holatda ishlatgan.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida chorak (1/4), nimchorak (1/8) so'zlari ham kasr son hisoblanadi. Bu so'z ham yarim so'ziga o'xshash *-ta, -tacha, -tadan* kabi son affikslarini qabul qila oladi: *chorakta, choraktadan, choraktacha* kabi. ³¹

"Boburnoma"da chorak bilan birga *chahoriyak* ***** ham qo'llanilgan va bir ma'noni (1/4) bildirgan.

³¹O'zbektiligrammatikasi. I tom, 329-bet.

Xullas, “Boburnoma”da qoʻllangan forscha sonlarning hammasi ham hozirgi oʻzbek adabiy tilida qoʻllanmaydi. Muallif forscha sonlarni oʻsha davr talabiga binoan, asosan, joy nomlari va oʻlchov soʻzlari maʼnolarida ishlatgan. Asarda qoʻllangan *bayakbor*, *chilsoʻta*, *chahorqab*, *chahordon*, *dudong* kabi soʻzlar oʻzbekcha lugʻatlarda keltirilmagan. Chunki bunday sonlar hozirgi oʻzbek adabiy tilida qoʻllanilmaydi. “Boburnoma”da qoʻllangan forscha sonlar, asosan, toponimlar tarkibida ot turkumi doirasida ishlatilgan. Asardagi sonlarni oʻrganishda oʻquvchi koʻproq lugʻatlarga eʼtibor berishi lozim.

К ВОПРОСУ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ УПРАЖНЕНИЙ И ЗАДАНИЙ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

**Ф.С. Касимова,
Х.Бекиева.**

С развитием общества изменяются и приоритеты в образовании. Только недавно мы начинали внедрять активные методы обучения, а сегодня многие основные методические инновации связаны уже с применением интерактивных методов обучения

Интерактивный ("Inter" - это взаимный, "act" - действовать) – означает взаимодействовать, находится в режиме беседы, диалога с кем-либо. Другими словами, в отличие от активных методов, интерактивные ориентированы на более широкое взаимодействие учеников не только с учителем, но и друг с другом и на доминирование активности учащихся в процессе обучения.

Суть интерактивного обучения состоит в том, что учебный процесс организован таким образом, что практически все учащиеся оказываются вовлеченными в процесс познания, они имеют возможность понимать и рефлексировать по поводу того, что они знают и думают. Совместная деятельность учащихся в процессе познания, освоения учебного материала означает, что каждый вносит свой особый индивидуальный вклад, идет обмен знаниями, идеями, способами деятельности. Причем, происходит это в атмосфере доброжелательности и взаимной поддержки, что позволяет не только получать новое знание, но и развивает саму познавательную деятельность и навыки взаимодействия, переводит ее на более высокие формы кооперации и сотрудничества.

В ходе диалогового обучения учащиеся учатся критически мыслить, решать сложные проблемы на основе анализа обстоятельств и соответствующей информации, взвешивать альтернативные мнения, принимать обдуманные решения, участвовать в дискуссиях, общаться с другими людьми. Для этого на уроках организуются индивидуальная, парная и групповая работа, применяются исследовательские проекты, ролевые игры, идет работа с документами и различными источниками информации, используются творческие работы. Место учителя в интерактивных уроках сводится к направлению деятельности учащихся на достижение целей урока.

Основными составляющими интерактивных уроков являются интерактивные упражнения и задания, которые выполняются учащимися. Важное отличие интерактивных упражнений и заданий от обычных в том, что, выполняя их, учащиеся не только закрепляют уже изученный материал, но и изучают новый.

К интерактивным методам обучения в начальной школе относятся: "Мозаика", "Займи позицию", "Микрофон", "Прима", "Ледокол", "Дерево решений", "Ковер идей", "Пустое кресло", "6х6х6", "Мозговой штурм", "Незаконченное предложение", ролевые игры, проектная деятельность учащихся, и др. Очень оригинальна методика "Шесть мыслительных шляп Дебано", благодаря которой у ребенка развиваются творческие способности.

Методика 6 х 6 х 6 («Шесть на шесть»).

Работа проходит в два этапа.

На первом этапе каждая группа получает отдельное задание. В результате работы участники в группах получают новые знания и умения, при этом каждый из них готовится представить результаты работы своей группы участникам других групп.

На втором этапе идёт смена групп таким образом, чтобы в каждой из новых групп были представители всех групп с первого этапа. Сначала каждый участник в новой группе представляет результаты работы своей группы с первого этапа, а потом вся группа вместе выполняет задания, используя знания или умения, полученные на первом этапе, т. е. рассматривают один вопрос с трёх позиций и вырабатывают общий вывод трёхстороннего сотрудничества.

«Пустое кресло» – дискуссионная методика.

Цель: найти ответ на чётко поставленный вопрос путём обмена мнений. Этот поиск должен подвести учащихся к открытию правды, к определению фактического состояния вещей. Методика «Пустого кресла» развивает критическое мышление, учит аргументировать, задавать вопросы, активизирует большое количество участников, учит культуре дискуссии.

На 3-4 стульях разложить мнения на поставленную проблему разных людей, записанных на альбомных листах бумаги и лист со знаком вопроса «?». Учащиеся знакомятся с разными мнениями и становятся у избранной точки зрения. Тот, кто имеет совершенно другое мнение, становится у знака «?». Каждая группа обсуждает выбранное мнение и выдвигает представителя для дискуссии. Все участники дискуссии сидят по кругу. Дискуссию начинают представители групп, которые сидят на стульях, стоящих друг против друга. Ведущий (учитель) ставит ещё один стул. Если кто-то другой хочет высказаться, то он садится в пустое кресло. В кресле можно сидеть одновременно только одну минуту. Как только учитель (ведущий) услышит то, что является самым важным, прекращает дискуссию.

Интерактивная деятельность на уроках предполагает организацию и развитие диалогового общения, которое ведет к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих, но значимых для каждого участника задач. Интерактивное обучение исключает доминирование как одного выступающего, так и одного мнения над другим.

Использованная литература.

1. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. – М.: Знание, 2000.
2. Махмутов М.И. Современный урок. – М.: Педагогика, 2003.
3. Махмутов М.И., Ибрагимов Г.И., Чошанов М.А. Педагогические технологии развития мышления учащихся. Казань, тип. ГЖИ, 2001. 88 с.

Жиззах шахри, «Заргарлик» махалласи 32/27.

Электрон почта: biryuza_66@mail.ru.

Телефон: +99893-308-44-25.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР ҲИКОЯЛАРИДА ЎХШАТИШЛАР

Доцент Т.Алмаматов,
Л.Қаюмова-2-босқич магистранти.

Ўхшатишга атама сифатида луғатларда бир-бирига яқин бўлган таърифлар берилган. Чунончи, ”Адабиётшунослик терминлари луғати”да:” Нарса,ҳодиса ёки тушунчани маълум умумийликка, ўхшашликка эга бўлган бошқа нарса, ҳодиса ёки тушунча билан чоғиштириш”³², деб кўрсатилса, ”Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да:” Икки нарса ёки воқеа-ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланиб, уларнинг бири орқали иккинчисининг белгисини,моҳиятини тўлароқ,бўрттириброк кўрсатиб беришдан иборат бадий тасвир воситаси, кўчимнинг содда тури”³³- деб изоҳланади. “Философия луғати”да:”Айнан бирдай бўлмаган объектлар ўртасидаги баъзи томонлар,сифатлар ва муносабатлардаги ўхшашликларни аниқлаш, мувофиқлик юзасидан хулоса чиқариш –шундай ўхшашлик асосида қилинадиган хулосалардир”³⁴, деб ўхшатишга таъриф-тавсиф берилади.

Берилган таърифларга эътибор қаратсак, ”Философия луғати”да кенг қамровли тушунчалар берилган бўлса, аниқ фанлар луғатларида нисбатан тор доирада аниқ таъриф берилган. Бу таърифларни умумлаштириб, мутахассислар ўхшатиш муносабатининг тўрт унсур(узв)ини кўрсатишади: 1) ўхшатиш субъекти,2)ўхшатиш эталони,3)ўхшатиш асоси,4)ўхшатишнинг шакл кўрсаткичи.³⁵

Моҳир сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари тил хусусиятларини ўрганар эканмиз, унда ўхшатишнинг ҳамма унсурларини кўрамиз. Чунончи “Маҳалла” ҳикоясида Ҳикмат буванинг ҳолати шундай тасвирланади:”Шундоқ Ҳикмат бува бир ҳафта ўтар ўтмас бир ҳовуч суяк бўлди-қолди” .³⁶

Бу ўринда ўхшатиш субъекти Ҳикмат бува, ўхшатиш эталони –Ҳикмат буванинг бир ҳовуч суякка қиёсланиши, ўхшатиш асоси-

³² Ҳ.Ҳомидий,Ш.Абдуллаева,С.Иброҳимова.Адабиётшунослик терминлари луғати.Тошкент,1967,262-бет

³³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати,5 томлик,5 –том,Ўзбекистон миллий энциклопедияси нашриёти, Тош.2008 й,185-бет.

³⁴ Философия луғати.”Ўзбекистон”нашриёти,Тошкент,1976,23-бет.

³⁵ Н.Маҳмудов.Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик ассиметрия.”Ўқитувчи”нашриёти.Тошкент,1984;Д.Худойберганова.Семантический и стилистический анализ конструкций уподобления в узбекском языке.АҚД-Тошкент,1989;М.Йўлдошев,Чўлпон сўзининг сирлари,”Маънавият” нашриёти,Тошкент,2002.

³⁶ Абдулла Қаҳҳор,Асарлар,1-том,Ғ.Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти,Тошкент,1967,307-бет.(Бундан кейинги мисоллар шу томдан бети кўрсатилади).

Ҳикмат буванинг ҳолати-бир умр бирга бўлган кампиридан ажрагандаги кўриниши. Ўхшатишнинг шакл кўрсаткичи –лексик грамматик birlikлар-бир ҳовуч суяк ҳамда феълнинг аналитик шакли –бўлди-қолди.

Буюк сўз устаси Ҳикмат бувани бир ҳовуч суякка ўхшатиш орқали миллатимиз қадрияти –йиллар давомида шаклланган меҳр-оқибат, бу меҳр кўрсатувидан мосуво бўлиш ўта чиройли ва қаҳҳорона сиқиклик билан ифодаланмоқда. Ҳикмат бува ҳолатини тасвирлаш билан ўзбекларда мавжуд бўлган ва миллий қадрият даражасига кўтарилган яна бир руҳий кечинма:”қадрдон кишисига мансуб бўлган буюм, ашё, тегишли нарсалар орқали уни хотирлаш берилади”. Бундай хотирлаш кимларга нисбатан бўлади? Бу сўроқнинг жавоби аниқ.

Ҳикмат буванинг ҳолатидаги бир деталь ўқувчини ларзага келтиради. “Кампир бир оёғи оғриб шишганда шу калишнинг жағини кесиб кийган эди.Чол бориб калишни олди, авайлаб артди,уйга олиб кирди.Чол учун кампир гўё қайтадан ўлди”(308-бет). Ҳикмат буванинг “яраси” янгиланди,кампири ўлганданидан ҳам оғирроқ юк юкланди.Бу парчада, биринчидан,ўхшатиш субъекти-калиш ва унинг эталони калишнинг жағи,калишнинг чекка қисми одам ёки ҳайвон жағига ўхшатиш ҳолати ташқи ўхшашлик, ўхшатишнинг шаклий кўрсаткичи лексик воситалар-калиш жағи –калишнинг орқа қисмидир. Иккинчидан, бу эпизод орқали Ҳикмат бува яна бир марта мотамга дуч келмоқда(бу ҳолат кўпчилик одамларнинг бошидан кечган воқеалардир), яъни кампири қайта ўлди,охирги илинжи ҳам йўқолди,ундан фақатгина жағи йўқ калиш хотира бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида лексик-грамматик воситалар ёрдамида ясалган ўхшатишларнинг манбалари хилма-хилдир.Уларни бу хусусиятларига кўра бир неча гуруҳга ажратиш мумкин.Шулардан энг кўп қўлланиладиганини нарса ва предметларга ўхшатишдир.

Нарса-предметларга ўхшатиш,аксарият,лексик воситалар ёрдамида тасвирланган.Чунончи, совуқ эталони шундай берилади:”Йўл бўйидаги ариқлар афти буришганича музлаб қолган, дарахтлар чўлтоқ супургига ўхшайди”(1-том,280-бет).”Каравот”ҳикоясида олинган бу парчада табиат инжиқлиги , яъни совуқ, Ғанижоннинг қувончига тўсиқ бўла олмаслиги ўта қисқа ифодаланмоқда.

-дай аффикси воситасида яратилган ўхшатиш:” Ўнбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қундоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди”.(“Кўр кўзнинг очилиши”,78-бет),”Сулаймонов бедананинг сувқўрагидай кичкина хурмачани олдиға тортди ва бўлак гап тополмай, қаймоқнинг таърифини қилди”.(“Икки ёрти бир бутун”,150-бет),”Ер худди от олиб қочган аравадай кишини ирғитиб-ирғитиб ташлар эди”(“Олтин юлдуз”212-бет).

Билан кўмакчиси воситасида:”Домлага қўл уриш билан маҳалланинг файзини ўғирлаган ,одамларнинг дилини ҳамиша ёритиб турадиган чирғни сўндирган бу аёлни кўрган ҳам, кўрмаган ҳам тошни тешадиган бир ғазаб билан ёмон кўрар эди”(“Тўйда аза”,171-бет).

Шунингдек, Қаҳҳор ҳикояларида икки марта “калит”лексемаси воситасида ўхшатиш яратилган:”бахтнинг калити”(“Мастон”,85-бет),”муҳаббатни ҳар қандай қулфга тушадиган калитга айлантириб”(“Хотинлар”,265-бет).

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари матнида лексик-грамматик воситалар ёрдамида ўхшатиш қурилмалар ҳосил қилинган.Улар ёзувчи мақсадини ҳам лексик йўл билан,ҳам грамматик(морфологик-синтактик) йўл билан амалга оширишга хизмат қилган. Буюк ижодкор ҳикоялари тилини ўрганиш унинг асарлари лингвопоэтикасини ишлашга қўшилган ҳиссадир.

АЛИШЕР НАВОЙНИНГ “МУҲОКАМАТУЛ ЛУҒАТАЙН” АСАРИНИНГ БАЪЗИ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Катта ўқитувчи

З.Узоқова, З.Абдумўминова
магистрант СамДЧТИ

Алишер Навоийнинг ижодини адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш қанчалик зарур ва аҳамиятли бўлса, унинг тилини, лингвистик фаолиятини, ўзбек адабий тилини яратиш соҳасидаги буюк хизматларини тилшунослик нуқтаи назаридан ўрганиб чиқиш ҳам зарурдир.

Алишер Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” (икки тил муҳокамаси) номли асари шоир вафотидан икки йил олдин, яъни хижрий 905, милодий 1499 йилда ёзилган.

Асарда Алишер Навоийнинг лингвистик қарашлари, тилнинг кишилиқ жамиятида тутган ўрни ва аҳамияти, тил ва тафаккурнинг ўзаро боғлиқлиги, айрим тилларнинг келиб чиқиши, туркий (ўзбек)

тил лексикасининг бойлиги баъзи фонетик хусусиятлари, турли услубий воситалари, сўз ясалиши каби масалалар теран ёритилган.

Алишер Навоий асарлари тили бутун бир давр, бутун бир халқнинг адабий тилидир. Чунки Алишер Навоий XV асрда ўзбек адабий тилини яратар экан, бир қанча халқларнинг тилларидан озиқланганидек у асос солган адабий тилдан биргина ўзбек халқи эмас, балки бутун Ўрта Осиё ва айрим бошқа туркий халқлар ҳам фойдаланиб келганлар. (Х.Дониёров Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили Т. 1972 5-6-бетлар)

Алишер Навоий ушбу асарида ўз халқининг она тилини ёқлаб, унга юксак баҳо бериб, унинг тўла қонли равишда адабий тил бўла олиш ҳуқуқига эга эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бунда турк (ўзбек) ва сарт (форс-тожик) тилларини бир-бирига қиёслайди. Икки тилнинг айрим хусусиятларини ўзаро солиштиришдан кўзланган асосий мақсад турк (ўзбек) тилининг бой, шу билан бир қаторда мукамал тил эканлигини, нозик ҳис-туйғуларни, мураккаб фикрларни бемалол ифодалаши, ўзаро алоқа эҳтиёжларини қондира олиш мумкинлигини кўрсатиб берган.

Алишер Навоий ўз давридаги адабий тилнинг барча фонетик хусусиятлари тўғрисида фикр юритади. Шу билан бир қаторда араб алифбосидаги (вов) ҳамда (ёй) ҳарфлари иштирок этган сўзлар сони форс тилида иккидан ошмаслиги, туркий тилда эса уч-тўртдан кўплиги ҳақида тушунтириб, шу ҳарфлар ифодалайдиган унли товушларининг ҳар хил талаффуз қилинишига алоҳида тўхталиб ўтади. Масалан:

От-олов

От-ўтишга буйруқ

Ут-қиморда ютмоққа буйруқ

Ут-каллани оловга тутиб, тукини кетказишга буйруқ

Ёки

Тор-қуш овладидиган тўр

Тор-қуш ўтирадиган ёғоч

Тор-эшик ёки деразадан нақшли парда

Тор-уйнинг хонанинг тўри

Биз-кишилиқ олмоши

Без-гўштдаги без

Би з-бигиз

Тэр-теришга буйруқ

Тэр-бадандан чиқадиган тер

Тир-ўқ, найза (Х.Дониёров Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили Т. 1972. 143-144 –бетлар).

Ушбу Алишер Навоий томонидан маъноси изоҳланган сўзларнинг фонетик таркибидаги унлилар эски ўзбек тилида бири-биридан фарқланганлигини кўрамиз. Жумладан орқа қатор а, ў, у, о олд қатор унлилар а, э, и, о, у.

“Муҳокаматул луғатайн” асарида ўзбек тилидаги сўзларнинг ясалиши, айрим сўз ва сўз формасини ясовчи қўшимчалар ҳақида фикр юритилади. Жумладан –чи қўшимчаси ўша давр тилида сермахсул от ясовчи қўшимчалардир. Шу қўшимча орқали ясалган куйидаги сўзлар форс-тожик тилига ўзлашиб қолган. Масалан:

Улар биринчидан, мансаб, касб ва ҳунар отлари ясайди. Қўрчи (гвардиячи), сувчи (мироб)

Иккинчидан, баъзи сўзлар охирига –вул қўшимчаси қўшилиб мансаб отлари ясалади. Бундай сўзлар подшоҳларнинг қўшинлари ва саройларида ишлайдиган ҳарбий атамалардир. Масалан хировул (авангард, қўшин бошида борадиган отряд), сақовул (қаровул бошлиғи), шиғовул (элчиларни кузатиб борувчи).

Учинчидан, айрим ҳарбий атамалар яна –л қўшимчаси билан ҳам ясалади. Масалан кабал (қамал), тўсқол (соқчи, қоровул), севарғол ёки суғорғол (инъом этилган улуш), тутқол (ҳазиначи, қимматбаҳо буюмларни сақловчи)

Тўртинчидан, аслий сифатларни такрорлаш ва такрорланувчи сўзнинг бош қисмига п ёки м товушини қўшиш орқали сифатнинг интинсив шакли, яъни белгининг ўта ортиқлигини кўрсатувчи сифат ясалади. Масалан бўм-бўз, чуп-чуқур, яп-ясси, сап-сариг, коп-қора ва бошқалар.

Бешинчидан, феъл ўзагига –т қўшимчаси қўшиш орқали феълнинг орттирма нисбат шакли ясалади. Масалан югурт, қилдирт, яшурт ва бошқалар. (Х.Дониёров Алишер Навоий ва ўзбек адабий тили Т. 1972. 145-147-бетлар)

А.Навоийнинг “Муҳокаматул луғатайн” асарида кўрсатилган мисоллар ўзбек тилининг тарихий морфологиясини хусусан, сўз ясалиши масалаларини ўрганишда бекиёс аҳамиятга эга. Бунда кўрсатилган баъзи сўз шакллари ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам қўлланиб келинмоқда.

Бугун бобомиз орзу қилган адолат туғу баланд, инсон қадри азиз, маърифат нури чароғон бўлган мустақил диёримизда азиз

хотирасини муносиб эҳтиром билан ёдга олиш, асарларидаги эзгу
ғояларни ҳаётимиз тамойилларига айлантириш, чексиз фахр ва
ифтихор туйғуларини бахш этади. Навоий даҳоси ва унинг бой
мероси том маънода чексиз ибрат ва илҳом манбаидир.

SIFATLARNING YASALISHINI O'TISHDA GRAMMATIK O'YIN TOPSHIRIQLAR QO'LLASH

Dots. T. Almatov,

M. Egamjonova 4-kurs talabasi

Uzviylashtirilgan davlat ta'lim standartlariga ko'ra, ona tili o'qitishda ko'rgazmalilik hamda turli grammatik o'yin topshiriqlar qo'llash asosiy vazifa qilib belgilangan. Darhaqiqat, dars jarayonida turli xil o'yin-topshiriqlarni qo'llash, birinchidan, dars samaradorligini oshirsa, ikkinchidan o'quvchilarni toliqtirmaydi. Darsning har qanday o'rnida xususan o'quvchining ruhiy holatiga qarab o'yin-topshiriqlarni qo'llash ko'zlangan maqsadni beradi. Biz bu o'rinda yasama sifatlarni o'tishda qo'llash mumkin bo'lgan ayrim o'yin-topshiriqlarni qo'llashni tavsiya qilamiz.

O'quvchilar sifat mavzusini morfologiya bo'limida o'rganadilar. Sifat boshqa so'z turkumlaridan farqli ravishda predmetning belgisini bildiradi. Ammo shuni ta'kidlash lozimki, belgini faqat sifat bildirmaydi, belgi bildiruvchi so'z turkumlariga ravishni ham misol tariqasida keltirish mumkin. Ravishlar harakat belgisini va belgining belgisini sifat kabi darajalab, boshqalariga chog'ishtirib ko'rsatish xususiyatiga ega.

M: Zaynab, ilgariroq, Kumush keyinroq ichkariga kirishdi.

Ayrim ravishlar otga bog'lanib, narsaning belgisini bildirishi mumkin.

M: Oz so'z – soz so'z.

Ammo belgi ma'nosini anglatish xususiyati, vazifasi va boshqa – boshqa so'zlarga bog'lanishi jihatdan ravishlar sifatdan farq qiladi. Sifat asosan otga bog'lanib narsaga xos turg'un belgini bildiradi va sifatlovchi vazifasida keladi.

Solishtiramiz: Ona qizining tim qora sochlarini, uzun nozik, barmoqlari bilan siladi (sifat).

Muhiddin bilan Salimjon ruxsat so'rab, ichkari kirishdi (ravish).

O'quvchilarga sifat mavzusini yaxshiroq tushunishlari uchun quyidagi o'yin-topshiriqlarni o'tkazish mumkin.

Sinf o'quvchilarini 3 guruhga bo'lamiz. Ularni qanday? qanaqa? qaysi? guruhlariga ajratamiz. Ular shu so'roqlarga javob bo'luvchi so'zlarni topib guruhlarga ajratishadi.

Qanday?

baland bino

Qanaqa?

qiziq gap

Qaysi?

kuzgi ekin

Bu shartni belgilangan vaqt ichida yakunlagan guruh o'quvchilariga rag'bat beriladi. Bunday o'yinlarni yangi mavzuni o'tish oldidan o'tkazib, sifat haqidagi o'quvchilarni dastlabki bilimlarini olib, undan so'ng dars yakunida o'tkazib, ularni qay darajada darsni tushunganlarini aniqlab olish mumkin. Bu ham darsni sifatini oshirishga xizmat qiladi. Sifat ham boshqa so'z turkumlari singari yasalish xususiyatiga ega. Sifatlar tarkibiga ko'ra tub va yasama sifatlariga bo'linadi. Tarkibida so'z yasovchi qo'shimchalar bo'lmagan sifatlar tub sifatlar, asos va yasovchi qismlardan iborat bo'lgan sifatlar yasama sifatlar hisoblanadi. Yasama sifatlar asosga qo'shimchalar qo'shish yoki so'z qo'shish yo'li bilan hosil qilinadi.

Bu qoidani o'quvchiga tushuntirishda o'quvchilarni shu mavzu yuzasidan turli o'yin-topshiriqlarga jalb qilish lozim. O'quvchilarga yasama va tub sifatlar aralash holda beriladi. Ular guruhga bo'linib birinchi guruh tub sifatlarini ikkinchi guruh yasama sifatlarini topib, ajratib jadvalga yozishadi. Bu o'yin orqali o'quvchilarning ham o'rta darajadagi, ham yuqori darajada o'zlashtiruvchi o'quvchilarni birdek baholash mumkin.

Bu jarayonda o'qituvchining maxorati, tashabbuskorligi aloxida ahamiyatga ega. Masalan: o'rta darajadagi o'quvchilar tub sifatlarini ajratishsa, yuqori bilimga ega bo'lgan o'quvchilarga esa yasama sifatlarini toppish vazifasini berish maqsadga muvofiq.

Yaxshi, kamtar, chiroyli, keng, katta, shirali, mazmundor, serunum, oq, mevali, mayin, bilimli, olmiy, devoriy, dono, xokisor.

Sifat yasovchi qo'shimchalarga -li, ser-, -dor, -siz, no-, -chan, -ma, -iy, (-viy) kabilar kiradi. Bular ichida -li, -dor, ba-, ser-, -mand qo'shimchalari asosida belgiga egalikni ifodalovchi, ifodalangan belgiga ega emaslikni bildiruvchi no-, -siz, be- qo'shimchalari bilan zid ma'noli hisoblanadi.

O'quvchilar bu qoidani isbotini quyidagi o'yin orqali ko'rishlari mumkin. Ularni "Tublar" va "Yasamalar" nomi bilan 2 guruhga ajratamiz. O'yinning sharti quyidagicha, birinchi guruh tub sifatlarini, ikkinchi guruh yasama sifatlarini yozadi.

O‘yin nihoyasida o‘qituvchi ikkala guruhning bajargan ishlarini tekshirib umumlashtiradi. So‘ng ularga sifat faqat qo‘shimcha qo‘shish bilan emas, balki so‘zga-so‘z qo‘shish orqali ham yasashini tushuntirishi zarur. Yana shu o‘rinda ularning imlosiga ham to‘xtalgan ma‘qul. Bunda o‘quvchilar ko‘p xatoliklarga yo‘l qo‘yishadi. Ya‘ni yasama sifatlarni ajratib yozish holatlari kuzatiladi. Yasama sifatlar ot+ot shaklida (mexmondo‘st) sifat+ot shaklida (sofdil) bo‘lishi haqida tushuntirishda uning amaliy qismiga ko‘proq to‘xtalgan yaxshiroq.

Bunda “Izlab top” o‘yinini o‘tkazish mumkin. O‘quvchilarga turli turkumga oid so‘zlar beriladi. O‘quvchilar shu so‘zlarni bir – biriga qo‘shish orqali yasama sifat hosil qilishadi. Och, jigar, ko‘z, hayot, bag‘ir, tosh, baxsh, ish, fahm, kalta, yoqmas, parvoz, baland, rang. Na‘muna: ochko‘z, balandparvoz.

Bu o‘yin nihoyasida o‘qituvchi natijalarni umumlashtiradi. Ularning kamchiliklari va yutuqlarini keltirib o‘tadi. O‘yin nihoyasida o‘qituvchi o‘quvchilarga yasama sifatlar hech qachon ajratib yozilmasligini, ajratib yozilganlari esa xato hisoblanishini uqtirishi maqsadga muvofiq sanaladi. Dars nihoyasida esa biror hikoya yoki qissadan yasama sifatlarni topish vazifa sifatida berish mumkin. Darsda mavzuni tushungan o‘quvchi kitob varaqlab yasama sifatlarni qidirishdan zerikmaydi.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash lozimki, sifatlar belgini o‘zicha ayrim olingan holda bildirmaydi, balki belgini predmet tashiydi borliqdagi u yoki bu narsa hodisalarga tegishli holda anglatadi. Shuning uchun sifat, odatda , narsa va hodisalarning nomi bo‘lmish otlarni aniqlab keladi.

НОФИЛОЛОГИК ФАКУЛЬТЕТЛАРДА ЛЕКСИКОЛОГИЯ БЎЛИМИНИ ЎТИШ

**Катта ўқитувчи Л.Ибрагимова,
М.Убайдуллаева 3-курс талабаси.**

Талабаларнинг сўз бойлигини оширишда синонимлар, антонимлар, омонимлар, фразелогик бирикмалар, уядош сўзлар устида ишлаш мақсадга мувофиқдир. Дарс жараёнидаги ҳар бир мавзу ёзма ва оғзаки нутқнинг бойишига қаратилиши лозим.

Сўзларни ўринли қўланиш бадиий тилдаги умуман, бадиий ижодиётдаги муҳим масалалардан биридир. Худди шу нуқтаи назардан тилдаги сўзларнинг маъно ранг-баранглигини, улардаги

турли эмоционал буёқларни илғай билиш ғоят зарур. Нутқни бой хазина билан бойитишнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у фақат ўзбек тили машғулотида эмас, балки фаолиятнинг барча жабҳаларида оила, кўча, мактаб шунингдек, фанларни ўқитиш жараёнида эгаллаб борилади.

Тил ҳодисаларини ўрганишда сўз, унинг маънодошлари, шаклдошлари, уядошлари, ҳар бир сўзнинг ўз ва кўчма маънолари талаффузи, имлоси устида изчиллик билан ишлаш ўзбек тили дарсларидаги асосий машғулотида айланмоғи зарур. Бунинг учун ўқувчи ўз фикрларини мустақил ва ижодий шаклда, ёзма ва оғзаки кўринишларда баён этиш устида узлуксиз шуғулланиши керак.

Ўзбек тили грамматикасининг расолиги жуда кўп ғарб олимлари (мисоли, олмон филологи Макс Мюллер ва бошқаларни ҳайратга туширган). Зотан, ер юзидаги, каттадир кичикдир, барча тилларнинг негизини грамматика ва сўз бойлиги ташкил этади.

“Тилнинг бойлиги, энг аввало, ундаги сўз хазинасида намоён бўлади. Айни пайтда жамият тарихининг баланд-паст, одил-ноодил, маъқул-номаъқул йўлларида воқе бўладиган минг бир эврилишлар, “шунчаки” деган сўзнинг нимжонгина елкасини базўр банд қиладиган воқеадан тортиб, жаҳоншумул деган ўлчовларнинг белини букиб ташлайдиган ҳодисаларгача, ҳеч шубҳасиз, тилнинг ана шу ҳажмдор ганжинасида ўз аксини топади”.

“Лексикология” бўлимини ўргатиш жараёнида бу бўлимга оид материалларни талабаларнинг нутқи тараққиётига хизмат қилдириш мақсадида қуйидаги иш усулларида алоҳида эътибор бериш лозим.

1. Сўзнинг ўз ва кўчма маъноларини билсаларгина, нутқда ундан тўғри ва ўринли фойдаланадилар.

Бош-одамнинг, кўчанинг боши...

Бу гаплардаги “бош” сўзи қайси гапда ўз маъноси ва қайси гапда кўчма маънода қўлланилганлигини аниқлаш орқали талаба мустақил фикрлашга ўргатиб борилади.

2. Маънодош сўзлар устида ишлаши тилимизнинг лексик бойлиги, нутқимиз гўзаллиги ва сўзларни ўз ўрнида қўлланганлигини замин ҳозирлайди.

Талабаларнинг синоним сўзлардан қанча кўп фойдаланса, фикрни баён қилиш имкониятлари шунча кенг бўлади. Масалан: аччиқланмоқ, ғазабланмоқ, қахраланмоқ, битирмоқ, тугатмоқ,

жилмаймоқ, илжаймоқ, томомламоқ, иржайламоқ, тиржаймоқ, тамом қилмоқ, жилмаймоқ, иршаймоқ каби сўзлар берилган бўлса, уларнинг маъноларига кўра фарқланишига қараб талабларни уч гуруҳга ажратиш мумкин ва ушбу сўзларни маъноларига қараб, синонимлик рўйхатини тузиш талабаларга топишрилади.

1-гуруҳ: битирмоқ, тугатмоқ, томонламоқ, тамом қилмоқ нимани англатади.

2- гуруҳ: жилмаймоқ, илжаймоқ, иржаймоқ, тиржаймоқ, иршаймоқ нимани англатади.

3- гуруҳ: аччиқланмоқ, ғазабланмоқ, қаҳрланмоқ нимани англатади.

Маънодош сўзлар устида ишлаш жараёнида гапда маълум бир сўзнинг маънодоши билан алмаштириш талабаларнинг сўз топлаш моҳиятини кенгайтиради.

3. Талабалар нутқини қарама-қарши маъноли сўзлар билан бойитишда берилган сўзлардан қарама-қарши маъноли сўзлар танлаш муҳим аҳамиятга эга.

Баланд-паст, яхши-ёмон, катта-кичик, ширин-аччиқ каби қарама қарши маъноли сўзлар билан бирга ишлатилладиган сўзларни ажратиб, уларнинг маъносини шарҳлаш, кеча-кундуз, ота-она, ўғил-қиз, оқ-қора сингари жуфт сўзларнинг маъноси устида ишлаш, қарама-қарши маъноли сўзлар рўйхатини тузиш каби амалий ишлар анча фойдалидир.

Қарама-қарши маъноли сўзларни ўргатиш жараёнида ўзбек халқ мақолларига ҳам мурожаат қилиш мумкин.

Кўп бўлса кетар, Оз бўлса етар

Шакилдош сўзлар устида ишлаш ўқувчилар нутқини тараққий эттиришда муҳим аҳмият касб этади. Талаба нуқини омоним сўзлар билан бойитишда, айниқса, сўзларнинг маънолари устида ишлаш анча фойда беради.

Яхшилар инсоннинг кўнглини безар

Ёмонлар феълидан одамлар безар

Инсонга ой олиб бергандан кўра

Киши кўнглини тўлдир, бекумуш безор.

4. Ибора одатда бир сўзга тенг келадиган сўзлар кўнимкмаси. У нутқимизни бойитадиган, гўзаллаштирадиган ва таъсирчанликни оширадиган муҳим воситалардан бири ҳисобланади. Талабалар нутқини иборалар билан бойитиш учун, айниқса, берилган сўзлар иборалар ёки, аксинча, берилган ибораларнинг маъносини

шарҳлаш уларнинг рўйхатини тузиш каби амалий ишлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

1. Тепа сочи тикка бўлмоқ –ғазабланмоқ
2. Бармоғини тишламоқ-афсусланмоқ

Ўзбек тили дарсларида кўпроқ халқ мақоллари, ибора ва ҳикматли сўзларнинг маъноларини шарҳлаш маълум бир халқ мақоллари уларнинг бошқа шакллари билан алмаштириш амалий ёрдам кўрсатади.

Нутқи бундай ибора, матал ва мақоллар билан бойитиш, талабаларни чечанликка, ўйлаб фикр юритишга ундайди. Буларни ўрганишда ўзбек тилининг лексикалогия бўлимининг хизмати катта.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Н. Махмудов “Тилимизнинг тилла сандиғи” Тошкент 2012
2. Н. Жамолхонов “ Ҳозирги ўзбек адабий тили” Тошкент 2005
3. “Ўзбек тили практикуми”. Тошкент

ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ ТИЛИДАГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАР ҲАҚИДА БАЎЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

**Ўқитувчи, З. Жумаева,
Ўқитувчи, Д.Файзуллаева**

Ўзбек тили системасидаги фразеологик бирликларнинг нутқда тайёр ҳолда ишлатилиши тилнинг социал ҳодисаси сифатида инсон фаолиятининг турли соҳалари билан боғлиқ бўлган вазифаларга мослашганлиги билан изоҳланади.

Сўзларнинг қўлланиш доираси ва хусусиятлари тил воситаларининг нутқ турларига кўра ажратилишини, бу ҳол эса адабий тилнинг бир қанча услубларининг жамлигидан иборат эканлигини кўрсатади.

Тил воситаларининг маълум бир функционал стилга кўра хосланиш хусусияти фақат лексикада эмас, балки тилнинг бошқа сатҳлари каби фразеологияда ҳам кузатилади. Функционал услуб дейилганда, ўз таркибий қисмларидаги унсурларнинг нисбатан турғунлиги билан фарқланувчи мураккаб нутқий системани англаймиз. Сўз ёки ибораларни услубий жиҳатдан таснифлаш уларнинг эмоционал-экспрессив хусусиятлари билан чамбарчас боғланиб кетади. (1).

Фразеологик бирликлар ҳам луғавий бирликлар сингари барча учун баробар ва тушунарли бўлса, улар умумхалқ фразеологик бирликлари дейилади. Улар ҳам услубий нуқтаи назардан муайян

бир услубий кўринишга хосланмаган бўлади. Бундай фразеологик бирликлар ўзбек халқ дostonлари лексик составининг муайян қисмини ташкил этади. Бу эса ўз навбатида сўзга чечан халқ бахшиларининг ўз асарларини ширали тил билан, таъсирчан, образли ифодалашга ёрдам беради. (2).

Ўзбек халқ шоири Ҳамид Олимжон Фозил шоир куйлаган “Алпомиш” дostonини нашрга тайёрлар экан, ундаги луғавий ва фразеологик бирликларнинг ранго-ранг жилосига ҳайратланиб; “Алпомиш”да бутун ўзбек тилининг тил-бойлиги акс этган” деб юксак баҳо берган. Кузатишимиз натижалари шуни кўрсатадики, Фозил шоир, Ислom шоир, Пўлкан шоирлар репертуаридаги дostonларидаги фразеологизмларга нисбатан Эргаш Жуманбулбул ўғли куйлаган дostonлар тилида учрайдиган фразеологизмлар табиати, таркиби ва миқдори жиҳатидан бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бунинг объектив ва субъектив сабабларидан бири, бизнингча шундаки, Эргаш шоир мадраса кўрган, саводхон шоир эди. Шу билан бирга 5-6 дostonни ўз кўли билан ўзбек фольклористикасининг жонкуяр асосчиларидан бири профессор Ходи Зарифнинг илтимосига кўра ёзиб топширганидир. Демак, у ёки бу дoston лингвистик аспектда текширилганда, ким? қачон? ва қай даражада? куйлаганлиги ҳамда ёзиб олганлигини ҳисобга олиш лозим. Акс ҳолда тадқиқот саёз ва бир томонлама тавсифланган бўлади.

Биз тадқиқот объекти сифатида ўрганган “Алпомиш”, “Ёдгор”, “Равшан”, “Рустам”, “Муродхон”, “Ойсулув”, “Ширин билан Шакар”, “Маликаи айёр”, “Кунтуғмиш”, “Балогардон”, “Интизор” ва “Орзигул” каби ўзбек халқ дostonлари тилидаги умумистеъмолдаги фразеологизмлар семантик хусусиятларига кўра инсон ҳаётининг турли жабҳаларига тааллуқлидир.

Дostonлар тилида умумистеъмолдаги фразеологик бирликлардан ташқари дostonлар тилига хосланган фразеологизмлар ҳам катта ўрин тутди.

Улар, асосан, инсон психологияси билан боғлиқ жараёнларни жозибали ва таъсирчан ифодалаш учун хизмат қилади: дostonлардаги персонажларнинг хурсандчилиги, қайғу, азоб-уқубати каби хусусиятларни ифодалашда ўринли қўлланган. Қуйидаги мисолларга эътибор берайлик:

- Бейлар иккови Шоҳимардон пирининг равзасига қараб жўнамоқчи бўлиб, минди бедов отти, уч кун тинмай йўл тортди. (А 6).

- Бор, ундай бўлса, биз ҳам дунёнинг бахридан ўтдик, -деп таппа тушиб, равзада турватнинг остида ётди. (А 6).

- Бу сўзни эшитиб, бийларнинг жуда вакти хуш бўлиб, “тилаганимиз қабул бўлди”, деб кўнгли тўлиб, минди бедов отти. (А 7).

- Иккови айтди: “Бизлар ҳам бир шоҳлик шавкатини қилсак, овга чиқиб кетсак, фарзандлар ер юзига тушса...”, деб бу ўйларни ўйлаб бийлар овга жўнаб кетди. Сенинг кўлинг хамирга ботадиган бой бир эрга берамиз (Юсуф ва Аҳмад, 158).

- Ким маслаҳат берса кесар бошини:

Маслаҳат бермаймиз Бойсарибийга

- Ҳамма ҳам сендайин кўзини ёшлаб,

Закот деб чиқарди бир ишни бошлаб.

Учирдим бошимдан давлат қушимни

Қўлимдан олдирдим гул бувишимни (Б.15).

Мисоллардан кўринадик, дostonчиларимиз умумистеъмолдаги фразеологизмлардан оқилона, ўринли фойдаланганлар, чунки улар ҳар бир сўз ва таъбирни ёки мақол, матални яхши билганлар.

Адабиётлар:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1966, 226-бет.

2. Райзензон Л. И.О. Понятия фольклорная фразеология “Проблемы устойчивости, вариативности”. Тула: Тульский госпед институт им. Л.Н.Толстого. 1968 г. Ст-78-81

3. Мирзаев Т. Алпомиш дostonинг ўзбек вариантлари. “Фан”, 1979.

SO‘ZLASHUV NUTQIDA VARIANTDOSHLIK

Dots. M.Tursunpo‘latov,

N.O‘ralova 1-bosqich magistranti

So‘zlashuv nutqi hodisasi deyilganda shu nutqqa hos vaziyatboblik, erkinlik, dialogik, yuzma-yuzlik, tayyorgarliksiz yani to‘g‘ridan-to‘g‘ri so‘zlashuvchi, hozirjavoblilik, erkinlilik, etikaviylilik, intanatsion vositalar, mimika ta’sirchanlik, ko‘chma ma’nodagi nozikliklar talaffuzdagi qisqaliklarni taminlovchi fonetik, morfologik formolar tushiniladi. Ma’nolarda qayd etilishicha so‘zlashuv nutqining quyidagi masalalari munozaralidir:

1. So‘zlashuv nutqi maxsuslashgan ,oziga xos sistema sifatida ;

2. So‘zlashuv nutqi barcha stillarda funktsiya o‘tovchi nutqiy tip sifatida;

3. So‘zlashuv nutqi quyi stil-kundalik turmush nutqi sifatida;

4. So‘zlashuv nutqi yordamchi uslub ko‘rinishlaridan biri sifatida;

5. So‘zlashuv nutqi adabiy tilning nutqiy ko‘rinishlari sifatida;

6. So‘zlashuv nutqi adabiy tilning og‘zaki shakli bilan aloqador nutqiy til sifatida;

7. So‘zlashuv nutqi yarim dialogik sifatida;

8. So‘zlashuv nutqi fonetikasi va boshqalar;

Ma’lumki, badiiy asar tili jonliligi, ta’sirchanliligi emosionalligini ta’minlovchi bir qator vositalar mavjuddir. Bular: dialektizmlar jargo va argolar so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilmaslik, o‘zlashma so‘zlarni buzib talaffuz qilish; So‘zlashuv nutqi so‘zlarning tarkibiga ortiqcha so‘zlarning qo‘shilishi.

Ma’lumki, so‘zlashuv nutqida so‘zlarni talaffuz qilish jarayonida turli fonetik o‘zgarishlar yuz beradi. Bu fonetik o‘zgarishlar fonetik variantlarni yuzaga keltiradi. Masalan: nayrangboz – nayrangvoz, xunarboz – xunarvoz, xo‘rozboz – xo‘rozvoz, gashtakboz – gashtakvoz, qulbachcha-qulvachcha kabi. Bunday variantlarning biri adabiy tilga, ikkinchisi oddiy so‘zlashuvga xos bo‘lishi mumkin.

Fonetik variantlar so‘zni tovush tomondan farqlanishi asosida hosil bo‘ladi.

So‘zlashuv nutqida so‘z sostavidagi tovushlarni qisqartirishga, so‘z qo‘llashda ixchamlilikka intilish mavjuddir. Masalan: To‘rtta – to‘rta, barobar – barovar, barakali – barokatli, obro‘ – obro‘y, bebosh – bevosh kabi.

-Bu ketishda, - dedi bobo ishlarga javr bo‘ladi. Buni oldini olmasak bo‘lmaydi. (“Sharq yulduzi”). -Bu qishloqdan obro‘yli - obro‘chali, oqimishli kishilar ko‘plab chiqqan, - dedi Usmon bobo quvona –quvona . (“Sharq yulduzi”).

Suv keladi aridan aridan ham naridan akaginang aylansin kokilingning tilidan. (“X.Q”)

Fonetik so‘z variantlariga xos eng muhim hususiyatlaridan biri variantlardan birining adabiy tilida, ikkinchisining dialektal yok oddiy so‘zlashuvga hosligidir.

Masalan –Bozorlarda borgan sari gursak qovunlarining navlari kamayib bormoqda (J.S).-Bu ko‘ylaklar ozimizning shoyidan tikilgan. Barcha yoshdagi ayollarga mo‘ljallangan (Teleeshittirishdan).- Aravaning shotisi sindi aravani tuzatish uchun ikki kun vaqt ketdi

.Aravadagi qovunlar ezilib bitti,-dedi yigit javdirab (“Sharq yulduzi”).Bir qator fonetik variantlar badiiy adabiyot tilida ham uchraydi,lekin bunday variantlar shevalarga hos variantlari bilan farqlanib turadi. Bunday holat ma’lum ma’noda nutq uslubiga halaqit beradi .Masalan.-cho’lga ko’chamiz,qavun-tarvuz ekamiz odamlar qatori harakat qilamiz odamlarday yasheymiz.(N.S).-keltirilgan misollardagi qavun,arava so’zlari nutq uslubini buzadi.Yoki :Oddiy so’zlashuv elementlarini,dialekt va shevalarga xos leksik vositalarni ishlatish,so’zlarni ba’zan qisqaroq formalarda ishlatish,badiiy nutqda ham shu nutqning xususiyatlaridan kelib chiqib ,adabiy tildan tashqaridagi leksik vositalarni ishlatish mumkunligi nazariy manbalarda qayt etiladi.Masalan .

-Qobil !Sani foydanga biru nol.

-Maning foydamgamas.Sani man bir kamdamis...

-Durus(t) ,(”Jahon adabiyoti 90b aprel 2001-yil”)

Ma’lumki adabiy til o’z asos e’tibori bilan umum xalq tilining oliy formasi sanaladi. Bu nutq halq tal’antlari, so’z san’atkorlari olimlari tamonidan sayqallangan qayta ishlangan nutqdir.

Adabiy til normalarini saqlashda ,so’zlovchi oz nutqini ravon aniq holatda tinglovchiga yetkazishda nutq tovushlarini to’g’ri talaffuz etishning muhim ahamiyati mavjuddir. Har bir so’zdagi tovushlarni noto’g’ri, noo’rin talaffuzi fonetik variantlarni yuzaga kelishiga sabab bo’ladi .Bunday holat-g’,-g,-r,-p,-l,-o’,-y tovushlarining talaffuzlarida yorqinroq ko’zga tashlanadi.

Qator yillardan buyon maktablardagi kuzatuvlarimizdan shu narsa oydinlashdiki,o’quvchilar adabiy nutq bilan dialektal so’zlarni,omonim paronim so’xlarni farqlamaslik natijasida fonetik variantlar ham yuzaga keladi.Masalan.Man bu kun maytabga borolmabman (Jonli nutqdan).-Ukam bevosh bolalaga qo’shilganini bilnapman.Atam bilsala mani ham ukamniyam o’ldiradila.(Jonli nutqdan)

O’quvchilar nutqida uchraydigan bunday xatoliklarni bartaraf etishni turliyo’llari mavjuddir.Hozirgi kunda yangi pedagogik texnologiya asosida dars o’tishning turli yo’llari mavjuddir. Masalan:”zig-zak”,”aqliy hujum”kabi.Lug’at doskasi ustida ishlash,to’g’ri talaffuz eting.

Xulosa qilib aytganda badiiy adabiyot tilida (qahramonlar nutqiga beriladigan),o’quvchilarning kundalik so’zlashuv nutqida uchraydigan ko’pgina bunday xatoliklarni bartaraf etish mumkin.

“БОБУРНОМА”ДА ҚЎШМА ФЕЪЛЛАР ТАРКИБИДА ФОРСЧА СИФАТДОШЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Катта ўқитувчи А.Абдувалиев, З.

Абдимўминова СамҶТИ магистери

Буюк тарихнавис ва мутафаккирнинг асарида бошқа сўзлар каби форсча сифатдошлар ҳам қўлланилган. Булар асосан кесимлик қўшимчалар ва қўшма феъллар таркибида от, сифат каби маъноларда қўлланган. Маълумки ҳозирги замон сифатдоши форс тилида –анда (-увчи), -он, -о (диган, идиган, -ар) қўшимчалар маъносини билдириб келган.

-анда (унлилар билан тугаган сўзларда -янда) қўшимчаси ёрдамида сифатдош ясалади. Бу аффикс ёрдамида ясалган сифатдошлар форс тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам жуда кўп қўлланган.

Асарда ҳам –анда қўшимчаси ёрдамида ясалган айрим сўзлар қўшма феъллар таркибида ҳам қўлланган.

-бо вужуди турклук маҳкам пайдоқунанде эди (28-бет)

-беқиёс музтариб ва мунфаил ва сарафканда бўлубтурлар (180-бет)

-бу донатарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, яъни ердурлар хейли часпандадур.

Юқоридаги жумлаларда пайдоқунанда (пайдо қилувчилар), сарафканда (боши уриладиган, часпанда ёпишадиган, ёпишқоқ) каби сўзларда қўлланиб, маъно жиҳатдан от, сифат маъносида қўшма феъллар таркибида қўлланган.

-рез, -рехтан (қуймоқ, тўкмоқ) феълининг ҳозирги замон негизи ҳам, асарда бир неча жойларда қўлланган. –дарахтнинг яхши ҳайъати бор, бисёр резабар қилибдур (261-бет) ³⁷

-оқшоми резанделиқ бўлуб, бу резанделиқ йўталга торди.

-рез қўшимча сифатида ҳозирги замон феъли сифатида айрим жойларда қўлланган. Масалан: жилавзер (233-бет) Гузаштан (ўтмоқ) феълининг ҳозирги замон негизи гузар (ўт) сўзи ўзбек тилининг изоҳли луғатида ўтиш жойи, кўча, маҳалла, дарёдан, сойдан қайиқлар ўтадиган жой, Бухоро хонлигида маҳалла маъносида қўллангани ҳақида маълумот берилган.

Гўзаро, гўзарон (умргузаронлик) ҳақида маълумот берилмаган. Асарда бир неча жойда гузаро, гузарон (ўтадиган, ўтар) маъносида келган сифатдошлар ишлатилган. Яъни –(а) р аффикси ёрдамида ясовчи форма жуда кўп вазифада қўлланган.

Шунингдек, ҳозирги ўзбек тилидаги келади, ишлайди ва келадиган, ишлайдиган формаларига хос маъноларини ифодалаш учун ҳам –(а) р аффикси билан ясалувчи форма қўлланган.³⁸

Асарда қўлланган гузаро, гузарон сўзлари ҳам юқоридаги маъноларни англатиб отар, ўтадиган маъносида қўлланган. Бундай сўзлар алоҳида-алоҳида ҳолда жуда кўп жойда қўлланган, лекин қўшма феъллар таркибида ҳам айрим жойларда қўлланганини кўрамиз.

-Хулқи бир нима гузарароқ воге бўлуб эди. (147бет)

-Ташърини худ гузаро нозук қилур эди. (164-бет)

Асарда форсча –он аффикси ёрдамида ясаиб, ўзбекча –ар, идиган маъноларини билдирувчи қуйидаги сўзлар қўлланган.

-намудан (кўринмоқ) феълининг ҳозирги замон негизи “намо” олд ва орқа қўшимча сифатида (намоёнда, намойиш, намоён, раҳнамо, баднамо, худнамо) ўзбек тилида қўлланган. Асарда сифатдош сифатида қуйидаги жумлаларда қўлланган.

-Силтон Ҳусайн Мирзонинг бир яхши намоён иши будур.

-Кўчабекнинг бир писандида ва намоён иши бўлди.

-Рафтан (бормоқ) феълининг ҳозирги замон негизи рав, -ове, -он қўшимчаси ёрдамида сифатдош ясаб, бир неча жойда қўлланган. Алоҳида гапларнинг бошида ҳам бир неча жойда қўлланган, лекин қўшма феъллар таркибида камроқ ишлатилган. – Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармон раво бўлублар ()

1- тахтиравон била кўтариб юрур эди. (216-бет)

2-Сабоҳ отланиб, реги равонни сайр қилди

3-бу кун тахти равон била келдим. (331-бет)

4-йўллар равон бўлмайдурур эди. (270-бет)

Асарда часпидон (ёпишмоқ) феълининг часпон, часпанда шакли ҳам бир неча жойда ўз ифодасини топган.

-дарахтларнинг устида юқори – қуйи ажаб чусту-часпон юкурур (254-бет).

-бу донларнинг хурмодин шумшоқроқ гўшти бор, яъни ейдурлар, хейли часпандадур (261-бет)

-часпандалиғдин баъзи иликни, оғизни ёғлаб ер эмишлар (261-бет)

Часпон ва часпонде сўзлари қўшма феъллар таркибида (ёпишадиган, ёпишувчи) маъноларида қўлланганини кўрамиз.

Омадан (келмоқ) феълининг ўтган замон негизи омад (келди) сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилидажуда кўп қўлланилади, лекин феъллик маъносини йўқотиб, от маъносини билдирувчи саволга жавоб беради. Унинг омади келди каби. Ҳозирги замон негизи “о” ўзбек тилида кўп қўлланилади. Асарда “хуш омад” сўзининг сифатдош шакли шакли қўлланилади.

-Қизил канирнинг таврегина идибор, хуш ояндадур (264-бет)

Юқоридаги сифатдошлардан ташқари даррондан (йиртмоқ) феълининг сифатдош шакли дарранда йиртувчи, йирткич.

-бу феълдин даррандарокдур (253-бет), -бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур (253-бет) каби сифатдош шакллари қўшма феъллар таркибида қўлланган.

Бир жойда реша-реша сўзи ҳам қўлланилган. Бу решадин (йигирмоқ) феълининг ҳозирги замон негизи “а” қўшимчасини олиб қўллаган. –вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. (262-бет)

Юқоридаги форсча ҳозирги замон сифатдошига тегишли сўзлар қўшма феъллар таркибида келиб ўзларининг сифатдошлик маъносида қўлланмасдан от, сифат маъносида кўпроқ қўлланганини кўрамиз.

Маълумки ўзбек тилида сифатдошларнинг асосий синтактик вазифаси аниқловчи бўлиб келишидир. Улар отлашганда эса отларга хос синтактик вазифаларда кела олади. Форсча сифатдошлар ҳам юқоридаги вазифаларда келиши мумкин.

6-СИНФДА ФЕЪЛ СЎЗ ТУРКУМИНИНГ ҲАРАКАТ ТАРЗИ ШАКЛИНИ ЎРГАНИШГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

**Ўқитувчи А.Абдуллаев, ЖВПКҚТМОИ,
ўқитувчи З.Жўраева.**

Тилшуносликнинг морфология сатҳига қиравчи феъл сўз туркумига оид батафсилроқ маълумотлар мактаб она тили курсининг 6-синфида ўрганилади. Бу сўз туркумига оид материалларнинг фойдалилик даражасини ошириш мақсадида кўпроқ ўқувчилар нутқини феъллар билан бойитиш, маънодош феъллардан нутқда унумли фойдаланиш, нутқ шароитига мос

равишда ҳаракат ёки ҳолатни ифодаловчи сўзни танлашга эътиборни кучайтириш она тили фани ўқитувчиларининг доимо диққат марказида турмоғи лозим бўлади.

Маълумки, 6-синф она тили курсининг бошланғич қисмида ўқувчиларга морфемикага оид маълумотлар: асос ва қўшимча, қўшимчаларнинг вазифасига кўра турлари, сўз ясовчи, луғавий шакл ясовчи қўшимчалар, алоқа-муносабат шакли ясовчи қўшимчаларга бўлиниши каби мавзулар ўтилади.

Асосга қўшилиб, унинг маъносига қўшимча маъно юкловчи қўшимчалар луғавий шакл ясовчи қўшимчалар дейилади. Уларга кўплик, кичрайтириш-эркалаш, сифат даражалари ва бошқа қўшимчалар киради (Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, А.Собиров, Д.Набиева “Она тили” умумтаълим мактабларининг 6-синфи учун дарслик, Т., “Тасвир”-2009, 22-бет). Биз қуйида ана шу луғавий шакл ясовчи қўшимчалар сирасига мансуб бўлган феълнинг ҳаракат тарзи шаклини ясовчи қўшимчаларни ўрганишга доир фикрларимизни билдирмоқчимиз.

Филология фанлари номзоди Ф.Шарипов ўзининг “Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат тарзини ифодаловчи феъл шакллари” (“Тил ва адабиёт таълими” журнали, 2005 йил, 5-сон, 34-бет) номли мақоласида эса: ***“Феъл асосларига қўшилувчи –гила (-кила, -қила, -гила), -га (-ка, -қа, -га), –а, (-ла, -ала) қўшимчалари асосдан англашилган ҳаракат бир оз ўзгарганлигини ифодалайди”***-деган фикрларни келтиради. Шу ўринда қўшимча тарзда шуни қайд этишни истардикки, ушбу таъриф ҳамма феълларга эмас, баъзи феълларга нисбатан ишлатилганда ўринли бўлади.

Масалан: *югурмоқ, тортмоқ, чопмоқ, эзмоқ, тепмоқ, суртмоқ, чертмоқ, опичмоқ* каби феъллар ҳаракатнинг меъёр даражасида бажарилганлигини билдиради. Мазкур феъл негизларига –гила, -кила, -қила, -гила қўшимчаларини қўйиш орқали *югургила, тортқила, чопқилла, эзгила, тепкила, титкила, сурткила, черткила* каби ҳаракатнинг давомийлигини, такрорийлигини ифодаловчи феъл шакллари ҳосил бўлади (ўша мақола, 35-бет).

Тепкила сўзида тепки сўзи от бўлиб, феъл ўзагидан –ки ясовчи қўшимчаси орқали янги сўз ясалган. Демак, феъл асосли отлардан феъл ясалиб, негиздан англашилган иш-ҳаракатнинг қисман ўзгарганлигини ифодаласа-да, янги феъл ясалмайди. Бу ерда алоҳида янги маъно ифодаловчи феъл эмас, балки мавжуд

ҳаракатнинг ўзгарган ҳолатини ифодаловчи феъл ҳосил бўлади. *Теп* – *тепкила*, *тит* – *титкила* сўзларида тез-тез ва кўп марта бажарилган ҳаракат маъноси ифодаланган. Бу ҳақда профессор Ё.Тожиевнинг фикрича, *турт* ясовчи негизига аввал –ки от ясовчиси қўшилади ва от ясайди (*туртки*), сўнг отга феъл ясовчи –ла қўшимчаси қўшилади ва ундан феъл ясалади (*турткила*). Бундай ясалишда янги ҳаракатни ифодаловчи феъллар эмас, балки ўзгарган ҳаракатни ифодаловчи феъл ҳосил бўлади (Ё.Тожиев. Ўзбек тилида аффикслар синонимияси Т.: Университет, 1979. 17-бет).

Ф.Шариповнинг фикрича, *турт*, *теп* феълларига –кила мураккаб шакл ясовчи қўшимча қўшилган ва шунга кўра ҳаракат тарзи ифодаланган. Бизнинг фикримизча ҳам шундай. Сабаби чоп (кесмоқ маъносидаги) феълига –ки от ясовчи қўшимчаси қўшилиши натижасида иш қуроли номи ясалган (чопқи), сўнгра унга яна –ла қўшимчаси қўшилади ва феъл ясалади (чопкила). Шу сўзнинг айнан феъл туркуми доирасидаги шаклдоши бўлган чоп (югурмоқ маъносидаги) сўзига эса –кила мураккаб шакл ясовчи қўшимча қўшилган ва шунга кўра ҳаракат тарзи ифодаланган (чопкилла тарзида, қўшимча таркибидаги л ундоши иккилантирилган).

Худди шунингдек, –га, –ка, –қа, –ға қўшимчалари феъл негизларига қўшилганда ҳаракат тарзини ифодалайди. Яъни *чай* – *чайқа*, *сур* – *сурка* (*сурга*) каби сўзларда асосдан англашилган ҳолатни англатиб, янги сўз ҳосил қилмай, ҳаракатнинг такрорийлиги ҳамда давомийлигини ифодалайди. Лекин бу лексемаларни *бурка*, *ишқа* сўзларидаги қўшимчалар билан алмаштирмаслик лозим. Булардан ташқари, –ла, –а, –ала қўшимчаларида ҳам айнан шундай ҳолат кузатилади. Бурмоқ феълида ҳаракатнинг маълум йўналишга бурилиши тушунилса, бурмоқ феълига –а шакл ясовчи қўшимчани қўшиш орқали ҳаракат тарзи: бир неча бор бураш маъноси ифодаланади. Бироқ *сон* – *сана*, *ёш* – *яша* каби сўзлардаги –а қўшимчаси сўз ясовчи эканлиги маълум. Бундай ҳолатни ўзбек тилида –ла қўшимчаси ҳосил қилган сўз шакллари ва ясамаларида ҳам кўриш мумкин.

–ла қўшимчаси энг сермахсул феъл ясовчи қўшимча бўлиб, деярли барча сўз туркумларидан ҳамда ундов ва тақлид сўзлардан ҳам феъл ясайди: *оқла*, *тузла*, *боғла*, *тақирла*, *тезла* каби. Лекин феъл асосларига қўшилиб келганда, асосдан англашилган иш-

ҳаракатнинг давомийлигини, такрорийлигини ифодалайди. *Сава – савала, ишқа – ишқала, булга – булгала, қашш – қашила, силта – силтала, чимчи – чимчила, қув – қувла* каби феълларда феъл асосига қўшилиб, ҳаракат тарзини билдиради.

Юқорида келтирилган кўплаб мисолларга таяниб айтадиган бўлсак, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ҳаракатнинг давомийлиги ва такрорланганлигини ифодаловчи бу қўшимчалар баъзи феъл асосларига қўшилганда янги сўз ҳосил қилмай, балки ҳаракатнинг тарзини (характеристикасини) ифодалайди.

Хулоса қилиб шуни қайд этишни истардикки, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги *-ла, -а, -гила, -га, -ала* қўшимчалари баъзи феъл асосларига қўшилиб, янги лексик маъно ифодаловчи сўз ҳосил қилмайди, балки асосдан англашилган иш-ҳаракатнинг давомийлиги, такрорланганлиги, ҳаракат тарзини ифодалаб келади. Бу қўшимчаларни ўрганиш феълнинг яна бир хусусиятини ойдинлаштиришга ёрдам беради, ўқувчиларнинг феъл сўз туркумини ўрганишдаги билимлари мукаммал бўлишини таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Н.Маҳмудов, А.Нурмонов, А.Собиров, Д.Набиева. “Она тили” умумтаълим мактабларининг 6-синфи учун дарслик, Т., “Тасвир”-2009, 22-бет.
2. Ҳ.Неъматов, А.Ғуломов, М.Қодиров ва М.Абдураимова. “Она тили” умумтаълим мактабларининг 6-синфи учун дарслик, Т., “Ўқитувчи”-2001, 59-бет.
3. Ё.Тожиёв. Ўзбек тилида аффикслар синонимияси Т.: Университет, 1979. 17-бет.
4. Ф.Шарипов. “Ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳаракат тарзини ифодаловчи феъл шакллари”, “Тил ва адабиёт таълими” журнали, 2005 йил, 5-сон, 34-36-бетлар.

ONA TILI DARSLARIDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Katta o‘qituvchi H. Shukurova.

O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonunida «O‘qitishning ilg‘or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta’limning texnik va axborot vositalarini o‘quv jarayoniga joriy etish» bugungi kundagi asosiy masalalardan biri, deb ko‘rsatilgan³⁹. Prezidentimiz I.A.Karimov ta’kidlaganidek, «Ta’limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O‘zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun,

³⁹ O‘zbekiston Respublikasining «Ta’lim to‘g‘risida»gi Qonuni// Barkamol avlod – O‘zbekiston taraqqiyotining poydevori. Toshkent: Sharq, 1997. 27-bet.

hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz»⁴⁰. Shunday ekan, turli fanlar, jumladan, o'zbek tili fanidan zamon talabiga javob beradigan darslar o'tkazish, ularda axborot texnologiyalarini qo'llash dolzarb vazifadir.

Taraqqiy etib borayotgan axborotlar oqimi jamiyatida ijtimoiy rivojlanishning asosini an'anaviy imkoniyatlar bilan bir qatorda insonlarning qobiliyati, tashabbuskorligi, ishga ijodiy yondashishi, intellektual faoliyati, mustaqil ravishda o'z bilim va ko'nikmalarini takomillashtirishi kabi omillar tashkil etadi. Katta hajmdagi ma'lumotni saqlash, uzatish, qabul qilish bilan bog'liq axborot yaratish jarayoni inson faoliyatining turli sohalarida kompyuter texnologiyalarini rivojlantirishni ko'zda tutadi

Inson tafakkuri shu qadar taraqqiy etib bormoqdaki, texnikalashtirish, kompyuterlashtirish jarayoni nafaqat ishlab chiqarishning turli sohalariga, balki madaniyat va ta'lim sohalariga ham dadil kirib bormoqda. Kompyuter texnologiyalarining shiddat bilan rivojlanishi ta'lim jarayonini yangi bosqichga ko'tardi, bu o'z o'rnida ta'lim mazmunini, metod va shakllarini qayta ko'rib chiqish, uni yangi bilim hamda ko'nikmalar bilan yanada boyitish zaruriyatini tug'dirdi.

Bugungi kunda jamiyatimizning turli sohalarida faoliyat ko'rsatuvchi mutaxassislarning professionallik darajasi ularning kompyuter texnologiyalarini egallaganligi bilan ham belgilanadi. Bu hol zamon talabiga aylanib qoldi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 30 mayda e'lon qilingan «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmonida⁴¹ umumta'lim maktablari, kasb-hunar kollejlari, akademik litseylar va oliy ta'lim muassasalarining ta'lim jarayoniga zamonaviy kompyuter va axborot texnologiyalarini egallash va ulardan faol foydalanishga asoslangan ilg'or ta'lim tizimlarini tadbiq etish axborot texnologiyalarini rivojlantirish va joriy etishning eng muhim va birinchi navbatdagi vazifalaridan deb ko'rsatilgan.

Ta'lim sohasini texnikalashtirish, ko'rgazmalilik tamoyiliga amal qilgan holda dars o'tish uchun bundan bir necha yil avval, o'qitishning

⁴⁰ Barkamol avlod orzusi. Tuzuvchilar: Qurbonov Sh., Saidov H., Akhliddinov R.-Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000. 162-bet.

⁴¹ I.A.Karimovning «Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida»gi Farmoni // Xalq so'zi. 2002, 1 iyun.

texnikaviy vositalaridan foydalanish ommaviy tus olgan paytda asos solingan edi. Ushbu yo‘nalishda turli ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan, o‘qitishning audiovizual vositalari o‘rganilgan, o‘zbek tilidan dasturlashtirilgan topshiriqlar tizimi ishlab chiqilgan, test asosida o‘quvchilar bilimini nazorat qilish uchun maxsus qurilmalaridan foydalanish tavsiya etilgan, dasturiy boshqariladigan o‘quv mikro-EHMning tuzilishi va ishlash tamoyillari o‘rganilgan.

Bugungi kunda xorijiy davlatlarda bo‘lgani kabi, O‘zbekistonda ham ta’lim tizimida axborot texnologiyalari, kompyuter vositalaridan foydalanish muammosining o‘rganilishi alohida ahamiyat kasb etmoqda, ta’limiy-elektron materiallar tayyorlash borasida muayyan ishlar boshlab yuborilgan.

Internet tarmog‘idan olingan ma’lumotlar va respublikamizda mavjud axborot texnologiyalarining mahsullarini tahlil qilishdan aniqlanishicha, xorijiy ta’lim tizimida, shuningdek, O‘zbekistondagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi, O‘zbekiston Milliy universiteti, Toshkent Davlat texnika universiteti, Toshkent Davlat pedagogika universiteti, Farg‘ona Politehnika instituti, Andijon Davlat tillar instituti, Jizzax Davlat pedagogika instituti va ko‘plab akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida, umumiy o‘rta ta’lim maktablarida muayyan mashg‘ulotlar to‘la kompyuterlashtirilgan yoki ularda axborot texnologiyalaridan qisman foydalanilmoqda, fanlar bo‘yicha elektron darsliklar yaratilmoqda va bu yo‘nalishda ma’lum yutuqlarga erishilmoqda.

Hozirgi vaqtda ta’lim muassasalarida mashg‘ulotlarni kompyuter texnologiyalari vositasida tashkil etish, xususan, multimedia darslarini yaratish asosiy yo‘nalishlardan biriga aylanib qolmoqda.

Multimedia kompyuterning imkoniyatlar majmui bo‘lib, axborotni turli ko‘rinishlarda – matn, jadval, grafika, ovoz, animasiya (harakatlanuvchi rasm), videotasvir, musiqa yordamida yig‘ish, saqlash va uzatish vazifalarini bajaradi. Multimedia «inson-kompyuter» interfaol muloqotning yangi, takomillashgan pog‘onasi bo‘lib, bunda foydalanuvchi juda keng va har tomonlama axborot oladi. Mutaxassislarning fikricha, multimedia bu informatikaning dasturiy va texnikaviy vositalari asosida o‘quv materiallarini ta’lim oluvchilarga yetkazib berishning mujassamlangan holdagi ko‘rinishidir⁴².

⁴² G‘ulomov S. va boshqalar. Iqtisodiy informatika. -Toshkent: O‘zbekiston, 1999, 482-bet.

Ta'lim jarayonida multimedia vositalarini qo'llash pedagogik va psixologik nuqtai nazardan katta ahamiyatga ega. Bunda quyidagi muhim natijalarga erishiladi:

- o'quv-tarbiya jarayoni faollashtiriladi,
- ta'lim samaradorligi oshadi;
- axborotning turli shaklda berilishi o'quvchilarning diqqatini tortadi,
- yuqori darajadagi ko'rgazmalilik ularda katta qiziqish uyg'otadi,
- mavzuning uzoq vaqt xotirada saqlanishini ta'minlaydi;
- talaba dars davomida passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanadi;
- mustaqil ta'lim olish imkoniyati, sohalari ko'payadi; kompyuter savodxonligi oshib boradi;
- o'qituvchi tomonidan bajariladigan ko'pgina tashkiliy vazifalarni kompyuter amalga oshiradi;
- dars davomida bajarilishi mumkin bo'lgan mashq, vazifalar soni keskin ortadi;
- o'yinli texnologiyalar, rolli o'yinlar o'tkazish imkoniyati ortadi.

Shuningdek, o'qituvchining o'z kompyuteri orqali o'quvchilar kompyuteri monitoriga kira olishi har bir o'quvchi faoliyatini alohida kuzatish imkonini beradi, ya'ni kompyuter tabaqalashtirish imkonini beradi. Masalan, dars mavzusi yuzasidan bahs-munozara uyushtirishda o'qituvchi o'zi tanlagan o'quvchilarning monitor raqamini bosadi va ularga topshiriq beradi, javoblarni mikrofon orqali eshitib boradi. Sinfdagi boshqa o'quvchilar bu paytda o'zlariga berilgan alohida topshiriq bilan band bo'ladilar. Yana bir qulaylik - o'qituvchi masofadan boshqaruv kalitlari yordamida o'quvchilarning ish faoliyatini boshqarib boradi, u istalgan o'quvchini o'qitib eshinishi va uning nutqini yozib olib, o'ziga eshittirishi yoki to'g'ri talaffuz bilan ham taqqoslashi mumkin. Bu o'quvchiga o'z nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishga yordam beradi. Bulardan tashqari, albatta, kompyuter o'quvchilarning bilimlarini xolisona baholash, o'qituvchining darsga tayyorgarlik ko'rish va dars jarayonida vaqtini hamda ko'rgazmali qurollar uchun sarflanadigan mablag'ini tejash imkoniyatini beradi. Hozirgi paytda ommaviy tus olayotgan elektron pochta va videoanjumanlar yordamida esa o'quvchilar boshqa viloyat, shahardagi tengdoshlari bilan o'zbek tilida to'g'ridan-to'g'ri muloqotda bo'lishlari, biron mavzuda bahs-munozara o'tkazishlari mumkin.

Ko‘rinib turibdiki, o‘zbek tili dasturlaridan o‘rin olgan mavzularning didaktik maqsadini amalga oshirishda kompyuterning imkoniyatlari beqiyosdir.

YASAMA OTLAR – O‘QUVCHILAR SO‘Z BOYLIGINI OSHIRUVCHI VOSITA

Dots.T. Almamatov,

S. Abdurahmonova 4-kurs talabasi.

Ma’lumki, tilning lug‘at tarkibi yasama so‘zlar, shevalardan so‘z olish (ichki tomondan), boshqa tillardan so‘z qabul qilish (tashqi tomondan) orqali kengayib boradi. Demak, so‘z yasalishi lug‘atni boyituvchi manbalardan biri sanaladi. Mustaqil so‘z turkumlarining deyarli hammasida (son turkumidan boshqa) yasaliş jarayoni kechadi. Bu turkumlar orasida yasama otlar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Ot turkumi o‘rta maktabning 6-sinfida o‘tilib, o‘quv soatlari­ning katta qismi bu turkumga ajratilgan.

Hamma mutaxassislar e’tirof etganidek, otlar uch xil yo‘l bilan yasaladi: 1. Affiksatsiya usuli, 2. Kompozitsiya usuli, 3. Abbrevatura usuli. Bu usullarda yasalgan so‘zlar o‘quvchi so‘z boyligini oshiradi, nutq ravonligiga xizmat qiladi.

Ot so‘z turkumini o‘rganishdan ko‘zlangan asosiy maqsad – o‘quvchilarning bu so‘z turkumiga kiruvchi so‘zlarni to‘g‘ri yoza olishi, talaffuz qila olishi, va har bir so‘zning lug‘aviy ma’nosini bilgani holda ularni nutqda to‘g‘ri hamda o‘rinli qo‘llay olishiga erishiladi.

Ot so‘z turkumida grammatik kategoriyalar unchalik ko‘p bo‘lmasa-da, unga mansub so‘zlar (otlar) leksikamizda salmoqli o‘rin egallaydi. Bunday leksemalarning ko‘pchiligi yasama ot (so‘z)lardir.

Maktabda yuqorida sanalgan usullar bo‘yicha yasalgan otlar o‘rganiladi. Bulardan affiksatsiya usuli bilan ot yasaliş kengroq o‘tiladi. Chunki affiksatsiya usuli bilan otlarning ko‘pgina ma’no guruhlari yasaladi: shaxs otlari, narsa-qurol otlari, o‘rin-joy otlari kabi. Biz bu o‘rinda yasama otlarning xarakterli tomonlarigagina to‘xtalamiz.

Bu mavzuga o‘quvchilarni qiziqtirish maqsadida ushbu turkumga oid qiziqarli ma’lumotlar berib borish ahamiyatlidir.

1. Chunonchi, so‘z turkumlari ichida faqat ot turkumigina o‘zidan (otdan) ot yasaydi. Masalan, ishchi, temirchi, sinfdosh, tilshunos kabi.shuningdek, boshqa so‘z turkumlaridan ham otlar yasaladi: turtki, tepki, ochqich, sochiq kabi. Ot turkumiga mansub so‘zlardan ot yasaliş (beton+chi, kasb+dosh) ichki yasaliş deyiladi. Boshqa turkumdan

(otdan boshqa turkumdan) ot yasash tashqi yasaliş deyiladi (tugma, suzma). Demak, soʻz yasovchi affiks soʻz turkumini oʻzgartirsa, (masalan, feʼldan ot yasalsa) tashqi yasaliş sanaladi. Agarda tashqi yasovchi bilan ichki yasovchi qator kelsa, avval tashqi yasovchi keyin ichki yasovchi qoʻshiladi. Masalan, beza+k+chi (beza feʼldan –k affiksi yordamida holat oti, unga shaxs oti yasovchi –chi affiksi qoʻshilib shaxs oti yasalmogda), kura+k+chi bunga ham shuni aytish mumkin, kiy+im+lik kiy undosh bilan tugagan, -im affiksi qoʻshilib, narsa-buyum oti yasaliş, undan –lik vositasida mavhum ot yasalgan. Demak, avval ot boʻlmagan soʻzlardan ot yasaliş, ulardan ot hosil boʻlmoqda. Bu kabi maʼlumotlar, birinchidan, oʻquvchilar qiziqishini orttiradi, ikkinchidan, xotirasida uzoq saqlanadi, uchinchidan, bu yasamalar yordamida oʻquvchilar soʻz boyligi oshadi.

2. Otlar ifodalagan narsa-buyumlarning (ushlash, koʻrish, sanash, oʻlchashligi) aniqligi yoki mavhumligi asosida ikki guruhga ajratiladi: aniq otlar, mavhum otlar. Oʻquvchilarga avval aniq otlar haqida maʼlumot beriladi. Shundan soʻng unga qiyosan mavhum otlar tushuntirilsa, ulning xotirasida uzoq saqlanadi. Chunki ularni bir-biriga qiyoslash, albatta, birini ikkinchisi orqali xotirasiga keltiradi.

Nutqimida mavhum tushunchalarni anglatuvchi tub soʻzlar (uyqu, vatan, vijdon) bilan birga yasama soʻzlar ham mavjud. Yasama mavhum otlar –lik morfemasi vositasida yasaladi: ona+lik, yolgʻiz+lik.

Aniq va mavhum otlar haqida yetarli maʼlumot berilgach, bilim va koʻnikmalarni mustahkamlash maqsadida aniq otlardan mavhum otlar yasash topshirigʻi beriladi. Masalan, talabalik, oʻquvchilik, bolalik, zargarlik, bogʻbonlik kabi. Shuningdek, buning aksi mavhum otlardan aniq otlar yasash: shirin+lik, kunda+lik, dars+lik, yoʻq+lik kabi. Bu topshiriqlar musobaqa tarzida bajarilishi ham mumkin. Bu metodda oʻquvchilar, birinchidan, aniq va mavhum otlarni aniqlay olish imkoniyatiga ega boʻlsa, ikkinchidan, oʻquvchilarning soʻz boyligi ortadi. Oʻquvchilar bilimini tekshirish maqsadida shunday savol bilan murojaat qilish mumkin.

-lik affiksi yordamida faqat mavhum otlar yasaladimi?

- geografik nomlarga –lik affiksi qoʻshilganda qanday maʼno anglatadi?

3. Maʼlumki, analitik yoʻl (usul) bilan qoʻshma va qisqartma otlar yasaladi. Mantiqan qaralganda ular ikkalasi ham bir hodisa, yaʼni soʻzlarning qoʻshilishi natijasida boshqa tushunchani ifodalovchi yangi soʻz hosil boʻladi. Lekin grammatika soʻzning maʼnosidan tashqari

shakli bilan ham ish ko‘radi. Demak, bunda ikki hodisa: qo‘shma va qisqartma so‘zlar hosil bo‘ladi.

Bu o‘rinda e’tiborni tortadigan tomoni, bizningcha, qisqartma so‘zlar va ayrim so‘zlarning birikuvidir. Qisqartma so‘zlarning ma’nosi va qo‘shma so‘zlardan farqli tomonini aniqlash maqsadida o‘quvchilarga bir qator muammoli savollar bilan murojaat qilinsa, ularni mustaqil fikrlashga undaydi:

- Qisqartma so‘zlar so‘z (ot) yasalishimi?

- Har qanday qisqartma so‘z sanaladimi?

- Quyidagi qisqartmalarga fikr bildiring: JDPI, O‘zMU, BMT, H.O (Hamid Olimjon), G‘.G‘ (G‘afur G‘ulom) va boshqalar kabi.

-Orol dengizi, Jizzax shahri, G‘allaorol tumani kabi birikuvlar nima deyiladi?

-Abdulla Qodiriy, Botir Jabborovich, Shaxnoza kabi birikuvlar qanday nomlanadi? kabi.

Yasama so‘zlar, xususan, yasama otlar o‘quvchilar so‘z boyligini oshiruvchi vosita sanaladi. O‘quvchi nutqining yaxshi, ravon, aniq va ta’sirchan bo‘lishi uning so‘z boyligiga bog‘liq. Ular leksikasida mavjud bo‘lgan so‘zlarni taqqoslab, qiyoslab ishlatish jarayonida ta’sirchan nutqi shakllanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tili, “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent. 1980, 175-187- betlar.
2. O‘zbek tili grammatikasi, I tom, “Fan” nashriyoti, Toshkent. 1975.
3. A.G‘ulomov, H. Ne‘matov. Ona tili ta’limi mazmuni, “O‘qituvchi” nashriyoti, Toshkent. 1995
4. A. G‘ulomov va boshqalar. O‘zbek tilining morfem lug‘ati, “O‘qituvchi ” nashriyoti, Toshkent. 1977
5. T. Almamatov va boshqalar. O‘zbek tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Toshkent. 2013

СЎЗ - ГАПЛАРНИНГ ЛИНГВОПОЭТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Ф.ф.н. Фазилат Ибрагимова

Табиийки, лингвопоэтиканинг асосий ўрганиш объекти бадий матн ҳисобланади. Бадий матнни нутқнинг турли кўринишларига хос бўлган бошқа матнлар билан таққослаганда, унинг ўзига хос хусусиятлари яққол кўзга ташланади. “Сир эмаски, бадий матн бадий-эстетик бутунлик сифатида бениҳоя мураккаб, серқатлам ҳодиса. Бадий матнда ифодаланган асосий ғоя – фикр - мазмунни тушуниш, англаш шунчаки эмас, балки анча қийин ва мураккаб ижодий жараёндир. Бадий асарда мутлақо ўзига хос, гоҳо очиқ, гоҳо яширин, турли ишоралар, тағмаёнолар, коса

тагидаги ним косалар билан шамойил топган мазмуннинг маъносини тўғри англаш маънавий-маданий, ақлий-ҳиссий ва лисоний-эстетик фаолият натижасида мумкин бўлади. Ҳар қандай матннинг мазмунини тушуниш учун тил лексикаси ва грамматикасини билиш зарур ва етарли бўлса, бадиий матннинг мазмунини идрок этиш учун, бундан ташқари, айтиш пайтда бадиий матннинг ўзига хос лисоний-поэтик қонуниятларини ҳам билиш лозим бўлади”.⁴³ Айтиш лозимки, лингвопоэтик таҳлил бадиий матн доирасида иш кўради. Лингвопоэтик таҳлил жараёнида бадиий матнда муаллиф томонидан қўлланилган ҳар бир тил бирлигини ўрганиш ва таҳлилга тортиш мақсадга мувофиқ эмас. Зеро, улардан фақат бир қисмигина эстетик таъсирчанликка, қўшимча маъно нозикликларини ифодалаш хусусиятларига эга. Мазкур ҳолатда кузатишнинг қайси йўналишда эканлиги, тил бирликларининг қайси сатҳда амал қилишини лингвопоэтик нуқтаи назардан ўрганишга қараб тадқиқот мақсади белгилаб олинади. Зотан, И.А.Аржанова ёзганидай, “Бадиий асарнинг лингвопоэтик таҳлили шу асар матнини таркиб топтирган тил бирликларининг жами сифатидаги яхлитлик ичидаги айрим бадиий усуллар лингвопоэтикасини ўрганишдан бошланиши мумкин; бундай ўрганиш агар таҳлилга тортилган бирликлар чиндан ҳам эстетик таъсир қилиш вазифасини бажараётган ва категориал характерга эга бўлган бўлса, етарли даражада самарали бўла олади”.⁴⁴ Бу мулоҳазаларга қўшилиш мумкин. Шунга кўра, биз ҳам сўз-гапларнинг синтактик белгилари⁴⁵, семантик-функционал шаклланиши⁴⁶ каби масалаларнинг тилшунослигимизда ўрганилганлигини эътироф этган ҳолда, бадиий матнда сўз-гапларнинг лингвопоэтик имкониятларини ўрганишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

“Ўзбек тили грамматикаси”нинг синтаксис қисмида сўз гапларда ҳақида қуйидаги мулоҳазалар билдирилган: “Шундай гаплар ҳам борки, улар биргина сўздан иборат бўлиб, турли ҳис туйғулар ифодаланаётган фикрга модал муносабатларни билдиради. Бундай гаплар тобе ёки ҳоким бўлакларни талаб ҳам

⁴³ Ўлдошев М. Кўрсатилган асар. -Б.27.

⁴⁴ Аржанова И.А. Функционально-коммуникативные и лингвопоэтические функции эллиптических конструкций в современной художественной литературе на английском языке: Дис. ...канд. филол. наук. — М., 1999. -С.140.

⁴⁵ “Ўзбек тили грамматикаси”. II том. Масъул муҳаррирлар: Ғ.А.Абдурахмонов ва бошқ. Т., “Фан”, 1976., 560 б.

⁴⁶ Бобокалонов Р.Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланиш сўз-гаплар: Филол. фанлари номзоди... дис. автореф. —Тошкент, 2000. —20 б.

этмайди, уларда бирор бўлакнинг “яширингани” ҳам сезилмайди. Улар олдин айтиб ўтилган фикрга экспрессивлик модал муносабатларни ифодалайди. Шунинг учун ҳам улар кўпроқ диалог, баъзан, монолог гапларда қўлланади. Ана шу хусусиятларига кўра, улар тўлиқсиз гаплардан ҳам, ҳатто бир составли гаплардан ҳам фарқланиб туради”⁴⁷

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, сўз-гаплар содда гапларнинг алоҳида бир кўриниши ҳисобланади. Унинг асосий белгиси сифатида махсус оҳангга эга бўлиши, шунингдек, маълум бир вазиятни, матнни талаб этишини айтишимиз мумкин. Айни пайтда, уларда грамматик жиҳатдан ҳам, мантикий жиҳатдан ҳам эга ёки кесимнинг ифодаланмаслигини кўришимиз мумкин: “-Кимга муҳаббат қўйган, хабарингиз бўлди?”

-Бўлди. Қутидорнинг қизига.

-**Ҳа, ҳа-а!** – деб юборди Зиё ака ва бироз ўйлангандан кейин сўради, -буни сиз аниқ биласизми?” (А.Қодирий)

Сўз-гапларни тадқиқ этган тилшунос Бобокалонов Р. шундай фикр юритади: “Тилимизда [WPm] курилишли гаплар билан бирга шундай гаплар ҳам борки, улар кесимлик категорияси – тасдиқ/инкор, майл/замон, шахс/сон маъноларини ўзида у ёки бу даражаларда ифодалайди, лекин [Pm]ни қабул қилмайди; гап шакллари парадигмалари бўйича ўзгармайди. Бизнинг тадқиқ манбаимиз бўлган модал, ундов, тасдиқ-инкор, таклиф-хитоб сўзлар шундай сўз гаплардир. Кесимлик маъно ва вазифаси сўз гапларнинг семантик структурасида мужассамлашган ва ундан ([WPm] қолипли гаплардан фарқли ўлароқ) ташқарида эмас. Шунинг учун бундай сўз-гапларни семантик функционал шаклланган сўз гаплар деб аташ ва [W°] (луғавий маъносида сингган ва бириккан предикатив маъно) рамзи билан белгилаш маъқул”⁴⁸. Шунингдек, олим семантик функционал шаклланган сўз гапларнинг белгилари сифатида уларнинг маъно имкониятларининг чегараланганлиги, ўзида грамматик шакллари қабул қилмаслиги, бошқа сўзлар билан бирика олмаслиги, гапда бажарадиган вазифаларининг чегараланганлиги кабиларни айтиб ўтади.

⁴⁷ “Ўзбек тили грамматикаси”. II том. Масъул муҳаррирлар: Ғ.А.Абдурахмонов ва бошқ. Т., “Фан”, 1976., 196-бет.

⁴⁸ Бобокалонов Р.Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шаклланган сўз-гаплар: Филол. фанлари номзоди... дис. автореф. –Тошкент, 2000. 6- бет.

Баъзи ишларда сўз-гаплар сўз туркумлари қаторида тилга олинишини кузатишимиз мумкин⁴⁹. Модал сўзлар, ундов сўзлар, тасдиқ-инкор сўзлар, таклиф-хитоб сўзлар синтактик вазифада сўз-гап вазифасида келиши мумкинлигини ҳисобга олсак, уларни алоҳида сўз туркумлари сифатида ажратиш тўғрироқ бўлади. Бу сўзлар нутқда хилма-хил маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Албатта, тилдаги ҳар қандай бирлик ўз имкониятларини синтаксисда намоён қилади. Шундан экан сўз-гаплар ифодалаётган маъноларни ҳам матндан излаган дурустроқ. Айнан бадий матнлар тилдаги ҳар қандай сўзнинг жозибасию жиловини кўрсатувчи имкониятдир. Тилнинг муҳим вазифаларидан, эстетик вазифаси ўзига хос ва мураккаб бўлиб, унинг таъсир имкониятлари маълум услубий мақсадга бўйсундирилган ҳолда бадий нутқда яққол намоён бўлади. Бу ҳақда Н.Маҳмудовнинг қуйидаги фикрларини келтириш ўринли бўлади: “Тил фикр ифодалаш, дунёни билиш, билим-тажрибаларни тўплаш, сақлаш ва кейинги авлодларга етказиш, миллий-руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби бир қанча вазифаларни бажаради. Тилни фақат ва фақат кишилар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида талқин этиш инсоннинг табиий тилини, бу бениҳоя мураккаб ва мухташам ҳодисани, энг ками, жўнлаштиришдан аниқ бир миллий қиёфа ёки миллий-руҳий заминдан мосуво бўлган сунъий тилга (масалан, эсперанто каби) тенглаштиришдан, йўл ҳаракатини тартибга солиш мақсадида яратилган шартли “тил”га барабарлаштиришдан бошқа нарса эмас... Ҳолбуки, одамлар тил воситасида туйғу ва кечинмалари, қувонч ва қайғулари, ҳайрат ва ҳайронликлари, қалбдаги хузурлари каби хилма-хил сезгиларини ҳам ифодалайдиларки, булар ҳамиша ҳам соф коммуникатив мақсадларни кўзда тутмайди... Эстетик вазифа тилнинг асосий коммуникатив вазифасини қулайлаштиради, унинг имкониятларини бойитади. Тил ва нутқ айна шу эстетик вазифаси билан ифодалилик, таъсир қувватини намоён этади”.⁵⁰ Ахир, А.Қодирий, Чўлпон, П.Қодиров, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимов каби ёзувчиларимизни халққа севимли қилган, албатта, шу бадий тил, сўз санъати ҳисобланади.

⁴⁹ Элтазаров Ж.Д. Сўз туркумлари ҳақидаги лингвистик назария. Самарқанд, 1994. Маърузалар матни, 128 б.

⁵⁰ Маҳмудов Н. Нутқ маданияти ва тилнинг эстетик вазифаси // Филология масалалари. –Т., 2006. -№ 2 (11). -Б.47, 48, 51.

Бадий матнда эмоционал – экспрессивлик, модаллик маъноларининг ифодаланишида сўз – гапларнинг алоҳида ўрни мавжуд. Ижтимоий ҳаётнинг кўпчилик соҳаларида бўлгани каби тилда ҳам тежамкорлик тамойили амал қилади. Тилнинг алоқа жараёнида доимо қисқаликка интилиш табиатидан келиб чиқиб, сўзловчи ёки ёзувчи нутқий ифодани юзага чиқаришда тилдаги мавжуд бирликларнинг тўғри келганини эмас, балки нутқий вазият учун зарур ҳисобланган, фикрнинг лўнда, қисқа, аниқ тарзда тингловчи ёки ўқувчига етиб боришини таъминлашга хизмат қилувчи бирликлардан фойдаланади. Тилдаги тежамкорлик тамойили асосида нутқий вазиятнинг талаби билан сўз-гапларнинг қўлланилиши кузатилади:

Отабекдаги бояги тушунмаслик бир шубҳага алинди. Аммо парвосизча жавобини бераверди:

-Қулимиз бўладир, Тошкандан келгандаги йўлдошим шу сиз айткан Ҳасанали эди.

-Ҳасанали бу кунда қаерда?

-Марғилонда.

-Сиз билан бирга турадими?

-Йўқ. Саройда бир мунча молларимиз бўлар эди, саройда молларга қараб туради. (А.Қодирий)

Сўз-гаплар орасида сўзловчининг айтилаётган фикрини тасдиқлаши ёки бирор фикрга қўшилишини билдирадиган турлари фаол қўлланилади ва бундай сўз-гаплар вазифасида: *ҳа, шундай, тўғри, яхши, албатта, ҳўп, бўлмаса-чи* каби сўзлар ишлатилади. “Бу онда “Қассоб”га бошқаларга нисбатан Солиев яқин келиб қолган эди. – Аёлни қўйиб юбор! – деб бақирди у тўппонча ўқталганча. – Қайт! Тўппончани ташла, бўлмаса отаман! – деб бақирди “Қассоб”.

Майор Солиев бир нафас иккиланди, сўнг юмшоқроқ тарзда гапирди:

–Яхши, ташлайман, аёлни қўйиб юбор. Болага қарасангчи! – Боласига ўзинг қарайвер. Қуролингни ташламасанг иккаласи ҳам ўлади. –Яхши, – Солиев шундай деб тўппончасини қўлтиғи остидаги ғилофга солмоқчи бўлди”. (Тоҳир Малик)

Берилган матнда қўлланилган сўз–гап таранг вазият, яъни жиноятчи ва унга қарши курашаётган, лекин қийин вазиятга тушиб қолган персонаж тилида қўлланилган: майор Солиев бегуноҳ она ва боланинг ҳаётини хавфдан қутқариш учун, жиноятчининг шартларига кўнишдан бошқа иложи йўқлигини билгандан сўнг,

асабийлашган бир вазиятда “яхши” тасдиқни ифодаловчи сўз–гапини қўлаган.

Юқорида гувоҳи бўлганимиздек, бадий матн тури тил бирликларини ўзида қамраб олишига кўра бошқа матнлардан фарқ қилади. Айниқса, эмоционал-экспрессивлиги, бадий-эстетик таъсирчанлик хусусиятига эга эканлиги бадий матнларнинг алоҳида ажралиб турувчи хусусиятидир. Чунки «бадий нутқ стилида тил образ, характер ва манзаралар яратиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Бадий нутқ ўзининг образлилиги билан адабий тилнинг бошқа функционал стилларидан ажралиб туради»⁵¹.

Бадий нутқ воқеланишида сўз–гапларнинг ҳам ўз ўрни мавжуд эканлигини, озми –кўпми бадий ниятнинг юзага чиқишида аҳамиятли томонлари борлигини кўриб чиқдик.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕРИАЛОВ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

(на материале изучения заглавия текста)

**Ф.С. Касимова,
В.Исакова.**

Экономное, точное выражение мысли – важнейшее требование стилистики. Особенно важна яркость и точность для заголовка, ведь заголовок – первое, с чем сталкивается читатель газеты, первое, на что обращает внимание, просматривая газетную полосу, по заголовкам ориентируются в содержании газеты.

Заголовок является первым сигналом, побуждающим читать газету или отложить ее в сторону. Предваряя текст, заголовок несет определенную информацию о содержании публицистического произведения. В то же время заглавие газетной полосы, газетного номера имеют эмоциональную окраску, возбуждающую читательский интерес, привлекающую внимание. Исследование психологов показали, что около 80% читателей уделяет внимание только заголовкам. Заголовок – лицо всей газеты, он влияет на популярность и приобретаемость издания.

⁵¹ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. 30-б.

В знаменитом словаре В.И. Даля о заголовке сказано, что это “выходной лист, первых листок книги или сочинения, где означено название его”. Заголовок обозначает также название отдела, главы книги, а в деловых бумагах значение в начале листа ведомства, место, откуда и куда бумага идет. Это широкое понятие заголовка.

В словаре С.И. Ожегова заглавие определено несколько уже – как название какого-либо произведения (литературного, музыкального), или отдела его частей, как заглавие литературного произведения, в той или иной степени раскрывающее его содержание.

Многие газетные заголовки в краткой спрессованной форме отражают сущность происходящих событий. Для этого в заголовке могут использоваться все известные лексические и синтаксические средства выразительности. Могут возникать экспрессивные заглавия, созданные на основе переносного значения слов, окрашенной лексики, синонимов и антонимов. В заголовке могут использоваться пословицы, поговорки, фразеологизмы, названия известных песен, кинофильмов, пьес, цитаты из этих произведений, разговорные элементы, фонетические и морфологические средства выразительности.

Таким образом, изучение структуры заглавия тесно связано с изучением различных разделов науки о языке: фонетикой, лексикологией, фразеологией, морфологией, синтаксисом. Это дает возможность работать над заглавием в школе не только на специальных уроках развития речи, но и на уроках других типов при изучении вышеперечисленных разделов языкознания.

Есть газеты универсальные, в которых встречаются самые разнообразные заглавия. К таким универсальным газетам относится “Джизакская правда”, которую можно читать всю неделю и всей семьей. В нее входят самые интересные статьи недели, главные события страны, новости из-за рубежа. Субботний выпуск предполагает вечер выходного дня: о новостях политики, о шоу-бизнесе, о новинках моды, рассказывает о забавных и интересных случаях из жизни простого народа.

Поэтому аудитория ее читателей разнообразна и пестра по своему составу: это люди разного возраста, разной

профессии, разной национальности. Каждый найдет для себя что-нибудь интересное.

В данной статье рассмотрены заголовки, выбранные нами из публикаций “Джизакской правды” в период с 20 февраля 2013 г. по 13 марта 2013 г.

Заголовок воспринимается как речевой элемент, находящийся вне текста и имеющий определенную самостоятельность. С другой стороны, заголовок – полноправный компонент текста, входящий в него и связанный с другим компонентом целостного произведения. Заголовок составляет единую систему с текстом “заголовок - текст”. Поэтому чаще всего на уроках развития речи. В смысловом отношении заголовок все же нельзя рассматривать как что-то отдельное от текста. Заголовок подготавливает к пониманию текста, с другой стороны, заголовок может становиться понятным только после прочтения текста.

Большее количество заголовков выражает тему текста. Например, заголовок “*Учителя на базаре, а где ученики*” (23-февраля 2013г.) полностью отражает тему статьи, где излагается информация о деятельности на базаре учителей школы № 49 Галляаральского района Джизакской области, в результате чего определено халатное отношение к преподаванию и развитию материально-технической базы школы.

Заголовок может представить цитату или известное выражение, относящиеся к описываемому событию.

Так, заголовок “*Шаходат поедет во Францию*” (13-марта 2013 год) становится понятным после прочтения материала. Подобный заголовок информирует читателя о содержании статьи и заставляет читателя рассматривать материал под определенным углом зрения.

Таким образом, заголовок неотъемлемая часть текста, отражающая различные элементы текста, связанная с нами вербально и не вербально, полностью или не полностью отражающая элементы текста.

Использование газетных статей на уроках русского языка расширяет кругозор учащихся, развивает грамматические и стилистические знания, укрепляет знания о публицистическом стиле русского языка.

Использованная литература

1. «Джизакская правда» 23.02.2013., 13.03.2013
2. Иванов А.Л. Периодическая печать на уроке. М., 2002 г
3. Шамова Т.И. и др. Педагогические технологии: что это такое и как их использовать в школе. Москва-Тюмень, 1999.

НУТҚДА ЧЕТ ТИЛИДАН ЎЗЛАШТИРИЛГАН СЎЗЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШИ ҲАҚИДА

Т.С.Кавылова, Г.Н.Муратова

Чет тилидан ўзлаштирилган сўз деганда нимани тасаввур қиламиз ва у нима учун зарур деган савол пайдо бўлади. Изохли лугатлардан маълумки, «ўзлаштириш»-демак бирор жойдан олиш, қабул қилиш, узиники қилиш ва х.к.з демакдир. Баъзи сўзларни ўз тилимизга таржимасиз шундайлигича қабул қиламиз.

Ҳозирги замонда илм-фан ва техника тараққиётининг жадал равишда ривожланиб бориши оқибатида тилимиз ҳам шундай тезликда ўзлаштирилган сўзлар билан бойиб бормокда. Бундай сўзларнинг тилимизга қачон ва қай тарзда кириб келганлигига назар ташласак қуйидагиларни куришимиз мумкин. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус тилидан ўзлашган сўзлар. Рус тили орқали ўзлашган инсрнационал сўзлар, мустақиллик давригача бўлган даврни эсласак чет тилларидан айникса инглиз, француз тилларидаги купгина сузлар узбек тилига бошқа тиллар орқали таржима килинган ёки уша тилларга хос бўлган талаффузнинг таъсири сезилиб турар эди.

Ўзбек тилига инглиз тилидан сўз қабул қилиш XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошларидан бошланган бўлса мустақилликдан кейинги даврда анча тезлашди. Бунинг асосий сабаби юкорида курсатилган давр ичида урнатилган маданий, илмий, савдо-сотик ва ишбилармонлик, шунингдек туризм каби алокаларнинг тез ривожланишидир.

Кўпгина инглизча сузлар кейинги йилларда ичида ўзлаштирилган бўлишига қарамасдан тилимизга мустаҳкам урнашди. Ўзлаштирилган бундай сўзлар маълум эҳтиё сифатида тилимизда деярлик хар куни ишлатилмокда. Инглиз ва француз тилларидан узлаштирилган сузлар аслидаги сузлардан талаффузи жихатидангина фарк килади: office, menadger, market, shop, paynet, site, page, menedgment, digest, menu, message, messenger, e.mail, sandwich, hot-dog, holding, importer, protector ; test ; slide ; stop каби

инглизча сузлар ва dentiste, salon, tableau, protégé ; provençal каби французча сузлар ва бошкалар.

Узлаштирилган сузлар факатгина кундалик хаётимизда кулланилиб колмасдан, чет тилларини урганиш жараёнини тезлаштирмоқда. Хатто инглиз тилини урганмаётган киши ҳам нуткида инглизча ёки бошка чет тилидаги сузлардан фойдаланаётганлигидан шубхаланмайди ҳам. Демак, уз-уздан куришиб турибдики, узлаштирилган сузларни унда учратишимиз табиий хол, ёки аксинча хар куни учратадиган чет тилидаги сузларни эслаб колиш ва уни ишлатиш атайлаб тил урганишдан осонрок кечади. Масалан, home, e-mail, play, pause, stop, volume, micro, print, sleep, back, insert, delete, end, page down, page up, enter, next каби сузларни беихтиёр эслаб коламиз.

Шундай килиб, узлаштирилган сузларни чет тилини урганаётган ёки уни урганишни давом эттираётганлар тез ва осон эслаб коладилар. Бундай сузлардан хеч кандай муаммосиз ва уйлаб утирмасдан фойдаланамиз, чунки уларни дархол куз олдимизга келтирамиз ва эслаймиз. Сабаби, уларни тез-тез фан, маданият ва маориф ходимлари, харбийлар, полициягилар, транспорт ходимлари, молиячилар ҳам бундай сўзлардан тез-тез фойдаланадилар. Албатта бунда сўзларнинг талаффузга унчалик эътибор берилмайди. Лекин, кундалик чет тилини ўрганишда мулоқотда ўзлаштира сўзларни билиш қанчалик зофур бўлса унинг тугри талаффузини ҳам ўзлаштириш шунчалик шарт.

Куп йиллик кузатишлар шуни курсатадики, чет тилларидан узлаштирилган сузлар тил урганиш жараёнини тезлаштиради.

Четдан ўзлашган сўзларни нафақат чет тилини ўрганаётган кишилар, балки ҳаёт эҳтиёжи туфайли хар бир киши бу сўзларнинг тўғри талаффузини, маъносини тўғри англашлари шарт.

Лекин, узлаштирилган сузлар, укиётган китобларимиз, кураётган фильмларимиз, янги сузлар-кушимча тулдириш булиб, чет тилини мукамал урганиш учун етарли фактор була олмайди.

Тил урганиш жараёнида куриш, эшитиш, укиш, такрорлаш ва урганилган сузлардан фойдалана олиш мухимдир.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати:

1. П. К. Бабинская, Т. П. Леонтьева, И. М. Андреасян, А. Ф. Будько, И. В. Чепик. **Методика преподавания иностранных языков**. Издательство: ТетраСистемс, 2009 г.
2. Гак. В. Г. Теория и практика перевода : Французский язык : учебное пособие.

АЛИШЕР НАВОИЙ ТАРИХИЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНГАН ТУРКИЙ СЎЗЛАРНИНГ ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИГА МУНОСАБАТИ

Ўқувчи Д. Абдувалиева.

Алишер Навоий қаламига мансуб тарихий асарлар, хусусан, “Тарихи мулуки Ажам”⁵² ва “Тарихи анбиё ва ҳукамо”⁵³ матнларида эски ўзбек тилида кенг истеъмолда бўлган бир қанча умумтуркий лексемаларнинг муайян қисми акс этган.

Хусусан, “Тарихи мулуки Ажам” матнида бундай лексемалар қуйидагича акс этган:

1) Семантик жиҳатдан ўзгаришсиз қўлланадиган лексемалар эски ўзбек адабий тили даврига хос маъноларни ифодалайди. Булар: ҳаракат-ҳолат билдирувчи: *бер* (187), *е* (207), *де* (185), *кел* (191), *отлан* (230), *сев* (189); белги-хусусият билдирувчи *оқ* (229), *қўк* (194), *яхши* (189), *ёмон* (211); нарса-буюм номлари: *ип* (215), *ипак* (187), *ўтун* (226), *эгар* (186) ва ҳ.к.; айрим шахс отлари: *темурчи* (189), *элчи* (200), *ўқугучи* (204), *қароқчи* (201), *қўйчи* (189); ҳайвон номлари: *ит* (209), *йилон* (210), *от* (210), *тева* (229) ва ҳ.к.; олмошлар: *мен* (199), *сен* (199), *биз* (204), *сиз* (218), *алар* (220), *анинг* (220), *андин* (220) ва ҳ.к.; иборалар: *кўзи ёру* (222), *юмшоғ сўз* (221), *ёрдамчи сўзлар*: *ила* (185), *учун* (185) ва ҳ.к.; тўлиқсиз феъл: *эди* (186) кабилардир.

Бир қатор туркий сўзлар ТМАда тарихий шаклда берилган. Масалан, “физиологик сокинлик ҳолатида бўлмоқ” маъносидаги *ухла* сўзи асар матнида *ую*, *уюқла* шаклларида воқеланган: *Дебтурларким, бир кеча Шопур тўшакида малика нола қилиб, уюй олмас эрди* (214). Қадимги туркий тилда (ДТС, 607) ҳам шу маънода кенг қўлланишда бўлган *ую*- феълидан *-қ* қўшимчаси билан ясашиб, “ухлаш ҳолатида” маъносини англатган *уюқ* сўзидан *-ла* қўшимчаси билан ясалган (ЭСТЯ, I, 581) *уюқла* (ДТС, 606) феъл лексемаси тубандагидек ифода этилган: *Йўлда чоқари от ва силоҳин ани уюқлатиб, олиб қочти* (202). Бундай сўзларни изоҳлаш ҳозирда маъноли қисмларга ажралмайдиган сўзларнинг тарихан

⁵² Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Тошкент, 2000. (Кейинги фойдаланилган ўринлар саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

⁵³ Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн олтинчи том. – Тошкент, 2000. (Кейинги фойдаланилган ўринлар саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

ясама эканлигини таҳлил қилишда муҳим (ўша давр тилида –ла билан феъл ясалиши унумли бўлганини таъкидлаш жоиз: *черикламак, иликламак*). Аввал сўз бошланишидаги у унлиси талаффуз қилинмай қўйган (уч бўғинли сўз икки бўғинли сўз ҳолатига келтирилган), кейин қ ундоши х ундошига алмашган, сўнгра й ундоши ҳам талаффуз қилинмай қўйган, а унлиси ä унлисига алмашган: *уюқ + ла уюқла - > йўқла- > йўхла- > ухла-* (ЎТЭЛ, I, 394).

2) *Семантик структурасида ўзгариш юз берган лексемалар.* Асар лексикасидаги туркий сўзларнинг асосий қисми мустақил, луғавий маъносида қўлланади. Аммо мазкур лексемаларнинг семантик структурасидаги муайян маънолар истеъмолдан чиққан. ТМА лексикасининг функционал-семантик таҳлили туркий қатламга оид сўзларнинг эски ўзбек адабий тилида кенг семантик доирага эга бўлганини кўрсатади. Кейинги даврларга келиб, бу семантик доиранинг анча торайганлиги, яъни кўп маъноли сўзнинг қўлланиш ўринлари бир мунча қисқаргани маълум бўлади. Бир қатор туркий сўзларнинг маълум маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди.

Асар лексикасидаги сўзларни ҳозирги адабий тилда қўлланиш даражаси ва семантик хусусиятларига кўра қуйидагича умумлаштириш мумкин:

а) асосий маъноси сақланиб, айрим маънолари истеъмолдан чиққан сўзлар. Масалан, *асрамоқ* сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида “ёмон таъсирдан, салбий ҳодисадан ҳимоя қилмоқ” маъносини ифодалайди (ЎТИЛ, I, 109). Ушбу сўз асарда 1. “сақламоқ, яширмоқ, эҳтиётламоқ” (235); 2. “фарзанд қилиб олмоқ; тарбия қилмоқ” (193) маъноларини ифода этишга хизмат қилган. Шунингдек, “назорат қилмоқ, қоровулламоқ, қамаб қўймоқ” маъносида тубандагидек қўлланган: *Шопурни асрар кишининг қизи ошиқ бўлуб, ул ҳибсдин қутқариб, иков қочиб, Қазвинга борди* (215). Охирги маъно ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди (ЎТИЛ, I, 109). *Бор* сўзи Навоий асарлари тилида беш маънода қўлланишда бўлгани аниқланган (АНАТИЛ, I, 313). Биз ўрганаётган асар матнида эса 1. “бормоқ, қадам ранжида қилмоқ” (193); 2. “кетмоқ, жўнамоқ, тарк этмоқ” (195) 3. “ўлмоқ, вафот этмоқ, қазо қилмоқ, бандаликни бажо келтирмоқ” маъноларини англатган: ... *чун Ардашернинг ўгли йўқ эрди, дедиким ... олам мулкин олдим ва умр охирга етти, заруратан ўлмак керак ва мулкни ёт кишига қўюб*

*бормоқ керак (209). Сўнгги маъно бормоқ феълининг ҳозирги ўзбек адабий тилидаги ўн етти маъноси орасида кузатилмайди (ЎТИЛ, 1, 316,) Навоий асарларида олти маънода қўлланишда бўлган (АНАТИЛ, III, 281) “яшаш учун ёки турли ташкилот, муассаса ва ш.к. жойлашиши учун мўлжалланган бино” маъносидаги уй сўзи (ЎТИЛ, 4, 271) ТМА матнида уч маънода қўлланган бўлиб, ушбу сўзнинг “тана, жисм, гавда” маъноси (АНАТИЛ, III, 281) ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди: *Ки қўйди вужуд уйига чун қадам ... (235).**

Шунингдек, *яса* феълининг Навоий асарлари тилида бир неча маъноларда қўлланганлиги кузатилган (АНАТИЛ, IV, 596). Ушбу лексема ТМА матнида саккиз маънода ишлатилган. Мазкур сўзнинг қуйидаги маънолари ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди: 1. “қурмоқ, барпо этмоқ, бино қилмоқ”: *Ва Сус била Бобилни Хушанг ясади (186)* Лексема ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳажман катта объектлар (масалан: шаҳар, бино ва ҳк.)ни яратишга нисбатан қўлланмайди, лекин иш-фаолият, ўйин ва шу кабиларга оид нарсалар (қурол, буюм) кабилар тайёрлаш, ишлашга нисбатан ишлатилади (ЎТИЛ, 5, 121); 2. “тасвирламоқ, чизмоқ”: ... *анинг сурагин ясаб, ани билан хурсанд бўлур эди (187);* 3. “тузмоқ” (қонун, қоида, фармон, дастур ва ҳ.к.): *Рашиданниким, Дороб дастури билан дастур ясаб эрди, Байри отлиг иниси сиояти билан тиладиким, азл қилгай (200);* 4. “бошқармоқ, идора қилмоқ”: *Озармидўхт чун подшоҳликқа ўлтурди, кишини вазир қўймади ва мулк ишин ўз тадбир билан ройи билан ясамоқ муқаррар қилди (233);* 5. “қаторига киритмоқ, қўшмоқ; бирга қилмоқ”: *Ардашер шодман бўлуб буюрди, ани аниг ёши атфол билан ясаб, аниг қошига келтурдилар, бир-бир ўтқариб, ул етказ, оталиг меҳри ҳаракатга келиб ... (209);* 6. “лашкарни тартибга келтирмоқ, саф тузмоқ”: *Хумой Эрон черикини ясаб, Рум фатҳига юборадур эрди (199).*

“Бир жойнинг одамлари, аҳолиси, халқи; умуман, кўпчилик одам, халойиқ, ҳамма” маъносини ўзида намоён қилган эл сўзининг ҳозирги ўзбек адабий тилида уч маънони ифодалаш қайд этилган (ЎТИЛ, 5, 29). Аммо улар орасида Навоий асарларида истифода этилган “аскар, лашкар” маъноси (АНАТИЛ, III, 562) мавжуд эмас: *Ва подшоҳ неча қатла қалин эл йибориб дафъ қила олмади (220).* Қон сўзи ҳозирги ўзбек адабий тилида тўрт маънода қўлланишда бўлиб (ЎТИЛ, 5, 328), бу маънолар ичида ТМАда мавжуд “хун, қон

қасоси” маъноси кузатилмайди: ... *жаддининг қонини Салм ва Турдин тилаб, аларни қатл қилди* (190).

Асар матнида қўлланган кўзи ёру фраземаси “шодланмоқ, баҳраланмоқ” маъносини ифодалашга хизмат қилган: ... *Исфорийинга еткач, ўгли Нўширавон била кўзи ёруди* (222). Ҳозирги ўзбек адабий тилида бу ибора кўзи ёримоқ тарзида қўлланилиб, “бўшанмоқ, туғмоқ” маъносини ифодалашга хизмат қилади (ЎТИЛ, 2, 446).

“Ҳажм-ўлчови одатдагидан ортиқ, катта, улкан” маъносидаги *буюк* (ЎТИЛ, I, 390) сўзи Навоий асарлари тилида *бийик* фонетик шаклида “буюк, улуғ, баланд, юксак, олий” (АНАТИЛ, I, 289) маънолари билан бирга “юқори, баланд”⁵⁴ (товушга нисбатан) маъносини ифодалашга ҳам хизмат қилган, бироқ мазкур сўз ҳозирда товушнинг баландлик даражасини ифодалаш учун қўлланилмайди: ...*Маздак ўргатган жавобни бийик ун била айтур эрди* (223).

б) ҳозирги ўзбек адабий тилида маъно доираси кенгайган лексик бирликлар. “Бир жойдан бошқа жойга итариб ўтказмоқ”, “силжитмоқ” (ЎТЭЛ, I, 308) маъносидаги сур лексемаси қадимги туркий тилда қуйидаги маъноларни ифода этишга хизмат қилган: 1. “олиб бормоқ, етаклаб бормоқ”; 2. “ҳайдамоқ”; 3. “шуғулланмоқ”; 4. “машаққат билан кун кечирмоқ”; 5. “шилинимоқ”. Навоий асарлари тилининг изоҳли луғатида унинг уч маънони ифода этишга хизмат қилгани аниқланган (АНАТИЛ, II 126). Биз ўрганаётган асар матнида қуйидагиларни англатишга хизмат қилган: 1. “давлатни идора қилмоқ, ҳукм сурмоқ”: *Ва Таҳмурас ўттуз йил мулк сурди* (187) 2. “ҳайдамоқ, четлатмоқ, қувмоқ”: *Ани ҳам сурдилар* (235); 3. “чизмоқ, ёзмақ”: *Суруб нукта султонлар аҳволидин* (237); 4. “бирор томонга йўналтирмоқ”: *Шаҳанишоҳ чун сурди оламга раҳи ...* (213). Ушбу лексеманинг ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш доираси анча кенгайган бўлиб, “юрмоқ” (шахмат ёки шашка ўйинида), “суртмоқ, суркамоқ” маъноларини ҳам ифодалайди ҳамда отлар билан қўшма феъл ясайди (ЎТИЛ, 3, 593-594). “Юқорига ҳаракатлантирмоқ” маъносидаги ҳаракат-ҳолат маъносини ифодаловчи *кўтар* сўзи қадимги туркий тилдаги “юқорига ҳаракатланмоқ” маъносини англатувчи *коту* феълига (ДТС, 319) –*р* ортторма нисбат қўшимчасини қўшиб ҳосил қилинган (ЭСТЯ, III, 87; ЎТЭЛ, I, 231). Қадимги туркий тилда ушбу

54 Навоий асарлари учун қисқача луғат. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 48.

лексема 1.“кўтармоқ”; 2. “улуғламоқ”; 3. “йўқ қилмоқ, кириб ташламоқ” (ДТС, 320) маъноларида қўлланган. Навоий асарлари тилида ҳам уч маънода қўлланишда бўлгани аниқланган (АНАТИЛ, II, 157). ТМА матнида ушбу сўз қуйидаги маъноларни ифодалаган: 1.“юқори лавозим, мансабга кўтармоқ”: *Аркони давлати иттифоқ била ўғли туққунча ани подшоҳ кўтардилар (198)*; 2.“йўқ қилмоқ, ўлдирмоқ, орадан йўқотмоқ”: *Ардувоннинг ўғлига хуруж қилиб, ани ародин кўтардилар (208)*. “Ичмоқ, шимирмоқ” ва “кўтармоқ, ердан узмоқ” маънолари асар матнида кузатилмайди. Ушбу лексеманинг ҳозирги ўзбек адабий тилида жами ўз ва кўчма маъноларда ўн саккиз ҳолатда қўлланилиши аниқланган (ЎТИЛ, 2, 474-476).

II. ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ

ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ МИЛЛИЙ ТАРБИЯШУНОСЛИГИМИЗДА МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МУАММОСИНИНГ ҚЎЙИЛИШИ

проф. У.А.Жуманазаров,
п.ф.н. Д.У.Жуманазарова.

Истиқлол даврида олимларимиз адабий таълим жараёнида халқ дostonларидаги маънавий-ахлоқий тарбия масалаларини ўрганишга, ёш авлодни тарбиялашдаги ўрнини белгилаб беришга қаратилган бир қатор тадқиқотлар, мақолалар яратганликлари ҳамда эълон қилганликларини алоҳида таъкидлаш зарур. Хусусан, Б.О.Қодиров монографик тадқиқотида⁵⁵ фольклор намуналарига алоҳида мурожаат қилган, ҳатто унинг биринчи бобини шу соҳа материаллари таҳлилига бағишлаган; ёшларни халқ анъаналари ёрдамида тарбиялашда фольклор намуналаридан фойдаланиш юзасидан муайян педагогик тизимдаги методик тавсиялар ишлаб чиққан.

Илмий жамоатчилик эътиборида «Алпомиш» дostonи нафақат ғоявий-бадий, мукаммал, серқирра, қомусий асаргина эмас, балки “китобхонга маданий, маънавий ва маърифий озиқ берувчи **панднома** асар”⁵⁶ сифатида баҳоланди. Дostonнинг миллий тарбиядаги ўрни, хусусан, «Алпомиш»нинг қаҳрамонлиги ва жасоратларининг ёш авлодга таъсири хусусида айрим хулосалар берилди. Хусусан, “Бу эпик сиймонинг қаҳрамонлиги ва жасоратларини ўқувчилар, талабалар ҳамда кенг омма ўртасида тарғиб этиш миллий истиқлол ғояларини такомиллаштиришга хизмат қилади”⁵⁷, - дея ўринли эътироф этилди. Баъзи бошқа ишларда⁵⁸ эса мазкур дostonнинг болалар тарбиясидаги аҳамияти, Ҳакимбек фаолиятидаги ҳавас қилса арзигулик ибратли ўринларга қизиқишларининг таъсир этишидаги дидактик омиллар ҳақида сўз юритилди.

Адабий таълимдаги услубчи олим О.Мадаев эса «халқ кадриятларига алоҳида эътибор берилаётган бугунги кунда халқ

⁵⁵ **Қадиров Б.** Формирование узбекской народной педагогики. – Т.: Мехнат, 1992. – Б.21.

⁵⁶ «Алпомиш» дostonи ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. - Т.:Фан, 1999. - Б. 65.

⁵⁷ **Ёрматов И.** “Алпомиш” дostonи ва халқ педагогикаси // «Алпомиш» дostonи ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. - Т.: Фан, 1999 й. - 68-бет.

⁵⁸ **Иброҳимова З.** “Алпомиш” дostonида кичкинтойлар оламида // «Алпомиш» дostonи ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти» мавзусидаги халқаро конференция материаллари Т.:Фан, 1999 й., 70 –71-бетлар.

оғзаки ижоди асарларини умумий ўрта таълим мактабларида алоҳида назарий курс сифатида ўрганишни жорий этиш зарурлиги»ни таъкидлайди ва қуйидаги мулоҳазаларни илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола этади: “кейинги йилларда халқ дostonларида олиб борилган илмий кузатишлар шуни кўрсатадики, эпосимиз гултожи ҳисобланган “Алпомиш” дostonи йирик эпик асар сифатида мактабларда камида икки босқичда ўқитиш мақсадга мувофиқдир: биринчи босқични дostonдаги сюжет чизиғи билан боғлиқ масалалар, образларга бериладиган дастлабки тавсиф, иккинчи босқични дostonдаги Ватан ва халқ бирлиги учун кураш, халқ қаҳрамонларининг маънавий қиёфаси, тавсифи, илм ва ҳунар ўрганиш масалаларининг ҳал этилиши, ирода ва шахс феълени шакллантириш, ислом дини фалсафасининг дostonга таъсири, бадий маҳорат муаммолари ташкил этади⁵⁹.

Фикримизча, умумий ўрта таълим мактабларида “Алпомиш” дostonининг ёзиб олиниши, ўрганилиши ва нашр этилиши тарихи юзасидан зарур маълумотларни бериш, дostonнинг бош етакчи ғояси - Ватан ва халқ бирлиги учун кураш, халқ эпик қаҳрамонларининг маънавий-ахлоқий тарбиясининг ҳозирги ёшларга қайдаража таъсир этишини аниқлаш муаммосини ҳам кун тартибига қўйиш муддати келди. Ҳеч бўлмаса, уларни адабий таълим босқичларининг синфдан ташқари ўқув жараёнида ўзлаштириб олиши зарур. Шунинг учун ҳам биз таълим тизимининг барча босқичларида халқ дostonларини ўрганишнинг ҳозирги ҳолати ва келгусида бажарилиши мумкин бўлган вазифалар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларимизни жамоатчилик эътиборига ҳавола қилган эдик (қаранг: Тил ва адабиёт таълими. Т., 2009, № 6. 75-81-бетлар).

Муаммонинг ўрганилиши билан алоқадор бўлган адабиётларни кузатиш шуни кўрсатадики, халқ дostonларидаги маънавий-ахлоқий тарбия тизимларининг баъзи жиҳатларини талқин ва тадқиқ этиш филолог олимларимиз томонидан ҳам анча салмоқли тарзда амалга оширилган.

М.Муродов ва А.Эргашев “Алпомишнома”⁶⁰ китобида “Алпомиш” ва шу туркумга мансуб бошқа дostonлардаги урф-одатлар, расм-русумлар, одоб-ахлоқ, қадриятларнинг таҳлилига

⁵⁹ *Мадаев О.* «Алпомиш» дostonини умумий ўрта таълим мактабларида ўрганиш методикаси муаммолари. // «Алпомиш» дostonи ва жаҳон халқлари эпик ижодиёти» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. - Т.: Фан, 1999 й.- 69 б.

⁶⁰ *Муродов М., А.Эргашев.* Алпомишнома (1-китоб, Сурхондарё талқини). - Т.: Меҳнат, 1999. – 486 б.

алоҳида эътибор қаратганлар ва дostonдаги халқ ҳикматларини “Алпомиш ўғитлари” номи остида ўқувчиларга тақдим этганлар. Халқ одобномасининг гултожи бўлган бундай ҳикмат-ўғитларни синфдан ташқари ўқиш жараёнида ўрганишнинг ўзиёқ халқимиз миллий тафаккурининг нечоғлик юксаклигидан далолат бери, халқона улуғворлик билан жуда катта қатламдаги маънавий-ахлоқий меросга эга эканлигини тасдиқлади.

Бир гуруҳ олимлар томонидан эълон қилинган “Қадриятнома”⁶¹ да миллатимизнинг орзу-умидлари, кураш ва интилишлари заминида туғилган ва тарихий ҳаётининг, яшаш тарзининг ажралмас бир тармоғи бўлиб қолган ижтимоий, маиший, оилавий, маънавий-ахлоқий фазилатлар, урф-одатлар ва қадриятларнинг фольклор асарларидан олинган мисоллар асосида тарбиявий-дидактик имкониятлари анча батафсил шарҳланган.

М.Қосимованинг ишларида⁶² таълим-тарбия жараёнини илғор методлар, техник воситалар ва усулларга таяниб такомиллаштириш, айниқса, халқ эртаклари орқали янги педагогик технологиялардан фойдаланиш усуллари кўрсатиб берилганлигини алоҳида қайд этиш лозим.

О.Мадаевнинг айрим ишларида⁶³ адабий таълимдаги энг долзарб муаммолар кўтарилган: адабиёт дарсларининг ўқитилиш жараёнлари ва уларнинг шаклида ҳам, мазмунида ҳам миллий мафкурамизнинг сезилмаётганлиги, ўқитувчилар фаолиятида бадиий асарларни эскича таҳлил қилиш усуллари ҳали ҳам давом этиб келаётганлиги ҳақида куюнчаклик билан сўз юритилган. Маиший турмушимизда учраб турадиган андишасизликлар, дабдабали ҳаётга интилиш, юртдошларимиз ўртасида учрайдиган хиёнатларнинг авж олишига асосий сабаблардан бири – бевосита адабий таълим дарсларининг сифатсиз ва мақсадсиз уюштирилаётганлигидадир, - деб ҳисоблайди методист олим. Мақолада кўп йиллик иш тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда 8-синфда ўрганиладиган “Алпомиш” достони мисолида ўз мулоҳазаларини асослаб бера олган. Бундан ташқари, мазкур олим “Алпомиш билан суҳбат”⁶⁴ рисоласида шу пайтгача дostonда

⁶¹ Муродов М., Н.Ҳакимов, А.Эргашев. “Қадриятнома” 1-китоб. - Т.: Ғ.Ғулом номли адабиёт ва санъат нашриёти, 2001. - 544 б.

⁶² Қосимова М. Таълим ва тарбия жараёнида янги педагогик технологиялардан фойдаланиш. // Мактабгача таълим. 2002. №2-сон, 3-5-бетлар.

⁶³ Мадаев О. Адабиёт дарсликлари ва миллий мафкура.. // Тил ва адабиёт таълими. - Т., 1998, №2-сон, 9-16-бетлар.

⁶⁴ Мадаев О. “Алпомиш” билан суҳбат. - Т.: Маънавият, 1999. - 75 б.

алоҳида ўрганилмаган шахс эрки, асарга ислом дини таъсири, инсон руҳий аҳволи ифодаси каби масалаларни ёритган. Унинг “Алпомиш” ҳикматлари” номли бўлимида дostonдаги ҳикматли сўзлар, иборалар ва мақоллардан намуналар илова қилинган.

Қ.Йўлдошевнинг “Алпомиш” достони талқинларига бағишланган рисоласида⁶⁵ унинг бадиияти ва миллатимиз маънавияти билан боғлиқ муаллифнинг сўнгги кузатишлари, филологик илмимизда маълум маънода шаклланган илмий-ижодий ёндошувлар тизимидаги янгича фикр-мулоҳазалари берилган. Буни олимнинг ўзига хос содда ва айна пайтда теран таҳлиллари тасдиқлай олади.

А.Эргашев ва Р.Ҳакимов халқ дostonларидаги эпик қаҳрамоннинг дунёга келиши, ўсиб-улғайиши, турли-туман саргузаштларининг баёнида одоб-ахлоқ тизимларига кенг ўрин берилганлигини «Зайдиной» достонига мурожаат қилиш орқали асослашга ҳаракат қилганлар⁶⁶. Хусусан, сафарга чиқаётганида эпик қаҳрамонларга бериладиган халқона дуолар, хайрлашиш жараёнида қилинадиган миллий насиҳатлар ва айтиладиган яхши ниятларнинг энг сара намуналарини таҳлил қилганлар, маънавий-ахлоқий тарбиядаги ўзига хос ўрнини белгилашга уринганлар.

М.Бозорова ўз тадқиқотида⁶⁷ кичик ёшдаги ўқувчиларда ўртоқлик ва дўстлик туйғуларини шакллантиришда халқ эртакларидан фойдаланишнинг методикасини, шакл ва усулларини кенгроқ тадқиқ қилган; таҳлил жараёнида маиший, қаҳрамонлик ва фантастик эртакларнинг юксак савиядаги намуналарига кўпроқ мурожаат қилиб, болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясидаги ўзига хос ўрнини белгилаб берган.

М.Жумабоевнинг айрим ишларида⁶⁸ халқ эртаклари болаларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясида алоҳида мавқе касб этиши асослаб берилган. Хусусан, «Зумрад ва Қиммат», «Ўтинчи йигит билан шер», «Уч оға-ини ботирлар» каби ўндан зиёд халқ эртакларининг ғояларидаги тўғрилиқ, ҳалоллик, поклик, ваъдага вафодорлик, ота-боболар анъналарига ворислик, кексаларни ҳурмату, кичикларга иззатда бўлиш каби комиллик асосларини

⁶⁵ *Йўлдошев Қ.* “Алпомиш” талқинлари ёки дoston бадиияти ҳамда миллат маънавияти ҳақида айрим фикрлар. - Т.: Маънавият, 2002. – 165 б.

⁶⁶ *Эргашев А., Ҳакимов Р.* Дostonлар – одобнома дарслиги. // Ўзбек халқ донишмандлиги сабоқлари. Т-1993, 120-125-бетлар.

⁶⁷ *Бозорова М.* Использование народных традиций в воспитании чувства дружбы и товарищества у младших школьников. (На материале узб. народных сказок). Автореф. дисс.уч.степ. канд.пед. наук. – Т.:1994. 19с.

⁶⁸ *Жумабоев М.* Халқ тарбияшунослиги ҳикматлари. // Мактабгача таълим. 2001 йил, 9-10-сон, 5-7-бетлар.

ташкил этувчи юксак инсоний фазилатларнинг ёшлар тарбиясидаги ўрни ва тарбиявий дидактик имкониятлари қисқача очиб берилган.

М.Маҳмудова ўз тадқиқотида ва эълон қилган ишларида⁶⁹ талаба-ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашда халқ педагогикасининг кенг қамровли имкониятларини ўрганар экан, халқ оғзаки ижодидаги тарбия тизими ва усулларига алоҳида эътиборини қаратган. Фольклорнинг ижтимоий қимматини маърифий, ғоявий-тарбиявий ва эстетик аҳамияти билан белгиланишини назарда тутган олима мақоллар ва топишмоқлар, халқ қўшиқлари, айниқса, маросим фольклори, олқишлар ва болалар ўйин фольклори намуналарининг ёшлар тарбиясидаги ўрнини белгилаган, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлашдаги дидактик имкониятларини алоҳида таҳлил этган.

Энг сўнгги вақтларда умумий ўрта таълим мактабларининг адабиёт дарсликларидаги халқ оғзаки ижоди асарларини махсус ўрганиш, улардаги маънавий-ахлоқий тарбия ва қадриятларнинг қай даражада аҳамият касб этишини текшириш тамойили кучаймоқда. Буни Г.Холбоевнинг номзодлик диссертациясида ва услубий ишларида⁷⁰ ҳам кузатамиз. Олима халқ оғзаки ижоди асарлари таҳлили воситасида 5-7-синф ўқувчиларида миллий қадриятларни шакллантириш муаммосига ўз эътиборини қаратган ва илмий асосланган методик тавсияларини ишлаб чиққан.

Истиқлол даврида тарбияшунослик илмидаги маънавий-ахлоқий тарбия тизимларининг халқ оғзаки ижодида қўйилиши ва уларни ўрганиш билан алоқадор адабиётларни қисқача кузатиш бизни қуйидаги хулосалар чиқаришимизга имконият берди:

1. Мамлакатимиз мустақилликка эришган йилларида халқ оғзаки ижодидаги маънавий-ахлоқий тарбия муаммосига бағишланган методик тадқиқотларни ўрганиш ва таҳлил этиш шуни тасдиқлайдики, биринчидан, бу даврдаги илмий изланишларда шўровий мафкурадан бутунлай холи бўлган янгиланаётган илмий тафаккурнинг тобора кучайиб борганлигини, уларда кузатиш, тавсифлаш, тизимга солиш, анкета-сўров, математик-статистик

⁶⁹ Маҳмудова М. Ижтимоий фаолиққа ўргатиш // Бошланғич таълим. Т., 1995. №5-6. - 15-16-бетлар; *яна шумуллиф*. Оилавий ҳаёт бўсағасида. - Т.: Фан, 1997. -140 б.; *яна шумуллиф*. Халқ педагогикаси асосида талаба-ёшларни оилага тарбиялаш. - Т.: Фан, 1995.

⁷⁰ Холбоева Г. Халқ оғзаки ижоди асарлари орқали ўқувчиларда миллий қадриятларни шакллантириш тамойиллари (5-7-синфларнинг адабиёт дарслари мисолида). Пед.фанл.ном..дисс. - Т.,2009.- 128 б.; *яна шумуллиф*. Халқ оғзаки ижоди асарлари орқали ўқувчиларда миллий қадриятларни шакллантириш тамойиллари. Методик қўлланма. – Т., 2007. - 84 б.

таҳлил, тажриба-синов ишлари асосида хулосаларни умумлаштириш ва тегишли педагогик-услубий тавсиялар бериш каби қатор тамойиллар етакчилик қилганлигини кузатамиз. Иккинчидан, илмий савия масаласи илгариларга нисбатан сифат жиҳатидан анча ошганлигини, улар санок жиҳатдан сезиларли даражада кўпайганлигини кўрамиз. Бу давр тадқиқотларида миқдор билан сифат ҳамиша ҳам бир хил даражада бўлмаганлигини, бир қатор ишларда муаммога янги педагогик тафаккур талаблари асосида ёндошиш, қўйилган муаммонинг аввалги тадқиқотчилар назарлари илмаган жиҳатларини кўришга интилиш ёки эътиборидан четда қолган қирралари мустақиллик мафкураси асосида қайтадан тадқиқ қилиш ҳолатлари мавжудлигини ва энг муҳими, бундай илмий жараёнлар бугунги кунда тобора кучайиб бораётганлигининг гувоҳи бўламиз.

2. Мустақиллигимиз даврида унутилиб кетилаётган маънавий-ахлоқий фазилатларимизни, миллий қадриятларимизни қайтадан тиклаш ва ота-боболаримиз яратган кўп қатламли бой маданий меросни, хусусан, халқ оғзаки ижодидаги маънавий-ахлоқий тарбия тизимларини изчил ўрганиш, улардаги умумбашарий ғояларни ёш авлодга сингдириш давлатимиз сиёсати даражасига кўтарилган долзарб муаммолардан саналади ва ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини заррача пасайтирган эмас.

БАДИЙ МАТНЛАРДА НАБИЙЛАР ТИМСОЛИ ТАЛҚИНИ

Ф.ф.н. У. Қобилов, (СамДУ)

Истиқлол туфайли маънавий-маърифий соҳаларда катта ютуқлар қўлга киритилди. Президентимиз И. А. Каримов Сурхондарё фаоллари билан учрашувда мамлакатимиз маънавият соҳасида дунёнинг етакчи давлатларидан бирига айланганини қайд этди. Маънавият тараққиётида мумтоз адабий матнлар ва уларда мужассамлашган поэтик кўлам ниҳоятда катта роль ўйнайди. Бу масала нубувват маърифати талқинларида янада ўзгача тароват касб этган. Шарқ, хусусан, ўзбек адабиётида нубувват алоҳида талқин жараёнига эга. Нубувват луғатларда «наба»- хабар бериш, «нубу»-юксалиш, юқорилаш маъноларини ифодалаши айтилган. У Аллоҳдан бўлган хабарнинг ваҳий орқали бандалари ичидан танланган шахсларга этишувини англатди. Бу сўз асосида наби, кўпликда анбиё тушунчаси бўлиб, унга маънодош ва асосида расул

ўзаги акс этган рисолат сўзи ҳам қўлланади. Расул ва набийлар бир маънода пайғамбарлар деб юритилса-да, улар орасида муайян тафовутлар ҳам мавжуд. Манбаларда бир юз йигирма тўрт минг пайғамбар ўтганлиги қайд этилади. Шундан уч юз ўн учтаси расул-пайғамбарлар ҳисобланади. Расуллар хабарларни оммага этказиши амр этилган, янги шариат билан келувчилар бўлса, набийлар мавжуд шариатни мустаҳкамловчилардир. Манбаларда “ ҳар бир расул набий бўла олади, аммо ҳеч бир набий расул бўла олмайди” - дейилган. Нубувват умумбашарият маънавий мулкининг ўтмиш, бугун ва келажагига дахлдордир. Дунё маданияти ва санъатининг ҳамма тармоқларида жилоланган. Айниқса сўз санъатидаги бадий талқинлари ўзгачадир. Бадий ижод соҳибларига жўшқин илҳом манбаи бўлиб хизмат этган. Жаҳон халқлари маънавий-маърифий, бадий-эстетик туйғуларини юксалтирувчи дурдона асарларининг юзага келишига замин яратган. Нубувват тарихи ва маърифатининг илк манбалари “кутуби осмоний”, яъни самовий китоблар саналади. Бу манбаларнинг жаҳон маданияти ва бадий тафаккури тараққиётидаги ўрни ҳаммага аёндыр. Ўзбек мумтоз адабиётида нубувват маърифатининг бадий талқини Қуръони карим асосида шаклланган. Зикр этилган рақамдаги нубувват гулшанидан йигирма бештаси Қуръонда келтирилган. Айнан шу сиймолар тасвири ўзбек адабиёти бадий оламида сермахсул ўрин тутди. Манбаларга кўра, ушбу пайғамбарларнинг асосини расуллар ташкил этади. Улардан йигирматасининг тарихи исломиятгача бўлган даврдан, Таврот ва Инжилдан бошланган , бештаси эса Қуръонда зикр этилган. Албатта, нубувват талқинида ҳам тавҳиду воҳид таълимотига асосланилган. Бу сиймолар бадий талқини миллий адабиётимиз умуминсонийлигининг яққол далилидир. Алишер Навоийнинг “Наводир ун-нихоя” девонига киритилган наът ғазалларидан бирида шундай сатрлар бор:

Бўлмағай эрди муяссар “Хамса”, яъни панж ганж

Қилмаса эрди мадад ҳолимға беш олий або.

Байтда ишлатилган “беш олий або” ибораси нодир “Хамса”нинг умумбашарийлигини кўрсатади. Қуръонда зикр этилган пайғамбарлардан бештаси “улул азм”, яъни азму матонат соҳиблари ҳисобланишади. Улар Нух , Иброҳим , Мусо , Ийсо ва Муҳаммад алайҳиссаломлардир. “Олий або” тушунчаси “улул азм” иборасининг бадий ифодасидир. Демак, байтда “Хамса” беш

дурдона дostonнинг вужудга келиши беш улуг пайгамбарлар рухий мадади туфайли эканлиги қайд этилган.

Нубувват муайян силсила сифатида ҳам, алоҳида тарзда ҳам кенг талқин этилган. Ўзбек адабиётида “нубувват хайли”, “нубувват гулшани”, “нубувват баҳри”, “нубувват тожи”, “ботин аль-нубувват”, “сурат аль-нубувват”, “хотам анъ-нубувват”, “меърож анъ-нубувват” каби қатор тушунчалар мавжуд. Улар бадий талқини ниҳоятда жозибали ва чуқур маънога эгадир. Мумтоз бадий тафаккурнинг моҳиятини англатишга йўғрилгандир. Манбаларга кўра, нубувват - тавҳиддан кейинги ва валоятдан олдинги мақом саналади. Шарқ адабиётида Расулуллоҳ нубувват тимсоли сифатида талқин этилади. Бадий адабиётда комил инсон пайгамбарлар тимсолида ифодаланар экан, “ал-акмал ал-мукаммал” Муҳаммад алайҳиссалом тимсолидир. Мумтоз шеъриятдаги “хусн шоҳи” образли бирикмаси маъжозий маънода шу мукаммал комилликнинг бадий талқинидир. Нубувват билан қўлланилган луғавий бирликларда ҳам Расулуллоҳ сийратига ишора этилган. Шарқона ботиний қарашларга биноан, нубувват нури Муҳаммадиядан ибтидоланиб, сурати Муҳаммад билан хотималанган. Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” девонида келтирилган ушбу байтда айни масала назарда тутилган:

Эй, нубувват хайлига хотам баний Одам аро,
Ғар алар хотам, сен ул отким, эрур хотам аро.

Адабиётшунос Иброҳим Ҳаққуловнинг фикрича, Муҳаммад алайҳиссаломнинг тарихий шахсияти эмас, балки ҳақиқати Муҳаммадия комил инсон тимсолидир. Нубувватнинг Одамдан Муҳаммад Мустафогача давом этган силсиласи башарий тарих ҳисобланган. Набийлик баҳри талқинларга кўра, сон жихатдан йирик рақамга эга бўлса ҳам, бадий талқин нуктаи назаридан аниқ чегарага эга. Нубувват баҳри - бу исломият маърифатидир. Таврот ёки Инжил асосида шаклланган набийлар шахсияти ва шу йўриқдаги бадий сиймолар талқини эса бундан мустасно. Томас Манн “Юсуф ва унинг биродарлари”, Бернон Томас “Исо қиссаси”, З. Фрейд “Мусо ва яккахудолик”, М. Булгаков “Уста ва Маргарита”, Ч. Айтматов “Қиёмат” каби асарлардаги бадий тасвир нубувват талқинидан фарқли моҳият касб этади. Қуръон бир томондан нубувват маърифати ҳам саналади. Унда алоҳида “Анбиё”

сурасидан ташқари “Худ”, “Юсуф”, “Юнус”, “Иброҳим”, “Муҳаммад”, “Нух” каби суралар ҳам мавжуд. Шунингдек, “Аъроф”, “Ал-Исро”, “Намл”, “Сабаъ”, “Зухруф”, “Ва-н-нажм”, “Ол-и-Имрон” ва бошқа суралар ҳамда пайғамбар сиймолар зикр этилган кўплаб ояти карималар бор. Шундан-да, исломият маданияти нубувват маърифатини вужудга келтирган. Унинг улуғворлиги мумтоз ижодкорларнинг шуурини ўзига ром этган ҳамда умуминсоний туйғуларга йўғрилган бадий асарларининг пайдо бўлишига замин яратган. Нубувват шахслар тарихи сифатида ўз якунига эга бўлса-да, маърифат сифатида абадийликка дахлдордир. Унинг маънавий олами кейинчалик ҳам валоят мақомининг вужудга келиши ва ривожда ибрат бўлиб, инсоният ахлоқининг комиллашувидаги масъуллиги давом этади. Валоят тасаввуф маслагидир. Унинг ўзак масалалари нубувват маърифатидан озиқ олади. Жумладан, Муҳаммад алайҳиссаломнинг сўфийлик мақоматлари ҳақидаги: “Шариат- бу менинг сўзларим, тариқат- ҳаракатим, ҳақиқат- ҳолим”- деган шариф ҳадисларидан ҳам англаш мумкин. Тасаввуфнинг олам ҳақидаги кайҳоний таълимоти ҳам набийлар билан боғланади. Қудсий ҳадисга кўра, Довуд алайҳиссалом Аллоҳга: “Эй, Аллоҳим, олами нима учун яратдинг?” дейди. Аллоҳ: “Мен яширин хазина эдим. Ўзимни намоён қилмоқ истадим ва шунинг учун оламини яратдим” деб жавоб беради. Сўфийликдаги ориф ва маърифат (Муҳаммад алайҳиссалом), зуҳд ва зоҳидлик (Ийсо алайҳиссалом), обид ва ибодат (Идрис алайҳиссалом), сабр ва матонат (Аюб алайҳиссалом), шукр ва шокирлик (Иброҳим алайҳиссалом), ризо ва розилик (Мусо алайҳиссалом) ва бошқа ҳол мақомлари набийлар тимсолида зоҳир этилади. Нубувват маърифати бадий адабиётда рамзий-мажозий тасвирларининг, умуминсоний фикр ва туйғулар талқинининг тобора кенгайишига имкон яратади. Бадий адабиётда набийлик ҳақиқатлари ифодасининг маҳсули ўлароқ рамзий поэтика вужудга келди. Бадий адабиёт, биринчидан, набийлик фалсафасини яхлит силсила, ягона цикл тарзида тасвир этса, иккинчисидан, алоҳида бадий тимсол-образлар сифатида акс эттиради. Ўзбек адабиётида набийликнинг халқа тарзида тасвирлаган асарлар гуруҳига: “қиссас-ул анбиё”лар, меърожномалар, ҳамду наът ғазаллар, бадий дostonларнинг айрим боблари, тарихий-ёднома йўналишидаги асарлар кириш қисмлари, баъзи шеърий жанрлардаги асарларни киритиш мумкин. Алоҳида

бадий тимсол руҳидаги асарлар сирасига мумтоз лириканинг деярли барча жанридаги асарлар, маърифий ривоят ва ҳикоятлар, қиссачилик намуналари, жаҳон насридаги муайян асарларни қайд этиш мумкин. Набийлик ҳар иккала талқинда бадий-эстетик тафаккурнинг жозибадорлигини намоён этишга хизмат этади. Шу қатори ўтмиш билан бугунни, тарих билан замонни боғлайди. Инсон ҳаётига маъно, туйғуларига поклик, қалбига орасталик, руҳиятига хотиржамлик бағшида этади. Муҳаммад Расулуллоҳ набийлик руҳи ва маърифатининг тимсоли ҳамдир. Шу ўринда бир мулоҳазани айтиб ўтишимиз ўринли бўлади. Адабиётларда етти қат осмон ва замин тасвирига алоҳида ўрин ажратилган. Рабғузий талқинича, самовот қатлари поклик рамзи бўлиб, унда эзгулик фаришталари сарбозлик қилади. Замин қатларида эса манфурлик илдиз отган ва унда ёвузлик руҳлари ҳукмрон. Инсон эса шу икки қутбнинг марказини ташкил этади. Унда руҳ жозибаси устунлиги самовий покликни, нафс қутқусига тобелик эса заминий манфурликни келтириб чиқаради. Алишер Навоийнинг “Гар фано расмин қилмоқ...” деб бошланувчи ғазали бевосита мана шу масалага бағишланган(4.58). Унда ошиқнинг фано мақомидаги ҳолати баён этилган бўлиб, бадий фикр руҳ ва нафсни англашга қаратилган. Байтдаги мисралар ўзаро зиддиятли тасвирга асосланган. Руҳ Ҳақдан берилган нур, раҳмоний сифат. Нафс зулмат, шайтоний хирс. Руҳ Калимуллоҳ, нафс эса Фиръавн йўли. Руҳ Ҳабибуллоҳ маърифати, нафс Бужаҳл(Абуҷаҳл-Муҳаммадга қарши шахс) жаҳолати. Лирик қаҳрамон Ҳақдан руҳоний сифатларга эришиб, нафсоний иллатлардан фориғ бўлишда сабр, чидам ва матонат истовчи комиллик йўлидаги толиб. Меърожномаларда набийлар мақоми самовий поклик рамзи сифатида талқин этилади. “Қиссаи меърож ан-набий саллаллоҳу алайҳи ва саллам”да Расули Акрам биринчи осмонда Одам алайҳиссалом, иккинчисида Исо ва Яҳё, учунчисида Юсуф, тўртинчисида Идрис, бешинчисида Ҳорун, олтинчисида Мусо, еттинчи қаватда Иброҳим алайҳиссалом билан мулоқоти баён этилади(4.147). Набийларнинг алоҳида бадий образ-тимсол сифатидаги тасвири ҳам ниҳоятда жозибали поэтик манзараларни юзага келтирган. Набий-пайғамбарларнинг башарий тарихи ҳам бениҳоя дилдор ва жозибадор бадий сюжет ҳисобланади. Бинобарин, ҳазрати Одам Ато, Нух, Иброҳим, Юнус, Юсуф, Сулаймон, Аюб, Мусо, Ийсо, Муҳаммад алайҳиссаломларнинг

қизиқарли тарихи асосидаги воқеликлар тайёр сюжети санъатнинг барча соҳаларини ўзига жалб этган. Бадиий адабиётда ҳам ёрқин асарларнинг вужудга келишида пойдевор бўлган. Биргина жаҳон адабиётидаги “Юсуфнома”лар анъанасининг ўзиёқ масаланинг ниҳоятда кўламдор эканлигини исбот этади. Унда кўйилган масалалар қамрови жуда кенг бўлиб, сўз санъати намунаси сифатида энг оптимистик асар вазифасини ўтаб келмоқда. Пайғамбарлар тарихи тўғрисидаги сюжетларнинг аксарияти кейинчалик модефикациялашиб улкан бадиий асарларнинг юзага келишига замин тайёрлаган. Мисол тариқасида Юнус пайғамбар тарихи (Юнус балиқ ичида узок яшаганлиги) сюжетининг модефикацияси сифатида “Робензон Крузо”сингари нодир асарнинг вужудга келганлигини айтишимиз мумкин. Чунончи ҳазрати Ийсо, Мусо, Нух ва бошқа пайғамбарлар ҳақидаги бадиий қиссалар ҳам дунё адабиётининг классик намуналари қаторига киради. Дунё адабий жараёнида у ёки бу маънода набийлик таъсиридан холи бадиий асарни учратиш амри маҳолдир. Бундан ташқари набийлик тарихий сюжети асосида дунёвий ва ухровий масалаларни ўзаро мутаносибликда талқин этиш тажрибалари ҳам бадиий ижод жараёнида ўзининг салмоқли самараларини бермоқда. Бунга М. Булгаков “Уста ва Маргарита”, Ч. Айтматов “Қиёмат”, Улуғбек Ҳамдам “Исён ва Итоат” каби асарларни мисол келтириш мумкин. Набийликнинг замонамизга энг яқин тарихи ҳам ҳазрати Муҳаммад Мустафо тарихидир. Расулуллоҳ ҳадисларидан бирида ўзига энг яқини Ийсо алайҳиссалом эканлигини, улар орасида бошқа пайғамбар ўтмаганлигини эслатади. Манбаларда олдинги набийуллоҳларнинг узок умр кечирганлиги ва ҳар бир пайғамбар орасида ҳам узок тарихий вақт мавжудлиги қайд этилади. Бу эса нубувват тарихи ва маърифатининг кўп асрлар давомида қиёмига етганлигини кўрсатади. Бу адоқсиз йил ва асрлар турли талқинларда турличадир. “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да Одам замонидан Нухгача икки минг беш юз йил, Нух замонидан Иброҳим Халилуллоҳгача бир минг беш юз йил, Иброҳим аҳлидан Мусогача тўрт юз олтмиш йил, Мусодан Ийсо алайҳиссаломгача бир минг тўққиз юз ўттиз йил, Ийсодан Муҳаммад Расулуллоҳгача тўрт юз саксон йиллик вақт масофаси борлиги таъкидланади. Одам Ато минг йил, Нух бир ярим минг, Довуд юз йигирма йил ва ҳокозо умргузаронлик қилганлиги айтилади. Набийлик тарихида барҳаёт пайғамбарлар ҳам эътироф этилади. Чунончи “Қисаси

Рабғузий”да: “Тўрт пайғамбар тирик турур. Иккиси кўкда – Исо ва Идрис. Иккиси ерда – Хизр ва Илёс”- дейилган(5.17). Набийлар умри бадий тасвирларида Нуҳ узоқ умр тимсоли сифатида кўрсатилиб, мажозий маънодаги ишқ ва ҳажрнинг бардавомлиги ва лекин бебақолиги таъкид этилади.

Нуҳ умрию Сулаймон мулкига йўқтур бақо,
Ич, Навоий, бодаким, олам ғами беҳудадур.

Нубувват комил ахлоқ ва инсоний фазилатлар маърифати ҳамдир. Набийлик эътимотига кўра, пайғамбарлар ахлоқий покиза, садоқатли, тўғри сўз, илоҳий хабарларни етказишга қодир, ақлу фаросатда беназир сифатлари учун танланган ва шуларга маъсулдирлар. Адабиётнинг руҳият камоли ва эстетик жозибага йўғрилганлиги айниқса нубувват гулшани мўъжизалари бадий талқинида гулчамбар очади. Мўъжиза, эъжоз сўзларининг замирида ожиз ўзаги ётади. Мўъжиза кўрсатиш ожиз қолдириш демакдир. Манбаларда пайғамбарлар Аллоҳнинг иродаси билан мўъжизалар содир этганлар. Мусо алайҳиссаломнинг сеҳри ёки Ийсонинг жон бағишловчилиқ мўъжизалари таърифи ҳамда талқини бадий тасвирларни ҳам соҳир ва жонбахш мўъжизаларга айлантириб юборган. Сўз санъати нафосатининг беҳад жозибаторлигини намоён этган. Довуднинг нағмадаги хушоҳанглиқ мўъжизаси талқини бадий тасвирларга наво бағишлаган. Юсуфнинг мўъжизавий гўзаллиги мумтоз тасвир ва талқинлар соҳибжамоллигини таъминлаган. Набийлар мўъжизалари ёки сифатларининг мумтоз шеърятдаги тасвирлари адабиёт илмида бадий санъат-талмеҳ деб қаралса-да, мисра, байт ёки яхлит шеърда келтирилган майян тимсол-образнинг бадийиети шу асарнинг бутун поэтик харитаси билан боғланиб кетади. Бунга набий алайҳиссаломларнинг ўзбек мумтоз шеърятида сермахсул тасвирланган образ-тимсоллари яққол мисол бўлади.

Адабиётлар:

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Ўзбекистон, 2005.
2. Каримов И. А. Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
3. Қуръони Карим (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Марсур). – Т.: Чўлпон, 1992.
4. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
5. Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. – Т.: “Ёзувчи”, 1990.
6. Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. – Т.: Самарқанд: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. бўлими, 1990.

СЎЗ МАСЪУЛИЯТИ ВА ИЖОДКОР УСЛУБИ

Ф.ф. д. Шоира Дониярова.

Маълумки, ҳар бир халқнинг, ҳар бир миллатнинг маданияти ва миллий адабий тили мавжуд. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 4-моддасида таъкидланишича, «Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир». Шу боис айтиш мумкинки, тилнинг ривожланиши ва шаклланишида ҳам ижтимоий тараққиётнинг роли каттадир. Айниқса, бадиий адабиёт орқали қаҳрамон ҳаётини тасвирлаш, ўй-кечинмалари, орзу-интилишларини қаламга олишда миллий тилнинг аҳамияти беқиёсдир. Қолаверса, воқеликнинг бадиий сўз ёрдами орқали образли акс эттирилишида ёзувчи халқ тилининг битмас-туганмас имкониятларидан унумли фойдаланади. Ёзувчилар бадиий тилнинг барча поэтик услубларини меъёрга қўллаб, муаллиф нутқи ва персонаж тилини акс эттиришда халқ тилига хос фразеологик бирикмалар, ўткир маъноли, фош қилувчи ибора, қочирим, киноя, кесатик ва муболағага бой бирикмалардан кенг фойдаланадилар. Улар, айниқса, шевага хос сўзларни меъёр билан қўллашади. Фикримизнинг исботи учун истеъдодли адиблар Ў.Ҳошимов ҳамда Ш.Холмирзаев ижодига назар ташлаймиз.

Ў.Ҳошимов Саодат Умрзокова билан бўлган суҳбатида шундай дейди: “”Ижод аҳли, айниқса, қаламқаш учун сўз шунчаки фикрни ифодалаш воситаси эмас. У, биринчи галда, ижодкорнинг энг муҳим қуролидир. Дейлик, ўртача романда тахминан мингта сўз ишлатилади. Табиийки, бир сўз роман давомида бир неча марта такрорланиши мумкин. Агар романни катта бир бино деб тасаввур қилсак, сўз ўша иморатнинг ғиштидир. Чинаккам ёзувчи ҳар бир “ғишт”ни шу қадар тартиб билан, зичлаб териб чиқадики, бирон “ғишт”ни кўчириб олиб, ўрнини алмаштириш ёки бошқа “ғишт” қўйишга ҳожат қолмайди. У қаламқаш истеъдодини белгилайдиган жуда мураккаб жараёндир”{1} .

Ёзувчининг ушбу сўзларидан ҳам унинг миллий тилга бўлган муносабати, сўздан фойдаланиш масъулиятини ҳис этиши яққол кўриниб турибди. Демак, ёзувчининг халқ тилидан ўз асарларида юксак поэтик маҳорат билан фойдаланиши, унинг сўз бойлигидан ўзига хос услубда, меъёрни бузмаган ҳолда ижодий ўзлаштириши, сўз қўллаш масъулиятининг муваффақиятли чиқишини таъминлайдиган асосий эстетик омиллардан биридир.

Бадий асар тили ҳақида Ш.Холмирзаев биз билан бўлган суҳбатида шундай деган эди. «Биз битта адабий тилни қабул қилганмиз, ҳақиқий адабий тил бу Андижон тили, Чўлпоннинг тили. Мен ўзим ёзганимда ҳамма вақт автор тилида, соф Андижонча ёзишга ҳаракат қиламан. Аммо қаҳрамонларим ўз-ўзича, лекин адабий тилга ҳар нарсани тикиштиришни ёқтирмаганимдек, бадий асар тилини ҳам бузишни хоҳламайман» {2}.

Бизнинг кузатишларимиз шуни кўрсатадики, ҳар икки ёзувчи ҳам ўз асарларида адабий ва халқ тилидан ўзига хос тарзда фойдаланадилар. Ў.Ҳошимов Тошкент шевасини, Ш.Холмирзаев эса Сурхон шевасини адабий тил хазинасига бадий ижод орқали олиб киради.

Ш.Холмирзаев асарларида “диқитиб” - (ишора қилиш) деса, Ў.Ҳошимов “ҳалигидақа” тарзида қўллайди. Шунингдек “ока”- (ака), “ҳазил бўл” - (эхтиёт бўл), “келадила, келавоттила”- (келадилар, келаяптилар), “шуттайди”-(шу ерда эди), “лачапўшроқ”-(лапашангроқ) каби Тошкент шеваси адиб асарларида яққол кўзга ташланади.

Ш.Холмирзаев эса Сурхон шевасида ишлатиладиган “исипак” - (ипак), “жув қилди”-(киноя қилди), “диқитиб”-(ишора қилиб), “ҳўв”-(ўша), “зомонит қилмоқ”-(сўймоқ), “чоҳ бўл”- (тайёрланиб тургин) “жугурсангчи” (югурсангчи), “чеча” (янга-келинойи), “жут” (ют) каби Сурхон шевасига хос сўзлар кўплаб учрайди.

Бундан ташқари, ижодкорлар асарларида фразеологизмлар бадий асар тилининг лексик жиҳатдан бой бўлишига кенг имконият яратади.

Ҳар бир халқнинг ўз тилига хос барқарор сўз бирикмалари, фразеологизмлар мавжудки, бу Ў.Ҳошимов асарларида унумли ишлатилган.

“Шавкат Қудратовичнинг ранги учиб кетди”-.(кўрқиб кетишга ишора).

“Ниятингиз яхши-ку, холва деган билан оғиз чучимаиди-да ўртоқ Ҳўжайип”-(ҳеч бир иш осон ҳал бўлмаслигига ишора).

“Кеча келди югуриб, бугун олар суғуриб”-(янги ишга келган одамнинг талабчанлигига ишора).

“Туппа-тузик мол эканмизу, билмай юрганимизни қара”-(ҳақорат эшитган кишининг кесатиғи).

“Олма-ўрик бўлармидик энди”-(Ёшининг кексалигига ишора).

“Жон борми ўзи”-(Ўзга кишининг кучсизлигини киноя билан билдириш).

Бу каби фразеологик бирикмалар Ш.Холмирзаев асарларида ҳам кенг учрайди. “Отнинг ўлими-итнинг байрами”-(Бировнинг омадсизлигидан хурсанд бўлиш), “ўлжа бўтам”-(эркалаш), “манқара”-(эхтиёт бўл), “кўзим қиймади”-(қизғаниш), “кўзи учди”-(шубҳаланди), “анграйиб оғзига пашша киритди”-(имконини бой берди), “катта оғиз”-(гапга уддабурон, манмансираган) каби. Бу мисоллардан ҳам кўриниб турибдики, ҳар икки ижодкор сўздан ўзига хос маҳорат билан фойдалана олишади.

Сўздан фойдаланиш тўғрисида Алишер Навоий “Назм ул жавохир” асарига ёзган сўз бошисида бадий тасвирда сўзнинг тутган ўрни ҳақида уч маъно тўғрисида ёзади. Улар: “Аъло сўз” ваҳийлар, расуллар ва авлиёларнинг сўzlари, “Авсат сўз”-“жамоати балоғатшиор”, яъни донишманд ва ижодкорлар сўзи; “Адно сўз” - авом, яъни халқ сўзлайдиган сўздир {3}.

Демак, Алишер Навоийнинг фикрича, сўз санъатида уч хил даража мавжуд: олий (“аъло”), ўрта (“авсат”) ва қуйи (“адно”). Демак, бизнинг назаримизда, ижодкор сўзи ана шу таснифнинг ўрта поғонасига мансубдир.

Юқоридаги фикрлардан маълум бўладигани, ёзувчи сўз санъати воситасида тарбия билан шуғулланади, ҳар икки ижодкор ҳам бадий тасвирнинг юксак намуналарини яратишда халқ тилининг лисоний имкониятлари, лексик-семантик бирликлар, фразеологизмлар, иборалар, қочирим, киноя муболоғига бой бирикмаларни ўта маҳорат билан ишлата оладилар.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Умрзокова С. Сўз энг сеҳрли санъат // Ёшлик. 1997. 3-сон. 4-бет
2. Дониёрова Ш. Ўз-ўзимни кашф этмоқ учун ёзганман // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2000. 16 февраль
2. Қаранг: Навоий А. Муқаддима // Ўзбек тили ва адабиёти. 1991. 1-сон.

SAID AHMADNING “UFQ” ROMAN-TRILOGIYASI TAHLILIGA BAG‘ISHLANGAN BAHS-MUNOZARA DARSII

F.f.n.Yu.Karimova.

“Yaxshi o‘qituvchi bo‘lish uchun nimani o‘qitsang – o‘shanga, kimni o‘qitsang – o‘shalarga mehr qo‘ymog‘ing zarur”, - deyдилar mutafakkirlarimiz.

Haqiqatdan ham o'z kasbiga, o'z faniga yuragida katta mehri, muhabbati bo'lgan har bir pedagog bugungi kunda xalq ta'limi tizimida olib borilayotgan islohotlar mohiyatini, yurtimizda amalga oshirilayotgan ma'naviy-ma'rifiy yangilanish jarayonining ko'lamini, davlat va hukumat tomonidan xalq tizimiga qo'yilayotgan ustuvor vazifalarning mas'uliyatini teran his etgani holda mehnat qilmog'i lozim.

Adabiyot ta'limida samarali pedagogik texnologiyalaridan maqsadli foydalanish o'zining ijobiy natijalarini albatta ko'rsatadi.

Oliy o'quv yurtlarining filologiya fakulteti talabalariga mutaxassislik fanlarini o'tishda yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash fan asoslarini mukammal, chuqur o'rganish uchun zamin yaratadi, ularni mustaqil mushohadaga chorlaydi, nutqini sayqallashtiradi, dunyoqarashini kengaytiradi, eng asosiysi – izlanuvchanlikka o'rgatadi.

Shu ma'noda biz III bosqichda o'zbek adabiyoti tarixi (XX asr) fanidan Said Ahmadning "Ufq" roman-trilogiyasining tahliliga bag'ishlangan amaliy mashg'ulotni tashkil qilish tajribasi bilan o'rtoqlashmoqchimiz.

O'quv mashg'ulotining maqsadi:

a) **ta'limiy maqsad:** Said Ahmadning "Ufq" roman-trilogiyasini o'zbek prozasida tutgan o'rni, romanning g'oyaviy-badiiy qimmati, obrazlar tizimi, trilogiyaning turfa xarakterdagi qahramonlarini yaratishda yozuvchi mahoratini o'rganish.

b) **tarbiyaviy maqsad:** "Qirq besh kun"da tasvirlangan Katta Farg'ona kanali qurilishi voqealari, "Hijron kunlarida" tasvirlangan Ikkinchi jahon urushining suronli damlarida o'zbek askarlari va front ortidagi o'zbek mehnatkashlarining fidoyiligi, "Ufq bo'sag'asida" tasvirlangan urushdan keyingi xalq xo'jaligini tiklash, qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirishda xalqimiz ko'rsatgan buyuk jasoratlardan roman mutolaasi davomida xabardor bo'lgan talabalar qalbida avlodlar jasoratiga havas, amalga oshirgan mehnat zafarlariga vorisiylik, Vatanni sevish, insonlarni ardoqlash tuyg'ularini tarbiyalash.

v) **rivojlantiruvchi maqsad:** talabalarda badiiy asar o'qishga cheksiz ehtiyoj hissini uyg'otish, badiiy asarni tahlil va talqin qilish ko'nikmasini shakllantirish, talabalarning estetik didini, badiiy zavqini uyg'otish, mustaqil mulohazalarini erkin ayta bilishga o'rgatish, adabiy tilda nutqini ravon yetkaza olish malakasini oshirish.

Dars jihozi: darslik, Said Ahmad asarlaridan kichik ko'rgazma, slaydlar, albomlar, tarqatma materiallar, ma'lum bir maqsadlarni izohlash uchun tayyorlangan plakatlar.

Dars turi: bahs-munozara, suhbat.

Darsning borishi:

I. O'qituvchi talabalar bilan salomlashgach, navbatchi yordamida guruh davomatini aniqlaydi. Lozim topilsa, o'qituvchi talabalarni kunning muhim voqealari bilan qisqacha tanishtirib o'tadi. Darsning tashkiliy qismida talabalarning kiyinish madaniyati va davomat masalasiga ham o'qituvchi e'tibor berishi, e'tirozlari bo'lsa, albatta, aytishi kerak.

II. Seminar mashg'ulotining mavzusi e'lon qilinadi. Monitoringda mavzu, reja, tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati ko'rsatiladi.

Mavzu: Said Ahmadning "Ufq" romani tahlili.

Reja:

1. Trilogiyada sujet va kompozitsiyaning o'ziga xosligi, obrazlar tizimi.
2. Asardagi hayot haqiqati va badiiy haqiqat, asarda xalq hayoti burilish nuqtalarining badiiy talqini.
3. Asarda Ikromjon – Tursunboy – Jannat xola taqdirida urush fojealarining aks etishi.
4. Qochoq obrazini yaratishda yozuvchi mahorati.
5. "Ufq"dan adabiyot domavoyi(A.Qahhor)ga o'tgan qahramonlar (Azizxon, Tursunboy, Ikromjon, Inoyat oqsoqol).
6. Xulosa: Said Ahmadning "Ufq" trilogiyasining o'zbek romanchiligi rivojidadagi o'rni.

O'qish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati

1. N.Karimov va boshqalar. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. T., O'qituvchi, 1994.
2. U.Normatov. Talant tarbiyasi. Yosh gvardiya, T., 1980.
3. U.O'ljaboyev. Zamon talabi va ijodkor mas'uliyati. T., O'zbekiston, 2012.
4. Said Ahmad. Ufq: trilogiya. T., G'.G'ulom nomidagi NMIU. 2013.
5. Said Ahmad. Yo'qotganlarim va topganlarim. T., Sharq, 1989.
6. Said Ahmad. Kiprikda qolgan tong. T., Sharq, 2008.
7. Said Ahmad. Tanlangan asarlar. Hikoyalar. T., Sharq, 2010.
8. Ch.Aytmatov. Qissalar. Yuzma-yuz. T., Sharq, 2006.
9. V.Rasputin. Omon bo'lsang, unutma. T., Adabiyot va san'at n. 1984.
10. S.Ayniy. Sudxo'ring o'limi. T., Adabiyot va san'at n. 1978.

III. To'g'ridan-to'g'ri asar tahliliga o'tilishdan oldin o'qituvchi auditoriyaga roman-trilogiyaning tabiatini ochib beruvchi savollar bilan murojaat qiladi. O'qituvchi-talabaning o'zaro muloqoti, savol-javoblari

asnosida, aynan tahlilga tortilayotgan “Ufq” romani misolida roman-trilogiyaning o‘ziga xos tomonlari sanaladi. Aslida, o‘qituvchi buni ma’lumot sifatida talabalarga aytib o‘tsa ham bo‘ladi, lekin talabaning o‘zini mustaqil fikrlashga, mulohaza qilishga, solishtirishga, xulosalashga o‘rgatish ta’lim sifatining garovi ekanligini yaxshi bilamiz. Shu maqsadda talabalarga quyidagi savollar bilan murojaat qilish mumkin:

1. Trilogiya so‘zining lug‘aviy ma‘nosi nima?
2. “Ufq” roman-trilogiyasi siz oldin o‘qigan “O‘tkan kunlar”, “Kecha va kunduz” romanlaridan sujet va kompozitsion qurilishida nimasi bilan farq qiladi?
3. Nisbiy mustaqillikka ega bo‘lgan bu uchta asarni qaysi jihatlar bir-biri bilan bog‘lab turibdi?

Javoblardan so‘ng auditoriyadagi talabalar guruhlariga bo‘linib, roman tahliliga kirishadilar:

“Realistlar” guruhi a‘zolari “Ufq” romanining ijodiy taqdiri haqida Said Ahmadning adabiyotshunos olimlar bilan qilgan suhbatlari, roman yaratilishi bilan bog‘liq xotiralariga suyanib gapiradilar. Asar voqealariga asos bo‘lgan hayotiy lavhalar, qahramonlarning prototiplari, asarga olib kirilgan real-tarixiy shaxslar obrazlariga to‘xtaladilar. Roman-trilogiyada o‘zbek xalqi hayotidagi uch muhim davr voqealarini: Katta Farg‘ona kanali, ikkinchi jahon urushi, qo‘riq-bo‘z yerlarni o‘zlashtirish, urushdan keyin vayron bo‘lgan xalq xo‘jaligini tiklash jarayonlarini qanday badiiy talqin qilingani, yozuvchi hayot haqiqati va badiiy to‘qima me‘yorini qanday saqlay olgani haqida fikr yuritadilar.

“Xaraktershunoslar” S.Ahmad badiiy konsepsiyasini yuzaga chiqarishda, davr voqealarini badiiy tadqiq etishda katta nagruzka tashigan Azizxon, Ikromjon, Tursunboy, Nizomjon, Jannat xola, A‘zamjon kabi obrazlar talqini va tadrijiga e‘tibor qaratadilar. Masalan, Azizxon dinamik obraz sifatida kitobxon ko‘z o‘ngida shunday yuksaladi: Vujudidagi asov, o‘jar kuchni jilovlolmay, qaynab turgan Azizxonni Lutfiniso muhabbati katta yo‘lga olib chiqdi. Bu yo‘l polvon yigitchani Katta Farg‘ona kanali qurilishiga olib keldi. Ulkan, foydali mehnat qadrini tushungan Azizxonda ezgu maqsad, xalqi, yurti uchun fidoyilik tuyg‘usini uyg‘otdi. Kutilmaganda Lutfixondan ajralib qolishi, o‘lim, ayriliq unda atrofdagi odamlarga darddoshlik, hilmlilik, andisha hislarini tarbiyaladi, yosh bo‘lishiga qaramay, hayotning achchiq-chuchuklarini tortishga ulgurgan Azizxon ikkinchi jahon urushi jangohlarida qahramon bo‘ldi.

Said Ahmad xarakterlarining yorqin chiqishida mahorat bilan qo'llanilgan ruhiy tahlilga ham xaraktershunoslar e'tibor qaratishlari lozim. Bu jarayonda yozuvchi ichki monologlar, muallif nutqi, peyzaj, detal, o'rni bilan falsafiy mushohadalarga murojaat etganki, yuqorida sanalganlarning barchasi qahramon ruhiyatini ochishga xizmat qilgan (Qochqoq o'g'li Tursunboyning devordagi qo'l izlarini (detal) chopib tashlagan Ikromjon yoki bahor kelib uyg'onayotgan tabiat tasviri va qochqoq Tursunboy ko'ngil holatini kontrast usulda ko'rsatishi". Talabalar ana shu tarzda S.Ahmadning xarakter yaratish mahoratini ochib berishlari lozim bo'ladi.

“Lingvistlar” guruhi a'zolari yozuvchi asar voqealarini so'z yordamida obrazli aks ettirishda milliy tilimizning boyligidan, bitmas-tuganmas imkoniyatlaridan nechog'lik foydalana olgani haqida fikr yuritadilar. Asarning badiiy to'qimasidan joy olgan maqollar, maxsus ifodalar, qochirmalar, iboralar, so'z o'yinlari “Ufq” romanining tilini jonli, obrazli chiqishiga sabab bo'lganini asardan misollar keltirish bilan asoslaydilar. Masalan, Azizxon xarakterini ochishda yozuvchi shunday obrazli ifodadan foydalanadi: Azizxon toshqin suvga o'xshaydi. Uni jilovlasa xohlagan tomonga, dalalarga, chorboqlarga boshlab borsa bo'ladi. Agar jilov solmasa u qirg'oqlarni buzib, ekinlarni payxon qiladi.

“Rejissorlar” guruhi a'zolari asardan o'zlariga ma'qul kelgan biror parchani 10-12 minutlik sahna ko'rinishi sifatida namoyish qilib beradilar. Sahna ko'rinishiga urushdan qochib to'qayzorda yashirinib yurgan Tursunboy bilan ikki o't orasida qolgan, aybsiz aybdor sho'rlik ona - Jannat xolaning suhbatini tanlansa va ijro etilsa, talabalar urush fojealarini teranroq his etadilar. Qochqoq Tursunboyning ruhiy-ma'naviy dunyosi ko'z oldilarida yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi.

“Komparativistlar” guruhi a'zolari ilgari talabalarga o'qishga tavsiya qilingan qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatovning “Yuzma-yuz” qissasidagi qochqoq Ismoil, rus yozuvchisi V.Rasputinning “Omon bo'lsang, unutma” qissasidagi qochqoq Andrey hamda “Ufq”dagi Tursunboy obrazlarini qiyoslab tahlil etadilar.

Qochqoq obrazini yaratishda har uchala yozuvchining o'ziga xos uslubi, o'zining individual yondashuvi talabalar tomonidan qayd etiladi.

Qochib, el ko'zidan yashirinib yurishganidagi ota-onalarining yoki sevgan qizlari, umr yo'ldoshlarining ularga munosabatlari qiyoslanadi. Tursunboy-Zebi, Ismoil-Saida, Andrey-Nastena. Ana shu qiyoslarda ham har bir qochqoqning ma'naviy dunyosi yanada ochiladi.

Har uchala qochqoqning ma'naviy-ruhiy olamidagi mushtarak va farqli jihatlar qiyoslanadi. Qochqoq sifatida o'zlarini tutishlari, suratlari va siyratlari, atrof-olamga va o'z-o'zlariga bergan baholari solishtiriladi va xulosalar yasaladi.

Xuddi shuningdek, asardagi yana bir muvaffaqiyatli chiqqan Inoyat oqsoqol obrazi ham o'quvchi esida qoladigan darajada pishiq obraz. Bu tipdagi nusxalar xalq boshiga tushgan ofatdan ham o'z sandiqlarini to'ldirib qolishga harakat qiladigan zag'izg'on mijoz tashmachi odamlardir. Inoyat oqsoqolning alohida xususiyatlari uni S.Ayniyning Qori Ishkambasi bilan qiyoslanganda yanada yorqinroq ko'rinadiki, bu vazifani ham komprativistlar bajarishlari lozim bo'ladi.

Asar tahlilining xulosa qismida barcha guruh a'zolari o'z fikrlarini bildirishlari va quyidagi to'xtamlarga kelishlari mumkin:

1. Trilogiyada xalqimiz hayotining eng muhim burilish nuqtalari badiiy tadqiq etilgan. Mutolaa davomida o'quvchi xalqimizning buyuk irodasiga, matonatiga, yaratuvchilik kuchiga qoyil qoladi. "Ufq" romani shoirning "Xalq dengizdir, xalq to'liqdir, xalq kuchdir" so'zlarining epik tasvirga ko'chgan badiiy tadqiqi va talqinidir.

2. Albatta, romandagi Inoyat oqsoqol, Risolat, A'zamjon kabi obrazlarning qilmishidan ko'nglingiz xira tortadi, Tursunboyning ayanchli qismati o'quvchi qalbiga toshdek cho'kadi, lekin nima bo'lsa ham ana shu obrazlar taqlid odamlar shu fe'l-atvor bilan insonlar orasida yashayveradilar. Muhimi ana shundaylar bo'lganligi uchun ham biz yaxshi insonlarning, halol, diyonatli, mard odamlarning: Ikromjonlarning, Nizomjonlarning, Xolmatjonlarning, Asroralarning qadriga ko'proq yetishga o'rganamiz.

3. Asarda eng og'ir damlarda doimo xalq bilan birga bo'lgan, odamlarning yaxshi kunlarida ham yomon kunlarida ham ularga yelkadosh, darddosh bo'la olgan raiyatparvar rahbarlar Usmon Yusupov, Yo'ldosh Oxunboboyev, Rayimberdi To'xtaboyevlarning tarixiy siymolari yaratilgan.

4. Trilogiyaning Azizxon, Ikromjon, Tursunboy, Inoyat oqsoqol kabi obrazlari o'zbek adabiyotining domavoyi (A.Qahhor)dan haqli ravishda joy olgan qahramonlar.

5. Trilogiyada yozuvchi qochqoq Tursunboy obrazi orqali nafaqat bunday ojiz, irodasiz insonlarni qoralaydi, balki ayni paytda urushga ham la'nat o'qiydi. Roman orqali biz ikkinchi jahon urushining insoniyat boshiga olib kelgan ofatlaridan xabardor bo'lamiz.

Tursunboylar, Jannat xolalar, Ikromjonlar fojeasi takrorlanmasligi uchun hushyor tortamiz.

6. Asarda aytilgandek: "...hech bir inson oyoq tagiga qarab yashamaydi. Olis ufqlarni mo'ljalga olib yuradi. Uni hamisha ertangi kun, yashash, yosharish, yaratish ishtiyoqi oyoqqa turg'izgan". Bu gap aslida bugunning, bizlarning ham shiorimiz bo'lmog'i kerak.

Said Ahmadning "Ufq" roman-trilogiyasidan biz anglab yetadigan, o'rganadigan axloqiy-ma'naviy-tarbiyaviy jihatlar ana shulardir.

Dars so'ngida o'zlarining izlanuvchanliklari, mustaqil fikrlari, asosli mulohazalari bilan asar tahlilida faol ishtirok etgan guruh va bilimdon talabalar rag'batlantiriladi. Qo'yilgan ballar e'lon qilinadi.

Vazifa: Quyidagi mavzulardan birontasini tanlab talabalarga ilmiy maqola tayyorlash vazifasi topshiriladi:

1. "Ufq" roman-trilogiyasida yozuvchi fantaziyasi va hayot haqiqati ("Qirq besh kun" misolida).

2. "Ufq"da urush fojearining aks etishi ("Hijron kunlarida" misolida).

3. Qochqoq Tursunboy obrazida ma'naviy tuban shaxs psixologiyasining ochilishi.

4. Sadriddin Ayniyning "Sudxo'ning o'limi"dagi Qori Ishkamba va Said Ahmadning "Ufq"idagi Inoyat oqsoqol obrazlarining qiyosiy-tipologik tahlili.

“ҚУТАДҒУ БИЛИГ”НИ ЎҚУВЧИ ЁШЛАРГА ЎҚИТИШ МАСАЛАСИ

П.ф.н.Б.Абдурахмонова (Кўкон ДПИ)

Ў.Алимов магистрант.

Ўқувчи ёшларнинг ахлоқий сифатларини шакллантиришда қадимги туркий адабиётнинг тамал тоши бўлган “Қутадғу билиг” асарини ўқитиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки “Қутадғу билиг” асарида илгари сурилган эзгулик ва ёмонлик, мардлик ва жасорат, оқиллик ва донолик, маънавий бойлик ва руҳий камбағаллик, мангулик ва ўткинчилик сингари тушунчаларнинг бадаий талқини ўқувчиларнинг маънавий етук бўлишларига ижобий таъсир кўрсатиши адабий таълим жараёнида тўла исботланган. Бироқ ўрта мактаб, академик лицей ва касб-хунар коллежларида “Қутадғу билиг” асарини ўқитилиши аҳволи қай ҳолда?

Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Юсуф Хос Ҳожиб ва унинг “Қутадғу билиг” асари умумий ўрта таълимнинг 8-синфида,

академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг биринчи босқичида ўрганилади. Ўқувчилар умумий ўрта таълимдан кейинги таълим босқичида ҳам асар билан танишадилар. Бироқ асарни ўрганиш учун ажратилган соатлар миқдори етарли эмас. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, бошланғич таълим босқичида ўқувчилар катта ахлоқий-маърифий асарни ўрганишдан бебаҳра қолмоқдалар. Негадир бошланғич синфларнинг “Ўқиш китоби”да “Қутадғу билиг” асаридан берилган парчалар киритилмаган.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини эътиборга олиб дарсни ташкил этиши шарт. Чунки асарни бир хил услубда ўқиб ўрганиш машғулоти зерикарли бўлишга олиб келади.

8-синфда асарни ифодали ўқишга, асар матнини таҳлил қилишга, дарсликдаги савол-топшириқлар билан ишлашга ўқувчилар диққати қаратилади. Айниқса, матн таҳлилида луғат билан ишлаш асар маъзига сингдирилган мазмун моҳиятини тез ва осон илғашларига имкон яратади.

8-синф “Адабиёт” дарсни-мажмуасида “Қутадғу билиг” асаридан “Бек фазилатлари” парчаси келтирилган бўлиб, унда изоҳталаб сўзлар кўплаб учрайди. Шунинг учун ҳам ўқитувчи асар матнини таҳлил қилишда асосий эътиборни луғат билан ишлашга қаратади.

Матн устида ишлаш жараёнида таълимнинг инновацион усулларида фойдаланиш дарс самарадорлигини оширади. Жумладан, “Сирли сандиқ”, “Бек сифатлари” квадрати ўйинлари “Қутадғу билиг” достони матнини ўқувчилар томонидан тез ва осон тушунишларига имкон яратади.

Академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида Ю.Х.Ҳожиб асарини ўргатиш ўқувчиларнинг шу соҳада таълимнинг олдинги босқичларида олган билимларига таянган ҳолда ташкил этиш уларни фаолликка ундайди, хотираларини мустаҳкамлайди. Бунда савол-топшириқларнинг мураккаблик даражаси ҳам ўқитувчининг диққат марказида туриши керак.

Асар матнини таҳлил қилишда предметларо алоқага, асарни жанрлар тизимига кўра ўрганишга, ҳамда услубий хусусиятлари ва тилини ўрганишга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ бўлади.

SHUM BOLA” FOLKLOR VA BADIY MAHORAT

Dots. I. Ikromov.

XX asr o‘zbek adabiyotining faxri, akademik, shoir va adib G‘.G‘ulom hayot bo‘lganida 110 yoshga to‘lgan bo‘lardi. Adabiyot maydoniga shoirlar, adiblar kelaveradi, o‘z iqtidori, ovozi bilan so‘z aytaveradi. Adabiyot – so‘z san’ati ekan, ana shu so‘zni kim qanday aytishiga ko‘ra, Sayfi Saroiy (XIV asr) topib aytganidek, qaysi biri bulbul, qaysi bir zog‘ ekanligi tayin etilaveradi (Ya’ni, Sayfi Saroiy: Jahon shoirlari ey gulshani bog‘, Kimi bulbuldurur so‘zda kimi zog‘, degan edi).

Sayfi Saroiyning yuqoridagi ta’rifiga binoan baho beradigan bo‘lsak, shoir, olim, yozuvchi G‘afur G‘ulom bulbullar silsilasiga mansubdur. Ma’lumki, adabiyot maydonida so‘z yuritganlar orasida o‘zining fikr mantiqiyliqi, nishonga aniq tegadigan badiiy detallarni topib ayta olishi bilan kishi diqqatini o‘ziga jalb etadigan adiblar unchalik ko‘p emas. Servantes, Shekspir, Gogol, Gulxaniy, Cho‘lpon, G‘afur G‘ulomlar ana shunday noyob iste’dod sohiblaridirlar.

Adabiyot maydonida bunday martabaga ega bo‘lishga qanday erishiladi degan savolga – bunga folklor, ya’ni xalq og‘zaki ijodini yaxshi o‘zlashtirish, uni sevish, undan o‘ziga keragini ola bilish orqaligina erishish mumkin, deb javob berish mumkin. Xalq og‘zaki ijodi bir dengiz. Bu bepayon dengizdan gavhar istagan g‘avvoz chinakkam fidoiy va iqtidorli bo‘lishi kerak. Ana shundagina bu dengizdan o‘ziga keragini ola biladi. Buyuk adiblar, so‘z mulkining sultoni bo‘lgan Alisher Navoiy ham, Abdulla Qodiriy ham, Hamid Olimjon ham xalq qalbiga yo‘l topa olgan boshqa adiblar ham xalq og‘zaki ijodidan keragini ola bilganlar va yana xalqning o‘ziga qaytarib bera bilishning uddasidan chiqa olganlar.

Akademik adib G‘.G‘ulom ham yuqoridagiday fazilatga ega edi. Uning she’rlarida, nasriy asarlarida ham xalq og‘zaki ijodidan juda katta bahramandligi sezilib turadi. G‘. G‘ulom asarlarida xalq donoligi, falsafasi, saj, yumor, hayron qoldiradigan darajadagi so‘zamolik tinglovchini, o‘quvchini o‘ziga rom etib qo‘yadi. Shu jihatdan qaraganda, adib ijodida ”Shum bola” asari alohida o‘rin tutadi. Asarda yozuvchining shaxsi shundaygina bo‘rtib aks etib turibdi.

Adibning tarjimai holiga e’tibor bersak, ”Shum bola” dagi sarguzashtlar adibning hayot yo‘liga aloqador ekanligiga ishonch hosil qilish mumkin. Shoir o‘zining tarjimai holida shunday yozadi: ”Kirmagan eshigim, qilmagan xizmatim, tutinmagan ishim qolmadi.

Etikdo‘z kosibga shogird tushdim, bo‘lmadi. Sariboy deganning olma bog‘ida qo‘riqchilik qildim, bo‘lmadi. Keyin tunuka qirqib, maydachuyda mixlar yasay boshladim, tuzuk edi, keyin mazasi qochdi, tirikchilik o‘tmaydigan bo‘ldi...”¹

Tarjimai holga e‘tibor bersak, ”Shum bola” dagi sarguzashtlar butunlay uydirma emas tag-zaminga, memuar xarakterga ega. Bolalik va o‘smirlik sarguzashtlarini tasvirlovchi L. Tolstoyning ”Bolalik”, ”O‘smirlik”, ”Yoshlik”, M. Gorkiyning ”Bolalik”, ”Odamlar orasida”, ”Mening dorulfununlarim” asarlarida, Oybekning ”Bolalik” povestida voqealarni o‘tgan zamonda tasvirlab, ”bo‘lgan edi”, ”qilgan edi” usulida hikoya qilish yo‘lidan borilgan. ”Shum bola”da voqealar hozirgi zamonda, hozir ko‘z oldingizda bo‘layotganday tasvirlanadi. Asardagi personajlar ”erkin”, ”tashqi” aftobiografik chiziq, xronologik belgilar ularni o‘z ortidan ergashtirib ketmaydi, voqea mantiqi xarakterlar mantig‘iga, vaziyat mantig‘iga qarab rivojlantiriladi, qahramonlarning hatti-harakatlari, asar syujeti, konflikti, hayot haqiqatiga muvofiqdir.

Asarning yosh qahramoni o‘z sarguzashtlarini o‘zi bayon qiladi. Muallif hikoya qilishda o‘smirning orqasiga yashirinadi, natijada yosh qahramonning hatto ismi ham kitobxonga uzoq vaqtgacha noma‘lum bo‘lib qoladi. Uning sarguzashtlarining bir qismi to‘g‘ridan-to‘g‘ri xalq og‘zaki ijodidan olinadi. Yozuvchi fantaziyasi bilan bir-biridan qiziq voqyealar birining orqasidan ikkinchi sarguzashtlari kelaveradi. Masalan, asarning boshidanoq ko‘chama-ko‘cha oshiq o‘ynab yuruvchi bola ”xalfana uchun” uyidan yog‘ va tuxum olib chiqmoqchi bo‘lib onasining qo‘liga tushadi va kaltak yeb, ammasinikiga qochib ketadi. Pochchasining qushlarini o‘ldirib qo‘yishi bilan tentirash, qo‘nimsizlik, daydilik uning doimiy hamrohi bo‘lib qoladi. Shum bola ba’zi ertaklaridagday noshud, ishi o‘ngidan kelmaydigan omadsiz qahramonga aylanib qoladi. Lekin sodda quvnoq, ziyrak bola hayotni juda sevadi, turmush faoliyatlari har qadamda uni chalib-yiqitib tursa-da tezda oyoqqa turib, o‘sha zahoti ishini davom ettira oladi. U Baxt nishonasini topmasa-da, uni izlashdan tolmaydi. Bu xalqchillik va kelajakga komil ishonchning bir ko‘rinishi edi.

”Shum bola” da badiiy ijod bilan folklor bir-biriga chatishib ketgan, qaysi momentda yozuvchining o‘z ijodi boshlanib, folklorga o‘tishini payqash qiyin. Domlaning ho‘kizi o‘rniga eshagini so‘yib qo‘yishi, ”Oshiq-mashuqlar” ustidan chiqishi, eshon oyimning bosh-qorong‘illigi va boshqa epizodlar nihoyatda kulgili va hayotiy chiqqan.

Asarda yozuvchi o'zi kuzatgan hayotning haqqoniy lavhalarini yaratadi. Eshonning riyokorligini, o'jar olmafurush boyning insofsizligini va hokazolarni yengil yumor usulida fosh qiladi.

“Shum bola” da klassik an’analarga rioya etilib sarguzasht qissalardagi, “Ming bir kecha” hikoyalaridagi voqyealar orqasidan voqea kelib chiqishiga, voqealar tizimining tadrijiyligiga amal qilinadi va muvaffaqiyatlarga erishiladi.

“Shum bola” dagi yangi-yangi voqea va obrazlarning kirib kelishi, bir tomondan, xarakterlar mantig‘iga bog‘liq. Xarakterlar mantig‘i ketma-ket kulgili vaziyatni vujudga keltirib chiqaradi. Bu holat har doim personajlar xarakterini ochish, yangidan-yangi kulguli vaziyatlar uchun tugun yaratish vazifasini bajaradi.

“Shum bola” yumoristik xarakterdagi asardir. Muallif asar boshidayoq yumoristik ruh yaratadi. Tuyg‘ular talqiniga berilmaydi. Butun e’tiborni xarakterlar mantig‘i bilan tug‘ilgan komil vaziyatni, komil voqea va detallarni tasvirlashga qaratadi. Buning natijasida o‘quvchini butunlay o‘ziga jalb eta olgan turli voqea va sarguzashtlar, voqea ishtirokchilariga berilgan “Tagdor”, ta’riflar, istioralar, sifatlashlar va bularning natijasi o‘laroq rang-barang kulgu yuzaga keladi.

Yozuvchi voqealar va sarguzashtlar bayonida turmushdagi har xil ikir-chikirlar, o‘tmish zamonning illatlarini ham fosh etib tashlaydi. Masalan, o‘lik yuvishdagi ishlari uchun quvg‘inga uchragan bola bir domlaga uchrashadi. Domla undan kimligini so‘raganda, madrasa talabasi ekanligini aytadi. Domla kuladi:

- Ha, ha mullavachaman, degin darsxona emas, hirsxonada ta’lim olganman, degin,-deb bolani o‘z hovlisiga olib ketadi.

G‘. G‘ulom o‘zining “Shum bola” asarida o‘zbek tilining, jonli so‘zlashuv nutqining chuqur bilimdoni, maqol, matal va idiomatik so‘zlarni chuqur o‘zlashtirib olgan va ba’zan zarurat bo‘lsa, saj shaklida qiziqarli so‘z ohangi, xilma-xil so‘z o‘yinlarini yasay oladigan san’atkordir.

Folklordagi xalq donoligi, so‘zamolligi va topqirligi, hozirjavoblilik akademik adibga xos xususiyatlardandir.

Folklorning doyasi, ijodkori xalqdir. Yozuvchining iqtidori ham qanday san’atkor ekanligi ham ana shu folklorga munosabati, undan bahramand bo‘la olganligi va bo‘la olmaganligiga qarab belgilanadi desak xato bo‘lmas. O‘zining aytmoqchi bo‘lgan so‘zini folklor

materialeari asosida ta'sirli, obrazli qilib aytish, san'atkorlikni bildiradigan mezondir.

G'afur G'ulom ana shunday badiiy mahoratga ega san'atkordir. Masalan, u o'zining "Shum bola" asarida xalq maqol- matallari, latifalaridan, istioralaridan, o'xshatish va qiyoslash, kesatiqlar va hokazalardan juda ustalik bilan foydalanish orqali o'z fikrini aniq yo'naltira olgan.

Masalan, Sirlangan xumchaga tushgan sichqonday to'rt tomonga alanglab, zinadan chiqqan itdek to'rt oyoqlab narvonga tirmashib, tulki quvgan tovuqday sakrab xarsillab-gursillab, qutirgan nortuyadek ko'pirib quvlab kabi o'xshatishlar haqiqatdan ham o'sha voqealarni o'quvchiga ham ta'sirli, ham kulgulli qilib yetkazdiki, bu so'z san'atiga bo'lgan ixlosning ajoyib namunasidir.

"Shum bola" qabilidagi asarlar, oddiy kulguli qissalar emas, bu tarix, bu- falsafa, bu –ma'naviyatdir. Bu kabi asarlar o'quvchini o'ziga maftun etish barobarida xushyorlikka chaqiradi, loqaydlikdan uzoq tutadi. Qiyinchilik va mashaqqatdan najot topish, kelajak sari, porloq istiqbol sari komil ishonch bilan intilish sari yetaklaydi optimistik ruh baxshida etadi. O'simirlar hayotidagi voqealar yengil kulgu asosida tasvirlangan bu qissa barkamol avlodni teran tafakkurli inson qilib tarbiyalashga xizmat qilaveradi.

АЛИШЕР НАВОЙИ ИЖОДИ ВА МИЛЛИЙ ҒОЯ ТАРҒИБОТИ

Доцент Н.У. Усманов.

Халқни буюк келажак ва улуғвор мақсадлар сари бирлаштириш, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига, аجدодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли комил инсонларни тарбиялаш, уларни бунёдкорлик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас тупроқ учун фидоийликни ҳаёт мезонига айлантириш миллий ғоянинг асосий мақсадидир. Бу ғоя дунё ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаб бораётган мамлакатимиз халқининг истиқлол йилларида орттирган тажрибаларининг, босиб ўтган мураккаб ва шонли йўлининг, миллий тафаккури ва маънавиятидаги юксалишларнинг мантиқий натижаси, халқ иродасининг мужассам ифодаси сифатида шаклланди. Миллий ғоя халқимизнинг асрий анъана ва қадриятларини, миллий ўзлигимизни ўзида жамлайди, уларни умуминсоний қадриятлар, дунё

тамаддунининг янги ютуқлари билан бойитади. Шу маънода олий педагогик таълим муассасалари талабаларини халқимизнинг маънавий ва маданий меросига садоқат руҳида тарбиялаш муҳим ҳисобланади.

Шарқда қадим-қадимдан миллий ғояга катта масъулият билан ёндашилган. Унинг маданий-маърифий жиҳатларига, маънавиятига алоҳида эътибор билан қаралган. Чунки, уларнинг ички дунёси, ҳаётий тамойиллари жамият сиёсий ҳаётига бевосита таъсир кўрсатиши тажрибадан маълум. Улуғ Навоий дейди:

Ёрдин айру кўнгил - мулкидурур султони йўқ,

Мулкким, султони йўқ - жисмидурурким, жони йўқ.

Яъни, “ идеал мақсад – муддаога эга бўлмаган жамиятда (“мулк”) раҳбар шахс ўз вазифасини кўнгилдагидек бажара олмайди, бу худди жамият мавжуду лекин унда ғоя бўлмаганлиги учун ривожланиш бўлмаслигини англатади”. Навоий бу билан жамият аъзоларининг ўз фаолиятларида аниқ ва эзгу ғояга асосланиши лозимлигини таъкидлайди.

Шу жиҳатдан буюк алломалар ҳам, халқнинг ўзи ҳам, тупроғи ҳам, келажаги ҳам талаба учун буюқдир. “Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир”, “Бу азиз Ватан барчамизники” деганларида Юртбошимиз минг қарра ҳақдирлар. Ҳаммамизнинг бу Ватанда ҳуқуқимиз ҳам тенгдир. Уни обод, элни озод, эркин кўрмоқ, шу йўлда елиб-югирмоқ, фикрламоқ, яшамоқнинг ўзи бир бахтдир.

Ҳазрат Алишер Навоийнинг етти ёшдан етмиш ёшгача маълум бўлган рубойисини ёдга олайлик:

Гурбатда ғариб шодумон бўлмас эмиш,

Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш,

Олтин қафас ичра гар қизил гул бутса,

Булбулга тикондек ошиён бўлмас эмиш.

Бў ўлмас сатрлар юрагимизга жо бўлиб кетган. Нега булбулга олтин қафас тикондек ошиён бўла олмайди? Ҳа, Ватан ҳам қандай бўлишидан қатъий назар муқаддас ошёндр.

Ватан ҳисси - унинг халқини севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига етмоқ ва эътироф этмоқ демак. Ватан бу - халқнинг ўтмиши, бугуни ва келажагидир. Бу туйғунинг умри боқийдир. Булар талабаларда ватан раънақи ғоясини шакллантиришнинг асосини ташкил этади.

Миллий ғоямизда шахс камолотида жисмоний ва маънавий тарбия муҳим аҳамият касб этишига, умуман, инсонда барча сифатлар уйғунлашган ҳолда мужассам бўлишига алоҳида эътибор

берилган. Бундай олижаноб мақсад теран илдизга эга. Чунки бизнинг буюк аждодларимиз келгуси авлодларининг ҳар томонлама баркамол бўлишини орзу қилган. Улуғ мутафаккир бобомиз Алишер Навоий ўз тасаввуридаги комил инсон тимсоли бўлмиш Фарҳодга берган таърифини эсга олайлик. “Ўзи поку сўзи поку кўзи пок...”.

Шу нуқтаи назардан бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини Марказий Осиё мутафаккирларининг қарашлари билан таништириш, уларнинг асарларидаги ғояларини ўрганиш муҳим ҳисобланади. Чунки, 1-4 синфлар “Ўқиш китоби”да Алишер Навоий ҳаёти ва ижодига кам соат ажратилган. Шундай экан бўлажак бошланғич синф ўқитувчиси Алишер Навоийнинг ижодини миллий ғоя билан боғлаш ва уни кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларга тушунтиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, шу пайтгача Алишер Навоий (1441-1501) “ўзбек адабий тили ва адабиётининг асосчиси” деб келганмиз. Бугун баралла айтиш мумкинки, Навоий ўзбек миллий ғоясининг ҳам буюк асосчиси сифатида майдонга чиққан. Чунки, Навоийга қадар ҳеч бир ижодкор миллий ғояни бу даражада мукамаллик билан тарғиб ва талқин этмаган.

Навоий ижодида миллий ғоя кўринишлари қуйидагича ўз ифодасини топган:

Биринчидан, Навоий ёшликдан билим ва касбни эгаллашни миллий ғоянинг негизи деб билган. Бунинг ёрқин мисолини “Фарҳод ва Ширин” достонида яратилган Фарҳод образида кўрамиз. Унга кўра, Фарҳод эгалламаган билим ва касб қолмайди. Шу маънода Фарҳодда Навоийнинг ёшлигини тасаввур қиламиз. Чунки Навоийнинг 8-9 ёшида Фаридиддин Атторнинг (вафоти 1221) “Мантиқ ут-тайр” достонини ёд олгани ва 12 ёшида машҳур шоир Лутфийни (вафоти 1472) истеъдоди билан қойил қолдиргани тарихий факт. Унинг ижоди бу масалага оид ўзбек тилидаги чинакам манба бўла олади.

Иккинчидан, Навоий адолатни миллий ғоянинг асосий тамойили сифатида тушунган. Буни “Садди Искандарий” достонидаги Искандар образида кўрамиз. Унга кўра, Искандар Ғарбу Шарқда адолат ўрнатади, яъжуж-маъжужга -ёвузлик ва зўравонликка қарши девор қуради, яъни жаҳолатга тўсиқ қўяди. Қолеверса, Навоийнинг ўзи вазир ва амир сифатида фаолият юритганида адолатга қатъий риоя қилганлиги тилларда дoston.

Учинчидан, Навоий миллий ғоянинг самарасини бунёдкорликда кўрган. Хондамирнинг (XV) “Макорим ул-ахлоқ” асарида ёзишича, у ўнлаб мадрасалар (таълим муассасалари), шифохоналар, хонақоҳлар (ибодат жойлари), йўллар, кўприklar, мақбаралар қурган ва боғлар яратган. У шу тариқа мамлакатни ривожлантиришга, ободонлаштиришга эътиборини қаратган.

Демак, мутафаккирларимизнинг ҳаёти ва фаолияти миллий ғоянинг инсон ва жамият учун нечоғлиқ аҳамиятга эгалиги масаласида намуна бўлади. Шу жиҳатдан ҳам миллий ғоя тарғиботида миллий-ижтимоий тафаккурнинг бутун дунёда машҳур нодир намуналари, буюк аجدодларимизнинг маънавий мероси, диний ва илмий қарашлари, прогрессив аҳоли қатламларининг дунёқараши, халқ орасида кенг тарқалган эзгулик ва адолат ғоялари, софқўнгиллик ва олийжаноблик, ҳалоллик, жасорат, маънавий ва жисмоний баркамоллик кабиларни талаба-ёшлар онгига етказиш, уларнинг билимларини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди.

АЛИШЕР НАВОЙ ХАЁТИ ВА ИЖОДИ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТ СИФАТИДА

П.ф.н. Н.Кушвактов,

С.Эргашева 1-босқич магистранти.

Улуғ мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда кўп маълумотлар мавжуд. Уларнинг барчасида бир инсон қилиши керак бўлган ишлар унинг ҳаётида ибрат олса арзигулик тарзда амалга оширилганлиги инсонни лол қолдириб келган. Буюк мутафаккирнинг ҳаёти ва ижодини миллий қадрият сифатида талқин қиладиган бўлсак.

И.А. Каримов «Юксак маънавият — енгилмас куч асари»да, А.Навоийга **«Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир»** деган гўзал таърифни берган. Бу таъриф бир улуғ инсон шахсига чексиз ҳурмат, чексиз эҳтиром, муҳаббат туйғусидир. Маъна шу туйғуларнинг ўзи умуминисоний ва миллий қадриятларнинг намаён этилишидир.

Халқимиз маънавий дунёси жуда қадимдан, яъни инсон онгининг илк пайдо бўлиши даври билан чамбарчас боғлиқдир. У доимий равишда шакллантирилиб келинган. Алишер Навоий ҳам уни мантиқан, давом эттириб, халқимизнинг маънан юксалишига хизмат қилди. Шарқ оламига ўз ижодий мероси билан таъсир

ўтказиб, ота – боболаримизнинг шон – шухратини бутун оламга тархатди. Унинг асарлари бутун дунёга етиб бориб, шарқ халқларининг маънавиятини, таълим – табиядаги ютуқларини , миллий қадриятларини кўз – кўз қилди десак муболаға бўлмайди.

Буюк бобомиз Алишер Навоий ўзбек халқининг миллий тафаккурини ўзининг асарларида махорат билан баён этганлиги учун у бутун дунё халқлари томонидан мамнуният билан қабул қилинган. Бунинг сабаби шундан иборатки, буюк адиб, давлат арбоби миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини ифтихор билан тараннум этганлигидадир. Бундай ифтихор ўз навбатида ўзбек халқининг:

- болажонлигини;
- меҳнаткашлигини;
- халқпарвалигини;
- маҳаллапарварлигини;
- ота – оналарга чексиз мухаббатини;
- ватанпарварлигини;
- тилининг бойлигини;
- урф – одатларини;
- илмий ва бадиий тафаккурининг нақадар кенглигини бутун

дунёга тараннум эта олганлигидадир.

Шунинг учун ҳам И. Каримов бу шахсни улуғлаб: « **Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса**», - деган фикрни билдирган.

Алишер Навоий ўз асарларида ижтимоий ҳаётнинг барча масалаларини ўта мохирлик билан қамраб олади ва уларни ёш авлод камолоти йўлида ибрат сифатида баён қилади. Бунга мисол тариқасида қуйидагиларни киритиш мумкин:

- олий мақсад сари интилиш;
- ёш авлод тарбиясига жиддий ёндашиш;
- вафодорлик туйғусини шакллантирилиш;
- меҳнатсеварлик;
- оила бошқаруви;
- давлат боқарувида адолатнинг роли;
- халқнинг турмуш тарзини яхшилаш;
- замонавий бинолар қуриш;

-табиатни ўрганиш ва унга оқилона муносабатда бўлиш кабилар.

Алишер Навоий ўз асарлари орқали халқимиз маънавиятига хос қадриятларни бошқа халқларга нафақат сўзлаб берган, балки бундай қадриятлардан ибрат олиш фойдадан холи бўлмаслигини мантикий фикрларда кўрсатиб ўтганлиги сабабли, бундай гўзал мисраларнинг ўзга халқ вакиллари томонидан тан олинishi, ўйлаймизки, халқимизнинг тарихига, турмуш тарзига, маънавиятига нисбатан ҳурмат билан қарашини англатади. Шунинг учун ҳам бугунги Москва, Токио ва Боку каби тарихий шаҳарларда буюк бобомиз шахсига катта ҳурмат билан ўрнатилган ҳайкали халқимизнинг ғурури ва ифтихори сифатида қад кўтариб турибди.

Миллий қадриятларни билиш ғоявий - миллий тарбияни самарали олиб боришда асосий назарий маълумотлар манбаи ҳисобланади. Ана шунинг учун ҳам биз бобоқолонларимиз томонидан тараннум этилган миллий қадриятларимизни ёш авлодларнинг онги ва қалбига сингдириб бориш орқали уларни замон талабларига мос равишда тарбиялашга эришишимиз мумкин. Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганларидек, «Тарихсиз келажак йўқ». Демак, биз ўз тараққиётимизга, ўзликимизга қайта-қайта, узликсиз равишда мурожаат этиб туришимиз керак. Сўз мулкининг султони А. Навоий ҳам бу борада

«Эрурсан шоҳ, агар огоҳсен, сен,

Агар огоҳсен, сен, шоҳсан сен», -деб тарбиявий фикрни берган . Агар биз огоҳ бўлиб боболар изидан шахдам қадамлар билан борсак, буюк сиймоларнинг ҳақиқатдан ҳам маънавий ворисларига айланиб, ёшлар тарбиясида катта ютуқларга эришамиз.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. И. А. Каримов « Юксак маънавият – енгилмас куч».- Т.; «Манавият»- 2009й.
2. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Т.: 2009.

ЎЗБЕК МУМТОЗ АДАБИЁТИДАГИ МИФИК ОБРАЗЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ЖАРАЁНЛАРИ

**Ф.ф.н. С.Эшонкулова,
ўқитувчи О.Хидиров.**

Миф (юн. Mythos-сўз; афсона, ривоят) қадимги кишиларнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурлари мажмуи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсон, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва

моҳияти, афсонавий қаҳрамонлар, маъбудалар ва илоҳлар тўғрисидаги эътиқодий қарашларни ўз ичига олади⁷¹.

Шу билан бирга мифлар илк инсоният даврининг жамиятшунослик, санъат, адабиёт, дин кабиларга оид фанлар тизими сифатида кўрсатилади. Бу мифларнинг иккинчи умрни бошидан кечираётганлигидан далолат беради. Мифларнинг адабиётга трансформациясининг бошқа соҳаларга қараганда жадалроқ кечишининг сабаби сифатида, адабиётга хос ҳикоячилик характерининг мавжудлиги айтилади. Шу боис миф ва ёзма адабиёт ёнма-ён юради⁷².

Миф инсоният бадий тафаккури тараққиётида ғоят катта ўрин тутади. Мифларнинг юзага келиши, ривожланиш босқичлари ва бадий адабиётнинг шаклланишидаги аҳамияти каби масалаларни ўрганиш жаҳон адабиётшунослигининг муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади. Чунки, фольклор анъаналари орқали етиб келган қадимги мифларнинг айрим намуналари, баъзи бир анъанавий мифологик образлар ёзма адабиётда ҳам қўлланилган. Ўзбек адабиётшунослигида мифларнинг ёзма адабиётга муносабати, хусусан, асотирий сюжетлар ва образлардан фойдаланишда ижодкорнинг маҳорати масаласи ҳам маълум даражада ўрганилган⁷³.

Жумладан, М.Жўраев ва Ш.Шомансуровларнинг фикрича, "... миф қадимги одамнинг ишонч-эътиқодлари, ўй-хаёллари, диний қарашлари ва илк ижодий изланишларининг сўз воситасида ифода этилган кўринишларидан биридир. Мифни ибтидоий одам маънавий оламнинг муайян эҳтиёжлари, яъни ўз дунёқарашини баён этиш зарурати юзага келтирган. Воқеликни бадий идрок этиш анъанасининг ибтидоси сифатида қадим замонларда шаклланган мифологик тасаввурлар тизими фольклордаги эпик

⁷¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик. Иккинчи жилд. -Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2006. –Б. 602-603.

⁷² <http://ru.wikipedia.org>

⁷³ Маллаев Н. А.Навой ва халқ ижодиёти -Т.: 1974.; Саидов М. Туркий халқлар мифологиясининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир // Адабиёт кўзгуси №2, Т.1996. –Б.141-145.; Ақромов Г. Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир // Ўзбек тили ва адабиёти 1996. №2. –Б 60-69, №4 –Б.70-74.; Жўраев М. Мифларнинг ёзма адабиётга муносабати//Ўзбек тили ва адабиёти. 1980. №6; Жўраев М., Нарзукулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. -Т.: 2006., Жуманазаров У. Тарих, афсона ва дин. -Т.: Ўзбек матбуоти, 1990.; Хўжаев Т. Мифик образ ва ёзма адабиёт //Адабий мерос. 1991 №2. –Б.63-68.; Яна ўша. XV аср биринчи ярим ўзбек адабиёти ва фольклор. Фил. фан. номз...дисс.автореф. -Т.: 1996.; Матёкубова Т. Оғаҳий шеъриятида анъанавий образлар талқини.; Фил. фан. номз. дисс. автореф. -Т.: 2001.; Нарзикулова М. «Сабъаи сайёр» достонида фольклоризм ва ўзбек фольклорида Баҳром сюжетининг талқини.; Филол.фан. номз. дисс.автореф. -Т.: 2006.; Исомиддинов Ф. «Шайх Санъон»ҳақидаги қиссаларнинг қиёсий таҳлили. Фил.фан. номз. дисс. автореф. -Т.: 2001.

жанрларнинг сюжет силсиласи ва образлар таркибининг юзага келишига асос бўлган”⁷⁴.

Ҳозирги замон адабиётшунослигида миф билан чамбарчас боғлиқ мифологема тушунчаси ҳам мавжуд. Мифологема – Жаннат, Дўзах, Одам алайҳиссалом, Нўх тўфони каби кенг тарқалган мифик воқеалар билан боғлиқ сюжет, сахна, образ кабиларнинг бадиий адабиётга олиб кирилиши ҳодисаси сифатида изоҳланади⁷⁵.

Шундай қилиб, асрлар давомида авлоддан-авлодга ўтиб келган мифлар билан боғлиқ мифологемалар (сюжет, образ, эпизодлар) ижодкорлар асарларида ўзига хос маъно-мазмун, рамзийлик касб этган ҳолда иштирок этган.

Олимлар томонидан умуман ёзма адабиётга олиб кирилган мифик образлар, сюжет ва эпизодлар уч гуруҳга бўлинади. Унга кўра, ёзма адабиётда антик давр, ўрта асрлар ва замонавий мифлар билан боғлиқ образлар, сюжетлар, эпизодлар турли хил рамзий маъноларда учрайди⁷⁶.

Ўзбек адабиётида ижодкорлар томонидан асарларига олиб кирилган мифик образ тизимини қуйидаги уч гуруҳга бўлиш мумкин: энг қадимги туркий халқлар тарихи, эътиқоди билан боғлиқ мифологик образлар, ислом дини билан боғлиқ мифологик образлар ва ижодкорнинг ўзи яшаган даврда пайдо бўлган мифлар билан боғлиқ образлар тизими. Шундай қилиб, ўзбек адабиётида мифик образлар тарих, диний эътиқод ва замонавий воқелик билан боғлиқ тарзда пайдо бўлган ва улар ижодкорлар асарларида турлича маъноларда талқин қилинган. Чунончи, баъзи мифик образларнинг илк манбаларида характерининг бир нечта жиҳатлари намоён бўлса, кейинги даврларга келиб ўша образ характери билан боғлиқ эпизодларда ижодкорнинг хоҳиш-истагига мос келадиган жиҳатларигагина эътибор қаратилган. Ёинки, илк манбаларда учрамайдиган қирралари қайд қилинган ҳоллар ҳам мавжуд.

Хуллас, ўзбек адабиётидаги мифик образларнинг илдизлари антик даврларга бориб тақалган. Улар тарихий, диний ва замонавий тушунчалар билан боғлиқ тарзда шаклланади ва ёзма

⁷⁴ Жўраев М., Шомансуров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. -Т.: Фан, 2003.

⁷⁵ <http://ru.wikipedia.org>

⁷⁶ <http://ru.wikipedia.org>

адабиётга кириб келади. Ўз навбатида вақт ўтиши билан ўша образга хос хусусиятлар бир ижодкор томонидан ёрқинроқ тарзда тасвирланган бўлса, бошқасида эса унга қараганда заифроқ кўринишда намоён бўлади. Шунингдек, замон ўтиши билан муайян бир образнинг давр ва муҳит талаблари, қаламкаш истақлари, бадиий тафаккури, асар композициясидан келиб чиқиб, характерининг янги қирралари кашф қилинади. Бу эса мифик образларнинг эволюцион характерга эгаллиги, қотиб қолмаганлиги, ҳар бир ижодкор ўз истагига кўра унга янгича қарашлар билан ёндаша олиши мумкинлиги, янгича маъно ва мазмун юклай олиши мумкинлигини кўрсатади. Булар билан бир қаторда бирор бир мифик образнинг бир ижодкор томонидан кашф қилинган қирраси баъзан тўлалигича, баъзан қисман бошқа бир ижодкор асарида ҳам намоён бўлиши мумкин.

ЁШЛАРДА ЮКСАК МАЪНАВИЯТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

п.ф.н. Д. У. Жуманазарова.

Ахлоқий тарбияга дахлдор юксак маънавиятли инсон фазилатлари жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида энг долзарб саналган. Аммо бу масаланинг педагогик муаммо сифатидаги долзарблиги жамиятнинг янгиланиши, янги бир поғонага кўтарилиш ва сифат ўзгаришлари рўй бераётган даврида янада ҳам кучаяди. Чунки жамиятнинг сифат жиҳатидан янги поғонага кўтарилиши маънавиятнинг, ахлоқийликнинг юксалишини талаб этади, фақат тарбия орқалигина ҳар бир жамият аъзосига юксак маънавий-ахлоқий фазилатлар сингдирилади. Ана шулар эвазига маънавиятли инсоннинг ижтимоий фаоллиги ошади, тарбияси ўзгаради. Бу эса жамиятнинг навбатдаги тараққиётини тезлаштиради. Ушбу педагогик муаммо айнан ҳозирги кунда қуйидаги ҳолатлар билан долзарблик касб этади:

Биринчидан, ахлоқий тарбияга дахлдор фазилатлар миллат тарихида юксак маънавиятнинг асосини, юксак маънавият эса давлатнинг негизини ташкил этади. Чунки “ҳар қайси давлат, ҳар қайси миллат ...биринчи навбатда ўзининг юксак маданияти ва маънавияти билан кучлидир”⁷⁷. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг миллий ғоя ва миллий мафкура, баркамол авлодлар тарбияси билан боғлиқ асарларидаги назарий

⁷⁷ Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. – Т.: Шарқ. – 1997. – 5-бет.

қарашларда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг маънавий-маърифий ишлар соҳасидаги қарорлари ва дастурий ҳужжатларида, “Таълим тўғрисида”ги Қонунида таълим олувчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбияланишига алоҳида эътибор берилган. Хусусан, “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”да “миллий мустақиллик принциплари ва халқнинг бой интеллектуал мероси ҳамда умумбашарий қадриятларнинг устуворлиги асосида таълимнинг барча даражалари ва бўғинларида таълим олувчиларнинг маънавий ва ахлоқий фазилатларини ривожлантириш”⁷⁸ муаммоси назарда тутилган. Бу муаммо, ўз навбатида, мустақиллик мафкурасининг асосини ҳам ташкил этади, уни бус-бутунича ҳозирги ёшлар шуури ва онгига сингдирилиши, таълим тизими ва тарбия мазмунининг турли шаклларида амалга оширилиши шарт ва зарур. Бу эса ушбу муаммонинг ниҳоятда долзарблигини кўрсатади.

Иккинчидан, ахлоқий маданият ва юксак маънавиятнинг доимий ривожланишини миллатимизнинг тафаккури, дунёқараши, педагогикаси, урф-одатлари, расм-русумлари, маънавий-ахлоқий тарбияси билан боғлиқ тугал ва сермазмун хулосаларида кўрамиз. Бинобарин, бу хулосалар халқ дostonларида ҳам ўз ифодасини тўлиқ топганки, улар ўз навбатида авлодларни маънавий камолотга етказувчи, миллий ва умумбашарий қадриятларга асосланган ахлоқий фазилатларни сингдирувчи тарбия воситаси ҳам ҳисобланади. Бу эса ўз-ўзидан яна кундалик ҳаётимизда миллий тарбияга, таълимда халқ дostonларига қайта-қайта мурожаат этишни, айниқса, маънавий-ахлоқий тарбия тизимларига дахлдор жиҳатларни илмда махсус ўрганиш ва таълим жараёнида ўргатиш вазифасини кун тартибига қўймоқда. Айни шу ҳолат ҳам ҳозирги кунда ниҳоятда долзарблик касб этади.

Учинчидан, ҳозирги даврдаги демократик жамият замондошларимиздан миллий анъаналаримизга таянган ҳолда янгича дунёқараш ва янгича фикрлашни, юксак маънавий-ахлоқийлик мезонларига қатъий риоя қилишни талаб қилмоқда. Шундай экан, халқ дostonларидаги ватанга содиқлик ва эътиқодлилик, хушмуомалалик, оқибатлилик, ота-онани қадрлаш, фарзандга меҳр-муҳаббатлилик, ҳамжиҳатлик, омонатни сақлаш, хиёнат қилмаслик, тухмат ва нафс балосидан сақланиш, дўстликни сақлаш ва умрни қадрлаш, қўшничилик ва қўшни қадрига етиш

⁷⁸ Кадрлар Тайёрлаш Миллий дастури. - Т.: Шарқ, 1997. – 45-бет.

каби юздан ортиқ энг етакчи миллий одоб мезонларимизнинг дидактик асосларини очиб бериш орқали баркамол авлодларда юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни ривожлантиришнинг самарали усуллари ва методларини ишлаб чиқиш бугунги замон талаби саналади. Буларнинг барчаси таъкидланаётган мавзунинг ниҳоятда долзарблигини, унинг бугунги кунлардаги жиддий талаблар билан уйғун келишини исботлаб турибди.

Ёшларнинг юксак маънавиятини шакллантириш жараёнида барча ўқув-тарбиявий масканларнинг ўрни алоҳида ва беқиёсдир. Биз бу ўринда, истисно сифатида, фақатгина умумтаълим мактабларини назарда тутаяпмизки, қуйида дастлаб ўқувчиларнинг кундалик фаолиятида юксак маънавий-ахлоқий фазилатларнинг ривожланишига замин тайёрлайдиган илмий фараз ва омиллар, ўқитувчи амалга ошириши учун зарур бўлган методик ишлар тизими ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Хўш, биз назарда тутаётган ва таъкидламоқчи бўлган илмий фараз ва омиллар нималардан иборат? Фикримизча ва кузатишларимизча, агарда:

- умумтаълим мактабларининг адабий таълими машғулотларида мустақил ўқилган асарлар юзасидан суҳбат учун алоҳида ва муҳокама қилиш учун алоҳида ажратилган ўқув соатлари ҳисобидан халқ дostonлари ҳақидаги ўқувчиларнинг билимлари янада кенг қамровда чуқурлаштирилса; билим, кўникма ва малакалари ривожланиб боровчи ҳодиса сифатида босқичма-босқич шакллантирилса;

- халқ дostonларидаги миллий ва умумбашарий ғояларнинг мазмун-моҳияти изчил тушунтирилса, ватанпарварлик, инсонпарварлик, иймон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, эътиқод, поклик, ҳалоллик, вафодорлик каби шахс маънавий фазилатлари ўқувчилар томонидан узлуксиз равишда ўзлаштирилиб борилса;

- умумтаълим мактабларидаги адабиёт дарсларида халқ дostonларидан олинган ўғит-насихатларга, маънавий-маърифий ва дидактик аҳамият касб этган ўринларга назарий жиҳатдан асосланилган ягона методик тизим тарзида ёндошилса;

- адабий таълим машғулотларида замонавий ва илғор педагогик технологиялар талаб даражасида тадбиқ этилса, таълим тизимида халқ дostonларини ўрганишнинг самарали бўлиши кафолатланади, охир-оқибатда, бундай асарлар ўқувчиларнинг

кундалик фаолиятида юксак маънавий-ахлоқий фазилатларнинг ривожланишига катта замин тайёрлайди.

Ҳар бир тил ва адабиёт фани ўқитувчиси адабий таълимда ўз ўқувчиларида халқ достонлари воситасида юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни ривожлантириш учун бир қатор методик ишлар тизимини амалга ошириш зарур. Бу борадаги бажариладиган ишларнинг тахминий мазмуни қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Халқ достонлари билан боғлиқ машғулотларни ҳам тарбиявий мақсадда режалаштириш, улардаги маънавий-ахлоқий тарбияни ривожлантиришнинг мақсади, вазифалари, шунга доир тушунча ва ғояларни аниқлаш.

2. Адабий таълим машғулотларида ўқувчиларда халқ достонлари воситасида маънавий-ахлоқий фазилатларни ривожлантиришнинг усуллари, метод ва воситаларини ҳам аниқлаш.

3. Маънавий-ахлоқийлик мезонларига доир асосий ғоя ва тушунчаларни ўқувчилар қайдаражада ўзлаштириб олганлигини ҳисобга олиш, натижасини аниқлаш, уларни баҳолаш ва рағбатлантириш.

4. Тегишли меъёрий ҳужжатлар асосида ўқув-методик талабларнинг бажарилганлигини баҳолаш.

5. Ўқувчиларда халқ достонлари воситасида юксак маънавий-ахлоқий фазилатларни ривожлантириш учун режалаштирилган ва амалга оширилган бир қатор методик ишлар тизимидан олинган натижаларни таълим тизимига жорий этиш юзасидан амалий йўналтирилган тавсиялар ишлаб чиқилишини таъминлашдан иборат.

Бундан ташқари, тил ва адабиёт фани ўқитувчилари ишлаб чиқадиغان методик вазифалари қуйидагилардан иборат бўлади:

а) ўқитувчилар адабий таълимнинг синфда ва синфдан ташқари машғулотларда халқ достонлари воситасида маънавий-ахлоқий фазилатларни ривожлантиришга оид мавзуларни белгилаб чиқиш;

б) белгиланган ҳар бир машғулотдаги мавзу асосида халқ достонлари воситасида ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий фазилатларини янада ривожлантириш борасида ўзларининг имкониятларини аниқлаб олиш;

в) маънавий-ахлоқий фазилатларни ривожлантириш мақсадини ҳисобга олган ҳолда белгиланган мавзу бўйича дарс ишланмаларини яратиш;

г) ўқитувчилар бир-бирларининг ўзаро дарсларни кузатиш, тажриба алмашиш ва улар асосида маълум бир тўхтамларга келиш ҳамда тегишли методик хулосалар чиқариш;

д) охир-оқибатда тўпланган илғор тажрибаларни танланган умумий ўрта таълим мактабларида оммалаштириш.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРГА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ БЕРИШДА БАДИИЙ АДАБИЁТНИНГ ИМКОНИАТЛАРИ

Мария Мусурмонова ВПКҚТМОИ

Мактабгача 6-7 ёшдаги болалар ўтказилган машғулотлар орқали эртакни ҳикоядан, шеърни топишмоқдан, мақолни тез айтишдан фарқлай оладилар. Бунда ҳар бир жанрнинг ўзига хос муҳим белгилари ёрдам беради. Масалан, эртакнинг «Бор эканда, йўқ экан» деб бошланиши, ҳикояда қандайдир воқеа-ҳодисанинг келтирилиши, шеърнинг ёддан ўқилиши, мақолда панд-насихат берилиши, латифада Афанди образи орқали ҳажв қилиниши болалар онгига сингиб қолади ва шу орқали улар бу жанрлар намуналарини ўзаро осон фарқлай оладилар.

Болалар маънавиятини шакллантиришда адабиётларни танлаш ва улардан фойдаланиш ўзига хос масъулият касб этади. Бадиий адабиёт орқали мактабгача ёшдаги болаларни маънавий шакллантириш уларда Ватан олдидаги бурчни тушунишда, гўзалликни ҳис қила олишда, хунук нарсалардан жирканиб, ёмонлик ва ёвузликдан нафратланишида, табиат, моддий борлик ҳақидаги дастлабки тасаввурларни сингдиришда хизмат қилади. Бадиий адабиёт нафақат болаларнинг бадиий фикрлаш тафаккурини ўстиради, балки уларнинг ҳисоб (математика), ҳажм-ўлчов шакллари (геометрия), тарих, ботаника (ўсимликлар олами), зоология (хайвонот олами), тасвирий фаолият, мусиқа ва ҳ.к. фанларига оид дастлабки билимларини шакллантиришда ҳам ёрдам беради. Демак, биргина шеър, эртак, ҳикояларда бир неча фанга оид маълумот уйғунлашиб келади. Натижада, болалар оламнинг серқирралиги, бепоёнлиги ҳақидаги тасаввурга кела бошлайдилар.

Шеър, эртак, ҳикоялар болалардан инсонларга, теваарак атрофга, табиатга нисбатан эътиборли ва саҳоватли бўлишни талаб этади. Чунки шеър, эртак, ҳикоялар болаларга у ёки бу нарсa, ҳодисанинг, инсонларнинг, ҳайвонларнинг хусусиятлари, энг муҳим белгилари ҳақида, уларнинг ижтимоий вазифалари тўғрисида билим бериш имконига эга бўлгани учун юксак тарбиявий аҳамият касб этади. Масалан:

Толиб Йўлдош “Увол нима”

Халқимизнинг бир сўзи бор:

“Увол”деган.

Увол демак-нобуд қилма,

Увол!-демак.

Нон ушатсанг ушоқларин

Тўкиб, сочма.

Кўриб туриб нобудга ҳеч

Сен йўл очма!

«Увол» ҳақида айтилаётган шеър орқали болаларга нафақат озиқ-овқат маҳсулотларига, балки сувга, кийим-кечакка ҳам айтилиши ҳақида билим берилади ва аста-секин кўникмага айланиб бола «увол» ҳақидаги тушунча ва малакаларини ўз ҳаётий тажрибаси давомида янада бойитиб боради. Болаларни кичик ёшдан бошлаб атрофида нималар содир бўлаётганлигини кўра билиш ва унга ўз муносабатини билдиришга ўргатиш, эҳтиёт қилиш каби тежамкорлик, кўникма ва малакалари “увол” тушунчаси орқали шакллантирилади. Натижада боланинг озиқ-овқат маҳсулотларига, сувга, кийим-кечакка, уйдаги ҳар бир нарсaга ҳурмати ошади.

Шеър, эртак, ҳикояларнинг болаларни маънавий шакллантиришдаги ўрни ва роли қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Шеър, эртак, ҳикоялар болаларга инсоний фазилатлар ҳақида сабоқ беришда қўл келади:

а) Камтарлик ҳақида. Бунда юриш-туриш, кийиниш, одамларга нисбатан самимий муносабатда бўлиш ҳақида тушунтирилади.

б) Меҳнатсеварлик ҳақида. Масалан: Инсоннинг бутун ҳаёти ва фаолиятида амалга ошадиган жараён эканлиги, ҳар бир ҳаракат, ҳар бир босган қадам меҳнат туфайли эканлиги, одамлар биргалашиб бир-бирларига ёрдамлашишлари, бошқалар тўғрисида қайғурганликлари, меҳнатсеварлик билан касб-ҳунар эгаси бўлиш мумкинлиги тўғрисида фикр билдирилади.

с) Сабр – қаноат ҳақида. Бунда сабр–қаноат инсонлар учун буюк бир фазилат эканлиги, ҳар бири ишда сабр билан ҳаракат қилиш, сабр-тоқат қанчалик оғир бўлмасин кейинчалик шодлик келтириши ҳақида маълумотлар берилади.

д) Тўғрилиқ ҳақида. Бунда тўғрилиқ маънавий бойлиқ, табиий бир фазилат эканлиги, тўғри одамга ҳамма ишониши, тўғрилиқ инсон қадрини юксакка кўтариши, тўғрилиқ яхши хулқларнинг посбони эканлиги тўғрисида тушунчалар сингдирилади.

2. Сўз қудрати ҳақида маълумот беришга кўмаклашади.

Ширинсуханлиқ инсон фазилатининг асосий омилларидан бири эканлиги, унинг ақл-заковат, фикр-туйғулари, билими ва маданияти, савияси, тафаккури маълум даражада, сўзда ифода этилиши, яхши сўз билан кишиларнинг ишончини эгаллаши, уларнинг қалбидан жой эгаллаш мумкин эканлиги очиқ берилади.

3. Ватанпарварлиқ ҳақида маълумот бериб ўтилади. Масалан: Инсон учун Ватандан юксакроқ бойлиқ йўқлиги, Ватан туйғуси ҳар кимнинг қонига она алласи, болалигида эшитган шеър, эртақ, ҳикоя, қўшиқлар билан кириши, ватанпарварлиқ-бу она заминга бўлган муҳаббат, уни севиш, эъзозлаш эканлиги ҳақида тушунча берилади.

Хуллас, шеър, эртақ, ҳикоялар мактабгача ёшдаги болаларни маънавий шакллантиришда энг қулай усул бўлиб, улар орқали болалар ўзларининг инсонлар билан, теварак-атроф билан муомала-муносабатларини тўғри ташкил қилиб оладилар.

Юқоридаги мулоҳазалар асосида тарбиячилар мактабгача ёшдаги болалар учун бадиий адабиёт танлашда қуйидаги талабларга қатъий риоя қилишлари лозим:

а) Шеър, ҳикоя, эртақларнинг таълимий ва тарбиявий аҳамиятига;

б) болаларга тушунарлилигига;

в) қандай тузилишга эгалигига;

г) бадиий тилига;

д) яратилиш даврига;

е) болаларнинг ёши ва руҳий ҳолатига мос келиши ёки келмаслигига;

ё) болалар турмуш тарзига мувофиқлигига;

ж) мактабгача таълим муассасалари учун ишлаб чиқилган ўқув дастурларига мувофиқлигига ва ҳақозолар.

Хулоса шуки, ҳозирги кунда таълим-тарбия олдида турган асосий мақсадлардан бири - ёш авлодга аجدодларимизнинг асрлар давомида орттирилган маънавий бойликларини сингдириш, уларда инсоний фазилатларни қарор топтириш ва мунтазам ривожлантириб бориш, Ватан ва миллат олдидаги бурч ва масъулиятини ҳис этишга ўргатишдан иборатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Жумабоев М. «Болалар адабиёти». Дарслик. Республика олий ўқув юртларининг мактабгача тарбия факультетлари учун. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент 1994 йил.
2. Иномова М. «Фарзанд -ниҳол, ота-она боғбон». «Ўқитувчи» нашриёти. 1998 йил.
- 3..Иброҳимова З. «Кичкинтойлар адабиётининг хусусиятлари». «Ўқитувчи нашриёти», Тошкент 1994 йил.
4. Ғозиева С, Очилова Д, Долимова Л. Бадий терма китоб. Тошкент. Ўқитувчи 1993 йил

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИ БАДИЙ АСАРНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШГА ЎРГАТИШ

Ўқитувчи С.М. Мамаюсупова.

Ўқиш дарсларига қуйилган замонавий талаблар ўқитувчидан бошланғич синф ўқувчиларини ўқишга жалб қилиш, бадий адабиётни санъатнинг бир тури сифатида қарашга, асарларнинг бадий мазмунини, эстетик аҳамиятини ва образлар мазмунини тушунишга эътибор қаратиш талаб этилади. Бадий асарни яхши идрок этиш учун уни тушунишнинг ўзигина етарли эмас. Асарни идрок этиш мураккаб жараён бўлиб, асарга унда тасвирланган воқеликка қандайдир муносабатнинг юзага келишини ўз ичига олади.

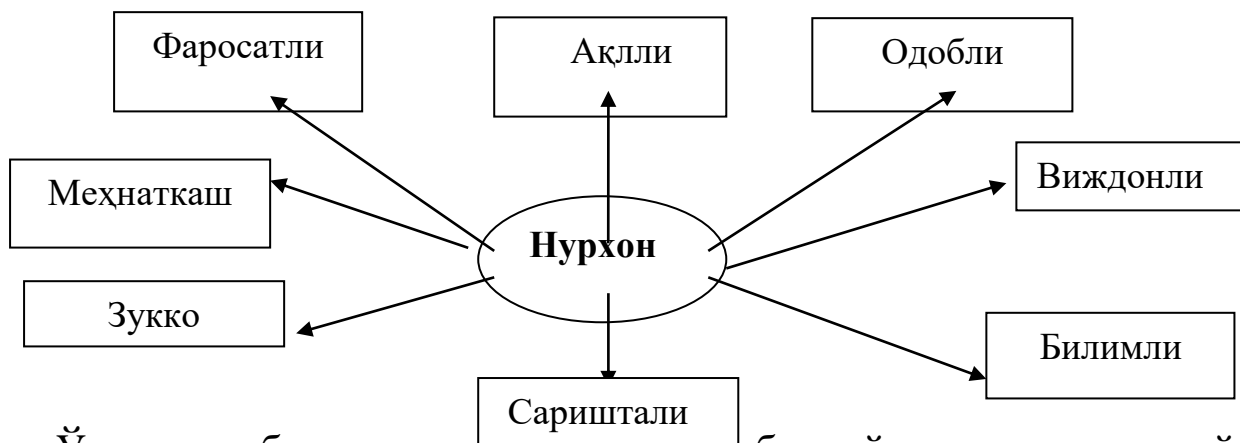
Бошланғич синфларда бадий асарни таҳлил қилиш методикасида кичик ёшдаги ўқувчиларнинг бадий асарни идрок қилишидаги психологик хусусиятлар ҳисобга олинади. Психолог олимларнинг текширишларидан маълум бўлишича, асарни идрок қилишга, билим олишга хизмат қиладиган компонентлар билан бирга, уни эмоционал – эстетик ҳис этиш ҳам киради. Ҳозирги кунда таълимнинг анъанавий тизимидан фарқли ўлароқ модулли ўқиш дарсларининг асосида унинг ҳар бир этапида ўқувчининг фаоллигига асосланган мустақил фаолияти, ўзлаштириш қобилиятини ҳисобга олган ҳар хил даражали модулар алгоритми асосида таълим жараёнига тўлиқ жалб этиш ётади. Бу жараён ўқувчилар бадий асарни ўқиб бўлишгач, мазмуни қайта ҳикоя қилишдан бошланади. Ўқитувчи топшириғи билан матнни бўлакларга бўлиш топшириғи берилади. Асар қаҳрамонини

аниқлаш, унинг ҳаракатлари ва бу ҳаракатларнинг сабабларини аниқлаш топшириғи берилади. Асарнинг асосий ғоясини тушунишда, ундаги воқеа ҳодисаларга ўқувчининг шахсий муносабатини билдиришга ўргатишимиз керак. Бунинг учун биз адабий асар қаҳрамонларини таҳлил этишга доир қуйидаги саволларни беришимиз мумкин.

1. Асар қаҳрамони билан дўстлашишни хоҳлармидинг?
2. Сен унинг ўрнида бўлсанг нима қилар эдинг?
3. Ҳикоя (ёки эртак) қаҳрамонинг ҳамма ишларини тўғри деб ўйлайсанми? Нима учун у шундай қилди?
4. Қаҳрамонни шундай қилишга нима мажбур қилди? Бошқача ҳам бўлиши мумкин эдими?
5. Қаҳрамондаги қайси сифатлар сенга ёқади? Қайси сифатлар ёки хулқидаги айрим ўзига хосликлар сенга ёқмайди?
6. Унинг одамларга муносабати сенга ёқадими?
7. Қаҳрамонга қандай маслаҳат берган бўлар эдинг?
8. Асардаги воқеалар ичида бўлишни хоҳлармидинг?
9. Асарда бўлиб ўтган воқеаларда ким бўлиб қатнашишни хоҳлар эдинг?
10. Шундай вазиятга тушиб қолсанг қандай чоралар кўрар эдинг (ёки нима қилар эдинг)?
11. Шундай вазиятда ўзингни қандай тутган бўлар эдинг?
12. Агар ҳикоя қаҳрамонлари сизнинг синфингизда ўқиганда синфингиз ҳаётида қандай ўзгариш бўлиши мумкин эди?

Асарда қатнашувчи шахсларга баҳо беришда ўқувчилар ўз шахсий ва ахлоқий тушунчаларидан фойдаланадилар. Бундай ахлоқий тушунчалар кичик ёшдаги ўқувчиларда чегараланган бўлади. Улар ахлоқий сифатлардан ботирлик, тўғрилик, меҳнатсеварлик, яхшилик тушунчаларни кўп ишлатадилар. Қаҳрамонларнинг бошқа сифатларини тасвирлаш учун уларнинг сўз бойликлари етишмайди. Ўқитувчининг вазифаси ўқувчилар билан асарни таҳлил қилиб, улар нутқига персонажларнинг ахлоқий, интеллектуал, эмотционал сифатларини тасвирловчи сўзларни кирита боришдан иборатдир. Бу адабий қаҳрамонларнинг характерини яхши ёритиш шартларидан бири ҳисобланади. Асардаги қаҳрамонларнинг характери уларнинг ахлоқий сифатларини англаш асосида тушунилади. Бунда қаҳрамоннинг нима қилиши эмас, нима учун шундай қилиши кераклигини билиш муҳимдир. Ушбу жараёнда асар қаҳрамонларининг

ахлоқий сифатлари устида кўпроқ ишлаш лозим. 4-синфда М.Аъзамнинг “Нурхон билан Бурхон” шеърида Нурхон ва Бурхоннинг хислатларини очишда танлаб ўқиш асосида тармоқлаш усулидан фойдаланиш мумкин. Ўқитувчи ўқувчиларга берган саволларига жавобни хаттахтада тармоқлаш усулида ёритиб беради. Масалан, “Бурхон нима учун Нурхоннинг устидан кулди?”, “У йиқилганда, Нурхон нима қилди?” “Бурхон нима учун уялди?” каби саволлар асосида қуйидагича жадвал ҳосил бўлади:

Ўқиш китобларида турли жанрдаги бадиий асарлар ва илмий-оммабоп мақолалар берилган. Исталган асарнинг объектив мазмуни бутун борлиқ, мавжудот, унинг турли томонлари, фактлар ва уларнинг бир-бирига таъсири ҳисобланади. Бадиий асарда ҳаёт образлар орқали тасвирланади. Шунини таъкидлаш керакки, бадиий асар марказида инсон унинг жамият ва табиатга муносабати туради.

Бадиий асарда борлиқни, воқелиқни образлар воситасида тасвирлаш, объектив мазмун ва субъектив баҳони конкрет материалда бериш ҳақидаги қоидалар методика учун катта назарий-амалий аҳамиятга эга. Биринчидан, бадиий асар устида ишлашни ташкил қилишда қаҳрамонлар ва муаллифнинг асарда тасвирланган воқеаларга муносабати ўқитувчининг диққат марказида туради. Ўқувчилар воқелиқни образлар орқали тасвирлашнинг ўзига хос хусусиятларини тушуна бошлайдилар. Иккинчидан, ҳар қандай бадиий асарда аниқ тарихий даврдаги воқеалар тасвирланади. Шунинг учун асарда тасвирланган воқеаларга тарихий ёндашилган шахсларнинг хатти-ҳаракати сабабларини тушуниш, воқеаларни ҳаққоний баҳолаши мумкин. Болаларни асарда тасвирланган давр билан қисқача таништириш, кейин ўқувчиларда қатнашувчи шахсларнинг хатти-ҳаракатини, улар яшаган даврни ва ижтимоий омилларни ҳисобга олган ҳолда

баҳолашни ўстириш тушунилади. Учинчидан, ёзувчининг ҳаёти ва қарашлари билан ўқувчиларнинг ёшларига мос равишда таништириш мақсадга мувофиқ. Муаллиф бадиий асарда тасвирланган ҳаётӣй фактларга, ижтимоӣй ҳодисаларга, жамиятнинг вакилларига ўз муносабатини ифодалашга ҳаракат қилади. Ёзувчининг ҳаётӣй материалларига баҳоси аниқ фактлар асосида яратилган бадиий асарнинг ғоявий йўналиши ёзувчининг дунёқарашига боғлиқ. Тўртинчидан, бадиий асарни таҳлил қилишда ўқувчиларни асарнинг ғоявий йўналишини тушунишга ўргатиш муҳимдир, бу асарни тўғри идрок этиш учун, матн устида ишлаш кўникмасини, ўқувчиларнинг дунёқарашини, инсонпарварлик туйғусини шакллантириш учун зарур. Асарнинг тарбиявий аҳамияти, ўқувчига таъсир кучи унинг ғоявий йўналишига боғлиқ. Бадиий асар устида ишлашни тўғри ташкил қилиш учун шакл ва мазмун бирлиги ҳақидаги қоида эътиборга олинади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Т. Ғаффорова. “Бошланғич таълимда замонавий педагогик технологиялар” Тафаккур нашриёти Тошкент. 2011й
2. К. Қосимова, С. Матжон, Х. Ғуломова, Ш. Йўлдошева, Ш. Сариев “Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси “Маънавият нашриёти Тошкент. 2007 й.

FITRAT ARUZ VAZNI HAQIDA

O‘qituvchi J.Lutfullayev.

Aruz vazni bugungi kun o‘quvchilari nazarida boshqa vaznlarga qaraganda qiyinroq vazn hisoblanadi. Fitratning ushbu vazn haqidagi fikrlari bilan tanishish, ularni boshqa olimlar fikrlari bilan taqqoslash, bugungi kun aruzshunosligi nuqtai nazaridan talqin etish o‘quvchilar uchun qiziq, shu bilan birga foydali hamdir.

Fitrat ushbu vaznning kelib chiqishi haqida fikr yuritir ekan, ”Aruz vazni arabnikidir. Arab shu vaznlarda she’r yozgan”(Fitrat, Adabiyot qoidalari, Tanlangan asarlar, T.: 2009, 28-bet),-deya A.Navoiyning “Me’zon ul-avzon” asaridagi fikrlarini davom ettiradi. (Qarang: A.Navoiy, “Me’zon ul-avzon” ,To‘la asarlar to‘plami, o‘ninchi jild, T.: 2012,534-bet) Aruz vazning arab-fors adabiyoti orqali kirib kelganligi haqida to‘xtalar ekan, bu vaznning qachon kirib kelganligi haqida “Bizning O‘rta Osiyo xalqlari qachon qabul etgani aniq emas. Biroq hijriy 462 da Qashg‘arda yozilgan mashhur “Qutadg‘u bilig” kitobining

shu aruz vaznida yozilg‘ani e‘tibor etilsa, juda eskidan qabul etilgani ma‘lum bo‘ladir”,-deya ta‘kidlaydi.

Aruz vazni xususiyatlari haqida fikr yuritib shunday deydi: ”Bizda tizim o‘lchovi so‘z bo‘g‘umlarining sanashidir. Aruz ham shundaydir. Aruz ham asos qilib so‘z bo‘g‘umlarini oladir. Biroq u cho‘zg‘ilarning uzunlik, qisqaligini ham ko‘zda tutadir”. (Fitrat cho‘zg‘i deganda unilarni (Navoiy va boshqa olimlar asarlarida bu atama harakatlar deyilgan) nazarda tutadi. (Fitrat, Adabiyot qoidolari, Tanlangan asarlar, T.: 2009, 29-bet) Fitratning ushbu so‘zlari juda o‘rinli (Chunki ayrim darsliklarda “aruz vazni bo‘g‘inlar soniga emas, sifatiga asoslanadi” degan bir tomonlama yondashilgan fikrlar keltirilgan), haqiqatdan ham, bu vazn bo‘g‘inlarning son va sifati asosiga quriladi.

Fitrat hijo turlari haqida fikr yuritar ekan, ”Aruzchilar so‘z bo‘g‘umlarining, asosan, shu qismlarg‘a ajratganini ko‘zda tutadi”,-deya quyidagilarni sanaydi: a) bir harf, bir qisqa cho‘zg‘li bo‘g‘um: ma, ba kabi; b) bir harf, bir uzun cho‘zg‘ili bo‘g‘um: yo, bu kabi; j) iki harf, bir qisqa cho‘zg‘ili bo‘g‘um: gal, bul kabi; d) iki harf bir uzun cho‘zg‘ili bo‘g‘um: forsha shoh, xo‘b kabi”. (Fitrat, Adabiyot qoidolari, Tanlangan asarlar, T.: 2009, 29-bet)

Fitrat tariflagan birinchi qismdagi misollar qisqa hijo. (Chunki ochiq bo‘g‘in tarkibida qisqa unli kelgan) Ikkinchi qismda cho‘ziq hijo haqida fikr yuritilgan. (Ochiq bo‘g‘in tarkibida cho‘ziq unli “o”, ba‘zan “u” unlisi kelsa, cho‘ziq hijo sanaladi) Uchinchi qismdagi gal, bul so‘zlari cho‘ziq hijo. (Yopiq bo‘g‘in tarkibida qisqa unli kelgani uchun) To‘rtinchi qismda keltirilgan shoh, xo‘b so‘zlari vazn talabiga ko‘ra ba‘zan cho‘ziq, ba‘zan o‘ta cho‘ziq hijo sifatida talaffuz etiladi (yopiq bo‘g‘in tarkibida “o” unlisi kelsa, o‘ta cho‘ziq hijo sanaladi)

Ruknlar haqidagi fikrlariga e‘tibor bersak, rukn atamasini “aruz usullari” deb ataydi. Rukn va uning turlari, ya‘ni asl va furu’ (tarmoq rukn)lar haqida esa, arablarda o‘nta usul borligi, ”ular bu o‘n usulni turli-turli o‘zgartirib ko‘paytirgan”ligini ta‘kidlaydi. Bu fikr orqali arab aruzida ham zihof (Qarang: zihof, O‘zbek aruzi lug‘ati, Sharq, T.:1998, 53-bet) mavjudligini ko‘rsatadi.

Adabiyot qoidolari asarining “Aruz bizning tilga yaramag‘anlig‘i” sarlavhali qismida ushbu vaznning qiyinligiga arab-fors so‘zlarida “madd”(arabcha cho‘zish,cho‘ziqlik) mavjudligi, turkiy so‘zlarda bu hodisa yo‘q ekanligi, turkiy so‘zlardagi bosim (Fitrat urg‘u atamasi o‘rnida bosim so‘zini qo‘llagan) “madd”ga o‘xshamasligi kabilarni sabab qilib ko‘rsatadi. Madd ham urg‘u kabi cho‘zish, cho‘zib talaffuz

etish, lekin urg'uli bo'g'in so'zning ma'lum bir o'rnida (odatda oxirgi bo'g'inda) bo'ladi, "arab-fors so'zlaridagi "madd"ning bizning bosim kabi belgili bir o'lchovi yo'q"ligi, "bir uzun cho'zg'idan to'rt uzun cho'zg'igacha tortmoq mumkin"ligi bizning til xususiyatlarimizga xos emasligini ko'rsatadi. Bu esa, Fitrat aytganidek, "aruzning bizning tilga yaramag'anligi", ya'ni aruz vaznining biz uchun qiyin tomonidir. Fitratning ushbu mulohazalari bir tomondan to'g'ri. Bu vaznning Fitrat uchun, biz uchun, shoirlar uchun qiyin ekanligining yana bir sababi jamiyat rivojlanishi natijasida ko'plab so'zlar (ularning ichida arab va fors tilidagi so'zlar anchaginani tashkil etadi) iste'moldan chiqishi, ular o'rnida bir qancha (Yevropa tillari tasirida) neologizmlarning paydo bo'lishi, aruz vazniga ko'proq arab-fors so'zlari mos tushishi (Bunga she'r so'zining "fe'l", shoir so'zining "foil" ,shuaro so'zining "fualo" vaznlarida ekanligi misol bo'ladi), turkiy va boshqa tillar orqali o'zlashgan so'zlar vaznga to'la mos tushmasligidandir.

К ВОПРОСУ ОТБОРА МАТЕРИАЛОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Т.С.Кавылова, У.А. Инамов

В наше время необходимо и престижно знание одного или нескольких иностранных языков. Обучение иностранным языкам преследует комплексную реализацию практической, воспитательной, образовательной и развивающей целей; при этом воспитательная, образовательная и развивающая цели достигаются в процессе практического овладения иностранным языком. Цель обучения иностранным языкам имеет еще лингвострановедческое, педагогическое и психологическое содержание. При определении содержания цели обучения нельзя упускать ни одну из сторон этого содержания. Все они в комплексе взаимосвязаны, взаимозависимы и проявляются в виде обучающего, познавательного, развивающего и воспитательного результата, который достигается постепенно, в процессе овладения иностранным языком. Однако в таком общественном виде иностранная культура не может явиться целью обучения, так как овладение ею происходит не сразу, а постепенно. Главной функцией речевой деятельности является коммуникативная: человек говорит для того, чтобы воздействовать на поведение, мысли, чувства, сознание других людей. Наконец без речевой деятельности невозможно никакое познание. Сопоставив функции речевой деятельности и культуры, можно увидеть, что они

тесно взаимосвязаны. К предмету «иностранный язык» уделяется большое внимание как в психологии, так и в методике обучения этому предмету. Сложность и многогранность подчеркивают многие методисты и в соответствии с этим предлагают различные подходы к решению этой проблемы:

- 1) созданием специально разработанной системы упражнений;
- 2) вовлечением эмоциональной сферы в процесс обучения;
- 3) педагогическим воздействием учителя;
- 4) использованием на уроках аудиовизуальных средств;
- 5) использованием личностной индивидуализации;
- 6) разработкой системы внеаудиторных занятий, усиливающих мотивационную сторону изучения языка.

При обучении иностранному языку усилия учителя должны быть направлены на развитие внутренней мотивации, которая исходит из самой деятельности и обладает наибольшей побудительной силой. В настоящее время имеется достаточное количество исследований в психологии и методике преподавания иностранных языков, позволяющих использовать их в дальнейших поисках решения проблемы и осуществить ценностный подход в ее рассмотрении. Таким образом, при формировании положительного отношения к предмету необходимо учитывать факторы, исходящие из того, как обучаем и чему обучаем. Прогрессирующее развитие международных контактов и связей в политике, экономике, культуре и других областях обуславливает последовательную ориентацию современной методики обучения иностранным языкам на реальные условия коммуникации. Стремление к коммуникативной компетенции, как к конечному результату обучения, предполагает не только владение соответствующей иноязычной техникой но и усвоение колоссальной неязыковой информации, необходимой для адекватного обучения и взаимопонимания. Таким образом, общепризнанным стал вывод о необходимости глубоко знать специфику страны изучаемого языка и тем самым о необходимости страноведческого подхода как одного из главных принципов обучения иностранным языкам. В нашей стране различные сведения о том или ином государстве, преподаваемые процессе обучения языку (или всвязи с изучением языка), принято называть страноведением, в Германии— культуроведением (kulturkunde), в Американских учебных заведениях существуют курсы языка и территорий (language and

area), во Французской методической школе бытует понятие «язык и цивилизация» (langue et civilisation). Английскими коллегами используется теория linguacultural studies—«лингвокультурные исследования». Страноведение включает в себя разнообразные сведения фрагментарного характера и определяется, как дисциплина в системе географических наук, занимающаяся комплексным изучением материалов, стран, крупных районов. Ведь для того, чтобы переводить, нужно, прежде всего, полностью понять иноязычный текст со всеми нюансами значения, включая подтекст, затем с учетом адресата подбирать соответствующие эквиваленты в языке перевода, а их незнание приводит к затруднению в общении на иностранном языке. Поэтому можно свободно говорить о лингвистических основах страноведческого аспекта в преподавании иностранного языка, которые следует понимать как часть общих лингвистических основ его преподавания выступающих в одном ряду с другими науками: психологией, педагогикой и др., в качестве теоретического фундамента обучения иностранному языку в целом. Мы видим, что проблема, связанная с преподнесением текстов лингвострановедческого характера весьма актуальна.

Список использованных литератур:

1. J.P. Rioux (sous la dir.de), Histoire de la France contemporaine, Paris: Le Seuil (Points Histoire),1983.
2. Sites d'Internet:www.ladocumentationfrancaise/fr.
3. www.admifrance.gouv.fr. www.cnrs.fr www.francophonie.org
4. Рапопорт И.А. Проблемы обучения иностранным языкам. Таллин, 1978.
5. Рапопорт И.А. Проблемы повышения эффективности обучения иностранным языкам.Таллин, 1983. с152

О значении текстов на уроках иностранных языков.

У.Алматова, Н.Абраимова.

Эффективность обучения аудированию зависит, в первую очередь, от заинтересованности обучающегося в понимании содержания речи. Однако в практике преподавания часто приходится сталкиваться с тем, что обучение аудированию проводится на текстах неинтересных, неинформативных, бессодержательных. Использование подобных текстов объясняется стремлением облегчить задачу обучающемуся, поскольку

иноязычная форма трудна, следует все усилия слушающего сконцентрировать на ней, сделав содержание сообщения максимально простым и доступным. Основным требованием к содержанию текстов для аудирования следует считать их идейно-воспитательную ценность, содержательность или занимательность. На более продвинутом этапе следует, наряду с занимательными текстами, использовать содержательные тексты, т.е. тексты, содержащие новую и полезную для учащихся информацию. К ним относятся тексты публицистические, научно-популярные и др.

Содержательность текстов не должна противопоставляться их посильности. Посильность текста – один из основных принципов отбора. Наряду с новыми сведениями тексты должны содержать и сведения, уже известные учащимся. Насыщение текстов информацией и сокращение смысловой избыточности должно происходить постепенно, от текстов менее информативных либо содержащих более трудным по языковой форме или по содержанию.

Надо учесть целесообразность использования при аудировании текстов, имеющих достаточно сложную главную мысль и глубокий подтекст. Рассматривая вопросы смыслового содержания текстов для аудирования, нельзя не упомянуть о роли названия текста и его композиции.

Для осмысления информации текста большое значение имеет построение сообщения, т.е. его композиция. Последовательное и логичное изложение информации способствует ее успешному приему. Ясная и четкая структура сообщения играет положительную роль.

Таким образом, целесообразно в начале обучения использовать тексты с простой и ясной композицией, постепенно усложняя ее к следующему этапу. Однако и на этом этапе не рекомендуется использовать тексты с особенно сложной композицией так же как и для аудирования, основополагающим требованием к текстам для чтения является их посильность и доступность для обучающихся. Чрезмерное облегчение текста снижает его обучающую ценность. Следует отметить также, что посильность текстов для чтения определяется не только языковым и жизненным опытом обучающегося, но и видом чтения, для которого предназначен текст. Другим важным требованием к текстам для чтения является требование обучающей ценности текста. Под обучающей

ценностью текста понимается его воспитательная, образовательная и практическая ценность. Практическая ценность определяется эффективностью текста как средства формирования умений и навыков чтения. Кроме того, требования к языковой форме текстов для чтения будут варьироваться в зависимости от вида чтения. Поэтому посильность текста для чтения определяется также количеством трудного для понимания языкового материала и неизученных языковых явлений, но реализация этого требования будет иной. Прежде всего, трудности узнавания изученных языковых явлений будут определяться не звуковой, а графической формой. Такие трудные для аудирования явления, как омофоны, легко идентифицируются чтением благодаря особенностям их графической формы, например, английские слова: no, know, meet, meat, to, too, two и т.д. Наоборот, омографы, которые не затрудняют аудирование, могут осложнить понимание при чтении. Например: read, red и др.

Трудность, которую необходимо учитывать и в текстах для чтения, и в текстах для аудирования, связана с синтаксической структурой предложений и их длиной. Длинные сложные предложения с несколькими придаточными являются наиболее трудными. Важно также учитывать корреляцию структур в родном языке: структуры, не имеющие аналогов в родном языке, являются для учащихся весьма трудными. Целесообразно включить в тексты для чтения незнакомого языкового материала, так же как и при обучении аудированию и по тем же причинам. Исключение составляет начальный этап, где тексты строятся только на изученном и активно усвоенном материале. Количество неизученных слов в текстах, используемых на продвинутых этапах, зависит прежде всего от вида чтения. В текстах для ознакомительного чтения могут использоваться только такие незнакомые слова, о значении которых можно догадаться, либо такие, понимание которых несущественно для общего смысла текста, т.е. новый для учащихся языковой материал может использоваться только как средство передачи избыточной информации. Что касается изучающего чтения, то, поскольку данный вид чтения не исключает возможности пользоваться словарем, количество незнакомых слов в текстах не имеет решающего значения и может быть довольно большим.

Объем учебных материалов для чтения, как и для аудирования, играет немаловажную роль и, так же как и другие аспекты проблемы обучения чтению на иностранном языке, связан с видом чтения.

Требования к объему текстов для чтения зависят также и от темпа чтения и определяются временем, которое обучающийся должен затратить на чтение.

Список используемой литературы.

- 1 Ермакова ЛК. Некоторые приемы работы с лексикой по английскому языку - festival.1september.ru/articles/312667
- 2 Костерина Л.Б. Интерактивные занятия, газета English №5/2009
- 3 Самостоятельное изучение английского языка
Native-English. Статьи
- 4 Ушинский К.Д. Собрание сочинений. Т 8.-М.:изд. АПН, 1950.

АДАБИЁТ ДАРСЛАРИДА ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Д.Аралова Зарбдор иқтисод коллежи ўқитувчиси
Р.Сойипова Жиззах шаҳар 13-мактаб
ўқитувчиси

Адабиёт-инсон маънавияти асосларини ташкил этувчи ҳамда руҳий қадриятларни шакллантиришга хизмат қила оладиган санъат туридир. Бошқа ўқув машғулотида билим бериш устувор бўлса, адабиётда боланинг кўнгли ва туйғулари билан ишланади. Шу сабабли адабиётни чинакам инсонийликнинг асосий белгиси бўлмиш бошқа одамларнинг ҳолатини тушуниш, уларга туйғудош бўла олишдан иборат деб биламиз. Бирорта ҳам ўқув предмети ёки бирор бир санъат тури адабиётнинг ўрнини боса олмайди. Бадиий адабиёт ўқувчиларнинг ҳиссиётларини шакллантириб, туйғуларини нозиклаштириб, кечинмаларини теранлаштиради.

Адабиёт дарсларида ўқилган асар бўйича ўқувчиларга тайёр хулосалар берилмаслиги керак. Ўрганилаётган бадиий асардан ҳар бир тарбияланувчи қалбдан таъсирланиши, ўзи истаган хулосага келиши лозим. Бундай ҳолатни юзага келтириш учун ўқитувчи ижодкор бўлиши, адабиёт дарслари эса бадиий матннинг жозиба қудратини оширишга қаратилган бўлиши ва ўқувчиларни бадиий ҳодисалардан завқлана билишга йўналтирилган бўлиши мақсадга мувофиқдир. Бадиий асар ўқувчиларнинг кўнгил мулкига айланиши, уларнинг ҳиссиётларига таъсир этиши учун ўқитувчи

бадий асар билан тарбияланувчилар орасида воситачилик қилиши керак.

Президентимиз И.А.Каримов “Мамлакатни модернизация қилиш йўлини изчил давом эттириш тараққиётимизнинг муҳим омилидир” мавзусидаги маърузасида эса, бу масала ҳақида: “Ҳозирги кескин рақобат шароитида инновацион технологиялар ва илм-фанни янада ривожлантириш мақсадида иқтидорли ёшларни илмий фаолиятига кенг жалб этиш, ўз ижоди ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқаришлари учун уларга зарур шарт-шароитлар яратиш муҳим аҳамиятга эга” деган эди. Ушбу масалани бажаришда ўқувчи ёшларни эркин, мустақил фикрлашга ўргатиш таълимнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. Ўқувчи эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар.

Педагогик технологиялар тадқиқотчиларнинг фикрича, ахборот технологияси билан боғлиқ, ҳамда ўқитиш жараёнида қўлланиши зарур бўлган компьютер, масофали ўқитиш ёки турли хил техник воситалардан фойдаланиш деб белгиланади. Бизнинг фикримизча, педагогик технологиянинг энг асосий негизи, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг белгиланган мақсадга эришиш учун танланган технолгияларга боғлиқ яъни ўқитиш жараёнида, мақсад бўйича кафолатланган натижага эришишда қўлланиладиган ҳар бир таълим технологияси ўқитувчи ва ўқувчи ўртасида ҳамкорлик фаолиятини ташкил этиб, ҳар иккаласи ижобий натижага эриша олса ҳамда ўқув жараёнида ўқувчилар мустақил фикрлай олсалар, ижодий ишласалар, излансалар, мавзуни таҳлил эта олсалар, ўқитувчи эса уларнинг бундай фаолиятлари учун имконият ва шароит ярата олса, ана шу ўқитиш жараёнининг асоси ҳисобланади. Ҳар бир дарс, мавзу ва ўқув предметининг ўзига хос махсус технологияси бор, яъни ўқув жараёнидаги педагогик технология, якка тартибдаги жараён бўлиб, у ўқувчиларнинг эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда бир мақсадга йўналтирилган, олдиндан лойиҳалаштирилган ва самарали натижа беришга қаратилган педагогик жараён бўлиши керак.

“Фан ва техниканинг мавжуд янгиликлари, ўқув дастурлари ва дарсликлар мазмунига жадал киритишни талаб этади ва бу орқали талабаларнинг замонавий билимларини шакллантиришга замин яратади. Замонавий ўқитиш технологияларининг жорий этилиши ва турли методик ёндашувлар эса, ўз навбатида, талабаларда кўплаб

фундаментал тушунчаларнинг нисбатан енгил ва мустаҳкам шаклланишига яхши шароит яратади”⁷⁹.

Бугунги мамлакатимизнинг тараққиёт босқичида адабиёт дарсларига ҳам талаб кучли бўлиб, бадиий адабиёт ўқувчиларнинг ғоявий-сиёсий ва ахлоқий тарбиясида етакчи ўрин тутиб келмоқда. Дарҳақиқат, адабиёт ўқитишдан бош мақсад – соғлом эътиқодли, ўзга инсоннинг туйғуларини англайдиган, ўткир ҳиссиётли, юксак дидли, ахлоқан баркамол, ақлан етук, ўз хатти-ҳаракатларига маъсул бўлса оладиган комил инсонни маънавий дунёсини шакллантиришдан иборат.

Фарзандларимиз камолотининг шаклланиб бориши жараёнига ижобий таъсир этувчи омиллар қаторида адабиёт дарсликларида берилган шоир ва ёзувчилар ҳаёти ва ижодини ҳамда адабий бойликларимиз, хусусан, халқ оғзаки ижоди намуналари, ривоят ва ҳикоятларини ҳам кўришимиз мумкин. Шунинг учун ўқувчилар қалбига йўл топиш, қайси йўл билан бўлмасин дарс мавзусини ва топшириқларини уларнинг онгига чуқур сингдиришга ҳаракат қилмоқ керак. Булар ёшларни “одил ва ҳақгўё бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўрғонини кўриқлашга, дўст-у ёримизни, орномусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади”².

Ўқувчиларга тўғридан тўғри билим беришга қаратилган жиддий маърузалардан кўра ҳикоя, эртак, мақол, ривоят, достон, шеър, кўшиқлар ҳаётнинг бадиий инъикоси сифатида тез таъсир этади. Қолаверса, овунмачоқ, санама, эртак, кўшиқ, топишмоқ, тез айтиш, мақол, панд-насихат каби бадиий асарларда тасвирланган воқелик ўқувчилар томонидан ҳис-туйғулари орқали идрок қилинади. Хуллас, бир сўз билан айтганда, бадиий адабиёт ўқувчиларнинг ҳиссиётларини шакллантириб, туйғуларини нозиклаштириб, кечинмаларини теранлаштиради. Жонли ижро ўқувчиларни доим ўзига жалб этиб келган. Кейинги пайтда таълим тизимларига илғор педагогик технологиялар ва ўқитишнинг инновацион усуллари шиддат билан кириб келмоқда. Лекин улардан ўринли фойдаланилгандагина кўзланган натижага эришиш мумкин. Шу сабабли ахборот коммуникация технологиялар ва педагогик технологиялардан, яъни инновацион технологиялардан

⁷⁹ Бегимқулов У. Педагогик таълимда замонавий технологиялар. ”Педагогик таълим” журнали. 2005, 6-сон. 15-17-бет.

² И. Каримов ”Юксак маънавият-енгилмас куч” Т. 2008, 33-бет.

адабиёт дарсларида фойдаланиш самараси тўғрисида тўхталиб ўтамиз.

Ахборот коммуникацион технологияларининг асосий негизини компьютер техникаси ташкил қилади деб ҳисоблайдиган бўлсак, бунда ўқиш, ҳаракатни кўриш, эшитиш имкониятлари вужудга келади. Шунинг учун ҳам таълим тизимини ривожлантиришда ахборот технологияларидан қолаверса, интернет технологияларидан фойдаланиб дарсларни ташкил этиш таълим сифатини оширади. Хусусан, халқ оғзаки ижоди намуналаридан тайёрланган слайдлар, кўшиқлар, қадриятларимизни ифода қиладиган урф-одатлар мавзусига бағишланган кичик фильмлар ўқувчиларда яхши таассурот қолдириши табиий.

Инновация янгилик киритиш маъносини англатади. Педагогик инновация эса таълимга киритилаётган янгилик ҳисобланиб, у кўзланган мақсадларнинг сифат самарадорлигини оширишга қаратилган бўлади.

Дарсни ташкил этиш борасида ўқитувчи таълим технологияларидан фойдаланганда мавзуга мувофиқини танлай билиши муҳим ҳисобланади. Жумладан, “Ақлий хужум”, “Интерфаол”, “Кластер”, “Ахборот-технология”, “Мультимедия”.

Хулоса қилиб айтганда, ахборот технологиялари ва янги педагогик технологиялар асосида дарс ўтишни ташкиллаштиришдан мақсад шуки, ёш авлодни билимдон, нутқи равон, баркамол, эҳтиқоди бут, маънавий мафкураси ва фикри соғлом қилиб тарбиялашдан иборатдир. Шунингдек, бу технологиялар асосида ташкил этилган дарслар ўқувчиларнинг билимларни яхлит ўзлаштиришга ёрдам беради, тафаккурини ўстиради, мустақил ижодий фикрлашга ўргатади. Зеро, баркамол авлод тарбияси жамият тараққиёти ва миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир.

BOBUR-MADANIYAT ARBOBI VA HOMIYSI

O'qituvchi S Abduvaliyeva.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili , tarixchi olim, temuriy hukmdorlarining mashhur namoyondalaridan biri, “Buyuk mo'g'illar imperiyasi” deb nom olgan va Hindistonning yarmidan ko'pini egallab turgan Boburiylar davlatining asoschisi. Otasi Umarshayx Mirzo Amir Temurning evarasi,

Farg‘ona viloyatining hokimi, onasi Qutug‘ Nigorxonim Toshkent hokimi Yunusxonning qizi.

Boburning bolaligi asosan Andijon va uning atoflarida o‘tdi . U saroy muhitida o‘qidi va tarbiya topdi. Yoshligidan ilm-fanga, she‘riyatga qiziqqa boshladi. Dovyurakligi va jasurligi uchun u yoshligidan “Bobur” (she‘r) laqabini olgan .

Otasining vafotidan keyin o‘n ikki yoshida taxtga chiqadi . 1504-yilda Amir Temur imperiyasini qayta tiklash uchun olib borgan ko‘p yillik kurashi kutilgan natijani bermagandan so‘ng, Afg‘onistonga o‘tdi va u yerda tarqoq afg‘on va turk qabilalarini bo‘ysindirib, 1508- yilda o‘zini rasmiy ravishda ularning podshohi deb e‘lon qiladi .

O‘z davlatini kengaytirish va mustahkamash uchun kurashib, Hindistonga vaqti-vaqti bilan hujum qiladi va uni jiddiy o‘rganib boradi. 1526-yilda Dehli yaqinidagi jangda 12 ming askari bilan 100 mingtacha askar , 2 ming harbiy filga ega hind podishosini yengadi, jangda birinchi marta porox ishlatadi, o‘zining o‘tkir lashkarboshi ekanligini ko‘rsatadi. Bobur o‘z davlati poytaxtini Hindistonga ko‘chiradi, u yerdagi tarqoqikka barham beradi, yangi hududlarni bosib olingan yer deb qaramaydi, mamlakat iqtisodiy, madaniyati va mavqeyini ko‘tarish uchun astoydil g‘ayrat bilan, keng miqyosda ish olib boradi, olimlar, fozillar va oriflarni o‘z atrofiga yig‘adi, to‘rt o‘g‘li va uch qizini shu ruhda tarbiyalaydi .

1525-1530 yillarda u o‘zining she‘riy ijodini davom ettiradi , o‘zbek tili va adabiyotining durdonalaridan biri “Boburnoma” asarini yaratadi.

“Boburnoma” – dastlab “Vaqoe” voqealar deb atalgan. So‘ng “Voqeoti Boburiy”, “Tuzuki Boburiy”, “Boburiya” nomlarini oldi. Oxirida “Boburnoma” bo‘lib shuhrat topdi.

“Boburnoma” Zahiriddin Boburning butun umri davomidagi esdaliklardir. U 12 yoshidan hayotining so‘nggigacha bo‘lgan voqealarni qayd qilib borgan va umrining oxirgi yillarida ushbu asarni yaratgan.

“Boburnoma”ning o‘ndan ortiq qo‘lyozma nusxalari bo‘lib, jahonning turli kutubxonalarida saqlanadi. Asarni 1857 yilda Qozonda N.I.Ilminskiy, 1905 yilda Londonda Beverij xonim nashr etdilar. O‘zbekistonda dastlab professor Fitrat 1928 yilda “Boburnoma”dan parchalar e‘lon qilgan edi. Asar 1948 – 1949 yillarda ikki jildda nashr etildi. 1960, 1989 – yillarda Boburnomaning tuzatilgan nashri amalga oshirildi.(1).

“Boburnoma”da Boburning ilk she’r mashqlaridan tortib, yirik asarlarigacha yozilish tarixi, ular bilan bog‘liq voqealar haqida ma’lumot berilgan.

906-yil (1500-1501) voqealarini bayon qilar ekan, Bobur Navoiy bilan xatlashganini, buyuk shoirga ilk baytlaridan yuborganini yozgan edi. “Bu ikkinchi navbat Samarqandni olg‘onda, Alisherbek tirik edi. Bir navbat manga kitobati (xati) ham kelib edi .

Men ham bir kitobat yuborib edim , orqasida turkiy bayt aytib , bitib yuborib edim, Javob kelgumcha tafriqa va g‘avg‘o bo‘ldi”.(78-bet)

Bobur o‘z asarining “909 (1503-1504) yil voqealari” degan sahifasida. “Ushbu mahallarda “Boburiy xat”ni ixtiro qidim” (132-bet), deb yozadi. (2).

“Boburnoma” Bobur kezgan yurtlar haqidagidagi o‘ziga xos qomusdir. Lekin bu qomus faqat sinchkov emas, badiiy zavqi ham baland bo‘lgan ijodkor tomonidan yozilgan. Asarda turli fanlarga oid ma’lumotlar bilan bir qatorda go‘zal ijodiy kuzatishlar, chiroyli badiiy lavhalar ham bor. Ayniqsa Xuroson va Hindiston manzaralarini chizganda, xususan, o‘zbek o‘quvchisiga notanish urf-udumlar, o‘simlik va hayvonlar haqida hikoya qilganda Boburning badiiy iste’dodi ish beradi.

Bobur vatanidan uzoqda ham ona tili ravnaqini o‘ylaydi. Uning Kobul va Hindistonda turib, turkiy tilda ijod etishining o‘zi ona tiliga mehr-muhabbatidan edi. Bobur bu bilan cheklanmaydi . Turkiy tildagi ijodni rag‘batlantiradi.

Bobur qaysi yurtga bormasin, u yerni obod qilishga, turli tuman imoratlar, obidalar qurushga harakat qiladi. Chunonchi, Hindistonda katta qurulishlarni amalga oshiradi. Sharafiddin Ali Yazdiy “Zafarnoma”da Amir Temurning “Masjidi Sangi” imoratida Ozarbayjon, Fors, Hindiston va boshqa mamlakatlardan har kuni 200 kishi ish qilur edi”-deb yozgan ekan, Bobur uni tilga olar ekan , “Ograda ushbu Ograning sangtarosh (tosh yo‘nuvchi) laridan mening imoratlarimda har kunda olti yuz sakson kishi ish qilurlar edi. Yana Ograda va Sekrida va Biyonada va Dulpurda va Guvalyorda va Ko‘lda ming to‘rt yuz to‘qson bir sangtarosh har kunda mening imoratimda ish qilurlar edi” deb yozadi .

Bobur xalqimizning har jihatdan yetuk, g‘oyat iste’dodli farzandi edi. U o‘ta notinch, sarson-sargardonlikda kechgan umrini ongi, salohiyati tufayli jozibali qila oldi. Uning hayoti faqat qahramonliklar bilan emas, ijodkorlik va bunyodkorlik bilan ham to‘la edi. U 20

yoshida yangi bir yozuv – “Xatti Boburiy”ni kashf qildi. Ajoyib she’rlar yozdi, devon tartib qildi. “Boburnoma”day ulkan tarixiy badiiy asarni yaratdi, musiqa bilan shug’ullandi.

Bobur adabiyotimizning Navoiydan keyingi eng e’tiborli va buyuk vakilidir. U 1483- yilning 14-fevralida Farg’ona viloyatining poytaxti Andijonda tug’ildi. U 1530 yilning 26- dekabrda Agrada vafot etadi va vasiyatiga ko’ra Kobul (hozirgi “Bog’i Bobur” ziyoratgohi)da dafn etilgan. Boburning hayoti va ijodi, faoliyati O‘zbekiston mustaqilligiga, yurtimizning milliy tiklanish g‘oyalariga xizmat qilmoqda.

“Boburnoma” o‘zbek adabiyotida nasr taraqqiyotiga juda katta ta’sir ko‘rsatdi. Buning yorqin namunasi Abulg‘ozi Bahodirxonning “Shajarai turk”, “Shajarai tarokima” asarlaridir. “Boburnoma”ning tasvir va bayon usuli tarjimalar orqali boshqa adabiyotlarga ham o‘tdi. G‘arb va Sharqning fan va davlat arboblari Boburning tarix va madaniyat oldidagi xizmatlarini belgilashda bu kitobga asosiy manba sifatida qaradilar. Hindiston tarixini yoritishda esa, mutaxassislar fikricha, hali ham buyuk bobomiz Beruniyning “Hindiston”idan keying muhim asar “Boburnoma” bo‘lib turibdi. Shoir, olim va shoh Boburning ijodi va faoliyati mana shu xususiyatlarga ko‘ra ardoqlanib keladi. Bobur xalqimizning faxridir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Begali Qosimov, Nusratullo Jumaho‘ja. “O‘zbek adabiyoti” darsligi. G‘ofur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti Toshkent – 2001.
2. Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma” Toshkent – 1960.

III. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА УНИ ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ

ЎҚУВЧИЛАРДА ЯНГИ ТАЪЛИМ ТАЛАБЛАРИ АСОСИДА КАСБ ТАНЛАШГА МОЙИЛЛИКНИ УЙЎТОТИШ

**Доц. М. Турсинпўлатов,
ўқитувчи А.Усмонов**

Ҳозирги кунда “Таълим тўғриси”даги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” даги муҳим масалалардан бири ўқувчиларда касб танлашга мойилликни тарбиялашдир.

Ўқувчиларни касб танлашга тайёрлашда ўқув жараёнидан ташқари синфдан ташқари ўтказиладиган тадбирларнинг ўрни каттадир. Жумладан ўқувчиларнинг амалий конференциялар, диспутлар, турли касб эгалари, ўз касбининг усталари билан учрашувлар ва шу каби тадбирларни ўтказиш ва кузатишнинг ўрни каттадир. Шу нарсани алоҳида қайд этиш лозимки, ўқувчиларни мустақил фикрлашга ундашда, уларни ҳар томонлама тайёргарлигини амалга оширишда ҳозирги шароитда кам қўлланилади. Янги мазмундаги педтехнология асосида олиб бориладиган дарсларнинг, учрашувларнинг ўрни бениҳоядир. Тўғри, дарс жараёнида ҳам касб танлаш масалаларини муҳокама қилиш мумкин, лекин булар янги таълим талаблари асосида касб танлаш масалаларини муҳокама қилиш мумкин. Лекин булар янги таълим талаблари асосида касб танлаш бўйича олиб борилган илмий – амалий ишларнинг ўрнини боса олмайди. Бунинг боиси шундаки, касб танлаш бўйича амалган оширилган дарснинг ёки илмий – амалий конференциянинг бошидан то охиригача касб танлашга бўлган мойилликнинг у ёки бу масаласи, албатта ўз аксини топиши керак.

Мен дейди... тил ва адабиёт ўқитувчиси сифатида ҳар икки ёки уч ойда янги таълим талаблари асосида касб танлашга бағишланган илмий – амалий конференция, иншо, ота – оналар билан жонли мулоқот ташкил қиламан. Мавзуларини бир ой олдин эълон қиламан. Бу борада ўқувчиларга ўзим доимий кўмак бериб бораман. Масалан, Яхши инсонлар ҳақида ёзилган адабиётларни, лавҳаларни, ўқишни, фикрларни кўришни, қишлоғимизнинг энг мўтабар одамлари билан суҳбатлашишларини тавсия этаман. Ўқувчилар касб танлаш бўйича кўрган билганлари ва ўқиганлари асосида материал тўплаб борадилар мен ҳар бир боланинг бу борадаги тўплаган материалларини тартибга солишга ёрдам

бераман, баъзи ўқувчилар “касбим - фаҳрим” албомини ҳам тайёрлайдики, бу ҳол уларда маълум касбга бўлган қизиқишдан гувоҳдир.

Мен иш тартибларим жараёнида бу борада мусобақа дарсини ҳам ташкил этдим. “Мен ким бўлишни хоҳлайман”, “Менинг келажакдаги орзуйим” каби мавзуларни ёнма ён (“а” “б” “в”) синфларга бўлиб берган ҳолда маълум мусобақа дарсини ташкил этдим. Бу жараён шунчалик қизиқарли бўлдики, ҳаттоки синфдаги болалар бир – бирлари билан баҳслашиб кетдилар. Масалан, Мен ёнма – ён синфдаги ёзилган ишларни ҳар иккала синф иштирокида ўқий бошладим. Бир ўқувчининг иншосини ўқиябман, унда шундай сатрлар ёзилган: “Менинг келажакдаги ниятларим катта. Мен мактабни (9-синфни демоқчи) битириб Академик лицейда ўқийман. Сўнгра СамДунинг юрфагига ўқишга кирмоқчиман ва яхши юрист бўлиб етишмоқчиман...” ўқиш шу ерга келганда бир синфдоши қўл кўтарди ва у мен бир сўз сўзласам (бир савол берсам демоқчи) мумкинми? деб қолди. Мен унга марҳамат ишорасини қилдим, шунда бояги бола: “Юрист бўлиш учун катта мантиқий билимга эга бўлиши, тарих, она тили ва адабиёт, нотиклик, санаътшунослик фанларини пухта ўзлаштириш лозим. Унинг нутқи равон, шиддатли, исботли, мантиқий бўлиши керак. Сиз иншосини ўқиган боламиз зўрға гапирадию, қандай бу соҳани орзу қилади” деди. Демакки, касб танлашда фақат орзунинг ўзи эмас, иқтидор ҳам, билим ҳам кераклигини, ҳар бир киши иқтидорига қараб ўз йўналишини танлаши лозимлигини ўқувчиларга тушунтиришимиз лозимдир. Ана шунда ўқувчиларимизни янги таълим талаблари асосида касб танлашга тўғри йўналтирган бўламиз.

Келтирилганлардан ташқари ҳар бир шоир ёки ёзувчининг ҳаёти ва ижодини ўтганда ўша шоир ва ёзувчининг ҳаётидан, ёзган асарларидан мисоллар келтириб, болаларда касб танлашга мойилликни уйғотиш мумкин. Масалан, Алишер Навоийнинг асарлари ҳақида болаларга маълумот бериш жараёнида Алишер Навоийнинг турли касбларга бўлган муносабати ҳақида сўз юритиб, болаларда касбга мойилликни тарбиялаш мумкин. Масалан, шоирнинг

Камол эт касбим, олам уйидан
Синга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондин натамом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Демакки, ушбу қитъанинг моҳиятини, мазмунини ўқувчиларга: илму ҳунарга эга бўлмасангиз, ҳаммомга кириб нопок чиқиб кетиш билан баробардир, ҳар бир ўқувчи аввало, билим олишингиз, сўнгра маълум ҳунар эгаллашлари мисоллар орқали тушунтирилади.

Алишер Навоийнинг “Ҳамса” достонидаги Фарҳод образи ёки Мажнун образи ҳақида маълумот берганда ҳам илму ҳунар, билим, билимдонлик масаласига алоҳида эътибор бериш керак. чунки ақл, идрок, тафаккур, касб ҳунар мадҳи “Ҳамса” нинг барча дostonларида ўзига ҳос тарзда намоён бўлади. Масалан:

Ҳунарни асрабон кетгумдир охир.

Олий туфроққаи кетгумдир охир.

Мажнун 4-5 ёшларида борганида унинг илму ҳунар ўрганиши ҳақида устознинг Мажнунга берган баҳосини ўқувчиларга тушунтириб ва шу йўл билан уларда илму ҳунар ўрганишга бўлган мойиллик уйғотилади.

Топилди ҳунарвар устозде

Одам ичида малак ниҳоде.

Таълимига белни чуств қилди

Не ул деди, бу дуруств қилди

Ҳар неча сабоқ дебон фузунроқ

Ҳамдамлари бу ҳолатидин,

Отиз эдилар ҳижолатидин

Кун бор эдиким, беш – ўн сабоқни

Англаб, эрур эди вароқни

Оз вақтда айлади замона

Они бори илм оро ягона

Илм, касб – ҳунар тавсифи “Садди Искандарий”да ҳам “Тарихи мулки аҷам”да ҳам “Тарихи анбиё ва ҳукомда” ҳам, “Ўқотиш рисоласи”да, “Мажолс ун нафоис” асарида ҳам илму ҳунарнинг қадри ва қиммати юксак даражада улуғланади. Масалан, “Садди Искандарий” достонида Искандарни илму-ҳунарли кишиларга алоҳида ҳурмат ва эҳтиром кўрсатганлиги таърифланади. Бу жараёнда эътибор Искандарнинг устози Алкумоҳис ниҳоятда илму ҳунарга бой, донишманд эканлигига қаратилади ва шунинг учун ҳам Искандар ундан илму ҳунар

ўрганишга жидду жоҳид (яни қатъий ҳаракат) кўрсатганлигига қаратиб Искандарнинг ҳаётидан лавҳалар келтирилади:

Киши йўқ билик ичра минар анга,
Арастуйи фарзона фарзанд анга.

Билик касбини қилди, то жони бор,
хунар билди ангаки имкони бор.

Шу ўринда бир нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, киши бой бўлиши, мансабдор бўлиши мумкин. Аммо унда илму хунар бўлмаса ундай одам бир кун келиб ҳор бўлиши ҳаётий мисоллар билан тушунтирилади ва Алишер Навоийнинг “Тарихи ақтиё ва ҳукома” асаридаги Довуд пайғамбар бўлса ҳам темирчилик, дурадгорлик – совут, темир қопқон ишлаб чиқиш касби билан шуғулланганлигини, инсу – жинс, қурту – қуш ҳам ихтиёрида бўлган Сулаймон пайғамбар эса қамбалбофлик касби билан тушунтирмоқ керак.

Маълумки, Алишер Навоий буюк сўз устаси, машҳур олим ва шоирликдан ташқари рассомлик, мусиқачилик, давлат бошқариш хунаrlари ҳам борлигини, Бобур шоирлик, ёзувчилик касбидан ташқари саркардалик, яхши хаттотлик касби борлиги ҳақида ҳам болаларга маълумот бериб бориш мақсадга мувофиқдир.

Ўқувчилар янги таълим талаblари асосида касб танлашга мойилликни тарбиялашда Ойбек, А.Қодирий, А.Авлоний, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон ижодларини ўтиш жараёнида ҳам амалга ошириш мумкин.

Масалан: Ғ.Ғуломнинг

Азиз асримизнинг азиз онлари

Азиз одамлардан сўрайди қадрин

Фурсат ғаниматдур шох сатрлар-ла

Безамон чоғидур умр дафтارين

Ушбу шеърнинг мазмунини ўқувчиларга тушунтириб: Президентимиз И.А.Каримов “Ёшлар ватанимиз келажаги” эканлигини ҳар доим алоҳида таъкидлашларини, чунки келажак сизларники, бирингиз олим, бирингиз шоир, бирингиз инженер, бирингиз ўқитувчи, бирингиз врач бўлган ҳолда, элимизга, юртимизга фидоий хизмат қилишларини бунинг учун ўқиш ва яна ўқиш кераклигини, илму – хунар ўрганиш фурсатини қўлдан бой бермасликларини, бугунги кун ҳаётимиз мазмунини белгилайдиган

кун эканлигини, эрта индин кеч бўлишини ҳар дарсда, ҳар соатда сингдириб бориш керак.

Ўқувчиларни касбга йўналтириш асосни, давлат таълим стандартлари, ўқув режаси, дастурлар, дарсликлар каби дидактик материаллар мазмунига сингдирилган ҳолда машғулотлар жараёнида ва машғулотлардан ташқари ҳолатда ўқувчилар онгига сингдирилиб борилади. Бу жараёни дарсдан ташқари материаллар билан таққослаб ўтиш орқали ҳам амалга ошириш мумкин. Машғулотлар мазмунини шу тариқа ташкил этиши ўқувчиларни касбларни танлашга бу борадаги тушунча ва билимларни яхлит эгаллашларига имкон беради. Ҳар бир ўқитувчи ўзи ишлаётган мактабда бу борада амалга ошириши керак бўлган ишларни яхши қўйиши лозим. Масалан: 9-синф ўқувчиларидан “Сиз қайси касб – ҳунар эгаси бўлмоқчисиз?” мавзусида олинган иншо таҳлил этилганда шу нарса равшан бўлдики, кўп ўқувчилар ўзлари ўқитувчи, ўймакор, шофёр, сотувчи бўлишга иштиёқлари борлигини, ота – оналари ёки қариндошлари бошқа касбни тавсия этишаётганларини ёзишган.

Ўқувчиларни касбга йўналтиришда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва “Давлат таълим стандартлари”дан келиб чиққан ҳолда қуйидагиларга эътибор бериш даркор:

–ўқувчиларни касблар, ихтисосликлар билан таништириш;
касб танлаш ишида маҳаллий ва минтақавий эҳтиёжлар уциворлигини таъминлаш;

бўлажак касбий фаолиятнинг мазмуни, унинг шарт – шароитлари билан таништириш;

–ўқувчиларга ўзи танлаган касбга оид етарли маълумотга эга бўлиши учун шарт – шароитларни яратиш;

–касб – ҳунарга оид турли тўғараклар ташкил этиш;

–касб – ҳунарга йўналтириш орқали уларда тадбиркорликни ҳам шакллантириш ва бошқалар.

Маълумки, ҳозирги кунда ҳаётимизга бозор иқтисодиётининг жадал кириб келиши ҳаётимизни анча ўзгариб бошига ҳам, тилимизда турли амалларнинг пайдо бўлишига ҳам сабаб бўлмоқда. (Иқтисодиёт, мененжер, брокер, банкрот, тижорат, банкир. Бартер, коллеж, лицей, нодавлат ташкилот) дарс жараёнида бундай касбий атамаларнинг маъноларини шарҳлаб бориш фойдадан ҳоли эмас. Айниқса она тили дарсларида ушбу амаллардан биронтаси

иштирокида гап тузиш. Гапни граматик таҳлил қилиш жараёнида атаманинг маъносини ҳам тушунтириб бориш.

МАЪНАВИЙ ЖАСОРАТ – БУЮК СИЙМОЛАРДАН МАЪНАВИЙ МЕРОС СИФАТИДА

**П.ф.н. Н. Кушвактов,
Д.Уролов 2- босқич магистранти.**

Ёшларни ҳар томонлама етук, баркамол шахс қилиб тарбиялашда, халқ оғзаки ижодининг умуман олганда бадиий адабиётнинг ўрнини бирон бир тарбия воситаси билан алмаштириб бўлмайди. Чунки бадиий асарлар инсонларга турлича таъсир этиб, уларни инсоният оламида кенг тафаккур билан фаолият юритишига замин тайёрлайди.

Маълумки, ёш авлод ишонувчан, таъсирчан бўлиш билан бир қаторда тақлид қилувчан ҳам бўлади. Шунинг учун ҳам болаларни маънан етук қилиб тарбиялашда, бадиий адабиётнинг сеҳрли кучидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Маънан етуклик деганда биз кишилар томонидан амалга ошириладиган ишлар, инсон омилига қаратилган бўлишини, инсонларнинг манфаатлари йўлида хизмат қилишини, ҳар бир саъйи – ҳаракатлар юксак маданият билан амалга оширилишини тушунамиз.

Бизга маълумки, ота-боболаримизнинг ўз фаолиятлари давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бир қатор асарлар яратганки, улардан бири албатта, «Авесто» асаридир. Бу асарда:

- теран фикр ва ғоялар,;
- ҳаёт фалсафаси;
- «Эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал» деган тамойили;
- борлиқнинг яхлитлиги ва бир бутунлиги;
- инсон ҳаётининг табиат билан уйғунлиги масаласи;

Маълумки, бу дунёда ҳар қайси миллатнинг ўз афсонавий қаҳрамонлари, ўзи севиб ардоқлайдиган паҳлавонлари бўлади. Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз томирида мавжуд илоҳий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб, ўз ўғлонларини мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган асл паҳлавонлар этиб тарбиялаб келган.

Шу билан бир қаторда халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси «Алпомиш» достонининг ҳам инсон маънавий оламини

боитишдаги ахамиятига эътиборни қаратиш керак.Чунки бу асар миллатимизнинг қахрамонлик асари ҳисобланади. Бунда:

- миллатимизнинг ўзлигини намоён этиш;
- қахрамонликни мадҳ этиши;
- ҳаёт-мамот синовларига бардош беришни;
- бағрикенгликни;
- вафо ва садоқатни;
- матонатни;
- олижанобликни
- ватанпарварликни;
- одилликни;
- ор номусни тараннум этади. Бу асар ўз моҳиятига кура ёшларни маънан юксакликка даъват этувчи фазилатлар билан қуроллантиради.;

«Бир сўз билан айтганда, халқимизнинг енгилмас баҳодири - Алпомиш тимсолида биз Ватанимизни ёмон кўзлардан, бало-қазолардан асрашга қодир, керак бўлса, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлган азамат ўғлонларимиз - бугунги алпомишларнинг маънавий қиёфасини кўрамиз» - дейди И.А. Каримов ўзининг «Юксак маънавият енгилмас – куч» асарида.

Ёшларга маънавий қиёфа бахш этадиган қадриятларимиздан бири ҳеч шубҳасиз бу халқимизнинг Наврўз баёрамидир. Бу байрам:

- шодлик;
- хурсандчилик;
- табиатга муҳаббат;
- урф – одатларга ҳурмат;
- инсониятга меҳр – муҳаббат улашади.

Ёш авлодни маънан юксалтиришда миллий қадриятларимиздан бири сифатида буюк сиймоларимизнинг ибратли ҳаёт йўли ва уларнинг ижодидир. Шунинг учун ҳам биз буюк сиймоларимизнинг фаолиятига бир назар ташлашни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Мусулмон оламида «муҳаддислар султони» дея улкан шуҳрат қозонган Имом Бухорий бобомиз «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ» китоби билан ислом динида Қуръони каримдан кейинги иккинчи муқаддас манбаани тухфа қилди.Шунинг учун ҳам бу бебаҳо асар ислом оламида инсон тафаккури маҳсули сифатида энг улуғ асар ҳисобланади.

Буюк боболаримиздан яна бири Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийдир. Бу даҳо инсон ўзининг маънавий меросларидан бири «Сунани Термизий» асари билан мусулмон оламига яна бир бебаҳо асарни тухфа қилди. Бу асарда:

- инсоф ва адолатни;
- маънавиятни ;
- саховатни
- ор – номусни ;
- инсонпарварликни тарғиб этувчи маънавий – маърифий ғоялар ўз аксини топган.

Имом Мотуридий «ислом оламида **«Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи»** деган юксак шарафга сазовор бўлгани бу нодир шахснинг улкан ақл-заковати ва матонатидан **далолат беради»** - деб баҳо беради юртбошимиз «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида

Бурҳониддин Марғилонийнинг эллик етти китобдан иборат «Ҳидоя» - «Тўғри йўл» деб аталган асари билан бутун мусулмон оламида энг нуфузли ва мукаммал ҳуқуқий манба сифатида эътироф этилганлиги бу мўътабар алломанинг Шарқ оламида «Бурҳониддин ва милла», яъни «Дин ва миллатнинг ҳужжати» деган юксак унвонга сазовор этган.

Ота-боболаримиз улуғ авлиё Баҳовуддин Нақшбанд меросини ўрганиб, унга эътиқод қилиб, ихлос ва ҳурмат билан уни «Баҳовуддини Балогардон» деб таърифлаган.. Баҳовуддин Нақшбанднинг «Дилинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин» деган ҳикматини ардоқламаган ва унга амал қилмаган мусулмон бўлмаса керак.

Бугунги кунда она заминимизда яшаб ўтган буюк алломаларнинг ибратли ҳаёти ва фаолияти, улар томонидан фан оламига киритилган янгиликлари, кашфиётлари, ихтиролари бизларга ифтихор ва ғурур бағишлайди. Мисол учун, Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг ўнлик санок системасини, алгоритм ва алгебра тушунчаларини дунёда биринчи бўлиб илм-фан соҳасига жорий этгани, Аҳмад Фарғонийнинг «Астрономия асослари ҳақида китоб» номли асари муаллифини ўз замонасининг фундаментал фан асосчиларидан бири сифатида фан оламига машҳур қилди.

Абу Райҳон Беруний фаолиятига берилган ҳаққоний баҳо бу ХІ асрни «Беруний асри» деб таърифланишидир.

Ибн Сино ўзининг «Тиб қонунлари» асари билан инсониятни соғлом турмуш тарзи маданиятига амал қилиб яшашга даъват этган олимдир.

Маҳмуд Замахшарий ўзининг жисмоний ногиронлигини эсдан чиқариб, Хоразмдан Арабистонга бориб, араб тили грамматикасини мукаммал тарзда ишлаб чиққан. Шу билан бирга дунёнинг кўплаб мамлакатларига бориб илм- фан учун бор куч ғайратини сафарбар қилган.

Юқоридаги фикрлар бу алломаларнинг дунёвий илмларни , диний илмларни, маданиятни, маърифатни чуқур эгаллаганликлари маънавий оламининг нақадар бойлигидан далолат беради.

Соҳибқирон Амир Темур фаолияти унинг :

- тенглаб бўлмас шижоатини;
- мардлигини;
- буюк салтанат барпо этиш маҳоратини;
- давлатни бошқариш саънатини;
- илму фанга берган эътиборини;
- бунёдкорлик ғояларини тараннум этади

Мирзо Улуғбек энг оғир шароитда олиб борган илмий изланишлари бу мухтарам зотнинг илмий жасоратидан далолат беради. У сал кам қирқ йил мобайнида Мовароуннаҳр диёрида, донишманд ҳукмдор сифатида фаолият юритиб, у ўз **«халқининг азалий орзуси - тинчлик, тотувлик, илм-фан ва маданиятни тараққий топтириш йўлида улкан шижоат ва матонат кўрсатди»**. Алишер Навоий халқимизнинг маънавиятини юксалтиришда тинимсиз меҳнат қилиб бебаҳо асарлар қолдирди.**Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир»**.- деб юксак баҳо беради И. Каримов.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. И. А. Каримов « Юксак маънавият – енгилмас куч».- Т.; «Манавият»- 2009й.
2. Маънавият: асосий тушунчалар изохли луғати. –Т.: 2009.

АМИР ТЕМУР ДАВРИДА БОШЛАНГАН БУЮК ЎЛКАН ТАРАҚҚИЁТ БУГУНГИ ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛДА

Доц.А.Холмуродов,
катта ўқит.Ф.Исроилова.

Амир Темурнинг тарихий хизматлари қанчалик улуғ бўлса, унинг фазилатлари ҳам шунча шарафли. У – энг аввало, буюк давлат арбоби, марказлашган давлатнинг асосчиси, қонунчилик ва адолатга таянган ҳукмдор. Буюк давлат арбоби сифатида ҳам, истеъдодли саркарда сифатида ҳам етти иқлимга машҳур бўлди. Соҳибқирон яратган марказлашган давлатнинг маъмурий ҳукукий, ижтимоий – маънавият тизимларини ўрганишга бағишланган ўнлаб асарлар яратилди ва ҳозирда ҳам ёзилмоқда. Бу бежиз эмас, чунки ўрта асрлар тарихида, узлуксиз босқинчилик урушлари пайтида ўзининг ҳудудий ўрни жиҳатидан жуда улкан давлатни яратиш ва бошқариш учун нодир қобилият, нодир ақл – заковат, улкан тадбиркорлик ва шижоат зарур эди. Мана шундай даҳо фазилатларнинг Амир Темур сиймосида мужассам бўлганлиги халқнинг озодликка ва адолатга бўлган орзусини амалга ошувига имконият яратди. Улкан маънавиятимизнинг ўзак томири бўлган Амир Темур сиймоси, унинг мустақил давлат яратиш салоҳияти ҳақида ўйлар эканмиз, элу юртимизни бугунги истиқлолга етаклаган, унга жуда катта тадбиркорлик ва шижоат билан йўлбошчилик қилаётган Президентимиз И.А.Каримовнинг давлатимизни бошқаришда қонунчилик ва адолатга таяниши кўз олдимизга келади. Дарвоқе, юртбошимиз “Амир Темур даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим. Нега деганда “Темур тузуклари”ни ўқисам, худди бугунги замоннинг катта – катта муаммоларига жавоб топгандек бўламан”, деган эди. Амир Темур марказлашган давлат тизимини яратдики, бу дунёвий тараққийпарвар улкан ҳодиса ҳисобланади. Шунингдек, иқтисодий муносабатларнинг ривожини учун деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдода муайян шарт – шароитлар, тартиб – қоидаларни давлат сиёсати тарзида амалга оширди. Солиқ тизими, мулкчиликда давлат ва жамият манфаатларига асосланиш, илм – фан, маънавият ва маърифатга ғамхўрлик қилиш, ташқи сиёсатда тадбиркорлик ва қатъиятликка таянишда ҳам ўз замонаси учун кўплаб янгиликлар яратди.

Амир Темур ҳукмронлиги даврида давлат иқтисодиётида кишлоқ хўжалиги асосий ўрин тутар эди. Аммо унумдор,

суғориладиган ерлар, боғ – роғлар катта ер эгалари, амирлар, беклар, ҳарбий бошлиқларга инъом – суюрғол сифатида берилганлиги сабабли улар учун қатъий солиқ тизими белгиланган эди. Деҳқонлар эса кўпинча ижарага ер олиб ишлар эди. Шу муносабат билан Амир Темур янги ерлар барпо этишга катта аҳамият беради. Бунинг учун Амир Темур ўз фармони билан “... кимки бирон саҳрони обод қилса, ёки кориз курса ё бирон боҳ кўқартирса, ёхуд бирон ҳароб бўлиб ётган ерни обод қилса биринчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, иккинчи йили раият ўз розилиги билан берганини олсинлар, учинчи йили (солиқ) қонун – қондасига мувофиқ хирож йиғилсин... ҳароб бўлиб ётган ерлар эгасиз бўлса, холиса (давлат даромадлари ва ерлари билан шуғулланувчи мансабдорлар) тарафидан обод қилинсин. Агар эгаси бўлса – ю, обод қилишга қурби етмаса, унга турли асбоблар ва керакли нарсалар берсинлар, токи ўз ерини обод қилиб олсин” (“Темур тузуклари”, 99-бет) деб қонулаштиради. Ҳунармандчилик, савдо – сотиқни ривожлантириш бўйича ҳам улкан ишларни амалга оширади. Илм – фан, маънавият ва маърифатни юксалтиришда илму фозилларга “Миллатнинг дардларига дармон бўлмоқ” вазифасини юклайди.

Амир Темур хизмати ғоят буюқдир. Ўз давлатининг куч қудратини ошириб, уни мустаҳкамлаш учун авваламбор у ҳарбий ва иқтисодий ислоҳот ўтказди. Яхши қурулланган мунтазам қўшин тузди.

Мовароуннаҳр ва Ҳуросонда марказий ҳокимиятнинг маълум даражада барқарорлиги, йирик шаҳарлар ва булуклар (шаҳар атрофи) да амалга оширилган ободончилик ҳамда деҳқончиликнинг кенгайиши, шубҳасиз, мамлакатнинг иқтисодий ҳаётида муҳим ўрин тутган ҳунармандчилик, савдо ва товар – пул муносабатларининг ривожланиши учун кенг йўл очиб беради. 15-асрда, хусусан унинг охириги чораги ҳамда 16-аср бошларида ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари ривож топиб, истеъмол молларини ишлаб чиқариш ғоят кўпаяди. Ички чакана савдо ва пул муносабатлари кенгайиб, у шаҳар ва унинг атрофи аҳолисини айниқса омилкор табақаларни ўз гирдобига қамраб олади. Ҳунармандчиликнинг ривож топиб, унинг турли – туман тармоқлари бўйича ихтисосланишнинг кучайиши, шаҳарларнинг тарихий топографиясини ҳам ўзгартириб юборади. Шаҳарда ҳунармандчилик маҳаллаларнинг сони ортиб, касб – ҳунар билан

боғлиқ бўлган янги – янги гузарлар, кўчалар, бозор расталари, тим ва тоқлар (усти гумбазли бозор) вужудга келади. Кўпгина шаҳарларда заргарон (заргарлик), мисгарон (мисгарлик), сўзангарон (игнасослик), совутсазон (совутсослик), сангтарашон (тоштарошловчилар), шишапазон (шиша пиширувчилар), чармгарон (кўнчилик), камонгарон, пичоқсослик, эгарчилик каби ҳунармандчилик маҳаллалари бўлган.

Маҳаллий ва четдан келтирилган ипакдан турли нав шойи газламалар тўқиш кенг йўлга қўйилган эди.

Самарқанд ҳунармандчилигида, айниқса, қоғоз ишлаб чиқариш алоҳида ўрин тутган. Шаҳар яқинидаги Обираҳмат ариғи соҳилида қоғоз ишлаб чиқариладиган махсус обжувоз ва корхоналар бўлган. Самарқанд қоғози Ўрта аср Шарқи хаттотлари орасида ғоят машҳур бўлиб, унинг бир қисми бирмунча четроқ ўлкаларга ҳам чиқарилган.

Бу даврда тери ошлаш, чарим пишириш (чармгар, кемухтагар) касблари ҳам анча ривож топган. Чармдан енгсиз камзул, пойафзал, от – улов анжомлари тикилган. Чарм буюм тикувчилари орасида этикдўз (музадўз), махсидўз, кавшдўз, эгарчи (саррожон), юганчи (лажомдўз) лар каби касблар бўлган. Ҳарбий юришларга тайёргарлик пайтида чарм садоқ (ўқдон) ва камоннинг чарм ғилофлари, пичоқ ва қиличларнинг чарм қопланган қинларига талаб катта бўлган. Савдо дўконлари турли хил матолар: карбос, қатон, парча, тарғу, қирмизи духоба, дебо, атлас, фута ва бошқа анвойи газмоллар ва улардан тикилган турли – туман кийим кечаклар билан тўла бўларди. Расталарда эса тармевалар, ширинликлар Самарқанднинг обий, пўлатий, ширмойи, седана пайванд, заргарон, осийиёи каби машҳур анвойи нонлари, зираворлари, атторлик моллари сотилар эди.

Шундай қилиб, бу даврда ҳунармандчиликнинг асосини кундалик турмушда бевосита ишлатиладиган ва истеъмол қилинадиган моллар ишлаб чиқарувчи корхона ёки дўкон каби устахоналар ташкил этарди. Мулкӣ ва ҳуқуқӣ жиҳатдан ҳунармандлар гарчи бир бутун ижтимоӣ табақага мансуб бўлсаларда, ҳар ҳолда уларнинг сафӣ шогирдлик таълимини ўтаган турли табақа фарзандлари ҳисобига бўлиб боради.

15-асрда Темурийлар давлати Хитой, Ҳиндистон, Тибет ва бошқа қўшни мамлакатлар билан савдо алоқаларини олиб боради. Чет эллардан турли – туман ҳунармандчилик маҳсулотлари ва хом

ашёлар келтирилади. Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Русия, Волга бўйи ва Сибирь билан мунтазам савдо – сотиқ қилинарди. Хитойдан, асосан ипак, шойи матолар, хусусан атлас ва парчалар, чинни, лаъл, гавҳар ва мушк; Ҳиндистондан нафис оқ рангли ип матолар, нил бўёқлари, хушбуй зираворлар (мускат ёнғоғи, қалампирмунчоқ, долчинанбар); Эрондан сурп, марварид ва дурлар; Русия, Татаристон ва Сибирдан қимматбаҳо мўйна, тери ва мум олиб келинар эди. Европа мамлакатларидан Самарқандга олиб келинган моллар орасида фаранг газмоллари, мовути, черкас пичоғи бўларди. Ишратхона мақбараси вақфида Миср фатони ва Хитой духобасидан тикилган чойшаблар, мисрий салла қайд этилган.

Самарқанддан чет мамлакатларга, хусусан, Русия, Татаристон ва Сибирга, асосан арзон нархли ип матолар, духоба, шойи, қоғоз, курук мева, гуруч, пахта ва калава иплар чиқарилган.

15-асрда Самарқанд ва Ҳиротда меъморчилик, наққошлик, тасвирий санъат ва адабиёт ниҳоят даражада тараққий этади. Бу икки пойтахт шаҳарларида кўплаб ҳашаматли жамоат бинолари қад кўтаради. Темурий ҳукмдорлар орасида айниқса, Улуғбек бобоси Темур каби мамлакатда қурилиш ишларига катта аҳамият беради. У ҳукмдорлик қилган даврда бир қанча масжид, мадраса, ҳонақоҳ, ҳаммом, сардоба ва карвонсаройлар қурилади. Аввало у Темур даврида қуриб битказилмаган талайгина бинолар итмомига етказди. Гўри Амирнинг кириш пештоқи, Шоҳизинда ансамблидаги Кўкгумбаз масжиди, Яссидаги Аҳмад Яссавий қабри устига қурилган бинолар шулар жумласидандир.

Клавихо ва унинг “кундалигида” ўша вақтларда Амир Темур кўл остидаги мамлакатлар ва шаҳарларнинг умумий аҳволи, аҳолининг кун кечириши, Темур яқинлари ташаббуси билан барпо этилган бинолар: қасрлар, масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, савдо расталари, дўконлар, устахоналар; темурийлар давлатининг Хитой, Ҳиндистон, Олтин ўрда (Клавихо уни, Татаристон деб атайди), Мўғулистон ва бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий ва савдо алоқалари, Темур саройида амалда бўлган тартиб – қоидалар ва ниҳоят Темурнинг хотинлари ва уларнинг мамлакат ижтимоий – сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида эътиборга молик маълумотлар келтирилган.

Самарқанд бойлиги ҳақида... «Бу юрт дон – дун, май, мева – чева, парранда гўшти, (бошқа) ҳар хил гўшт, қўйингки, ҳамма

нарсага бойдир... бир жуфт семиз қўйнинг нархи 1 дукат». – деб ёзади.

Буюк Соҳибқирон марказлашган давлат бошқарувини такомил-лаштириш, мамлакатда ободончиликни ривожлантириш, Мовароуннаҳрни Ислом маданиятининг марказига айлантириш йўлида наинки ўз раҳбарлик салоҳиятини, ҳарбий қудрати, балки мавжуд илмий – маънавий имкониятларидан ҳам кенг фойдаланади. У мамлакат пойтахти Самарқандда, Ҳирот, Бухоро, Шаҳрисабз, Тошкент каби шаҳарларда илму фозилларни жамлаш, улар учун илмий - фанний шарт – шароит яратишга эътиборини қаратди. Бошқа ўлка ва мамлакатлардаги йирик олимлар, муҳандис меъморлар, мусаввирлар, шоир ва бахшилар, ҳатто ва мунажжимларни Самарқанд, Шаҳрисабз, Ҳирот, Бухоро шаҳарларига жалб этди. Натижада, Амир Темур даврида Моварауннаҳрда салоҳияти бақувват илмий – адабий муҳит тез етилди. Бу, айниқса, унинг Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Қарши, Тошкент, Ҳирот каби шаҳарларда нодир бинолар, сарой масжид, мадраса, хонақоҳ, роботлар барпо этишига ижобий таъсир этди. Чунки Шоҳизинда, Жоме масжиди, Бибихоним, Кўксарой, Оқсарой сингари тарихий меъморий обидалар айна пайтда улугвор санъат асарлари сифатида барпо бўлди.

Самарқанд ва бошқа шаҳарларда кўплаб боғлар яратиб, уларда олиму уламолар давраларини ўтказиш, тую томошаларда турли санъаткорлар, машойихлар, қизиқчилар, қиссахонларнинг чиқишларини ташкил этиш ҳам мамлакатда илму – фан маданиятга бўлган эътиборнинг ўзига хос кўринишидир.

Шу сабабли ҳам Амир Темур даврида Самарқанд илм – фан ва маданият марказига айланди. Бу марказнинг шарофати туфайли темурийзодалар орасида фалакиёт илмининг султони Мирзо Улуҳбек, дилбар шоир З.М.Бобур каби кўплаб ижодкорлар, олимлар етишиб чиқди. Амир Темур ўз давлатини бошқаришда ижтимоий – сиёсий масалалар билан бир қаторда Самарқанд ободончилигига катта эътибор билан қараган. Айниқса, унинг бевосита раҳнамолигида яратилган Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Боғи Беҳишт, Боғи Нав каби боғ ва саройлар ўша давр муҳитида катта аҳамиятга эга бўлган.

Бугунги Ўзбекистон – янгидан – янги имкониятларни намоён этаётган, кучга тўлиб, нуфузи ошиб бораётган мамлакат. Бугунги Ўзбекистон – барча қийинчиликларни енгиб, мустақиллик йўлидан

ёруғ истиқбол сари дадил қадам ташлаётган, халқаро майдонда обрўси ошиб бораётган давлат. Бу – халқ билан давлат бирлигидан, омма фикри билан давлат сиёсатининг муштараклигидан, Президент сиёсий йўлининг нақадар халқчиллигидан далолат беради.

Германия матбуоти Ислом Каримовни мустақилликнинг дастлабки йилларидаёқ “Ўрта Осиёдаги энг кучли президент”, Ўзбекистонни эса “Ҳамдўстлик мамлакатлари орасидаги энг тинч ва ривожаланаётган мамлакат” деб тан олган эди.

Халқимиз ўзининг кўхна тарихида Уйғониш ҳодисасининг турли шакллари кўрган. Жумладан, Абу Наср Фаробий, ал – Хоразмий, ал – Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқа ўнлаб улуғ бобокалонларимиз номи билан боғлиқ бўлган IX – XII аср Уйғониш даври Туронзамин халқлари тарихидаги биринчи Ренессанс ҳодисаси бўлди.

Соҳибқурон Амир Темур ва темурийлар номи билан боғлиқ бўлган қарийиб 500 йиллик давр туркийлар ҳаётидаги иккинчи Уйғониш даври, миллий тикланиш, миллий тараққиёт палласи бўлиб тарихда абадий қолди. Бу иккинчи Ренессанс ҳодисаси жаҳон фани, маданияти, умуминсоний қадриятларни олиймақом даражада ўзида мужассам этган миллий давлатчилик ва бошқарув тизимининг шаклланиши билан боғлиқ бўлган буюк воқеликдир.

XX асрнинг сўнгги йиллари ўзбек халқи тарихида бутунлай янги даврни бошлаб берди. Бу Мустақиллик, Миллат тушунчалари билан боғлиқ бўлган Миллий Уйғониш, бутунлай янги тарихий шароитларда бутунлай янги миллий давлатчиликка асос солиш сингари абадиётга дахлдор ҳодисадир. Ўзбекистон республикаси ўзининг жуда катта ақлий ва жисмоний имкониятларини намоён этиб, жаҳон сиёсатига энг замонавий фикрлар билан кириб бораётган, ўзининг новаторлик кучини кўрсатаётган, давлат ҳаётида юз бераётгани сингари жаҳон ижтимоий – сиёсий жараёнларини ҳам тубдан ислоҳ қилишга таъсир қиладиган ғоятда янги имкониятларини кўрсатиб бормоқда.

Миллий уйғониш, миллий ўзлигини англаш мустақиллик берган буюк неъматдир. Ана шулар туфайли ҳам миллат қаддини ростламоқда. Қадимий, асрлар мобайнида тўплаган нуфузини қайтадан тикламоқда. Дарҳақиқат, ҳамиша уйғоқ халқ яратувчиликка, бунёдкорликка қодир бўлади. У ўз имкониятларини тобора бойитиб боради.

Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, Мустақиллик, Миллат тушунчалари ва бевосита унинг ташаббускори Ислом Каримов номи билан боғлиқ бўлган учинчи Ренессанс даври бошланди.

Мустақиллик – ўзбек халқининг тарихий ва энг буюк ютуғи. Уни қўлга киритиш учун халқимиз ўта таҳликали ва таҳдидли, мураккаб ва машаққатли йўлни босиб ўтди. Асрлар оша халқимиз қалбида асраб – авайлаб келинган бу буюк орзуга кўплаб қурбонлар, таҳқирлар ва истироблар билан етишдик. Шу сабабли халқимиз бугунги тинч ва осойишта ҳаётга, тўкин ва фаровон дастурхонга, нурафшон орзулар ва режалара буткул ҳақли ва муносибдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Амир Темури ҳақида сўз. Т., 1996.
2. Каримов И.А. Амир Темури – фахримиз, ғуруримиз. Т., 1997.
3. Каримов И.А. Амалга оширилаётган ислохотларимизни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини қуриш – ёруғ келажагимизнинг асосий омилдир. Т., 2013.
4. Темури ва Улуғбек даври тарихи. Т., 1996.
5. Клавихо Р.Г. Самарқандга – Амир Темури саройига саёҳат кундалиги (1403-1406 йиллар). Т., 2010.

**СОҒЛОМ БОЛАНИ АҲЛОҚИЙ, МАЪНАВИЙ РУҲДА
ТАРБИЯЛАШДА ОИЛАНИНГ ВАЗИФАСИ**

Доцент Ф.Маматқулов,

Катта ўқитувчилар Ш.Қамолова, Н.Пўлатова

Муҳтарам юртбошимиз И.Қаримов “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида оила тўғрисида шундай фикрларни илғари суради: “Бугунги кунда бизнинг қилаётган барча ишларимиз фарзандларимизнинг бахту-саодати, уларнинг ёруғ келажаги учун амалга оширилмоқда. Лекин бахту-саодат фақат бойлик, молу-мулк билан белгиланмайди. Одобли, билимдон ва ақлли, меҳнатсевар, иймон-эътиқодли фарзанд нафақат ота-онанинг, балки бутун жамиятнинг катта бойлигидир”.

Фарзанд тарбиясида ота-онанинг шахсий ибрати жуда муҳимдир. Ота-онанинг меҳнатга, ҳаётга муносабати болалар тарбиясига бевосита таъсир этади. Оилада болага шундай тўла талаб қўйиш керакки, уни бажариш фарзандлар учун муқаддас ҳисобланиши, унинг бажарилиши устида назорат ўрнатилиши керак. Шунинг унутмаслик керакки, ота-она ўғил – қизларининг эрта-индин ота-она бўлишини назарда тутган ҳолда, уларга турмушдан таълим

бериб боришлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов таъкидлаб ўтганидек , “Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятининг шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оилани ўрни ва таъсири бекиёсдир”. Авлодларимиздан қолган, давом этиб келаётган оддий одоб-қоидаларига кишининг хатти-ҳаракати, хулқидаги, муомала ва муносабатидаги барча яхши сифатлари киради.

Инсоннинг у ёки бу қилган муомаласидан унинг одобини аниқлаб олинади. Ота-боболаримиз оила тарбиясида болаларнинг илк ёшлигидан бошлаб кўпчилик, жамоатчилик олдида, ҳар қандай ҳолатда ҳам одоб сақлашга одатлантирганлар.

2014 йил мухтарам юртбошимизнинг таклифларига биноан “Соғлом бола” йили деб жорий йилнинг номланиши ҳам бежиз эмас. Бу борада мухтарам президентимиз И.Каримов қуйидаги фикрларни баён этган,- “Биз таянчимиз ва суянчимиз,ғуруримиз болаларимизга, фарзандларимизга ишонч билан ҳурмат-эътибор билан қарашни келажагимизга бўлган ишонч, миллатимизга ,халқимизга бўлган ҳурмат эҳтиром ифодаси-деб биламиз”.

Бугунги кунда ҳар бир оилада соғлом бола тарбияси жамиятда муҳим ўринга эга. Бунинг учун оилада соғлом бола тарбиясини тўғри ташкил этиш, унда соғлом турмуш тарзини қарор топтириш, чуқур билим ва юксак масъулият талаб этади. Чунки инсоний муносабатлар оиладан, оила муҳитидан бошланади.

Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири бекиёсдир.

Инсоннинг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётий тушунча ва тасаввурлари биринчи навбатда оила бағридан шаклланади. Соғлом боланинг феъл атвори ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар, яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр оқибат, ор-номус ва андиша, шарму ҳаё каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиий. Юртбошимиз “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида: “Ақли расо ҳар қандай инсон яхши англайдики, бу ёруғ дунёда ҳаёт бор экан, оила бор. Оила бор экан, фарзанд деб аталмиш бебаҳо неъмат бор. Фарзанд бор экан, одамзот ҳамиша эзгу орзу ва интилишлар билан яшайди”,-деган эди.

Оилада соғлом бола ота-онасининг хатти ҳаракатлари, бутун

ҳаётий фаолиятини кузатиб юради, ҳамда нарс ва ҳодисаларга таъсир қилиш эҳтиёжи ва қизиқиши туфайли ўз-ўзини англай бошлайди. Оила соғлом бола тарбияси учун ўзига хос ва мос кўзгу бўлиб хизмат қилади. Фарзанд беихтиёр ўзини кўриши учун унга қарайди. Ҳар қандай ота-она боласининг кучли, билимли, ахлоқли, иродали, ақлли ва қобилиятли бўлишини истайди ҳамда орзу қилади. Аммо орзу-истакнинг ўзи етарли эмас, бунинг учун ота-она ҳам ўзини-ўзи англаган, билим ва умумий маданиятини тинимсиз ривожлантириб бориши лозим.

Президентимиз И.А.Каримов “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида: “Биз ўз фарзандларимизнинг бахту саодатини, иқболи ва камолини кўришни истар эканмиз, нафақат оиладаги, балки маҳалла куйдаги одамларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам боланинг шаклланиб келаётган қалби ва онгига қандай таъсир кўрсатиши ҳақида доимо ўйлашимиз, бу масалада зиммамизда қандай улкан масъулият борлигини унутмаслигимиз зарур”,-дея алоҳида таъкидлаб ўтган.

Улуғ бобокалонимиз Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асари алломанинг ахлоқ одоб борасидаги йирик рисоласидир. У ушбу асарида болага кўз-қулоқ бўлмаслик, уни назоратсиз қолдириш, ўз вақтида тўғри тарбия бермаслик кейинчалик ёмон оқибатларга олиб келиши, тарбияси издан чиққан боланинг келажаги эса барбод бўлиши, аксинча унга яхши тарбия берилса, тўғри йўлдан боровчи ақли расо, яхши фарзанд бўлиб ўсишига кафолат бериб, оилада ахлоқ-одоб тарбияси катта аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Баркамол шахс бўлиб етишиш учун болада ўз-ўзини англаш қобилияти шаклланиши лозим. Оиладаги тўғри тарбия ота-онанинг намунали, мазмунли, маънавиятли, илиқ, уларнинг ўзаро самимий муносабаталари замирида амалга оширилади.

Оилавий тарбия бу-аввало, ота-онанинг ўзини тарбиялаш демакдир. Ота ва она оила деб аталмиш муқаддас кўрғоннинг устунлари. Улар қанчалик пишиқ ва пухта бўлса, бу кўрғон ҳам шунчалик мустаҳкамланиб бораверади.

Оиланинг болага тарбиявий таъсири эса ота-оналарнинг ҳурмати ҳамда обрўсига боғлиқдир. Демак, юртбошимиз айтганларидек, ҳар бир давлат, ҳар бир миллат аввало, ўз фарзандлари қиёфасида, униб-ўсиб келаётган ёш авлод тимсолида шу халққа хос хусусият ва фазилатларни намоён этадиган, унинг

азалий орзу-истакларини рўёбга чиқарадиган буюк кучни кўради. Биз учун эса ёшларимиз, фарзандларимиз нафақат ишончимиз, келажагимиз, балки улар бугунги ва эртанги кунимизнинг ҳал қилувчи кучидир. Ислом Каримов таъбири билан айтганда, “...бу олиб бораётган сиёсатимиз ва махсадларимизга жавоб берадиган даъват бўлади.”

Оилада киши характерининг, унинг меҳнатига, энг муҳим маънавий ғоявий ва маданий бойликларига муносабатининг асоси шаклланади. Шунинг учун ҳам жамият оиланинг мустаҳкам, маънавий ва ахлоқий жиҳатдан соғлом бўлишидан ғоят манфаатдордир.

Барчамиз яхши тушунамиз, мустаҳкам оила ва бахтли турмуш авваломбор оила қурадиган ёшларнинг ўзига, уларнинг ақл-заковатига, маънавий фазилатларига, оила, жамият олдигаги ўз бурчи ва масъулиятларини чуқур англаб етишига боғлиқ. Бизнинг ворисларимиз бўлган ёшлар эса Президентимиз иборалари билан айтганда “Биздан кўра кучли, билимли, доно ва албатта, бахтли бўлишлари шарт”.

Адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. Маънавият, Т., 2008 й., 56-бет
2. Инсон ва қонуни. //201347-48 (887-888) 1.бет.
3. Хайруллаев. М.М Темурийлар ва марказий осиё ренессанси // “Шарқшунослик” тўплами. 1996 йил, 7-сон. 8-9- бетлар.

ТАЪЛИМДА ИНТЕРФАОЛ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ЎРНИ

**Ф.ф.н. А.Негматова,
Шахноза Мамажонова талаба (Андижон ДУ)**

Ўзбекистон Республикасида «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида олиб бориладиган ислохотларнинг туб мақсади давлат ва жамиятнинг таълим жараёни олдига қўйган буюртмасини таъминлашдан иборат. Жумладан, давлат ва жамият тараққиёти учун зарур, рақобатбардош, илмий салоҳиятга эга бўлган етук мутахассисларни тайёрлаш, уларга бериладиган таълим-тарбия ва илмий билимлар мазмунини такомиллаштиришга қаратилган.

Президент И. А. Каримов таъкидлаб ўтганидек: “Бу мураккаб дунёнинг азалий ва абадий муаммолари, шу билан бирга, ҳар бир даврнинг долзарб масалаларига ҳар томонлама асосли илмий жавоблар топилган тақдирдагина маънавият олами янги маъно-

мазмун билан бойиб боради. Бошқача айтганда, ҳар бир илмий янгилик, яратилган кашфиёт бу-янгича фикр ва дунёқарашга туртки беради, маънавиятнинг шаклланишига ўзига хос таъсир ўтказади”.⁸⁰

Таълим амалиётидан маълумки, ўқувчи талабаликка қабул қилингандан бошлаб, ҳар бир фаннинг илмий-назарий асосларини чуқур ўрганиши билан бирга касб тайёргарлигига алоҳида эътибор қаратилади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда «Таълим тўғрисида»ги қонун асосида Ўзбекистонда амал қилинаётган кўп босқичли таълим тизимида, жумладан, олий таълим жараёнида янги стандартлар ва дастурларга асосан таълимнинг эскирган методикалар бўйича олиб борилишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Таълим тизими тузилишидаги кенг қамровли ислохотларни Республика педагоглари илғор педагогик технологияларни ўзлаштириш ва ўқув жараёнида қўллаш билан мустаҳкамлашлари зарур. Бунинг учун ўқув жараёнини технологик ёндашув асосида ташкил этишда талабаларни илмий тадқиқот ишларига мақсадли йўналтиришга ўргатиш талаб этилади. Бу эса таълим жараёнини инновацион ёндашувлар асосида ташкил этишда талабаларнинг илмий дунёқарашини шакллантирмай таълим тизимини ислоҳ қилишни ва уни тараққий эттиришни тасаввур қилиб бўлмаслигини кўрсатади.

Ёшларни интерфаол билимлар тизими билан қуроллантириш, уларда илмий дунёқарашни шакллантириш олий таълим тизими бош мақсадидан келиб чиққан, бажарилиши зарур бўлган асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Таълим технологиялари воситасида талаба - ёшларни таълим-тарбия олишга йўналтирилган қуйидаги вазифаларни амалга оширишни тақозо этади:

- Кадрлар тайёрлаш миллий дастури мақсади ва вазифаларини рўёбга чиқариш;
- баркамол авлоднинг илмий дунёқарашини шакллантириш мақсадида уларга энг илғор билим бериш усули ҳисобланган объектив борлиққа тизимли ёндашув тамойилидан фойдаланиш.

Бугунги даврга келиб, фан ва техниканинг жадал ривожланиши илмий ахборотлар кўламининг кўпайишига олиб келмоқда. Бу эса, ўз навбатида, илмий билимлар асосида шакллантирилган ўқув фанларининг мазмуни йил сайин янги билим ва тушунчалар билан бойитиб борилиши туфайли фан асосларидаги ўқув материалининг ҳажми ортишига сабаб бўлмоқда. Амалдаги ўқув машғулотлари учун ажратилган вақт меъёрлари эса катта ҳажмдаги ўқув материалининг ўқувчилар томонидан тўлақонли ўзлаштирилишига имкон бермайди. Демак, мавжуд вақт меъёрларига амал қилган ҳолда ўқув материалининг мазмунини ўқувчиларга етказиб бериш учун таълимда янгича ёндашув талаб этилади. Бундай ёндашув замонавий таълимда фанлараро боғланиш тарзида амалга ошириб келинмоқда. Бунда кузда тутилган мақсад-таълим тизимини ривожлантириш, талаба-ёшларнинг илмий-ижодий фаолиятини самарали ташкил этиш асосида рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш.

Фаолиятни амалга оширишнинг асосий қоидалари таркибида иктисодий-

давлат ва жамият тараққиёти учун зарур муаммо ечимига қаратилганлиги.

Ижтимоий-педагогик- жамият талабига мос рақобатбардош кадрлар тайёрлашдан иборат. Мазкур ҳолатнинг вазифаси - талаба-ёшларда илмий - ижодий ишларни ташкил этишга оид билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш.

Ўрта махсус касб-хунар таълими муассасаларидаги, дарсларда амалга ошириладиган таълим-тарбия ишларининг мақсади, мазмуни, моҳияти ва мазкур жараёнда қўшллаш мумкун бўлган янги технологиялардан фойдаланишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиб чиқиш заруратини юзага келтиради.

Бугунги ижтимоий воқеликдаги ўзгаришлар ва уларнинг шахс онгига кўрсатаётган таъсири таҳлил этилса, таълим муассасалари хусусан, ўрта махсус касб-хунар коллежларидаги дарсларни ташкил этишда интерфаол, турли технологиялар ва методлардан фойдаланиб, амалий изланишлар асосида ўтказиш мазкур жараёнларда кутилаётган натижани кафолатлаш учун хизмат қилиши табиий.

Интерфаол дарслар жараёнида асосий объект ҳам субъект ҳам ўқувчи шахси эканлиги кўзда тутилса, мазкур жараённи шахснинг имкониятлари, эҳтиёжлари, қизиқишлари доирасидан келиб чиқиб

ташкиллаштириш таълимий-тарбиявий мақсадларини тўлиқ рўёбга чиқаришга, ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолияти самарасини таъминлашга хизмат қилади. Шу нуқтаи назардан, коллежларда фан ўқитувчилари дарсларини ўтказишда мутахассис, билими ва тажрибаси асосида интерфаол дарсларни ташкил этиши лозим.

Интерфаол дарсларда қўлланилган дидактик воситалар, янги технологиялардан фойдаланилганда, биринчидан, касб-хунар коллежлари шарт-шароитидан келиб чиқиш, иккинчидан, ўқувчиларнинг ўшбу янги воситаларга муносабатини инобатга олиш ва ниҳоят учинчидан, уларнинг самарадорлигига ва қўйилган мақсадларнинг аниқлиги бўлиши лозим бўлади.

Умуман олганда, интерфаол дарслар таълим олувчиларни фаоллаштириш, таълим жараёнини жадаллаштириш, ўқув-билув жараёнини самарали ташкил этиш ва бошқариш, ўқув материалларини ўқувчи онгига етказиш самарадорлигига эришиш вазифаларини ҳал этади.

Жамият тараққиётида илм-фаннинг ривожини ва уни такомиллаштиришга бўлган интилиш, изланишлар ҳар бир жамиятнинг илмий-ижодий тараққиёти ва маданиятининг юксак кўрсаткичларидан бири бўлиб ҳисобланган.

ТАЛАБАЛАР МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИНИНГ ПСИХОЛОГИК МУАММОЛАРИ

П.ф.н. Р.Атамуродова,

Ўқитувчилар Ш.Юлдашев, Д.Исмоилова

Мустақил Ўзбекистонимиз буюк давлатчилик сари дадил одимлаётган ҳозирги вақтда ижтимоий ҳаётнинг муҳим соҳаларидан бири инсон маънавияти кучайди, турмуш талаби ошди.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир халқ ва унга хос бўлган маънавий олам, хис-туйғулар ҳамиша ижтимоий ҳаётда муҳим рол уйнаб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Кейинги вақтларда илмий психологик жамоатчилик томонидан бу муҳим соҳани тадқиқ қилиш учун ҳаракат бошланди. Эндиликда Ўзбекистонда халқ оммасининг маънавий ва маърифий ҳаётини кенг кўламда ўрганишга эътибор кучаймоқда. Бу борада Республикамиз Президенти томонидан қабул қилинган қатор

фармонлар мамлакатимизда халқ оммасининг маънавий ва маърифий ҳаётини кенг кўламда ўрганилшга ғоят муҳим дастур бўлиб хизмат килмоқда.

Бой маънавиятга эга булган йигит ва кизларгина ўз Ватанига, халқига, оиласига, ота-онасига садокатли бўлишлиги ҳам маънан, ҳам мазмунан исботланган. Улардаги фидоийлик ва инсонийлик хулқи ана шу сифатлар билан белгиланади.

Ўзбек халқига хос инсонийлик, катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар камолоти тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очиккўнгиллилик, одамга хайрихоҳлик билан муносабатда булиш, ўзгалар кулфатига ҳамдардлик ва узаро ёрдам туйғуси халқларимиз ўртасидаги муносабатларнинг асосий меъёри эканлигини психология фани ўқитувчилари талабалар онгига сингдирмоғи лозимлиги бугунги кунда ўта муҳим бўлиб, инсон маънавияти мазмунига психологик жихатдан кенг маънода ёндошиш имконини беради ва у инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, қолаверса, давлатнинг куч-қудратидир. Шунинг учун ҳам маънавияти бой инсоний мазмунига эга булмаган жойда ҳеч қачон ҳақиқий бахт-саодат бўлмайди.

Ушбу соҳадаги муаммолардан яна бири ҳозир шароит талаби асосида ёш авлодни тарбиялаш оила ва олий мактаб ўртасидаги ўзаро алоқани мутлақо яхшилашни талаб этмоқда. Бу талаблар асосида иш тутмок учун ҳар бир оила хилма-хил мазмундаги тарбия воситаларидан усталик билан фойдаланиши, ёшлар тарбиясининг турли қирраларини очиб берувчи манбалар билан мустаҳкам куролланиши зарур.

Психологик қонуниятларга кўра, инсоннинг шахс сифатида ривожланиши тайёр наслий қобилиятларни мукаммаллаштириш йўли билан эмас, балки аввалига авлодлар тажрибасини ўзлаштиришиб боришга асосланади. Шунинг учун шахс камолотининг биринчи асоси аввалги авлодлар тажрибаси ва уни ўзлаштирганлик даражасидадир.

Кўриниб турибдики, инсон боласи тайёр мантиқий тафаккур ёки дунё ҳақидаги батафсил билимлар билан туғилмайди, табиат қонунларини, мантиқий фикрлашни кашф этмайди.

Инсон ўз ҳаёти давомида ҳамма вақт ҳар хил мазмундаги амалий ва ақлий ишларни бажаради. Ақлий ва амалий ишларни бажариш усуллари ёш авлод катталардан ўзлаштиради. Ёшлар қуриш, фикрлаш, сўзлаш, тинглаш, юриш, фарқлаш, таниш каби

психологик сифатларни катталар билан мулоқат жараёнида ўзларига сингдирадилар. Аммо катталар тажрибасини ўзлаштириш жараёни ёшларнинг индивидига боғлиқ тарзда уларнинг ҳар бирида ўз даврийлиги ва мазмун доирасига эга булади. Буни оддий мисол билан тушунтириш мумкин бир гуруҳ талабалар таълим материалларини турли муддатларда ўзлаштирадилар, зарур миқдорда ўзлаштириш учун жуда катта куч ва вақт сарфлайдилар. Бу куч ва вақт турлича сарфланишининг сабаби, талабанинг мия ўйлаш фаолиятидир. Чунки, унинг ҳаракати мия буйруғига асосланади ва индивидуал имкониятлар доирасида реаллашади.

Демак, олий мактабда ўқиш ақлий куч талаб қилувчи ва сермашаққат жараён бўлиб унинг муваффақияти талабани доимий равишда ўз устида ишлашга, узлуксиз ўқишига боғлиқ бўлиб, у келажак авлодни маънавий камолотини мунтазам равишда такомиллаштириб, ривожлантириб боришга хизмат қилади.

ЁШЛАР ТАРБИЯСИДА- КОМПЕТЕНЦИЯ

Доцент А.Т.Содиқов,

ўқитувчи М.А.Тилакова ЖВПКҚТМОИ.

Мамлакатимизнинг таълим тизимини изчиллик билан ислоҳ қилиш ва бу соҳадаги давлат сиёсатини мустаҳкамлаш борсида 1997 йил 27 августда қабул қилинган “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги ва “Таълим тўғрисида”ги Қонунлари, тарихий қадам бўлган бўлса, мазкур қонуннинг 3- моддасида таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий принциплари, узлуксизлиги ва изчиллиги, шунингдек, умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг мажбурийлиги белгиланган.

Компетентли ёндашув терминига эътибор қаратганимизда “Компетенция”- у ёки бу соҳа бўйича билимдонлик маъносида қўлланилади.

Компетенция- (lot- competo)-эришябман, муносибман, лойиқман деган маънода қўлланади.

- 1) муайён давлат органи(маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органи) ёки мансабдор шахснинг қонун устав ёки бошқа ҳужжат билан белгиланган ваколатлари, ҳуқуқ ва бурчлари доираси;
- 2) У ёки бу соҳадаги билимлар тажриба.

Компетенция, иммунологияда одам ва иссиқ қонли ҳайвонлар организмнинг специфик иммунреакция кўрсатиш,

организимга махсус антигенлар киришига жавобан тегишли антителолар ҳосил қилиш қобилияти. Ўз ўрнида Иммунология(Immunitet ва logiya) тиббий биологик фан маъносида қўлланиш доираси кенг қамровли бўлган тушунчадир.

Компетенция шахсининг эгаллаган маълумотларни намоён қилишда ақс этади.

Бугунги кунда фан ва техника тез суръатда ўзгариб бораётган бир даврда ўқувчиларни ҳаётга тайёрлаш орқали уларни олдида кутилмаганда дуч келадиган муаммоларнинг тўғри ечимини топадиган, мактабда олган билимларини ўз ҳаётида қўллай оладиган ҳолда тарбиялаш таълим соҳаси олдидаги вазифасидир.

Ҳозирги кунда интернет тармоғида кўплаб турли йўналишлар бўйича ахборотлар берилмоқда. Ўқувчилар интернет тармоғидан зарурий маълумотларни излаб топиш, ундан кераклигини ажратиб олиш ва фойдаланишни ўрганиши керак. Шунга кўра бу вазифаларни мактабда ўқувчиларни жисмоний тарбия фанини ўрганиш жараёнида зарурий билим, кўникма ва малакаларга эга бўлиши билан бирга уни ҳаётда қўллай олишга тайёрлаш керак. Таълимда компетентциявий ёндашув-ўқувчиларнинг шахсий, касбий ва ижтимоий ҳаётларида учрайдиган вазиятларда эгаллаган турли типдаги малакаларини самарали равишда қўллашга ўргатиш лозим

Жисмоний тарбия фани компетенцияси– ўқувчининг жисмоний тарбия фани бўйича эгаллаган билим, кўникма ва малакаларини кундалик ҳаётда соғлиғини сақлаш, жисмоний тайёргарлигини мустаҳкамлаш ҳамда амалиётда қўллай олиш қобилиятини шакллантиради. Бунда асосий эътиборни соғломлаштирувчи машқларни бажаришни тушуниш ва қўллай олиш, жисмоний сифатларни ривожлантирувчи машқларни ҳамда жисмоний машқлар мажмуасини кетма-кетликда тўғри бажариш, ўз-ўзини ўрганиш, таҳлил қилиш, назорат қилиш, спорт асбоб-анжомларининг номи ва тузилишини тушунтиришга қаратиш билан бирга, ўқувчини ўз-ўзини бошқаришга, иродани мустаҳкамлашга ўргатилади, ҳар бир бажариладиган ишни натижасини кўриш учун сабр-тоқатли бўлишга, тизимли меҳнат ва ҳаракатни амалга оширишга, кун тартибига риоя қилган ҳолда режали ташкил этилиб, самарали натижа беришини онгли равишда тушуниб, уни бажаришга йўналтирилади.

Компетентлик ёндошувига асосланган жисмоний тарбия фанини ўқитиш орқали ўқувчиларда қуйидаги компетенциялар шакллантирилади:

-Соғломлаштирувчи машқларни бажаришни тушуниш ва қўллай олиш компетенцияси;

-Жисмоний машқлар мажмуасини кетма-кетликда тўғри бажариш компетенцияси;

-Жисмоний сифатларни ривожлантирувчи машқларни бажариш компетенцияси;

-ўз-ўзини ўрганиш, таҳлил қилиш, назорат қилиш компетенцияси;

-Спорт асбоб-анжомларини номи ва тузилишини тушунтириш компетенцияси.

Соғломлаштирувчи машқларни бажаришни тушуниш ва қўллай олиш компетенцияси. Спорт зали ва майдончаларида фойдаланиладиган спорт анжомларининг номлари ва уларни машқ бажариш вақтида қўлланишини ўргатишда “Тушунчалар таҳлили”, “Лабиринт”, “Блиц сўров” каби ва бошқа технологиялардан фойдаланилади. Шахсий гигиена ва кун тартибига риоя қилиш, табиатнинг соғломлаштирувчи (қуёш, сув, ҳаво) омилларининг инсон организмига таъсири, саломатликни мустаҳкамлашга қаратилган жисмоний машқлар, жисмоний сифатларни ривожлантириш, қадди-қоматни яхшилаш, иш қобилиятини оширувчи машқлар ҳақида тушунчалар берилади. Инсон мушакларини бўшаштирилишининг аҳамияти ва қадди-қоматнинг тузилишига махсус машқларнинг таъсири ҳақида тушунчалар берилади.

Жисмоний машқлар мажмуасини кетма-кетликда тўғри бажариш компетенцияси. Саф, умумривожлантирувчи (буюмларсиз машқлар, буюмлар билан машқлар билан бажариш), таяниб сакраш, тирмашиб чиқиш, осилиш ва таянишлар, таяниш, мувозанат сақлаш машқларини ҳамда рақс элементларини (қўл ва оёқ ҳаракатларини) бажариш. Жисмоний машқларни бажариш қоидаларини билиш, машғулот жараёнида бирор бир машқни бошқаси билан боғлай олиш.

Жисмоний сифатларни ривожлантирувчи машқларни бажариш компетенцияси. Чаққонлик, кучлилиқ, тезкорлик, эгиловчанлик, чидамейлик ва ҳаётий зарур кўникмалар (юриш, югуриш, сакраш, отиш, ошиб ўтиш, сафдан юришга тайёргарлик,

қоматни ростлашга доир машқлар), ҳаракатлар аниқлиги ва мувофиқлиги, ритм ҳамда суръат сезгиси, жамоа бўлиб ҳаракат қилиш кўникмалари орқали ўқувчиларни “Баркамол авлод учун” меъёрий талабларини бажаришга тайёрланишни шакллантириш.

Жисмоний машқларни бажариш вақтида шикастланишни олдини олиш қоидаларини ўрганиш, машғулот вақтида ўз-ўзини назорат қилиш, жисмоний машқларни бажаришдан олдин ва кейин юрак уриш частотаси ва нафас олишни аниқлаш, бажарилаётган машқлар юкламасини тўғри белгиланганлигини таҳлил қилиш ва ўзини-ўзи назорат қилиш, **ўз-ўзини ўрганиш, таҳлил қилиш, назорат қилиш компетенциясининг бир кўринишидир.**

Гимнастика, енгил атлетика, ҳаракатли ва спорт ўйинларида ишлатиладиган спорт асбоб-анжомларини номларини билиши, уларни тузилишини таҳлил қилиши ҳамда машғулот жараёнида мустақил қўллай олиши **Спорт асбоб-анжомларини номи ва тузилишини тушунтириш компетенциясида акс этади..**

Ёш авлод тарбияси ҳар доим энг долзарб ва устувор вазифа сифатида эътибор қаратиб келинмоқда. Келажак авлод ҳақида қайғуриш, жисмонан ва руҳан баркамол авлодни тарбиялаш, ёшларни таълим тарбиясига ҳаёт мамот масаласи сифатида эътибор қаратиш, ёш авлодни жисмонан соғлом, ақлан етук, маънан баркамол бўлиб вояга етишиши учун барча жамоат ташкилотлари, ватан равнақи келажаги учун бефарқ бўлмаган ҳар бир соғлом фикрли фуқаролар масъулдирлар.

Адабиётлар

1. И.А.Каримов Ўзбекистон Мустақилликка эришиш остонасида 2011 йил
2. Истиқлол ва таълим 2001 йил
3. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси 2002 йил
4. Таълим ва тарбия уйғунлиги комил инсонни шакллантириш гарови А.Мадалиев 2011
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 2008 йил

ЎҚУВЧИЛАРДА МАЪНАВИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ОМИЛЛАРИ

п.ф.н. И.Х.Тўрақулова
У.И.Зокирова магистранти

Келажақда фарзандларимиз баркамол инсон бўлиб етишишлари учун улар оилада, таълим – тарбия муассасаларида ҳамда ҳаётда яхши тарбия олган бўлишлари керак ва бу уйғунлик жамият маънавиятини шакллантиришда муҳим дидактик асос бўлади. Бундай сермасъулиятли ижтимоий ишни амалга ошириш, ёшларимизнинг маънавиятли бўлиб шаклланишига узвий боғлиқлиги бугунги кунда ҳеч кимга сир эмас. Бу борада ёшларимизнинг одобли, хушхулқли, виждони пок кишилар бўлиб шаклланиши учун ўқитувчилар, тарбиячилар, мураббийлар ўз хулқ – атворлари билан уларга яхши ибрат - намуна бўлишларининг ўзи ҳам ушбу соҳанинг долзарб масаласидир.

Мазкур мақолада ҳам бошланғич синф ўқувчиларининг маънавий дунёқарашини шакллантириш орқали уларни обод турмуш муҳитининг фаол иштирокчиси бўлишга чақириш методикасини баён қилишни мақсад қилиб қўйганмиз.

Маълумки, ибрат тарбияси инсонни қадимдан қизиқтириб келган. Бу айниқса, Юнонистоннинг машҳур мутафаккирлари – Афлотун ва Арастунинг номи билан боғлиқ пандномалардан кенг ўрин олган. Жумладан, Шарқ мамлакатларида Афлотуннинг Арастуга, Арастунинг Искандарга насиҳатлари ва васиятномалари яхлит асар сифатида тарқалган ва улар асосида ижтимоий институтлар юзага келган. Бу қайд этилган ижтимоий институтлар негизида турли тарздаги турмуш шароити ва муҳитлари шаклланган. Юқорида қайд этилган оила ва таълим – тарбияси муассасадаги маънавият орқали жамият маънавияти шаклланади. Бу борада энг аввало оила маънавияти муҳим асос бўлади. Ушбу муаммо ечимини биз оилада бола маънавияти, таълим – тарбия муассасаларидаги маънавий муҳит ва обод турмуш муҳити тизими асосида олиб бордик. Қуйида улар тўғрисидаги маълумотларни келтирамиз:

Оилада бола маънавияти. Ҳар бир оила ижтимоий тизим сифатида жамият олдида маълум бир вазифани бажаради. Инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида замонавий оиланинг бажарадиган вазифалари кўлами янада кенгаймоқда.

Ота – оналар ўз фарзандларини тарбиялашда ё салбий жиҳатдан ёки ижобий жиҳатдан ўрناк бўлиши мумкин. Бунда оиладаги ота – она ўртасидаги зиддиятлар ёки ички оилавий низолар ота – онанинг ўз фарзандларига салбий жиҳатдан ўрнак бўлишига олиб келади.

Ота – онанинг ўзаро ҳамжиҳатлиги, ҳамфикрлилиги, билимлилиги, маънавиятлилиги бола тарбиясига ижобий жиҳатдан таъсир кўрсатиши аниқ, чунки болалар маънавий дунёсининг ўзига хос хусусиятларидан бири уларнинг тақлид қилишга мойиллиги, айниқса уларни ўз **идеаллари – обрўли сиймолари**, деб билишадилар. Бу ўз – ўзидан маълумки, улар ихлос қилган одамларининг маслаҳатларини қадрлайдилар ва автоматик тарзда уларга амал қиладилар.

Демак, оилавий муҳитнинг соғлом бўлишида ота – оналарнинг юқоридаги каби жиҳатларнинг қай тарзда ўрнак кўрсатишига боғлиқ бўлади ва бунда оилавий ахлоқ меъёрларига амал қилиниши муҳим аҳамият касб этади. Булар болаларнинг **обод турмуш муҳитида** фаол иштирокчи бўлишига муҳим асослардир.

Таълим – тарбия муассасаларидаги маънавий муҳит. Маълумки, айти пайтда дунёда глобаллашув жараёни шиддат билан ривожланмоқда ва табиийки унга мос маънавий – маърифий тараққиёт ҳам ўзининг янги сифат босқичига ўтмоқда. Шу сабабли ҳам ҳозирдаги миллий – маънавий тарбия тарбияшуносликда энг уствор йўналишлардан бири бўлиб ҳисобланади.

Бундай муаммони ҳал қилиш орқали ўқувчи – ёшларимиздаги соғлом иммунитетни тўлиқ шакллантиришга ва пировард натижада уларда миллий менталитетнинг янада мустаҳкамланишига эришилади.

Мазкур соҳада олиб борган изланишларимиз натижаларининг кўрсатишича фарзандларимизга маънавий жиҳатдан тарбия беришни оиладан бошлаб узлуксиз таълим тизимининг барча таркибий қисмларида олиб бориш керак экан [2 - 4].

Мазкур тадқиқот ишимиз айнан бошланғич синф ўқувчиларининг маънавий тарбиясига бағишланган бўлгани учун биз уни **биринчи синф** ўқувчиларининг маънавиятини юксалтиришга ҳисса қўшишдан бошладик, зеро муҳтарам Президентимиз Ислам Каримов айтганидек маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч – қудратидир.

Бундан кўзланган **мақсад** ўқувчиларни миллий мафкурага эътиқод, фидойилик, миллий қадриятларга содиқлик, миллий

ғурурли, ўз халқига ғамхўрлик, баркамолликка интилиш, яъни уларни миллий менталитети мустаҳкам ва иммунитетни кучли бўлишлик руҳида тарбиялашга кўмаклашишдан иборат.

Бу мақсадни бажаришни биз кўпроқ Жиззах шаҳридаги 19 – сонли умум ўрта таълим мактабнинг бошланғич синфларида тадқиқ этиб келмоқдамиз. Унинг натижалари шу мактаб бошланғич синф ўқитувчиси Нигора Тўрақулова ва бошқаларнинг иш фаолиятида қўлланилиб келинмоқда.

Ушбу соҳада олиб борган ишлар айниқса “Маънавият соатлари” машғулотларида ижобий педагогик самараларни берди. Бунда дарсга қўйилган мақсадларни (таълимий, тарбиявий, ривожлантирувчи) амалга оширишга кўпроқ эътибор бериш ижобий самараларни қўлга киритишга мустаҳкам асос бўлишлиги исботланди. Бунга сабаб ўқувчиларни маънавий жихатдан тарбиялаш уларни обод турмуш муҳитининг фаол иштирокчиси бўлишига дастлабки пойдевор бўлади, чунки ўқувчилар **биринчи синфданок** нима яхши – ю, нима ёмон; нима мумкин – у, нима мумкин эмас; нима инсоний фазлат – у, нима иллат; ким маданиятли – ю, ким маданиятсиз (кўпол); ватанпарвар ким – у, ватанга сотқин ким (ватанфуруш ким)? кабиларни чуқур англаши керак. Бу ўқувчиларга берилган маънавий – иммуниологик тарбиянинг (уларни огоҳликка чақиришнинг) асосий элементларини ташкил этади, яъни улардаги мафкуравий иммунитетни шакллантиришга асос бўлади. Шуларни эътиборга олиб биринчи синфлар учун “Маънавият соатлари” машғулотларининг бир ўқув йилига мўлжалланган мавзулари ва уларнинг таълимий, тарбиявий ҳамда ривожлантирувчи мақсадларини эътиборга олиб дарс ишланмаларини тайёрладик. Қуйида уларнинг фақат номларини келтириш билан чегараланамиз: “Энг улуғ, энг азиз байрам”, “Соғ танда – соғлом ақл”, “Дўстлик ва иноқлик ҳақида”, “Мактабимиз қоидалари”, “Устозга таъзим”, “Ким бўлсам экан”, “Нон қадри”, “Она тилим – жону дилим”, “Фавқулотда вазиятлар”, “Олов – тилсиз ёв”, “Байроғимиз - Фахримиз”, “Эртаклар – яхшиликка етаклар”, “Қонунимиз - қомусимиз”, “Мадҳияни куйлайлик”, “Қушлар бизнинг дўстимиз”, “Яхшилик – юксак инсоний фазилат”, “Янги йил”; “Ватан нима?”, “Хуқуқларимиз - бурчларимиз”, “Соғ юрай десанг – озода бўл!”, “Юрт тинчлиги”, “Меҳмон кутиш одоби”, “Меҳрибоним Онам”, “Наврўз байрами”, “Меҳнат – меҳнатнинг таги роҳат”,

“Ширинсўзлик – инсон кўрки”, “Миллий урф - одатларимиз”, “Саломлашиш ва муомала одоби”, “Бобом хотиралари”, “Она табиат”, “Китоб менинг дўстим”, “Ёз – ўтмоқда соз”, “Менинг мактабим”.

Келтирилган “Маънавият соатлари” машғулотларининг номлари таклиф этилаётган намуна, буни бошқачароқ ҳам қилиб тузиш мумкин. Биз мавзуларни белгилашга миллий байрамлар, муҳим саналар, йил фасллари ва оиладаги бола маънавий тарбияси давомини ўйлаган ҳолда ёндашдик. Аммо, ҳар қандай шароитда ҳам асосий мақсад ўқувчиларимизни маънавий жиҳатдан тарбияланган бўлишига эришишимиз керак, чунки биринчи синф ўқувчилари узлуксиз таълим тизимининг “Ёш ниҳоллари”, улар онгига (ёш ниҳол танасига) сингдирилган маънавий сифатлар (ёш ниҳол танасидаги ёзувлар) уларнинг умумий жисми билан баб – баравар ўсиб баркамоллик сари ҳаракатда бўлади, яъни жамият доирасига кўтарилади.

Демак, бошланғич синф ўқувчисининг энг аввало, юқори синфларда яхши ўқиб кетиши учун, уларнинг мактабга ихлос қўйиши учун биринчи синфдаги “Маънавият сабоқлари” машғулотларининг аҳамияти катта экан. Бу орқали уларда инсоний сифатларнинг дастлабки куртаклари шаклланади, номақбул сифатларга (иллатларга) нисбатан улар онгида нафрат уйғотиш осон кечади. Ушбу ҳолатлар биринчи синф ўқувчиларини ва ҳаттоки барча бошланғич синф ўқувчиларини ҳам маънавий жиҳатдан тарбиялашда мустаҳкам дидактик асосдир. Ўз навбатида бу дидактик асос уларни маънавий – иммуниологик жиҳатдан тарбиялашда қўл келади. Бу кўрсаткич обод турмуш муҳитини шакллантиришнинг мустаҳкам маънавий асосидир.

Обод турмуш муҳити. Мустақиллик туфайли яратилаётган шароитлар ўқувчи – ёшлар қалбига халқимизнинг асрлар мобайнида шаклланган миллий – маънавий қадриятларини сингдиришга кенг имкониятлар яратмоқда.

Бундай масалалар давлат аҳамиятига молик масалалардан биридир. Бунга биргина далил – исбот сифатида 2013 йилнинг **“Обод турмуш йили”**, деб эълон қилинишининг ўзи етарлидир.

Республикамиз президенти И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимида “Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш; ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш –

бизнинг бош мақсадимиздир” мавзусидаги маърузасида бу борада, яъни ёшлар сиёсати тўғрисида алоҳида тўхталиб, эртанги ёруғ кунимиз ва ҳеч кимдан кам бўлмайдиган келажагимизни онгли равишда қуришда келажагимиз бўлмиш ёшларга таянишини айтиб, бу ҳақда қуйидаги қимматли фикрни билдирди:

“Бу йўлда бизнинг энг катта таянч ва суянчимиз, ҳал қилувчи кучимиз ёш авлодларимиздир.

Бу – Ўзбекистонда ташкил этилган, дунё миқёсида катта қизиқиш ва ҳавас уйғотаётган мутлақо янги ўқув тизимида юксак таълим – тарбия олаётган, эски асоратлардан, қарашлардан узоқ бўлган, замонавий касб – ҳунарларни ўзлаштирган, мустақил фикрлайдиган, эртанги кунга интилаётган бизнинг фарзанларимиздир” ва бундай сай – ҳаракатлар аҳамияти тўғрисида ҳам Президентимиз тўхталиб, қуйидаги аҳамиятли фикрни қайд этди:

“Кириб келаётган янги йилга мамлакатимизда **“Обод турмуш йили”** деб ном берганимиз бизнинг мустақиллик йилларида олиб бораётган сиёсатимизнинг асосий, бош мақсади бўлмиш инсон манфаати, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада обод ва эркин, эртанги кунимизнинг янада ёруғ бўлиши йўлида яна бир улкан қадам бўлиб хизмат қилишига аминман” [1].

Демак, хулоса ўрнида шундай таъкидлаш мумкинки, оиладаги болалар, ўқувчи – ёшлар маънавиятини юксалтирмай туриб инсонлар ва жамият маънавиятини юксалтириб бўлмайди. Бу мамлакатимиз тараққиётига ҳам ижобий таъсир қилади. Бундан кўзланган мақсад **биринчидан**, миллий маънавиятимизни янада юксалтириш бўлса, **иккинчидан**, “Шахс → оила → жамият” интеграциясидаги маънавий юксалишга эришишдир. Бунинг натижасида инсонларга обод турмуш муҳитида фаол фаолият кўрсатишга имконият яратилиб, пировард натижада маънавий соғлом кучли жамиятни шакллантиришга эришилади.

ЁШЛАРДА МИЛЛИЙ ҒУРУРНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК АСОСЛАРИ

П.ф.н. Н. Кушвактов,

О.Азизов 2- босқич магистранти

Юртимизда олиб борилаётган ислохатлар давлатимизнинг равнақига хизмат қилувчи асосий омилардан ҳисобланади. Ҳар

қандай жамиятнинг равақ топиши , давлатнинг юкаслиши, кишиларнинг гўзал турмуш тарзига эга бўлиши бу улардаги ғурур билан боғлиқ бўлади.

А. Шеров ва К. Алиевалар «Маънавият луғатида» ғурур тушунчасига қуйидаги фикрни бериб ўтишган.

Ќурур — инсонда, унинг атрофида, миллати, халқи ва давлатида қадр-қиммат, номус, иззат-нафс каби фазилатлар мавжуд бўлиши ёки амал қилиши натижасида унинг ўзини-ўзи ҳурмат қилиш ҳиссини англатадиган маънавий тушунча.

Демак, қачонки инсон ўзини ва ўзгаларни севса, ўзини ва ўзгаларни қадрласа, ўзининг ва ўзгаларнинг иззат — нафсини улғласа, инсон номусини ҳаёт маънавияти билан боғлай олса ундай инсонлар жамиятни, ватанни, ўзини қуршаб турган оламни тушунади, ҳурмат қилади, эъзозлайди.

Шунинг учун ҳам мухтарам юртбошимиз ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида, **“Фарзандларимиз — бизнинг ғуруримиздир. Бу ҳар бир инсон учун тушунарли, албатта. Биз ҳақиқатан ҳам ўз фарзандларимиз ва набираларимиз билан фахрланишни истасак — улар замонавий билим ва тажрибага эга, иймонли-эътиқодли бўлишларига, Ватанимиз тарихида ўчмас из қолдирган буюк аждодларимизнинг ишларини давом эттиришларига эришишимиз лозим”**- деган фикрни берган. Ундан шу нарса кўриниб турибдики, албатта ёшлар;

- билимли;
- тажрибали;
- иймон — эътиқодли;
- маънавиятли;
- фикри теран;
- дунёқараши кенг;

- замон билан ҳамнафас бўлишлари керак. Анна шундагини биз ўз ёшларимиз билан фахрланиб, улар бизнинг ғуруримиз дея оламиз.

Давлатнинг озод ва ободлиги ҳамда ундаги эркин ва форовон ҳаётнинг йўлга қўйилиши унинг фуқароларининг миллий ғурурга эгалиги билан характерланади. Чунки инсонларнинг давлат ва жамият равақи йўлида қиладиган саъйи — ҳаракатлари том маънода ижобий ва ижодий мазмун моҳият касб этиши билан белгиланади. Шу маънода таълим — тарбия жараёнинг самарали

ташкил этилиши ҳам кўп жихатдан ўқитувчининг касбий ҳамда миллий ғурури билан боғлиқ бўлади. Қачонки ўқитувчи;

- ўз касбини севса;
- касбини ардоқласа;
- болаларга жонини фидо қила олса;
- боларани замон билан ҳамнафас қилиб тарбиялай олса;
- замонавий фан ва технологияларнинг ютуқлари билан таништира олса;
- ўқувчиларни ижодий фикрлашга йўналтира олса;
- ўқувчиларда миллий ғурурни тарбиялай олса;
- назарий билимларни амалиётда қўллай олса;
- билим ва истедодни рағбатлантира олса унда ҳам касбий ҳам миллий ғурур шаклланган деган фикрга кела оламиз.

Ўқувчиларни ўз Ватанини севгучи ватанпавар қилиб вояга етказишда юртимизнинг давлат рамзларига ҳурмат туйғусини шакллантириш ҳам муҳим аҳамият касб этади. Булар:

- миллий байроқ;
- мадҳия;
- герб;
- миллий валюта.

Таълим – тарбия жараёнларида давлатимиз рамзларига ёш авлоднинг ҳурмат туйғусини таркиб топтиришда қуйидагиларга эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади. Ўзбекистон Конституциясининг 5-моддасида шундай деб ёзилган: “Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган ўз давлат рамзлари байроғи, герби ва мадҳиясига эга”.

Президент Ислом Каримов давлат рамзлари, яъни байроғи, герби, мадҳияси юртимиз ҳарқларининг шон-шарафи, ғурури, тарихий хотираси ва интилишларини ўзида мужассамлаштиради, деган пурмаъно фикрни билдириб, мана шу рамзларни эъзозлаш орқали халқимиз ўзининг кадр-қамматини, ўз мамлакатига ва шахсан ўзига бўлган ишончини мустаҳкамлаб боради деганда халқимиз уни гулдурас қарсақлар билан кутиб олганлигининг ўзи, юрт фарзандларига миллий ғурур боболардан меърос эканлиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмаган.

Ўзбекистон давлатининг рамзий белгиларидан бири – давлат байроғи ҳисобланади. Ёш авлодга ватан байроғининг аҳамиятини ёрита туриб, уларда байроққа нисбатан чексиз ҳурмат туйғуси шакллантирилиб борилиши тарбия жараёнинг муҳим томонларини

акс этиради. Уларга “�збекистон Республикаси Давлат байроғи тўғрисида”ги қонун ўтган асрнинг 1991 йил 18 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг саккизинчи сессиясида тасдиқланганлигини тушунтириш керак. Юртимизнинг бу бебаҳо рамзи республиканинг ўзига хос хусусиятларини, халқимизнинг миллий ва маданий сохаларидаги ўзлигини акс эттирган. Ундаги;

- ҳаворанг – зангори осмон ва мусаффо сувнинг, шунингдек ер ва осмондаги ҳаёт манбаларининг рамзидир. Ҳаворанг – Амир Темур давридаги байроқнинг асосий белгиси бўлган.

- оқ ранг – тинчлик ва поклик тимсоли ҳисобланади. Бу ранг йўлимизнинг мусаффо ва чароғон бўлиши учун яхши ният рамзидир

- қизил йўллар – бу ҳар бир тирик жоннинг қон томирларида уриб турган ҳаётий куч, ҳаёт рамзидир.

- яшил ранг – табиатнинг тимсоли, гуркираб яшнаётган ҳаёт ва ҳосилдорликнинг рамзидир.

Она Ватанимизнинг рамзий белгиларидан яна бири давлатимизнинг герби ҳисобланади. У “Ўзбекистон Республикасининг Давлат герби тўғрисида”ги қонуни билан 1992 йил 2 июл куни қабул қилинган. Гербнинг марказида қанотларини кенг ёзиб турган Хумо куши тўғрисида маълумотлар берилиши жараёнида баддий адибиётга, халқ оғзаки ижодига мурожаат қилиш ҳам фойдадан холи бўлмайди.

Хумо куши давлатимиз гербида бахт – саодат, эркинлик, озодлик, эркесварликни англатадиган тимсол сифатида тасвирланган. Ундаги юлдузлар ва қуёшнинг акс этирилиши ўқувчиларга фанлараро интегратиф ёндошувни амалга ошириш имкониятини яратади.

Бошоқлар, пахта чаноқлари меҳнаткаш халқимизнинг меҳнати натижаларини ифодалаб турибди. Бунда бободехқон тўғрисида ҳикоялар, мақолалар, репортажлар, кўрсатувлар, шеърлар бободехқонга бўлган самимий туйғуларни ифодалашга ёрдам беради. Буғдой бошоқлари ва пахта чаноқларига диққат билан қаралса улар давлат байроғига ўхшаган лента билан ўраб қўйилганлиги давлатимиздаги барча халқларнинг бирлигини англатади..

Ўзбекистон Республикасининг давлат мадҳияси тўғрисида”ги қонун 1992 йил 10 - декабрда қабул қилинди. У ҳам Она

Ватанимизнинг рамзий белгиларидан бири ҳисобланиб, халқимизда ватанпарварлик туйғуларини уйғотиб, халқларни ягона мақсад йўлида бирлаштиришга хизмат қилади.

Давлат рамзларининг ўзига хос мазмун моҳиятини ёш авлодга сингдирилиши уларда ватанга бўлган чексиз мухаббатини уйғотади. Ватанпарварлик миллий ғурурга эга бўлган ёшлардагина таркиб топиши ҳеч кимга сир эмас. Демак, миллий ғурурни шакллантирилиши, ёш авлодда инсоний хислат ва фазилатларнинг тарбкиб топишига кенг йўл очиб беради.

Ёш авлодда миллий ғурурни шакллантириш таълим – тарбия жараёнининг барча шаклларида амалга оширилиши мумкин. Бунда қизиқарли маълумотлар ўқувчиларнинг ёш даврлар хусусиятини инобатга олган ҳолда тушунтирилса, таъсир кучи ўз натижасини беради.

Мисол учун. Алишер:

“Менга қилса минг жафо, бир марта фарёд айлабон,
Элга қилса бир жафо, минг марта фарёд айларам”. – деган. Шу каби бебаҳо сатрларни ўқувчиларга етказишда замон руҳи билан боғлаб, муаллиф нима демоқчи эканлигини ёрқин мисолларда тушунтириш орқали уларда ҳам муаллиф шахсига, ҳам жамиятнинг илғор ғояларига ҳурмат туйғуси шакллантирилади.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. И. А. Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч».- Т.; «Манавият»- 2009й.
2. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Т.: 2009.

BOSHLANG‘ICH TALIMDA MATEMATIK BILIMLARNI INTEGRATSIYALASH

**Dots. N.R.Asadov,
o‘qituvchi M.N.Asadova.**

Mustaqil Respublikamizda ta’lim-tarbiya jarayonining mazmuni, shakli tubdan o‘zgardi, ta’limiy-tarbiyaviy ishlar aniq maqsad tomon yo‘naltirildi, bu jarayonda sub’yektlarning o‘zaro hamkorlikda bo‘lishlari uchun uzviylikda bo‘lgan ta’lim shakli, vosita va usullari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq etilmoqda. Hozirgi kunda boshlang‘ich maktab ta’limini integratsiya qilish haqida ko‘p gapirilmoqda. Integratsiya – bu ayrim bo‘lak, qismlarning birlashib, bir butun bo‘lishidir. Ta’lim jarayonida o‘quv fanlarini integratsiyalashda asosiy masala vazifalarning o‘zaro birligini ta’minlash, metod, shakl, vositalar va kuzatilgan natijalarni belgilab olishdan iborat.

Bizga ma'lumki, kichik maktab o'quvchisi atrofidagi olamni bir butunligicha qabul qiladi. Uning uchun tabiatshunoslik, musiqa va boshqa o'quv fanlari nomi emas, balki atrofidagi olam ob'yektlarining tovushlari, ranglar hajmlarining turli-tumanligi qiziqarlidir. Bolalarni tabiat va kundalik hayotdagi barcha narsalarning bog'liqligini ko'rishga o'rgatish kerakligini o'qituvchi sezadi, biladi. Shunday ekan, ta'lim integratsiyasi hozirgi zamon talabiga javob beradimi? Bu masala qanday yechilishi kerak, uning mohiyati nimada?

Ta'limni integratsiyalash fikri xalq ta'limida tabaqalashtirish va individuallashtirish bilan birga muhokama qilina boshlandi. Agar kichik maktab ta'limini tabaqalashtirish asosida kitob, darslik va boshqa adabiyotlar bilan mustaqil ishlashda tayyorgarlik darajasi hamda kichik maktab yoshida qiziqishlarni faol shakllantirishni taqozo etsa, integratsiyaning asosi qilib turli fanlarni o'rgatish ob'yektlari bo'lgan ba'zi umumiy tushunchalarni chuqurlashtirish, aniqlashtirish va kengaytirish mumkin.

Ta'limni integratsiyalashning asosiy maqsadi – boshlang'ich maktabdayoq tabiat va jamiyat haqida aniq tasavvur asoslarini qo'yish va ularning rivojlanish qonunlariga o'z munosabatini shakllantirishdir. Ta'limni integratsiyalashtirish o'quvchilarda jo'shqinlik, fanlarni o'rganishga qiziqish hissini kuchaytiradi, o'quv fanlari bo'yicha bilim darajasini oshiradi, ularning aqliy faoliyatini rivojlantiradi, o'quv materiallarining o'zaro, tabiiy ravishda uzviylikda bo'lishini ta'minlaydi. Darsda o'quvchilarda ongli qiziqish faoliyati, mustaqil fikrlash qobiliyati rivoj topadi, ularda o'quv faniga nisbatan shaxsiy munosabatda bo'lish, ijodkorlik hissi shakllanadi. Integratsiyalashtirilgan darsda ta'lim-tarbiya uzviyligi ham bir butun holda amalga oshadi. O'quv fanlarni uzviylikda o'rganish o'quvchilar bilimini mustahkamlashning muhim omillaridan biri sifatida o'quv tarbiya jarayonining ham uyg'unlikda bo'lishini taqozo etadi.

Asosiy fanlarni o'zlashtirish va olamdagi bor narsalar qonuniyatlarini tushunishda predmetlar ichidagi va predmetlararo aloqalarni o'rnatish ta'limni integratsiyalashda yondashuvning metodik asosidir. Bunga turli darslar tushunchalariga ko'p marta qaytish, ularni chuqurlashtirish va boyitish, shu yoshga tushunarli bo'lgan muhim belgilarni aniqlash orqali erishish mumkin.

Shunday qilib, yaxshi shakllangan tuzilish va o'tkazish tartibiga ega bo'lgan, tushunchalar guruhi kiritilgan har qanday dars integratsiyaga asos qilib olinishi mumkin. Lekin integratsiyalangan

darsga boshqa fanlar, boshqa o'quv predmetlari bilan bog'liq tushunchalar tahlilining natijalari kiritiladi. Masalan, "qish", "sovuq", "bo'ron" kabi tushunchalar o'qish, rus tili, tabiatshunoslik, musiqa, tasviriy san'at darslarida ko'rib chiqiladi. Tushunchalarning tahlil qilinishi boshqa o'quv darslarida o'zlashtirilgan bilimlarga murojaat qilinadigan darslar integratsiyalangan hisoblanadi.

Dars ijodiy, erkin bo'lishi bilan birga yaxlit, mantiqan ketma-ket, o'ziga xos o'tish metodikasiga ega. Umumiy ta'limning poydevorini qo'yadigan boshlang'ich maktabdagi ko'p tushunchalar tabiatshunoslik, rus tili, musiqa, tasviriy san'at va boshqalar uchun umumiydir. Hozirgi kunda bir qator o'quv predmetlari uchun umumiy bo'lgan tushunchalar orasidagi aloqalarni o'rnatish psixologik va metodik asos bo'lgach integratsiyalashgan darslar tizimini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish lozim. Shu bilan birga predmetlararo aloqalar dars tartibi darajasida o'rgatilishi va zarur o'qitish vositalari bilan ta'minlanishi kerak.

Boshlang'ich maktablarda matematika darsi elementidan har bir o'quv predmeti orqali foydalanish mumkin. Matematika darsida integratsiya elementidan foydalanishdan maqsad – darsda o'quvchilarning faolligini rivojlantirish va darslarni qiziqarli o'tkazishdir.

Boshlang'ich maktabda matematik bilimlar hamma o'quv predmetlarida qo'llanilishi mumkin. Matematik bilimlarni integratsiyalash darsning qiziqarli va jonli bo'lishiga yordam beradi. Masalan, 1-sinfda savod o'rgatish davrida o'quvchilar so'zdagi tovushlar, harflar, bo'g'inlar sonini sanaydilar, urg'u berilayotgan bo'g'inning tartib raqamini, gapdagi so'zlar sonini aniqlashadi. Bu esa yozuv va o'qish darslarida natural sonlar qatori va tartib sonlar haqidagi bilimlarni qo'llash imkonini beradi. O'qish darslarida ham o'quvchilar tez-tez topshiriqlar olib turishadi: matnning uchinchi bo'limini o'qish, to'rt qator she'rni yod olish va h.k. Shuningdek, kitoblarning sahifasi, sana, mashq nomlarini bilish, uni aytish uchun ham matematik bilim zarur bo'ladi. Tarkibida sonlar qatnashgan maqollarni topish ham o'quvchilar uchun qiziq bo'ladi: "Yetti o'lchab, bir kes", "Sanamay, sakkiz dema", "Birniki mingga, mingniki tumanga" va hakoza.

Turli sanalar va miqdorlarga oid sonli ma'lumotlar ham uchraydi. Yozuvchi shoirlarning hayotiga oid sana va bosqichlar matematik bilimlarni talab qiladi. Ayniqsa, sonli ma'lumot tabiatshunoslik

darslarida ko'p uchraydi. Masalan, kuzatuvlar kundaligining to'ldirilishi kunlar, kunlik harorat kabi sonli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Tabiatshunoslik darslarida integratsiyadan alohida foydalanish, bu biron narsaning hajmini o'lchash topshiriladi, masalan, 4-sinfning "Tabiatshunoslik" darsligida o'quvchilarga shunday topshiriq beriladi:

1) O'quvchi partaning eni va bo'yini o'lchab, qog'ozga uning chizmasini chizadi: 1sm, 10 sm. Partaning qog'ozdagi chizmasi aslidan necha marta qisqargan?

2) O'zingiz yashaydigan xonaning chizmasini chizing (masshtab – 1sm:2m). O'ziga nisbatan qog'ozda necha marta qisqartirganingizni ko'rsating.

Shuningdek, matematika fani "Mehnat", "Rasm", "Jismoniy tarbiya" darslari bilan aloqadorlikda ham o'rganilishi mumkin.

Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalash hozirgi davr talabidir. Zero, o'quv fanlarini integratsiyalash ta'lim va tarbiyaning uzviylikda bo'lishida, o'quvchilarning insonparvar, vatanparvar bo'lib, ma'naviy-axloqiy fazilatlarini o'zida mujassam etgan barkamol shaxs sifatida voyaga yetishlarida muhim ahamiyatga egadir.

Fanlarni integratsiyalash muammosini o'rganish, tadqiq etishda shu narsa ma'lum bo'ldiki, fanni va ilmiy bilimni integratsiyalash jarayonining negizi moddiy olamning birligi, ya'ni tabiat, jamiyat va uni anglashning o'zaro uzviyligidir. Fanlar o'rtasidagi uzviylik, o'zaro bog'liqlikning rivoji, bu sohada axborot vositalarining muhim ahamiyat kasb etishi natijasida ta'lim va tarbiyada erishilayotgan yutuqlar tabiat, jamiyat, texnika sohasi – moddiy olamda ham namoyon bo'lmoqda. Bu o'zaro ta'sir rivoji har bir fanning ichki tabiiy rivoji uchun ham zarur omil bo'lmoqda.

ЁШЛАР МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИНИНГ МУҲИМ ПСИХОЛОГИК МУАММОЛАРИ

П.ф.н. Р.Атамуродова,

Ўқитувчилар, Д.Исмаилова, Г.Келдиёрова.

Мустақил Ўзбекистонимиз буюк давлатчилик сари дадил одимлаётган ҳозирги вақтда ижтимоий ҳаётнинг муҳим соҳаларидан бири инсон маънавияти кучайди, турмуш талаби ошди.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир халқ ва унга хос булган маънавий олам, хис-туйғулар ҳамиша ижтимоий ҳаётда муҳим роль уйнаб келган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Кейинги вақтларда илмий психологик жамоатчилик томонидан бу муҳим соҳани тадқиқ қилиш учун ҳаракат бошланди. Эндиликда Ўзбекистонда халқ оммасининг маънавий ва маърифий ҳаётини кенг кўламда ўрганишга эътибор кучаймокда. Бу борада Республикамиз Президенти томонидан қабул дилинган қатор фармонлар мамлакатимизда халқ оммасининг маънавий ва маърифий ҳаётини кенг қаламда ўрганилишига ғоят муҳим дастур бўлиб хизмат қилмокда.

Президентимиз И.А.Каримовнинг фармонлари, асарлари ва нутқларида олға сурилган ғоялар асосида ўзбек халқининг бой тарихга эга бўлган маънавий —психологик хусусиятларини чуқур илмий тадқиқ этиш жуда муҳим амалий аҳамиятга молик ишдир.

Ушбу маърузада талабалар маънавий камолоти босқичларида рўй бериши мумкин бўлган психологик муаммолари ва уларни бартараф этиш хусусида фикр юритилади.

Бой маънавиятга эга бўлган йигит ва қизларгина ўз Ватанига, халқига, оиласига, ота-онасига садоқатли бўлишлиги, ҳам маънан, ҳам мазмунан исботланган. Улардаги фидоийлик ва инсонийлик худди ана шу сифатлар билан белгиланади.

Бунда талаба-ёшларнинг маънавий камолоти муаммоларига даврнинг муҳим талаби сифатида ўзбек халқининг аслига хос бўлган қадриятлар асосида шакллантириш усуллари илмий асослаш ва улардан амалий фаолиятда унумли фойдаланиш истиқболли педагогик самараларни беришлигини тадқиқотимиз натижалари кўрсатмокда.

Ўзбек халқига хос инсонийлик, катталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар камолоти тўғрисида ғамхўрлик қилиш, очикқунгиллилик, одамга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдардлик ва ўзаро ёрдам туйғуси халқларимиз ўртасидаги муносабатларнинг асосий меъёри эканлигини психология фани уцитувчилари талабалар онгига сингдирмоғи лозимлиги бугунги кунда ўта муҳим бўлиб, инсон маънавияти мазмунига психологик жихатдан кенг маънода ёндошиш имконини беради ва у инсоннинг, халқининг, жамиятнинг, қолаверса, давлатнинг куч- қудратидир. Шунинг учун ҳам маънавияти бой

инсоний мазмунига эга бўлмаган жойда ҳеч қачон ҳақиқий бахт-саодат бўлмайди.

Ушбу соҳадаги муаммолардан яна бири ҳозирги шароит талаби асосида ёш авлодни тарбиялаш оила ва олий мактаб ўртасидаги ўзаро алоқани мутлақо яхшилашни талаб этмоқда. Бу талаблар асосида иш тутмоқ учун ҳар бир оила хилма-хил мазмундаги тарбия воситаларидан усталик билан фойдаланиши, ёшлар тарбиясининг турли қирраларини очиб берувчи манбалар билан мустаҳкам қуrollаниши зарур.

Психологик қонуниятларга кўра, инсоннинг шахс сифатида ривожланиши тайёр наслий қобилиятларни мукаммаллаштириш йўли билан эмас, балки аввалга авлодлар тажрибасини ўзлаштириш боришга асосланади. Шунинг учун шахс камолотининг биринчи асоси аввалги авлодлар тажрибаси ва уни ўзлаштирганлик даражасидадир.

Кўриниб турибдики, инсон боласи тайёр мантикий тафаккур ёки дунё ҳақидаги батафсил билимлар билан туғилмайди, табиат қонунларини, мантикий фикрлашни кашф этмайди.

Инсон ўз ҳаёти давомида ҳамма вақт ҳар хил мазмундаги амалий ва ақлий ишларни бажаради. Ақлий ва амалий ишларни бажариш усуллариини ёш авлод катталардан ўзлаштиради. Ёшлар кўриш, фикрлаш, сўзлаш, тинглаш, юриш, фарқлаш, таниш каби психологик сифатларни катталар билан мулоқат жараёнида ўзларига сингдирадилар. Аммо катталар тажрибасини ўзлаштириш жараёни ёшларнинг индивидига боғлиқ тарзда уларнинг ҳар бирида ўз даврийлиги ва мазмун доирасига эга бўлади. Буни оддий мисол билан тушунтириш мумкин: бир гуруҳ, талабалар таълим материалларини турли муддатларда ўзлаштирадилар, зарур миқдорда ўзлаштириш учун жуда катта куч ва вақт сарфлайдилар. Бу куч ва вақт турлича сарфланишининг сабаби талабанинг мия ўйлаш фаолиятидир. Чунки, унинг ҳаракати мия буйруғига асосланади ва индивидуал имкониятлар доирасида реаллашади.

Демак, олий мактабда ўқиш ақлий куч талаб қилувчи ва сермашаққат жараён бўлиб унинг муваффақияти талабани доимий равишда ўз устида ишлашга, узлуксиз ўқишига боғлиқ бўлиб, у келажак авлодни маънавий камолотини мунтазам равишда такомиллаштириб, ривожлантириб боришга хизмат қилмоғи лозим экан.

ОИЛАВИЙ МУҲИТНИНГ СОҒЛОМ БЎЛИШИДА ОТА – ОНА ИБРАТИ

**п.ф.н. И.Х. Тўрақулова,
Ф.С. Махамматова магистр.**

Маълумки, ота – оналарнинг оилада ўзини тутиши фарзандлари учун **андоза** бўла олишлигини таъминлаш лозим, чунки фарзанд дастлабки таассуротларни ота – онасидан олади ва уларга тақлид қилишни фарзандлар жудаям ёқтиради. Мазкур жараёнлар бобо – бува ҳамда ота – оналарнинг фарзандлар тарбиясида ибрат – намунаси билан безатилган бўлса, оилада боланинг маънавий – ахлоқий тарбиясига фундаментал асослар яратилган деб айта оламиз. Бу ота – боболаримиздан авлоддан – авлодга ўтиб келаётган **“Олманинг тагида олма ётади”** ёки **“Дарахтнинг меваси ўзидан узоққа тушмайди”** ёки **“Яхшидан ёмон чиқди, деб куйинма, ёмондан яхши чиқди, деб суюнма”** каби нақлларнинг далили – исботини таъминлай олади.

Демак, фарзандларимизнинг баркамол шахс бўлиши учун биз ибрат – намуна кўрсата олишимиз керак. Бунга сабаб ибрат – намуна улар хотирасида бир умрга муҳрланиб қолади, чунки бу пайтда улар тақлид қилишга ишқивоз бўлади. Бу ҳақда В.Гюгонинг куйидаги фикри ҳам ибратлидир: **“Одамга болаликдан сингдирилган одатлар ёш дарахт танасига ўйиб ёзилган ҳарфларга ўхшайди, улар дарахт билан бирга ўсади, вояга етади, дарахтнинг таркибий қисмига айланиб қолади”**.

“Бола жуда кўп вақтини оила даврасида ўтказади, у катталарнинг қилиқ ва ҳатти – ҳаракатларини ўз фаолиятида такрорлайди. Болалардан бирор ишга қўл ўрганганига нима сабаб бўлгани сўралганда, унинг “Дадам шундай қиладилар”, “Онам шундай деганлар”, “Бувам шундай ўргатганлар” дея жавоб берганига гувоҳ бўламиз.

Оила муҳити – бу ота – она ва катта ёшдаги кишилар олиб борадиган кўп қиррали тарбиявий ишлар, оила аъзоларининг ижодий таъсир кўрсатишлари натижалари асосида шаклланган ҳолат.

Оилавий муҳитнинг соғлом бўлишида **тўғри сўзлик** билан иш тутиш ва оилада ҳолатлар ва жараёнлар (ҳатти - ҳаракатлар) ҳақида ҳукм чиқаришда **адолатли қаттиққўллик** билан ёндашиш асосий мезонлардан биридир.

Демак, оилада соғлом муҳитнинг шаклланишида ота – она ибрати ўта муҳим бўлиб, бунга ҳар қандай ота – она ҳаракат қилади. Бунинг қатор сабаблари бор. Қуйида улардан баъзиларини санаб ўтамиз: **биринчидан**, фарзандининг ҳурмат – эътиборига сазовор бўлишни хоҳламаган ота – она топилмайди, **иккинчидан**, ҳар қандай ота – онанинг муқаддас вазифаси бахтли инсонни вояга етказиш; **учинчидан**, ҳар қандай ота – она фарзандлари ардоғида бўлишини истайди; **тўртинчидан**, ҳар қандай ота – она фарзандлари ҳаётини доимо муҳофаза қилишни ва уларнинг соғлигини мустаҳкамлашни хоҳлайди; **бешинчидан**, ҳар қандай ота – она ўз оиласида бола шахсининг асосларини шакллантиришга, унинг билимга қизиқишини ривожлантиришга ҳамда боласининг интеллектуал, маънавий ва жисмоний ривожланишини таъминлашга ҳаракат қилиши, **олтинчидан**, ҳар қандай ота – онанинг ўз фарзандини мактабгача таълим ва бошланғич таълим муассасаларига муносиб қилиб тайёрлашга ҳаракат қилиши ва шу кабилар.

Умуман олганда барқарор соғлом оилавий муҳитни таркиб топтиришда нафақат эр – хотин ва фарзандлар иштироки, балки ота – оналар, бобо – бувилар, ака – укалар каби оилавий бўғинлар ҳам иштирок этади. Бунда уларнинг оиладаги ўзаро муносабатлари, оиланинг бошланғич жамоа сифатидаги турмуш тарзига асосланган муҳити ва унинг мазмун – моҳияти, ота – оналарнинг ўз фарзандлари билан маънавий яқинлиги, ота – оналарнинг болаларининг ички дунёсини сезишлари, қизиқишлари ва интилишларини олдиндан сезишлари оилада соғлом оилавий муҳитнинг барқарорлигини таъминлайди. Бундай оилалар ўз фарзандларига ва оиланинг истиқболини таъминлашга ғамхўрлик кўрсата оладилар. Бу эса соғлом оилавий муҳитнинг асосини ташкил этади.

Ушбу соҳада олиб борган изланишларимиз ва шахсий кузатувларимиз натижаларининг кўрсатишича барқарор соғлом оилавий муҳитни таъминлашга **қуйидагича тавсиялар** беришни лозим топдик: оилангиздаги никоҳ муносабатлари ўзаро ҳурмат ва ишонч ҳамда муҳаббат асосида қурилганлиги, оилавий ҳаёт ва ундаги фарзанд тарбиясига тайёрлигингизни доимо ҳис қилиш; фарзанд тарбиясида оилавий ҳаётнинг фаол ва етакчи ташкилотчиси ҳамда фаолиятингиз уларда қатнашишдаги ифтихор ҳисси билан йўғрилган бўлиши; ота – она фарзанд шахси ва

хуқуқларини оиланинг аъзоси сифатида билиб, ҳурмат қилишлари, унинг тарбияси учун жавобгар эканлиги; бола тарбиясида ўта муҳим бўлган соғлом оилавий муҳитнинг асосини ташкил этувчи сифатга, яъни оила бошлиқларидан бири сифатида турмуш ўртоғингиз билан доимо ўзаро ҳурматда бўлиш; бола тарбиясида донишманд, мутафаккирлар ўғитларига амал қилиш, бобо – бувилар насиҳатларини эътиборга олиш ва уларнинг ҳурматларини жойига қўйиш; фарзандларга нисбатан самимий муносабатда бўлиш: уларнинг фикрларига эътибор бериш; ака – ука, опа – сингил, ака – сингил, опа – укалар ўртасидаги муносабатларни холисона баҳолаб ва назорат қилиб бориш ва шу қабила; оилада катталар кичикларга ғамхўрлик қилишини, кичиклар катталарга иззат – ҳурмат кўрсатишини таъминлаш доимий вазифангиз бўлсин; зурриёдингиз бўлмиш фарзандларингизни баб – баравар яхши кўринг; фарзандлар тарбияси шарқона бўлгани яхши, чунки қуёш ҳам шарқдан чиқади ва уларда умуминсоний ҳамда миллий қадриятларга бой бўлган урф – одатлар ва хикматлар хоҳлаганча топилмайди; оилавий тадбирлар ва анъаналар, байрамлар ва маросимларда оила аъзоларининг барчаси қатнашгани маъқул ҳамда уларнинг ҳар бирининг ўзига яраша иштироки бўлсин; фарзандларингизни мустақил ва эркин фикр юритишга ўргатинг, уйда оила даврасида тарбиявий масалалар тузиб, уларнинг ечимларини топиш бўйича оилавий таҳлиллар ўтказинг ва шу қабила.

СОҒЛОМ ТУРМУШ МАДАНИЯТИГА АМАЛ ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИҲАТЛАРИ

Ўқитувчилар Х.М. Содиқов, Д.Р.Содиқова

Президент И.А.Каримов эътибор бериб таъкидлаганларидек “Халқ соғлигини мустаҳкамлаш муҳим вазифамиздан биридир, ёш авлоднинг соғлиги ҳақида қайғуриш ҳам давлат сиёсати даражасига кўтарилган”. Буларнинг барчаси ёш авлоднинг соғлигига таъсир қилувчи асосий омилларни билишни, ёшларда соғлом турмуш маданиятини шакллантиришни тақозо этади. Шу боис республикамызда ҳар томонлама соғлом шахсни тарбиялаш вазифасининг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши ўзига хос аҳамият касб этади. Соғлом турмуш маданияти – бир қараганда оддийгина жўн жумла. Кимдир уни жисмонан соғломликда деб

тушунса, кимдир ташқи жихатдан дадиллик, покликда деб тушунади. Бироқ бу жумлаларнинг кенг қамровли эканлигини ҳис қилиш учун унинг мазмунига чуқурроқ назар ташламоқ лозим. Инсон ҳаёти, соғлиги энг катта ижтимоий бойликдир. Соғлом турмуш маданияти – инсон турмуш шароитини фаол ўзлаштириш усули бўлиб, кун тартибига риоя қилиш, фаол ҳаракат асосида организмни чиниқтириш, спорт билан шуғулланиш, тўла ва сифатли овқатланиш, овқатланишнинг гигиеник қоидаларига риоя қилиш, мулоқот ва экологик маданиятга эришиш, умуминсоний ва миллий қадриятлар асосида маънавий тарбия олиш, зарарли одатларда ўзини тута билиш демакдир. Қатор манбаларни ўрганиш натижасида шунга амин бўлдики, жамиятимизнинг илк давридаёқ соғлом турмуш маданиятини қарор топишига ижтимоий эҳтиёж бўлганлиги, ушбу эҳтиёжни қондириш мақсадида амалий ҳаракатлар олиб борилганлиги маълум бўлди. Жумладан, Греция ва Рим давлатларида йигитларнинг жисмоний камолотини таъминлашга алоҳида эътибор қаратишган. Хусусан қадимги Грецияда ўсмирларнинг тарбиясига алоҳида эътибор қаратилиб, уларнинг жисмоний чиниқишларини таъминловчи усуллардан кенг фойдаланишган. Ўрта асрларга келиб ёшларнинг жисмонан ва ахлоқан камол топишларини таъминлашда “Рицарлик тарбияси” ғояси устувор ўрин эгаллаган. Бу ғояга кўра улар етти фазилатни ўзлаштира олишлари шарт эди: отда юриш, қиличбозлик, найза билан жанг қилиш, сузиш, ов қилиш, шашка(шахмат) ўйнаш, кўшиқ айта олиш ҳамда шеър тўқиш.

Зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам соғлом турмуш маданиятига оид фикрлар илгари сурилган. Мазкур асарда шахсий ҳамда ижтимоий гигиена масалаларига алоҳида ўрин ажратилган. Турли юқумли касалликларнинг келиб чиқишида муҳим манба бўлувчи омиллар сифатида: иссиқ ва совуқ ҳаво, очлик, рухий изтироб, бузилган таомни истеъмол қилиш, тозалик ва атроф-муҳит озодалигига амал қилмаслик, захарли ҳашоратларнинг кўпайиши кабилар келтирилган.

Ислом дини ғоялари ҳам инсонлар ўртасида маънавий – ахлоқий фазилатларни шакллантириш борасидаги қарашларни тарғиб этиш билан бирга, мўътадил ҳаёт кечириш, шунингдек инсон саломатлиги учун жиддий хавф солувчи омилларни бартараф этиш борасида ҳам қимматли маълумотларни беради. Хусусан, Қуръони Карим оятлари ҳамда Ҳадиси Шарифда келтирилган

ғояларга кўра, атроф – муҳит озодалигини таъминлаш кишилар саломатлигини таъминловчи муҳим омилдир. Дарҳақиқат, атроф – муҳитнинг ифлосланиши турли микробларнинг кўпайиши ҳамда уларнинг яшовчанлигини таъминловчи муҳитни юзага келтиради. Шу боис ҳадисларда уй – жойларни тоза тутиш, шахсий гигиенага амал қилиш, инсон яшайдиган жойни унга озор етказувчи нарсалардан тозалаш, шунингдек, кишиларга соя берувчи дарахтларни кесмаслик, аксинча дарахтлар экиш каби хайрли ишларни қилишга ундовчи даъватлар ўз ифодасини топган.

Ҳадисларда, шунингдек, инсон томонидан ўзлаштирилиши мумкин бўлган, бироқ унинг саломатлигига салбий таъсир этувчи одатлар, хусусан, организмнинг сархуш бўлишини таъминловчи ичимлик(май)ни истеъмол қилиш оғир гуноҳ эканлиги қайд этилган. Зеро, май истеъмол қилиш оқибатида киши ўз хатти – ҳаракатини бошқариш имконидан маҳрум бўлади, ноахлоқий ишларга қўл уради. “...ичимлик ичувчи айни вақтда мўъмин бўла олмайди, чунки у ичимлик ичаётганда иймондан ажралади.” Анас (ибн Молик) ривоят қиладилар: “Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салам ичимлик ичган бир одамни хурмо новдаси ҳамда ковуш билан калтакладилар. Абу Бакр эрса қирқ дарра урдилар” дейилди.

Ёшлар ўртасида соғлом турмуш маданиятини тарғиб этишга йўналтирилган фаолият уларда ўта даражада хавфли бўлган касаллик ОИТСга чалинишнинг олдини олиш борасидаги хавфсизлик чора тадбирларининг моҳияти борасидаги тушунчаларни ҳосил қилишни таъминлаш лозим. Бугунги кунда тиббиёт фанига яхши маълумки, ОИТС касаллигини чиқарувчи омиллардан бири – бетартиб ҳамда хавфсизлиги таъминланмаган жинсий алоқадир. Ислом дини асослари ярилган даврда ҳам никоҳдан ташқарида, шунингдек, номаҳрам аёл ва эркак ўртасида кечадиган жинсий алоқа (зино)ўта гуноҳ саналувчи хатти - ҳаракатларнинг бири сифатида эътироф этилган. Зинони содир этувчи шахслар тошбўрон қилинган. Ушбу фикр қуйидаги ҳадислар асосида ўз тасдиғини топади: “Оллоҳ таоло: “Солиҳ бандалар зино қилмайдилар, зинога яқин юрмангизлар. Дарҳақиқат, зино фахш ва ёмон йўлдир!” дейди. Абу Ҳурайра ривоят қиладилар:”Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам масжидда ўтирганларида бир киши уларга келиб: “Ё Расулуллоҳ мен зино қилиб қўйдим” деб айбига иқрор бўлибди. Шунда Жаноб Расулуллоҳ (нафратланиб) юзларини ўгириб олдилар. Бояги одам:”Ё Расулуллоҳ мен зино қилиб

қўйдим!” деб гапини такрорлабди, ул зот яна ўгирилиб олдилар. Шу тариқа ул тўрт бор айбини тан олиб ўзига ўзи гувоҳлик берди. Ниҳоят, Жаноб Расулуллоҳ уни ёнларига чақириб:”Жиннилик дардинг йўқмиди?”- дедилар. Ул:”Йўқ, Ё Расулуллоҳ!”- деди. Ул:”Ҳа, ё Расулуллоҳ!”- деди. Шундан сўнг, ул зот:”Олиб чиқиб тошбўрон қилингизлар!”- деб амир қилдилар”.

Мазкур ҳадислар ғояси кишилар, чунончи, ёшларда бетартиб, хавфсизлиги таъминланмаган, никоҳсиз жинсий алоқа жиддий оқибатларни келтириб чиқариши хусусидаги тушунчаларни қарор топтиришга хизмат қилади. Бегона эркак ёки аёл билан содир этилган жинсий алоқа маънавий – ахлоқий сифатларга эга эмаслик, носоғлом турмуш кечириш, шунингдек, ўз ҳаёти ҳамда ўзгалар тақдирига нисбатан масъулиятсизлик каби хислатларнинг киши сиймосида барқарор эканлигини англатади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда, илк даврлардаёқ кишиларда маънавий – ахлоқий сифатларни шакллантиришга эътибор қаратилганлиги, улар маълум маънода соғлом турмуш ва одамларда уни қарор топтирувчи ҳаётий одатларга эга бўлиш йўлидаги интиланликларини кўришимиз мумкин. Зеро, соғлом турмуш маданиятининг шаклланишида кишиларнинг маънавий – ахлоқий сифатларга эга бўлишлари ўзига хос аҳамият касб этган. Хусусан, мустаҳкам характер, кучли ирода каби хислатлар меҳнатсеварлик, ростгўйлик, ўзгалар манфаатларини ўз манфаатларидан устун қўйиш каби фазилатларга эга бўлиш негизда юзага келган.

TARBIYASI QIYIN BOLALAR SHAXSI SHAKLLANISHINING OMILLARI

**O‘qituvchi B.Norbekova,
T. Mirzayeva talaba.**

Bugungi kunda mustaqil O‘zbekistonimizda yosh avlodni har tomonlama yetuk, aqlli, axloqli, odobli kishilar sifatida tarbiyalash, kamol toptirish pedagogika sohasida muhim vazifa hisoblanadi.

Ta’lim-tarbiya natijasi hamisha ham ijobiy bo‘lavermasligi tajribadan ma’lum. Chunki, o‘quvchi shaxsini shakllantirish bir necha omillarga bog‘liq bo‘lib, turli salbiy ta’sirlar natijasida tarbiyasi og‘ir bolalar shaxsi ham shakllanmoqda.

Tarbiyasi og‘ir bolalar deb oila, jamoa, maktab va ijtimoiy hayot talab qiladigan xulq - atvor me’yorlariga amal qilmaydigan ta’lim,

tarbiya jarayoniga befarq hamda bepisand qaraydigan, xatti-harakati ko'proq maqsadsiz faoliyat turidan iborat bo'lgan bolalarga aytiladi.⁸¹

Tarbiyasi og'ir bolalar to'g'risida, oqibatlari to'g'risida gapirishimizdan oldin bunday holatning yuzaga kelish sabablarini, shart-sharoitlarini aniqlashimiz va bartaraf etish uchun profilaktik chora tadbirlar ishlab chiqib, uni amaliy hayotga tadbiq etishimiz kerak.

Ma'lumki, hech bir bola tarbiyasi og'ir bo'lib dunyoga kelmaydi, ijtimoiy hayotda, sog'lom muhitda, sog'lom tarbiyani o'z vaqtida berilmasligi bois tarbiyasi qiyinlik shakllanadi. Turmushimizda ularning o'rnini topib berish va sog'lom muhitga qaytarish har birimizning insonparvarlik burchimiz bo'lib qolmog'i darkor.

Kuzatishlardan ma'lum bo'lishicha, voyaga yetmaganlarda xulq og'ishi jaroyoni shaxs xususiyatlari bilan tashqi muhit voqea-hodisalar o'rtasidagi murakkab bog'lanishli jarayon bo'lib, bu jaroyonda o'smir shaxsi subyekt sifatida tashqi muhit axborotlarini qabul qiladi va qayta ishlaydi. Ob'yekt sifatida esa tashqi muhit elementlari shaxsga ta'sir etuvchi element sifatida ifodalanadi. Sub'yekt va ob'yekt o'rtasida o'zaro ta'sirlar mutanosibligini ta'minlash esa voyaga yetmaganlarda xulq og'ishi kelib chiqishining oldini olishga xizmat qiladi.

Avvalo, bola tarbiyasi buzilish sabablarini aniqlash lozim, ularning oilaviy ahvolini o'rganish, mahalla bilan ota-ona o'rtasidagi uzviy aloqani o'rnatish, maktab o'quvchilari bilan aloqani mustahkamlash, o'quvchining darsga qatnashishini kuzatish, darsdan tashqari faoliyatini nazorat qilish orqali tarbiyasi og'ir bolalar bilan ishlash bo'yicha dastur va rejalar belgilab olinadi.

Ma'lumki, bola tarbiyasi eng avvalo oilada shakllanadi, oila muhitining sog'lomligi, ota-onalar va oiladagi boshqa a'zolarining madaniy, aqliy, ma'naviy va axloqiy jihatdan barkamolligi unda tarbiya olayotgan bolaga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ota-onalarning ilmu-ma'rifatliligi bolalar va o'smirlarda g'ayriqonuniy xulqning oldini olishda muhim omil bo'lib hisoblanadi.

Oiladagi nosog'lom muhit va sharoit ham tarbiyasi qiyin o'smirlarning yashashi, o'qishi uchun imkoniyatlar, qulay sharoitlar yo'qligi uning ruhiy dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Oilada ota ona o'rtasidagi samimiy munosabatning bo'lmasligi, ichimliklar iste'mol qilinishi, chayqovchilik, sudxorlik, xalq mulkini talash kabi nopok ishlar bilan shug'ullanish o'smirning ruhiy dunyosida yomon iz qoldiradi. "Qush uyasida ko'rganini qiladi" deganlaridek, o'smir ham

⁸¹ Maktab va hayot. 2010.7-8son. 25-bet.

ota-onasi orqasidan ketishi mumkin. Ba'zan esa u oiladagi bunday jirkanch holatni ko'rmaslik uchun o'z uyini tark etgan hollar uchrab turadi. Bugungi kunda ota-onalar yo'lga qo'yayotgan eng katta xato farzandining bo'sh vaqtini nazoratsiz qoldirishidir. Ota-onalar farzandining bo'sh vaqtini zarur va foydali mashg'ulotlar bilan band qilishi kerak, aks holda bola ongida buzg'unchi g'oyalar ta'siri kuchayadi. Bo'sh vaqtni nazoratsiz o'tkazishga o'rgangan bolalar ko'cha ko'yda bevaqt va behuda yuradigan bolib qoladi. Shunga ko'ra, har bir ota - ona o'z o'g'il yoki qizining bo'sh vaqtini maqsadga muvofiq tashkil etishiga ko'maklashishi, shart-sharoit yaratishi va albatta, nazorat qilishlari zarur.

Olib borgan kuzatishlarimiz natijasiga ko'ra, oilada tarbiyasi qiyin bolalarning kelib chiqishida :

- ba'zi voyaga yetmay oila qurgan va bola tarbiyalash to'g'risida bilimga ega bo'lmagan ota-onalarning bola tarbiyasidagi xatolari;
- oilaviy nosog'lom muhit (ichuvchi, chekuvchi, fohisha, jinoyatchi) ota-onalarning bevosita ta'siri;
- ota-onalarda bola rivojlanishiga doir psixologik, pedagogik bilimlarning yetishmasligi;
- oilaviy moddiy ta'minotni haddan tashqari oshirib yuborish yoki kam ta'minlanganligi;
- oilada bolaning qiziqishlariga ahamiyat bermasligi;
- ota-onadan mehr ko'rmay boshqalardan ushbu mehrni topishi;
- ota-onaning farzandlar oldida nizolashishi;
- ota-onaning farzadlar bilan teng munosabatda bo'lmasligi;
- oilada bolalar o'rtasida mehnatning teng taqsimlanmasligi;
- ba'zi hollarda noto'liq oilada tarbiyalanishi va shu kabilarda.

Yuqorida keltirib o'tilgan sabablar tarbiyasi og'ir bolaning shakllanib qolishining ob'ektiv jihatlari bo'lsa uning sub'ektiv jihatlari ham mavjud. Har xil sabablar bilan tarbiyasi qiyin bolalar shakllanar ekan, ular bilan ishlashda quyidagi tamoyillarga asoslanish lozim:

1. Bolalarda ijobiy xulq atvor va xarakter xislatlarini shakllantirishga yo'naltirilgan tarbiyaviy jarayonni tashkil etish;
2. Psixolog boladagi eng yaxshi insoniy fazilatlarni ko'ra olishga va bolalarda o'ziga ishonish, o'z xulqini o'zi yaxshilash motivlarini shakllantirish zarur;
3. Bolalarning o'zlaridagi ijobiy xarakter xislatlarini anglashini rag'batlantirish;
4. Bolalarni o'z xulq atvorini o'zi baholashga o'rgatish;

5. Bolalarning ijobiy xatti harakat qilishlarini muntazam nazoratga olish;

6. Bolalarga ishonch bildirish;

7. Bolalar oldiga qo'yilgan vazifalarni bajarishda erishgan yutuqlarini rag'batlantirish va shu kabilar.

Tarbiyasi qiyin o'smirlarni tadqiq qilish, o'rganish, tekshirish va qayta tarbiyalash jarayonida ijtimoiy muhitdan tashqari pedagogik-psixologik qonuniyatlarga murojaat qilish tarbiya samaradorligini oshirish, shaxslararo munosabatni to'g'ri yo'lga qo'yish va oilada sog'lom muhitni vujudga keltirish juda katta yordam beradi.

МЕХР – ПСИХОЛОГИК МЕЗОН

П.ф.н Р.Атамуродова,

ўқитувчилар Г. Келдиёрова, Н. Жабборов.

Мамлакатимиз ижтимоий муҳитини умуминсоний ва миллий кадриятлар даражасида бўлишида, жамиятимиз аъзолари орасида ҳақиқий инсоний муносабатларни барқарор этишда бунинг аҳамияти катта. Инсоннинг шахс сифатида шаклланиш жараёни унинг ақлий, ахлоқий, эмоционал, иродавий сифатларини ўрганиши билан боғлиқ. Инсоннинг эзгу одатлари уни ўраб турган ташқи муҳитга, жамиятга, имкониятларга, ижтимоий муносабатларга боғлиқдир. Шундай экан, ҳуқуқий жисмоний муносабатлар шахс фаолиятининг маҳсули сифаида намоён бўлади.

Инсоннинг юз тузилиши, бўй-басти, қўл-оёғи ва бошқа органларнинг ривожланиши, умуман ташқи қиёфаси, сўзлашиши, ўзини жамоа орасида тутиши, билимга интилишлари, нафосат билан ошнолиги каби факторларининг барчаси унинг маънавий қиёфасини белгилайди.

Аммо одам жисмоний жиҳатдан қанча ривожланган, баркамол бўлмасин, унинг ўзини тутиши, хатти-ҳаракатлари жамиятнинг умумий ахлоқ меъёрларига мос бўлмаса, бундай одамни меҳрибон одам деб бўлмайди. Агар инсонда ўзгаларга нисбатан ҳурмат-эътибор ҳисси бўлмаса, у ўзи кўзлаган обрў-эътибор эриша олмайди.

Руҳий, жисмоний жиҳатдан камолот сари интилаётган шахс турли мураккаб вазиятларда, хилма-хил ижтимоий муносабатларда ўзларининг самимий маслаҳати, йўл-йўриқ

кўрсатишига мойил бўлади ва бу билан ўзини ўткинчи ҳавас, ҳирс, жаҳолат, нафс балоларидан асрайди.

Ҳар бир шахснинг индивидуал фазилатлари - унинг ўз муҳитидаги одамлар билан мулоқотлари жараёнида, муносабатлари мазмунидан маълум бўлади ва бу сифат одамнинг жуда ёшлик чоғидан бошланади.

Инсондаги барча психологик сифатларга, шунингдек, меҳрли бўлишга ҳам илк бор оилада асос солинади. Бунинг боиси шундаки, оиланинг ҳар бир аъзоси ўзларининг мурувватига ҳам ўзларида табиий эҳтиёж сезади. Айниқса онадаги оила аъзоларига, фарзандларига нисбатан меҳр ҳамма учун мактаб бўлади. Ана шу адоқсиз меҳр туфайли она ўғил қизини тарбиялашда йиллар давомида барча қийинчиликларга бардош беради. Оилада дунёга келган фарзандларнинг ҳар бири она меҳри билан нурафшон бўлади. Бу меҳр фарзанд хотирасида абадий сақланади, унинг маънавий мулкига айланади.

Меҳр - меҳрдан унади. Ўз фарзандига бағишлаган она ўғил қизларининг меҳрига муяссар бўлиши табиий. Бир сўз билан айтганда ота-она ва фарзандлар ўртасида меҳр – мурувват сув ва ҳаводек зарурки бусиз оилавий ҳаётни тасаввур этиш мумкин эмас. Психологик ҳақиқат шуки, инсонда ҳамма вақт ўзгалар меҳрига муҳтожлик ҳисси мавжуд. Бу ҳиссинг даражаси одамлар ўртасидаги қон-қариндошлик ришталарига ҳам боғлиқ. Аслида, қариндошлар ўртасида ҳақиқий инсоний меҳр мурувват доим ҳукмрон бўлмоғи зарур. Президентимиз қайта- қайта таъкидлаганларидек, ҳар ким, ҳар куни бирор савоб ишга қўл урса, шунинг ўзи меҳр мурувват сарчашмасига айланади.

Миллий қадриятлар тарихдан маълумки, меҳрибон инсон бўлиб етишишнинг ҳам психологик сифатлар сингари илоҳиёт билан боғлиқ жиҳатлари бор. Бунинг маъноси шуки, инсон зоти албатта маълум даражада меҳр эгаси сифатида дунёга келади. Кейинроқ ҳар бир оиладаги ижтимоий-психологик муҳит ўша оиладаги фарзандларни меҳр билан ошно этади. Табиий тарзда ота онадаги меҳрни фарзандлар турли миқдорда ва мазмунда идрок қиладилар ва ўзлаштирадилар. Аммо ота она ҳар қанча уринмасин, уларнинг ўз фарзандларига меҳр мурувватлари болалари томонидан тўлалигича ўзлаштирилмайди. Агар баъзи сабаблар билан бола етим ўсса

бундай болада ота онали болага нисбатан меҳрлилик даражаси анча қуйи бўлади.

Бола ўсаётган оилада маъданий ва маънавий савия қанчалик юқори бўлса, бу ерда ўсаётган йигит қизлардаги меҳр ҳисси шунчалик кучли бўлади.

Психологик манбаларнинг гувоҳлигига караганда, чинакам инсоний меҳр эгаси бўлиш шахснинг аклий даражасига боғлиқ. Ақли заиф шахс ҳақиқий меҳр эгаси бўла олмайди. Яна бир жихати борки, ақли заиф шахс ўзга шахсларга етказадиган зиён ва зарарнинг асосий сабаби меҳрсизлик эканини ҳам тушуниб етмайди.

Ўзбек оиласида ёш авлоднинг меҳр – шафқат фазилатларини ўзлаштиришлари учун барча шарт – шароитлар бор. Шунингдек, узбек оиласида меҳр ифодасининг ўз меъёрлари бор. Масалан, ташқарида эшик тақилласа, уй эгаси ҳар қандай кайфиятда бўлишидан қатъий назар, эшикни очик чехра билан очади ва меҳмонни ичкарига таклиф этади. Бошқа миллатлардан фарқли ўлароқ, уйга кирган меҳмон олдида дастурхон ёзади. Меҳмондан илгари уй эгаси дастурхонга қўл узатмайди, дастурхонга дуони албатта меҳмон ўқийди. Уй соҳиби меҳмонни эҳтиром билан кузатиб қўяди. Бундан ташқари узбек аёлининг, уй бекасининг овоз оханги, юз мимикаси, қўл ҳаракатлари, ҳатто нигоҳларида ҳам меҳмонга бўлган меҳр даражаси ифодаланади.

Меҳр психологиясининг муҳим жихатлари бор. Аввало, ҳаммада ўзгалар меҳрига эҳтиёж мавжуд. Лекин бу эҳтиёж ҳар инсон қалбида бир хил даражада акс этмайди. Меҳр инсон ёши, ижтимоий психологик муҳити, касби, яшаш тарзи билан боғлиқ ҳолда ўзгариб боради. Айниқса, болалик даврида катталар меҳрига эҳтиёж кучли бўлади. Кейинчалик у муҳаббат ҳисси билан кушилиб янада кучаяди. Кексалик даврида эса ёшлар меҳрга эҳтиёж ортади. Аммо ҳар қандай шахс учун ўз ҳаётининг истаган даврида меҳр чуқур мазмун ва ҳаётдан қониқиш ҳиссини уйғотади. Умуминсоний ва миллий кадриятлар кундалик ҳаётимизда ўз ўрнини топаётган ҳозирги вақтда кекса авлод ёшларининг ҳақиқий меҳрибон, комил инсон бўлиб шаклланишлари учун мактаб ролини ўташлари керак. Бу борада ота – оналар, тарбиячилар, ўқитувчи-устозлар олдида жуда муҳим вазифалар турибдики, улар бунга яхши тушунишлари керак.

Меҳр куртаклари ҳар бир инсонда туғма тарзда булади. Жамият ва жамоатчилик мана шу куртакларини авайлав устиришлари керак. Бунинг оқибатида албатта, жамиятимизнинг ҳозирги талабларига жавоб берадиган ҳақиқий меҳр – мурувватли инсонлар етишади. Меҳр ва мурувватга бой фукаролик жамияти ўзидаги барча муаммоларни осон ҳал этади, тараққиёт йулида дадил қадам ташлайди.

ТАРИХИЙ ДУНЁҚАРАШНИНГ ШАХС ТАКОМИЛЛАШУВИДАГИ ЎРНИ

**Ҳ.Аширматов, И.Ахмедов,
ЖДПИ ўқитувчилари
А.Жўраев, СамДУ магистранти**

Дунёқараш – бу дунёни яхлитлигича англаш, унинг сир – синоатини қайсидир даражада тушуниш, шахснинг ана шу олам ичра ўз ўрнини англаб етишга ҳаракат қилган ҳолда ҳаққонийликни маънавий – маърифий ва амалий жиҳатдан идрок қилишининг натижасидир. Бошқача қилиб айтганда, дунёқараш инсоннинг атроф – муҳитга муносабати, ҳаётдаги ўрни ва позицияси, инсонлик моҳияти, одам ва олам ҳақидаги қарашлари инъикосидир. Инсон мавжудлигини, маъно ва мақсадларини аниқлаш, инсоннинг борлиғи, унинг яшаш мазмуни ва моҳиятини ўрганиш, шу асосда кишилик дунёсига баҳо беришга интилиш тарихий – ижтимоий дунёқарашнинг асл моҳиятини белгилайди. Тарихий дунёқараш эса кишилик ўтмиши билан боғлиқ бўлган, уни ўрганиш жараёнида юзага келган қарашлар тизимидир.

Аслини олганда ҳар қандай дунёқарашда ижтимоий ҳаёт моҳияти уфуриб туради. У айни ана шу ижтимоий ҳаёт орқали озиқланади, ривожланади ва камолотга етади. Дунёқараш ҳар бир инсоннинг ўзига хос имконияти, биологик, физиологик, ҳисрий, рухий ва маънавий камолот даражаси, ақлий имкониятлари доирасида бўлади. Алоҳида шахсларнинг дунёқараши орқали яхлит жамият дунёқараши вужудга келади ва у ижтимоий – маданий ҳаётини ҳаракатлантирувчи куч сифатида ўзини намоён этади. Ана шу дунёқарашлар уйғунлиги асосида ижтимоий фикр ва яхлит жамият тафаккури шаклланади ҳамда унинг қатларида у ёки бу тарихий даврнинг руҳияти, моҳияти, мазмуни, ўзига хос дунёси акс этади. Тарихий дунёқараш ижтимоий фикр о рқали ижтимоий ҳаёт

ва жамият тарихий тараққиёти, унинг босқичлари ҳақидаги тасаввурлар асосида вужудга келади.

Дунёқарашнинг ўзига хос хусусиятларидан бири шундаки, у одам ва олам, инсон ва табиат, алоҳида индивид ва жамият ўртасидаги муносабатларни, қарашлар ва ёндашувларни ўзида мужассам этади. Жамият миқёсида эса ижтимоий фикр сифатида умумлашган тасаввурларнинг кўламини ва моҳиятини ўзида ифода қилади.

Ҳар қандай даврда вужудга келган дунёқараш, албатта, табиий равишда қайсидир даражада дунёнинг яратилиши, унинг ривожланиш омиллари, сир – синоати, унда инсоннинг пайдо бўлиш ва шаклланиш омиллари, инсоннинг мўъжизавий олами каби муаммолар атрофидаги дастлабки тасаввурларга бориб тарқалади. Ана шу ҳолатда ўз – ўзидан инсонда тарихга қизиқиш, тарих моҳиятини билишга интилиш эҳтиёжи юзага келади. Бу бевосита тарихни ва инсоният тараққиёти босқичларини фалсафий идрок этиш, фалсафий тушуниш ва фалсафий хулосалар орқали мантикий хулосаларга келиш имконини беради.

Баъзи ҳолларда дунёқараш ташқи дунёнинг яхлитлиги, унинг бир бутунлиги ва бу дунёни севинчу изтироблари, эзгулигию ёвузликлари билан яхлитлигича англаш билан бир қаторда инсоннинг табиий ва ижтимоий имкониятлари, гентик жиҳатдан фикрлашга қодир бўлган жонзот сифатида тарихий реалликларга ҳам йўналтирилиши мумкин. Ана шу шаклда илк мифологик дунёқарашдан тортиб то бугунги шаклланган фалсафий дунёқарашгача бўлган узлуксиз, тадрижий, доимий ўзини ўзи бойитиб, тўлдириб бораётган инсоният ақли ва закосининг мўъжизаси сифатида ўзини намоён этаётган дунёқарашлар давомийлиги, ворисийлиги, шажараларининг узвийлиги кўзга яққол ташланади.

Дунёқарашларнинг хилма-хиллиги, уларнинг асосли ё асосли эмаслиги доимий мунозара майдонига айланган. Ана шу ҳолатдан келиб чиқиб инсоният ҳамиша тасаввурлар ва дунёқарашларнинг қай даражада реал ё нореаллиги, уларнинг тўғри ё нотўғрилиги тўғрисида фикрлайди. Ҳар қандай дунёқараш бир вақтнинг ўзида ҳам илмий, ҳам ноилмий бўлиши мумкин. Шу билан бирга унга ижтимоий йўналиши, моҳияти ва мазмуни, қадру қиммати юзасидан ҳам баҳо беришимиз мумкин. Бу ҳолатга, айниқса, инсоният ўтмиши, тараққиёти, ривожланиш омиллари, унинг

эволюцион босқичлари хусусида фикр борганда алоҳида эътибор беришга тўғри келади.

Тарихнинг мазмун – моҳияти хусусидаги фикр-мулоҳазалар уни фалсафий идрок этиш билан бирга маънавий маданиятнинг турли шаклларида номоён бўлиши, дунёни яна ҳам чуқурроқ англаш, хусусан, инсон оламини бутун кенгликлари ва қирралари билан тушуниш предметига айланмоғи лозим. Тарихий дунёқарашнинг илмий, дунёвий фалсафа категорияси сифатидаги мавқеи унда инсон қай даражада акс этгани, аниқроғи, тарихий жараёнга қай даражада иштирок этганини ифодалагани билан белгиланади. Ана шу ҳолатдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, тарих алоҳида халқлар, миллатлар бўладими ёки умуминсоният тақдирига дахлдор бўладими, тараққиётнинг яхлит жараёни сифатида яратилиши биланок унинг моҳиятида дунёвий мазмун пайдо бўлади.

Тарихни фалсафий англаш, уни дунёқарашлар ва тафаккур асосида тушуниш, мушоҳада этишнинг муҳим хусусиятларидан бири унинг назарийлиги, фалсафий идрок ва мантикий хулосага асосланганлигидир. Бу тарихий тафаккур орқали шаклланган тарих фалсафаси фанининг табиатидан келиб чиқадиган ҳодиса. Чунки фалсафа дунёвий муаммоларни назарий мушоҳадалар, муҳокамалар, мунозаралар орқали ҳал қилар экан, тарихий жараён таҳлили натижасида тарих фалсафаси пайдо бўлади. Шунинг натижасида юзага келган ўз хулоса ва умумлашмаларини мантиқан асослаб беради. Ана шу асосда, демак, маълум бир давр, тарихий жараён ёки воқеа ва ҳодисалар тарих фани нуктаи назаридан ўрганилиб, унинг артофида мушоҳада қила бошлашнинг ўзи тарих фалсафасининг дебочасидир.

Тарих фалсафаси фалсафанинг кенг маънода инсоннинг маънавий, ахлоқий, руҳий ва ҳис – туйғулари асосидаги кўникмалари орқали оламни идрок этиш, тарихий воқеликни илмий англашдаги ва уни амалий – маънавий ўзлаштиришдаги ўзига хос илмий билимлар тизимидир.

Дунёни англаш ва тушуниш, олам ранг-баранглигини ва бутун моҳиятини идрок этиш шакллари ичида фақат тарих фалсафасигина тарихни англаш масаласига назарий жиҳатдан ёндашади. У тарих фани орқали маълум бўлган инсоният тараққиёти жараёнлари ҳақидаги билимларни, қадр – қимматини, маънавий – ахлоқий ва амалий натижаларни тадқиқ этади ва етарли фалсафий хулосаларга

келади. Тарихни англашнинг ана шундай соф инсоний моҳияти хусусида гапирар экан, М.Мамардашвили тарих фалсафаси ва тарихни ўрганиш муаммолари ҳақида фикр юритиб, “Дунёнинг яратилиши ва тарихнинг мазмуни инсон моҳиятининг бир қисмидир. Инсон моҳияти эса унинг инсон сифатида шаклланишидадир, инсон бўлмоғидадир”⁸², - дейди.

Демак, ўтмишни ўрганишга дахлдор бўлган тарихий билим фалсафий мушоҳада орқали дунёнинг яратилиши, кишилиқ оламининг ибтидоси ва бу узундан-узоқ тарихнинг сир-синоатининг инсон моҳияти орқали очиш билан ўз мақомини эгаллайди ва тарих фалсафасига айланади. Инсоният дунёсининг, кишилиқ жамиятининг моҳияти эса алоҳида-алоҳида индивидларнинг инсон сифатида қай даражада шаклланганлиги, аниқроғи, бу чексизликдаги шаклланиш босқичларида яшаган одамларнинг қай даражадаги инсон эканлигини ўрганиш ва асосли баҳолаш билан боғлиқ.

Инсоният тарихи ва уни фалсафий идрок этиш борасида гапирар эканмиз, тарихнинг мазмунига инсоннинг моҳияти, унинг анъанавий узвийлиги, давомийлиги ва истиқбол билан боғлиқлиги нуқтаи назаридан ёндошмоғимиз лозим. Айни тарих моҳияти “ўтмиш-бугун-истикбол” формуласининг фалсафий-мантикий ечимини нечоғли топганимиз билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам ушбу муаммога эътибор берган донишмандларнинг хулосаларини у ёки бу даврнинг ҳис-туйғулари, эҳтирослари, бошқача қилиб айтганда, қалб ҳарорати уфуриб туради.

Демак, тарихчи маълум бир давр ёки умуман инсоният тарихи ҳақида гапирар экан, ўз таассуроти, дунёқараши, ўз тушунчаси ва ўзига хос таҳлил қилиш даражаси нуқтаи назаридан баҳо беради. У тарихий воқеликни ўз ақлий имконияти доирасида тушунади. Ўз мушоҳада майдони орқали англайди ва шундай баён этади. Ана шу нуқтаи назардан қараганда бизнинг хулосаларимизга ҳам айни бир шахснинг ўз нуқтаи назари, ўз хулосалари деб қараш мумкин. Албатта, айни шу мунозарада бошқа одам масалани бошқача қўйиши, бошқача идрок этиши, бошқача тасаввур қилиши ва унинг ечимини топишда бошқача ёндашиши ҳамда ўз хулосаларини бошқача ифодалаши мумкин.

Ана шу ҳолатдан келиб чиқиб, умуман инсоннинг ақл-идроки тарих моҳиятини бутун яхлитлигича англай олармикан, унинг бир

⁸² М. Мамардашвили. Как я понимаю философию. М., 1990, стр. 58.

бутунлигига ва шаклан хилма-хиллигига, қарама-қаршиликларга, зиддиятларга бойлигиги, моҳиятнинг бетакрор ва ранг-баранглигига нималар асос бўлиши мумкин, тарихнинг гуманистик, ижтимоий мазмуни ва йўналиши нималардан иборат, деган кўпдан – кўп саволларга тўла – тўқис жавоб бера оладими, деган муаммога дуч келади. Афсуски, бу муаммо ҳали – бери ўз ечимини топгани йўқ ва бундан кейин ҳам муаммолигича қолса керак. Чунки тарих моҳияти инсон ва ҳаёт каби шу даражада кенг, шу даражада хилма – хил ва ранг – барангки, у баъзан мазмунан бир – бирини инкор қиладиган, бир – бирини рад этадиган ҳиссиёт ва туйғулар оламики, уни бус – бутунлигича англаш ва унга қатъий таъриф бериш амри маҳол. Бироқ уни бутун кўлами, салмоғи ва моҳияти билан англашга интилиш юксак маънавий эҳтиёжлардир, инсоният истиқболи ва тараққиётининг мабаидир.

Ҳар қандай шароитда ҳам тарихни англашда унинг ташкилотчиси ва фаол иштирокчиси, бошқача қилиб айтганда субъекти бўлган инсон қобилиятини, ақл-зақосини, интеллектуал имкониятларини ва умуман яхлит олганда инсоний қадриятларни билиш учун ва унга холис баҳо бериш учун фикрга айланаётган қарашлар тўғри асосланган негиз туфайлигина шаклланиши мумкин. Ана шундай фикр ва хулосалар инсон орқали тарихий жараёнларнинг гуманистик моҳиятини, умуминсоний қадриятларини ва йўналишларини бирмунча қамраб олмоғи мумкин.

Яхлит инсоният тарихини ўрганиш хусусида гап борар экан, у энг аввало турли маданиятларнинг ўзаро таъсири ва алоқадорлиги туфайли юзага келганлигини инобатга олиш орқали моҳиятни очиш мумкин. Ушбу илмий ҳақиқат эса макон ва замондагина ўз ифодасини топади. Чунки ҳар қандай замонда, ҳар қандай маконда маълум бир ҳудудда шаклланган, ўз ҳудуди тараққиёти, ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари нуқтаи назаридан вужудга келган қарашлар, манфаатлар ва уларни ўзида ифода этган яхлит маданият дунёга келадики, тарихни ўрганиш ва англашда унга эътибор бермасликнинг иложи йўқ.

Бугунги кунда инсоният иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий эҳтиёжлар муштараклиги ва ўзаро дахлдорлиги туфайли яхлитдир. Лекин бу умумий дунёвий бирлик, биринчидан, даррорв ўзича дунёга келгани йўқ. У кўп асрлик, балки кўп минг йиллик тарихий тараққиётимиз инъикосидир. Иккинчидан, бу тарихий

бирлик остида ҳар бир халқ, ҳар бир давлат, қолаверса, ҳар бир мантақа миллий манфаатларининг устуворлиги ҳам борки, бунга алоҳида эътибор бермоқ лозим.

Демак, бугунги цивилизация, ХХІ аср тараққиёти нуқтаи назаридан зарурий эҳтиёжга айланган дунёвий интеграция айна пайтда ҳам умумий ва ҳам хусусий моҳиятга эга. Ундан ҳар бир халқ, ҳар бир давлат, ҳар бир жамият ўзича манфаатдор. Дунё яхлит олганда умумий манфаатлар уюшмасидир. Агар у аксинча мазмун касб этиб, манфаатлар тўқнашуви оламига айланадиган бўлса, бу энди янги давр цивилизациясининг таназзули билан боғлиқ бўлган ғоят хатарли ижтимоий – тарихий ҳодисадир.

Н. Конрад “Инсоният тарихи – бу қандайдир жонсиз жараён эмас. У жудаям конкрет ҳолда ўз тутумига эга бўлган алоҳида халқлар фаолиятининг бирлашуви билан шаклланади. Лекин шу билан бир вақтда кўпинча тарихий жараёнларнинг мазмуни битта халқнинг тарихига тааллуқли бўлиб кўринсада, у том маънода фақат умумбашарий тарих туфайлигина очилади”⁸³, - дейди.

Ушбу фикрни англашда инсоният босиб ўтган бир неча минг йиллик тарихий йўл, тарихий ҳодисаларнинг мазмуни ёрдам беради ва унинг исботига айланади.

Тарихнинг мазмун моҳияти тарихий боғлиқ ва унинг бутун кўламини англаш, унга объектив ёндашиш ва фалсафий – мантиқий мушоҳадаларнинг қай даражада шаклланганлиги ороқалигина умуминсоният ютуғига ёки умуминсоний қадриятга айланади. Умуман олганда мавжудод сифатида инсон олами ўтмиш билан алоқадорликни ҳис қилиш, бугунги кун хусусида қайғуриш ва келажакка доимий эҳтиёж билан интилиш каби изчил тадрижий жараёндир. У ана шундай тарихни англаш каби мураккаб маънавий – ахлоқий, маърифий – руҳий жараёнда ўзини намоён этади, ирода кучини кўрсатади ва ундан тегишли хулосалар чиқариш орқали истиқбол моҳиятини англайди. Ҳар қандай индивид ўзига хос бўлган ижтимоий ҳаёт, ўз манфаатларига тўғри келадиган жамият куради. Ана шу жиҳатдан олиб қараганда тарихни англашда, унга баҳо беришда ҳам ўз ақл заковати ва дунёқараши орқали ёндашади. Демак, тарихга тўғри баҳо бериш учун энг аввало инсон том маънодаги инсонга айланиши лозим. Бошқача қилиб айтганда, комил инсон ўтмиш, бугун ва келажак билан чамбарчас боғлиқ бўлган яхлит ва зарурий эҳтиёждир.

⁸³ Н. Конрад. О смысле истории: Запад и Восток. М., 1972, стр. 454.

ТАЪЛИМ СИФАТИНИ ОШИРИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Ўқитувчи Даврон Алибеков.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонуни, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” ва Вазирлар Маҳкамасининг таълимга оид бир қатор қарорларидан кўзланган асосий мақсад билимли, ижодкор, изланувчан, дунёқараши кенг, жамият тараққиёти учун хизмат қиладиган ёшларни тарбиялашдан иборатдир. Бундай вазифаларни тўлақонли амалга ошириш учун албатта таълим сифатига эътибор қаратиш лозим.

Бизга маълумки, таълим тизими ҳар қандай жамиятнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, маданиятнинг кўрсаткичи ва тараққиётининг асоси ҳисобланиб, боғловчи бўғин сифатида, ижтимоий тажриба ҳамда жамият ривожини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган таълим соҳасидаги ислохотларнинг асосий мақсади – баркамол шахс ва малакали мутахассисларни тарбиялашдан иборатдир. Бу мақсаднинг тўлақонли амалга оширилиши узлуксиз таълим тизимини ижтимоий талабларга мувофиқ равишда қайта шакллантиришга боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов Кадрлар тайёрлаш миллий модели ҳамда дастури халқнинг ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва маданий ривожланишининг, интеллектуал салоҳиятининг ортиши ҳамда жамият тараққиёти ва раънақини таъминлашдаги аҳамиятини баҳолаб, шундай дейди: **“Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг амалга оширилиши, ҳеч бир муболағасиз айтиш мумкинки, бизнинг гуллаб-яшнаётган, кучли демократик давлат барпо этиш ва фуқоролик жамиятини шакллантиришдан иборат стратегик мақсадимизга эришишнинг асоси бўлиб хизмат қилишимиз лозим”.**

Таълим – тарбиянинг давлат ва жамият учун кадр – қимматини олдиндан белгиловчи ижтимоий негизлар муҳимлигига қарамай, улар асосий нарсани – таълимнинг шахс билан боғлиқ қадриятларини, яъни инсонларнинг ўз билимига, унинг даражаси ва сифатини оширишга рағбатлантирадиган муносабатларини акс эттириши лозим.

Таълим жараёнининг сифати, таркибидаги умумий ва хусусий жиҳатларини, уларнинг ўзаро бир – бирини тўлдириши, бойитиб

боришини кўриш муҳимдир. Шу нуқтаий назардан келиб чиқиб, таълим сифатини оширишда педагогик технологиялардан фойдаланишнинг ўрни ва аҳамиятини асослаб ўтиш жоиздир.

Шу ўринда педагогик технология тушунчаси нимани англатишига тўхталиб ўтиш лозим. Педагогик технология – ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда педагогик муваффақиятни кафолатлай оладиган, ўқувчи шахсини шакллантириш жараёнининг лойиҳасидир.(В.Беспалько).

Педагогик технологиянинг моҳияти дидактик мақсад, талаб этилган ўзлаштириш даражасига эришишдан иборат бўлиб, уни тадбиқ этишни ҳисобга олган ҳолда таълим жараёнини илгаргидай лойиҳалаштиришда намоён бўлади.(У.Нишоналиев).

Педагогик технология – бу ўқитувчининг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчиларга муайян шароит ва кетма-кетликда таъсир кўрсатиш ва бу фаолият маҳсули сифатида уларда олдиндан белгиланган сифатларни шакллантириш жараёнидир. (Н.Сайдахметов). Ушбу таърифлардан хулоса қилиш мумкинки, педагогик технология баркамол инсонни шакллантириш фаолияти.

Демак, биз таълим жараёнини педагогик технологиялардан фойдаланиш орқали ташкил этишда қуйидагиларга эътибор қаратишимиз керак:

- ўқувчи шахсининг ривожланишига;
- таълимга оид меъёрий хужжатларга;
- мустақил мутоала қилишига;
- ўқиш асосида билим олишига;
- ўз-ўзини англаб етишига;
- ўз кучи ва имкониятларига ишонч билан қарашига;
- ўз бурчига масъулият билан ёндашишига;
- ўзи ва ўзгалар меҳнатининг қадрига етишига;
- мустақил фикрлай олишига;
- ўз фаолиятини мустақил ташкил эта олишига;
- ўз олдига мақсад қўя олишига;
- ўқув меҳнатига ўзида ҳоҳиш-истак уйғота олишига;
- ҳарқандай вазиятда фаоллик кўрсата олишига;
- тезкор фикрлай олишига;
- манбалардан унумли фойдаланишига;
- бошқалар фикрини ҳурмат қилишига;
- Ўқувчилар дунёқарашига;
- маълумотларни эсда сақлаб қолишига.

Таълим жараёнида замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш, дарс жараёнида интерфаол методларни қўллаб дарс ўтиш бугунги кун таълимининг долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади. Чунки таълим жараёнига қўйилаётган энг асосий талаблардан бири анъанвийликдан яъни бир хилликдан чекиниб, ҳар бир дарсимизда ҳар хил усуллардан фойдаланиб ўтишни тақозо этади. Таълим жараёнида ҳар хил интерфаол методлардан фойдалансак, биз ўқувчиларга бераётган таълим сифати янада ошади.

Интерфаол методлар ўқитувчи-ўқувчи ҳамда ўқувчиларнинг ўзаро фаолиятида намоён бўлади. Интерфаол методларнинг бош мақсади ўқув жараёни учун энг қулай вазият яратиш орқали ўқувчининг фаол, эркин фикр юритишига муҳит яратишдир. Интерфаол методлар асосида ўтган дарсни ташкил этиш шундай кечадики, бу жараёнда бирорта ўқувчи четда қолмайди, яъни билган, ўйлаган фикрларини очиқ-ойдин билдириш имкониятига эга бўладилар.

Таълим жараёнида интерфаол методлар орқали ташкил этишда қуйидаги ўқитиш муҳити яратилади:

- ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасида соғлом муҳит яратилади;
- ўқиш ва тадқиқотларга кўмаклашади;
- ўқув материалларига эга бўлади;
- ижодкорликка рағбат берилади;
- фикрлар ва ахборотлар алмашинувига имкон яратилади;
- нутқий ривожланишни рағбатлантиради;
- маълумотларни мустақил олиш кўникмалари шаклланади.

Таълим сифатини ошириш ва уни юксалтиришга таъсир этувчи ташқи ва ички омиллар мавжуд. Бу омилларни тўғри ташкил этиш педагоглардан юксак малака, масъулият, маҳорат, ижодкорлик, билимдонлик, нотиқлик, ташкилотчилик каби хислатларга эга бўлишни талаб қилади. Таълим сифатига таъсир этувчи омиллар қуйидаги схемада батафсил кўрсатилган.

BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHDA TARBIYACHI NUTQI NAMUNA SIFATIDA

**Katta o‘qit.M.Usmonova,
L.Umirova talaba.**

Maktabgacha ta’limning maqsadi maktabda o‘qish uchun tayyor bo‘lgan, so‘g‘lom va to‘laqonli shaxs sifatida shakllangan bolani

tarbiyalashdan iborat. Maktabga tayyorgarlikni bildiruvchi omillardan biri nutq hisoblanadi. Bolani maktabda muvaffaqiyatli ta'lim olishga tayyorlash uchun unga ona tilining barcha boyliklarini egallab olish uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish zarur.

Maktabgacha ta'lim muassasasining asosiy vazifalaridan biri bolalarning o'z xalqining badiiy tilini o'zlashtirib olishlari natijasida ularning to'g'ri og'zaki nutqini shakllantirishdan iboratdir. Bu umumiy vazifa quyidagi maxsus vazifalardan iborat: nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, lug'atni boyitish, mustahkamlash va faollashtirish, nutqning grammatik to'g'riligini takomillashtirish, og'zaki (dialogik) nutqni shakllantirish, ravon nutqni rivojlantirish, badiiy so'zga qiziqishni tarbiyalash, savod o'rgatishga tayyorlash.

Bolalar nutqini to'g'ri rivojlantirishda tarbiyachi nutqi namuna sifatida xizmat qiladi. Yosh avlod ongu shuuriga ma'naviyat, ma'rifat yog'dularini singdirish uning kamolotida hal qiluvchi ro'l o'ynaydi. Chunki, ma'rifat g'oyaga aylangandagina u ma'naviyat uyg'otadigan va real kuchga aylantiradigan omil sifatida namoyon bo'ladi⁸⁴.

Bolalar aniq va tushunarli so'zlaydigan, iboralar, so'zlar va har bir tovushni alohida-alohida aniq talaffuz etayotgan, ya'ni yaxshi diksiyaga ega bo'lgan pedagog yordamida ona tilidagi tovushlarni muvaffaqiyatli ravishda o'zlashtiradilar. Ko'pincha pedagoglarning talaffuzi biroz noaniq va tushunarsiz bo'ladi, ular tovushlar va so'zlarni og'izni yetarli darajada ochmasdan talaffuz qiladilar, ayrim tovushlar yutib yuboriladi, undoshlar tushunarsiz talaffuz etiladi.

Pedagog talaffuzning adabiy me'yorlariga rioya qilishi, o'z nutqida turli shevalar, mahalliy so'zlashuvlar ta'sirini bartaraf etishi, so'zlarda urg'uni to'g'ri qo'yishi lozim. Nutqda hissiyotlar, fikrlarning eng nozik qirralarini ham ifodalash mumkin. Bunga nafaqat tegishli so'zlar yordamida, balki ifodalilikning intonatsion vositalari, ovoz kuchi, sur'ati, mantiqiy urg'usi, pauza, ritm, tembr, ohangdan to'g'ri foydalanish tufayli erishiladi. Ushbu vositalardan foydalangan holda tarbiyachi tomonidan o'qib berilgan she'rlar, ertaklar, hikoyalar bolalarga ularning mazmunini yaxshi tushunish, ona tilining qudrati va go'zalligini his qilish imkonini beradi⁸⁵.

Bir xil ohangdagi nutq kichik tinglovchilarni toliqtirib qo'yadi, matn mazmuniga bo'lgan qiziqishni pasaytiradi. Bolalar bunday nutqni

⁸⁴ I.A.Karimov O'zbekiston Mustaqillikka erishish ostonasida. T.: O'zbekiston. 2011 y

⁸⁵ F.R.Qodirova. Nutq o'stirish metodikasi, Darslik, Toshkent-2005 yil

tinglash davomida tez toliqib qoladilar, boshqa tomonlarga qaraydilar, chalg'iy boshlaydilar, keyinroq esa umuman tinglamay qo'yadilar. Tarbiyachining nutqi emotsional to'liq, intonatsiyalarga boy, yetarli darajada baland va tezligi bir maromda bo'lishi lozim. Bolalar bilan muloqotda xuddi tovushlarni noto'g'ri talaffuz etib bo'lmaganidek nutqning shoshqaloqligiga ham yo'l qo'yilmaydi. Ovozdan noto'g'ri foydalanishni masalan, uning haddan tashqari balandlatishda (guruhda, maydonda shovqin bo'lganida) ko'rish mumkin.

Agarda ovoz past va zaif bo'lsa, uni balandlashguncha mashq qildirish va maxsus mashqlar bilan mustahkamlash zarur. Ovozning yoqimsizligini (xirillash, chiyillash) ham bartaraf etish mumkin. Bolalar kattalardan nafaqat tovushlar va so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni, balki ertaklar, hikoyalar mazmunini aytib berish, atrof-olam haqidagi o'z kuzatishlarini bayon qilish, o'z fikrlarini izchil bayon qilish va xulosalar chiqarishni ham o'rganadilar. Bolalarga nutqda u yoki bu mazmunni ravon, qiziqarli va imkonli shaklday etkaza olish pedagog nutqining zarur sifatlaridan biri hisoblanadi. Tarbiyachi o'z fikrlarini izchil bayon qilar ekan, u o'z nutqini tushunarsiz so'zlar, uzoq iboralar bilan qiyinlashtirib yubormasligi lozim. Bolalar nutqni agarda, u qisqa iboralardan iborat bo'lsagina yaxshi qabul qiladilar. Chunki uzun, buning ustiga grammatik jihatdan juda murakkab tuzilgan iboralarni qo'llashda bolalarga uning qismlari o'rtasida aloqa bog'lash, uning mazmunini mulohaza qilish va tushunish qiyin kechadi. Faqat oddiy gaplarni qo'llash bilan cheklanmaslik lozim. Ayniqsa, bog'langan qo'shma gap va ergashgan qo'shma gaplarni keng qo'llash juda muhimdir. Bolalarga hikoya qilib berishda (o'tkazilgan ekskursiya, tabiat haqida va h.k.) faqat asosiy narsani, ya'ni barcha ikkinchi darajali va ahamiyatsiz narsalarni tashlab yuborgan holda faqat ushbu mavzuga aloqador narsalarni ajratib olish va bolalarga yetkazish zarur. Ko'p so'zlash, ortiqcha iboralarni qo'llash tarbiyachining nutqini og'ir, tushunish uchun qiyin qilib qo'yadi. Ona tilining lug'at zahirasi boy, u doimo yangi so'zlar bilan boyib boradi; muomaladan chiqqan so'zlar yo'qolib ketadi. Bolalar bilan muloqotda tarbiyachi bolalarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda ona tilining leksik boyligini keng qo'llashi: tushunish mumkin va o'zlashtirish oson bo'lgan so'zlarni tanlashi va ulardan o'z nutqida foydalanishi lozim. Bolalar bilan suhbat chog'ida adabiy tilga oid so'zlarni qo'llash, qo'pol so'zlarga yo'l qo'ymaslik, oddiy so'zlashuv tili va shevalardan, shuningdek muomaladan chiqqan so'zlardan qochish lozim. Tarbiyachining lug'ati

qanchalik boy va turli-tuman bo'lsa, uning nutqi qanchalik yorqin bo'lsa, bolalar shunchalik ko'p so'zlarni o'zlashtirib olishlari mumkin.

Tarbiyachining lug'atidagi kamchiliklar sifatida so'zlarni kichraytirilgan-erkalash suffikslari bilan qo'llash (Sevaraxon, qo'lchalaringni yuv; Samadjon, piyolalarni yig'ishtirib qo'y va h.k.), nutqni ortiqcha so'zlar bilan to'ldirib yuborish (Xo'sh, aytish mumkinki, demak), nisbatan katta bolalar bilan muloqot qilishda ularga xuddi go'daklarga kabi muomala qilish (Vov-vov qani?) kabi holatlarini keltirish mumkin.

Bolalar bilan ishlash orqali pedagog quyidagilarga e'tiborini qaratishi lozim:

- ona tilining barcha tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish, nutqdagi mavjud kamchiliklarni bartaraf etish;
- aniq, tushunarli nutqqa, ya'ni yaxshi diktsiyaga ega bo'lish;
- o'z nutqida adabiy talaffuzlardan foydalanish, ya'ni orfoepik qoidalariga rioya qilish;
- ifodalilikning intonatsion vositalaridan bildirilgan fikrlarni hisobga olgan holda to'g'ri foydalanishga intilish;
- bolalar bilan muloqotda biroz sekinlashtirilgan sur'atda, ovozni sal pasaytirgan holda nutq so'zlash;
- matnlar mazmunini so'zlar va grammatik tuzilmalardan foydalangan holda ravon hamda imkonli shaklda hikoya qilish va bolalarga yetkazish;
- bolalar va xodimlar bilan suhbatda ovozni balandlatish va qo'pol muomalaga yo'l qo'ymaslik.

Nutqning to'g'riligi uning adabiy til normalariga mosligidir. Adabiy til normalari ko'p tarmoqli bo'lgani uchun nutqning to'g'riligi ham bir qancha shartlarni o'zida qamraydi. To'g'ri nutq o'zida adabiy tilning fonetik talaffuz, lug'aviy so'z yasalishi, grammatik (morfologik, sintaktik), uslubiy normalarini mujassamlashtirilgan bo'lishi lozim. Bularning birortasidan biroz chetlashgan nutq ham to'g'ri bo'la olmaydi⁸⁶.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib quyidagi xulosalarni bildiramiz:

- Tarbiyachining nutqi – bu bolalar ona tili va madaniy nutq na'munalarini o'zlashtirib oladigan asosiy manba hisoblanadi.
- Bolalar bog'chasi tarbiyachisi uchun namunali nutqqa ega bo'lish – bu uning kasbiy tayyorgarlik darajasidir.

- Nutqni takomillashtirish haqida qaygʻurish – har bir pedagogning axloqiy va ijtimoiy burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Oʻzbekiston Mustaqillikka erishish ostonasida. T.: Oʻzbekiston. 2011 y
2. Qodirova F.R. Nutq oʻstirish metodikasi. Toshkent.: 2005 y
3. Mahmudov N. Madaniy nutq muammolari. Oʻzbek tili doimiy anjumani. Ta'lim jarayonida nutq madaniyatini shakllantirish masalalari. T. "Sharq" 1999yil.
4. Mahmudov N. Oʻqituvchining nutq madaniyati. Darslik. T.2007.

ИНТЕРНЕТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ЮТУҚЛАРИДАН ОҚИЛОНА ВА МАҚСАДЛИ ФОЙДАЛАНИШ

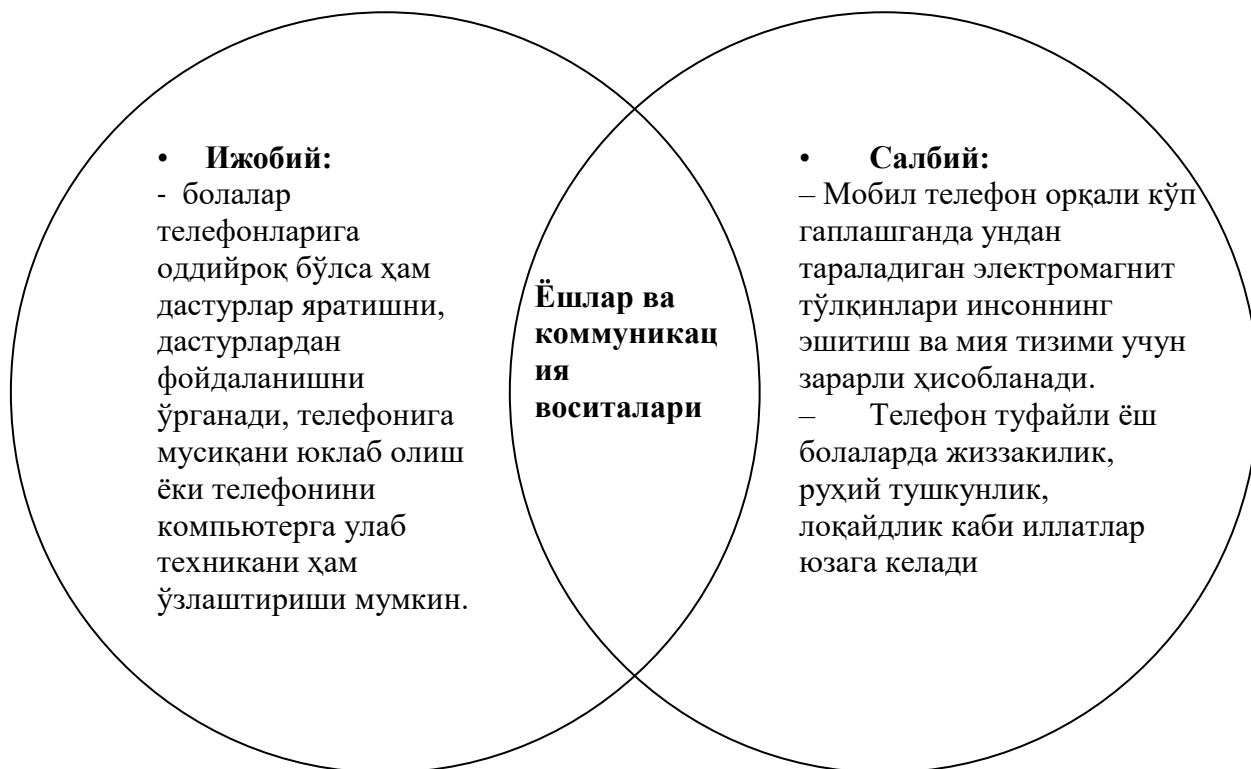
**Катта ўқитувчилари Р.Мунарова,
Н.Аҳмедова, талаба А.Мирзаев**

Ҳозирги кунда фан-техниканинг ривожланиши умумий таълим тизимини жумладан, унинг принциплари, мазмуни, таълим-тарбия жараёнининг шакл ва усуллари кабиларни тубдан ислоҳ қилишни тақозо этмоқда. Бундай муаммолардан бири таълимни компютерлаштириш муаммосидир.

Замон тараққиётига мос ривожланиш, яъни ҳозирги даврнинг шиддаткор ва шахдам одимлари мунтазам равишда юксалишда бўлиб, олдимизга масъулиятли вазифаларни қўймоқда. Айниқса, илм–фаннинг ривожланиб бориши, соғлом турмуш тарзининг такомиллашиб бориши қайси соҳада бўлмасин ўз натижасини кўрсатмоқда.

Дарҳақиқат, интернет – бозор: турли мақсад ва маслакда, турфа шаклларда тарқатилаётган ахборот оқими орасидан зарур ва фойдалисини топиш – олтин излаб қум элашдай гап. Одноклассники, Фейсбук, Твиттер, Ютуб, Ватсабб каби ижтимоий тармоқларда ёшларнинг бирор масала – китоблар, суратлар, филмлар, қўшиқлар ҳақида баҳслашаётганига кўп гувоҳ бўласиз. Фикр алмашилаётгани дидни чархлайди, тафаккурга қувват беради. Лекин баъзи ижтимоий хавфли ахборотнинг акс таъсири унинг ўзидан ҳам хавфлироқ манзараларни ҳосил қилиши мумкин.

Ёшларга интернетнинг таъсирини икки турга: салбий таъсир ва ижобий таъсирларга ажратишимиз мумкин. Буни замонавий педагогика технологиянинг Венна диаграммаси усули ёрдамида қуйидагича тасвирлашимиз мумкин.

Ёшлар ва компьютер ўйинлари

• Ижобий

- Ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланишни, клавиатура билан ишлашни ўргатади. Бу ўз навбатида замонавий ахборот воситаларини ўзлаштиришга хизмат қилади.
- Компьютер ўқув ва машқ (тренажёр) ўйинлари ақл идрокни, билим ва салоҳиятни ўстиришга хизмат қилади, бу эса қувонарли ҳолат.

• Салбий

- Ўйинларнинг асосий мақсад ва ғоясини таҳлил этадиган бўлсак, улардан фақат кўпоровчилик, ваҳшийлик ва шафқатсизликни ўрганиш мумкин
- Компьютер ўйинлари ёшларнинг рухиятига салбий таъсир кўрсатади, бунда болалар инжиқ, хаёлпараст, таъсирчан, баджаҳил бўлиб қолади.

Интернет кафелар, уларнинг ижобий ва салбий оқибатлари

Ижобий:

- Компьютер саводхонлигини ошириш
- Янги замонавий технологияларни ўзлаштириш
- Очиқ ахборот манбаидан фойдаланиш
- Турли миллатлар маданияти билан танишиш

- Электрон тижорат ютуқларидан фойдаланиш
- Электрон хабарлар алмашиш ва мулоқот қилиш

ва х.к.

Салбий:

- Виртуал жанговор компьютер ўйинлари
- Дахшатли фильмлар
- Ёшлар онгини зарарловчи турли фильмлар ва ахборотлар

Бундай Интернет кафеларда фойдаланувчилар кўнглига келган ишларни қилиши, турли хил стратегик ва вахшийликка йўналтирилган ҳамда рухиятга таъсир этувчи ўйинларни ўйнаши, турли жанрдаги муסיқаларни тинглаши видео фильмларни ва роликларни томоша қилиши мумкин. Бундай Интернет кафелар ёшларнинг тарбиясида салбий аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда маънавий салоҳиятни ўстириш ва баркамол авлод тарбиясида замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан тўғри фойдаланишни ташкил этиш

- Интернет ресурсларидан оқилона фойдаланиш ҳамда компьютер ўйинлари ва Интернет–кафе фаолиятини тартибга солиш
- Ахборот - коммуникация ва Интернет технологиялари ютуқларидан оқилона ва мақсадли фойдаланиш.
- Ахборот - коммуникация технологияларидан ва ахборотлардан фойдаланиш маданиятини ва муҳитини шакллантириш.
- Интернет тармоғида ёшларга, уларнинг қизиқишларига ва интилишларига, ахборот эҳтиёжларига ҳамда ютуқларига йўналтирилган электрон манбаларни ташкил этиш
- Ёшларни турли хил ахборот хуружларидан ҳимоя қилиш

Ёшларни ахборот технологияларидан фойдаланишга ўргатади ва уларнинг мустақил таълим олишларига шароит яратади, яъни уларнинг касбий фаолиятида, мустақил ҳолда, билимлар эгаллашларида ишончли универсал восита сифатида бўлиб, янги интернет технологияларидан фойдаланишга эҳтиёж ва мойилликни шакллантиради. Интернет тармоғи жадал ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда айниқса муҳим аҳамият касб этади. Унинг ёрдамида таълим-тарбия жараёнининг истиқболли ва самарали услубиятини яратиш ҳамда “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да қайд этилган рақобатбардош замонавий кадрларни тайёрлашга эришиш мумкин экан.

Бундай жараённинг диққатга сазовор томони шундаки, ёшларни ўз касбий фаолиятини такомиллаштиришга онгли ва ижодий ҳолатда ёндашади.

ЧЕТ ТИЛИ ДАРСЛАРИДА ЯНГИ ЛЕКСИК МАТЕРИАЛНИ ЎЗЛАШТИРИШ

Ўқитувчилар Ш.Н.Пардаева, М.Пардаев

Тажрибалар шуни курсатадики, талабаларнинг чет тили дарсларидан ўзлаштиришлари нафақат уларнинг машғулотлар вақтидаги диққат-эътибори, топшириқларнинг ўз вақтида бажарилиши, қийинчиликларни забт этишига, балки ўқитувчининг ўқувчини чет тилини ўрганишидаги мустақил кундалик вазифаларини сидқидилдан бажаришга ўргатишига, методик усуллардан самарали фойдаланишига ҳам боғлиқдир.

Шуни таъкидлашимиз керакки, талабалар тил ўрганиш жараёнида лексика устида ишлашга қизиқишлари ва сўзларни шунчаки ёд олмасдан, уларни туғри талаффуз қилишни ўрганишлари, ҳар бир сўзнинг маъносини билишлари ҳамда туғри ёза олишлари зарурлигини тушунишлари лозимдир. Тушуниб ёдда сақланган сўз хотирада яхши сақланади, акс ҳолда уни нотуғри талаффуз қилиши, хато ёзиши ёки бошқа маънода қўллаши мумкин, чунки ёд олинган сўзни ўзгартириш қийин.

Сўзларни эслаб қолишда хотиранинг барча турларидан фойдаланиш муҳимдир: кўриш, яъни сўзни ўқиш ёки ёзиш йўли билан; эшитиш, яъни чет тилидаги сўзни нутқ жараёнида тушуниш; талаффуз қилиш ва сўзларни ёзиш билан эслаб қолиш; ва ниҳоят мантиқан тушуниш, яъни фикрлаш ва ўзлаштирилган материални ўзлаштириш усуллари билан.

Демак, мақсадимиз талабага чет тилини ўргатишда лексик материални тўлиқ ўзлаштириши учун хотирада сақлашнинг барча турларидан унумли фойдаланишни ўргатишдан иборат.

Янги лексик материални ўзлаштириш жараёнида ҳам алоҳида сўзларни ёдда сақлаш, ҳам танланган матнда шу сўзлар устида қайта ишлаш мақсадга мувофиқ бўлади.

Сўзларни ўрганишда фақат уларнинг биринчи даражали маъносини эслаб қолинган бўлса, матндаги бошқа маъносини тушуниш қийин.

Масалан: инглизча **plant** сўзи – ўсимлик, асбоб-ускуна, завод, фабрика маъноларини англатишини билмасдан контекстни

тушуниш осон бўлмайди. Шунга ўхшаган мисоллар шунинг кўрсатадики, луғатдан ёд олинган битта сўз контекстдаги мазмунни англаб етишга етарли бўлмайди.

Алоҳида сўзларнинг аниқ бир тизимдаги ўрнини билиш, уларни ўзлаштиришни осонлаштиради.

Бир мавзу бўйича гуруҳларга бўлинган сўзлар осон ва мустахкам эслаб қолинади. Шунинг учун талабаларни алоҳида сўзларни эмас, балки уларни мавзуга боғлаб ёд олишга ўргатиш зарур. Масалан: “My native town”, “Food”, “My family”, “Animals”, “Plants”, “Seasons and the weather”, “My studies”, “Traveling”, “Transport” ва шу каби мавзуларга тегишли сўзларни бир вақтда ўрганиш мақсадга мувофиқ бўлади. Аммо барча сўзларни ҳам алоҳида бир гуруҳларга ажратиб бўлмайди, бундай ҳолда уларни контекстга боғлаб ўрганиш керак бўлади.

Қуйидаги усуллардан фойдаланиш яхши самаралар беради:

- маълум бир мавзу бўйича таниш сўзлар ёрдамида баён ёзиш ҳам яхши самара беради.

- бир ҳил ўзакли сўзларни таҳлил қилиш, масалан: patriot, patriotic, patriotism; to arm-қуроллантирмоқ, army-армия, disarmed-қуролсиз, arms-қурол, armed-қуролланган ва х.к.з ;

- синоним сўзларни ўрганиш: to close, to shut; to fire, to shoot;

- антоним сўзларни ўрганиш: cold – warm, big-small, many-few, much-little, old-new, good-bad, black-white ва хоказо.

Тажрибалар шунинг кўрсатадики, ўхшаш ёки қарама-қарши сўзлар ёдда тез қолади, синоним ёки антоним сўзлар тил ўрганиш доирасини кенгайтиради.

Сўзларни ёдда сақлашни осонлаштириш учун уйин тариқасида бир тарафига инглизча сўз, иккинчи тарафига ўзбек тилидаги таржимаси ёзилган карточкадан фойдаланиб, уни мақсадга мувофиқ равишда давом эттириш мумкин. Яъни, мақсадга йўналтирилган ҳолда, сўзларни гуруҳлар бўйича жамлаб, танланган мавзу бўйича матнлар яратиш ёки муҳокамалар ўтказиш, диалоглар, монологлар тузиш мумкин.

Бундай карточкалардан фойдаланиш, талабаларни ҳар қандай мавзу бўйича сўзларни гуруҳларга жамлаштириб, қуйилган мақсадни амалга оширишга ўргатади.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, карточкалардан фойдаланиш лексик хотирани мустахкамлашга ёрдам беради. Аммо, сўзларни бутунлай хотирада сақлаш хотиранинг барча турларини системали

равишда шуғуллантириш ёрдамида амалга оширилади. Бу эса, турли ҳилдаги оғзаки ва ёзма лексик машқларни бажаришни талаб қилади.

Психологларнинг таъкидлашича, янги лексикани ўзлаштириш уни олти-саккиз марта хар хил машқлар ёрдамида такрорланганидан кейингина амалга ошади. Шунинг учун машқлар турлича ва талабаларнинг оғзаки нутқида қўлланилган бўлишлари керак.

Юқорида айтиб ўтилганлардан келиб чиқиб, ўрганилаётган лексикани мустаҳкамлаш ва оғзаки нутқ кўникмаларини ривожлантириш бўйича мустақил иш учун қуйидаги оғзаки ва ёзма машқларни тавсия қилиш мумкин:

- таркибида ўрганилаётган лексика мавжуд матнни овоз чиқариб ўқиш;
- оғзаки ва ёзма равишда янги сўзлардан фойдаланиб, инглиз тилида ўртача қийинликда бўлган гаплар тузиш;
- ўқилган матн бўйича, ўрганилаётган сўзлар ёрдамида саволлар тузиш (оғзаки ва ёзма равишда) ва уларга жавоб қайтариш;
- она тилида матн мазмунига мос гаплар тузиб, уларни инглиз тилига таржима қилиш;
- маълум бир мавзу бўйича, сўзлардан фойдаланиб матнлар яратиш.

Бундай турдаги машқлар талабалардан фаолликни талаб қилади, ўзлаштирилган сўзлардан фойдаланишни ўргатади.

Лексикани ўзлаштириш устида мустақил ишлаш нафақат хар ҳил турдаги машқларни бажариш балки, мустақил машғулотларни туғри ташкил қилишни ҳам кўзда тутати. Шундай қилиб, системали ва туғри ташкил қилинган мустақил машғулотлар талабаларнинг луғат бойликларини ошириш ва улардан унумли фойдаланишга ўргатади. Мустақил машғулотларнинг марадорлигини оширишда компьютердан фойдаланиш, ўрганилган лексика ёрдамида танланган мавзулар бўйича ўз дастурларини яратиш алоҳида аҳамиятга эгадир.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, чет тили ўрганаётган талаба янги лексикани ўзлаштиришда мустақил ишларга алоҳида эътибор қилиши талаб қилинади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Ахметова Л.Р. Преимственность обучения письменной английской речи на продвинутом этапе языкового вуза (бакалавриат и магистратура): Дис. ...канд.пед.наук.-Ташкент, 2011.

2. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. –Москва, 2003.
3. Beaumont M., O'Brien, T. Teaching Communicatively through Reading and Writing Activities. Manchester: CELSE, University of Manchester, 1995.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH OMILLARI

**O‘qituvchi B.Norbekova,
Z.Komilova talaba**

Uzluksiz ta'limining dastlabki bo'g'inini maktabgacha ta'lim tashkil etadi va bu bosqich keyingi ta'lim turlariga bola ongiga dastlabki bilimlarni beruvchi "fundament" vazifasini bajaradi. Bu borada Prezidentimiz I.A.Karimov shunday deydi: "Ko'p yillik ilmiy kuzatish va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson umri davomida oladigan barcha informatsiyaning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrda olar ekan".⁸⁷Shu jihatdan ushbu ta'lim bosqichidagi muammolarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etish har bir pedagoglarga muhim vazifa yuklaydi.

Sog'lom bolani tarbiyalash masalasiga yurtimizda asosiy e'tibor qaratilgan bo'lib, bir necha yil nomlari ona va bolani ularni har tamonlama himoya qilishga, rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, uning yorqin misoli sifatida 2014- yilni "Sog'lom bola yili" deb nomlanishidan ham anglash mumkin. Sog'lom bolani tarkib toptirish juda ko'p omillarga bog'liq bo'lib, bolaning kamolot mezonlaridan biri uni psixikasini har tomonlama rivojlantirishdir. Bolaning psixik taraqqiyoti unda sezgi, idrok, diqqat, xotira, nutq, hayol va tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog'liq.

Bolaning ruhiy kamolotining ko'p jihatlari nutq bilan bog'liq ravishda rivojlanadi. Chunki, bola muloqotga kirishishi ya'ni tengdoshlari va kattalar bilan bo'ladigan muloqotlari jarayonida juda ko'plab ma'lumotlarga ega bo'ladi va o'zining ruhiyatini keyingi rivojlanish bosqichiga ko'tarib boradi. Shuning uchun, bola hayotining dastlabki birinchi oyidan tarbiya faqat uni parvarish qilish bilan chegaralanmasligi kerak. Bolaning ilk yosh davridan eshitish qobiliyatini tarbiyalash, shuningdek, bolaning emotsional sohasi – jilmayish, kulish, va ovoz tonini uyg'otish lozim. Bularning xammasi birgalikda nutqining rivojlantirishga xizmat qiladi.

⁸⁷Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat yengilmas kuch. Toshkent. "Ma'naviyat" nashriyoti. 2008 yil 53-bet.

Bolalarda nutq faoliyatining rivoji o'zgarar nutqini oqilona idrok qilish va tushunish imkonini yaratadi, shaxslararo muomala ko'lamini yanada kengaytiradi.⁸⁸ Shu jihatni hisobga olib maktabgacha ta'lim muassasalarining pedagoglariga qo'yiladigan asosiy talablardan biri ularning ijodkor bo'lishlari, zamonaviy texnologiyalardan unumli foydalana olgan holda bolalar nutqini rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shishlari shuning bilan birgalikda o'z kasbini yaxshi ko'rish, bolalar bilan ishlash, metodikasini ham chuqur o'zlashtirgan bo'lishi zarur. Bu jarayon bolalarning bilishga bo'lgan qiziqishlarini oshiradi. Bolalarni sevish pedagogning mehnatini jozibali va yengil qiladi. Tarbiyachining bolalarga munosabatida tarbiyalanuvchi shaxsiga hurmat, unga talabchanlik bilan qarash talab etilsa, bu munosabat bolada pedagogga nisbatan ishonchni uyg'otadi, tarbiyachiga esa bolalarga chinakam ma'naviy murabbiy bo'lishga imkon beradi.

Bog'cha yoshidagi bolalar eng avvalo ko'rgazmali ifodalangan yoki ularning faoliyatlarga jalb etilgan predmetlar, hodisalar, sifatlar, xususiyatlar, munosabatlarning nomlanishini o'zlashtiradi. Buni bola tafakkurining ko'rgazmali-harakat va ko'rgazmali-obrazli harakterda ekanligi bilan tushimtirish mumkin. Shu tufayli ham, bog'cha yoshidagi bolalar lug'atida abstrakt (mavhum) tushunchalar deyarli uchramaydi.⁸⁹ Bolalar nutqidagi bu hususiyatni ham mashg'ulotlar jarayonida hisobga olish zarur. Bolalarning nutqlari kattalarning nutqlaridan keskin farq qilinadi: Masalan: "r" o'rniga "l" yoki "y", "sh" o'rniga "s" tovushlarini ishlatishlari kuzatiladi. Nutqi to'liq rivojlanmagan maktabgacha yoshidagi bolalar uchun pedagogik mahorat alohida ahamiyatga ega. Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalarda dastlabki ma'naviy – ahloqiy tushunchalarni shakllantirish bolaning dastlabki rivojlanish bosqichlaridayoq amalga oshirilishi lozim bo'lgan pedagogik talablardan biri bo'lsa, ma'naviy sifatlar: mehribonlik, to'g'rilik, vatanparvarlik, insonparvarlik, intiluvchanlik, tashabbuskorlik, milliy qadriyatlarga hurmat, milliy g'urur kabi va ahloq – odobga oid sifatlar: ota – onaga hurmat, salomlashish odobi, kiyinish va ovqatlanish odobi, mehnatsevarlik, uyda va jamoat joylarda o'zini tutish kabi fazilatlarni tarbiyalash jarayoni ham bolalarda nutq zahirasining yetarlicha rivojlanishini talab etadi.

⁸⁸Goziyev E. Psixologiya. Toshkent. "O'qituvchi" nashriyoti. 1994 yil. 92-bet.

⁸⁹ Nishonova Z., Alimova G. Bolalar psixologiyasi va uni o'qitish metodikasi. Toshkent. "Adabiyot" nashriyoti. 2006 yil.

Maktabgacha ta'lim mazmunini tashkil etishda bolalar nutqini rivojlantiruvchi noan'anaviy usullardan foydalanish; ularda mashg'ulotlarga qiziqishni yanada orttirish uchun har-xil integrasiyalashgan xususiyatga ega bo'lgan ko'rgazmalardan foydalanish; maktabgacha yoshdagi bolalarga mashg'ulotlarni tashkil etishda doimo bolalarning tafakkur xususiyatini(ko'rgazmali obrazli, ko'rgazmali harakatli, emotsonal) hisobga olish; ta'lim jarayoni bola yoshiga mos bo'lishi yoki imkoniyatlarini hisobga olgan holda metodlarni tanlash bilan bog'liq bo'lishi; bolalarga yondashuvda logoped, difektolog, psixolog, tarbiyachi, ota – onalar o'zaro hamkorlikda ish olib borishlari maqsadga muvofiqdir.

Maktabgacha ta'lim yoshdagi bolalar tafakkurini rivojlantirish ularda nutq jarayonini rivojlantirishga uzviy bog'liq bo'lib, tafakkur nutqning mahsuli ekanligini hisobga olsak, bolalarda nutqni rivojlantirishda tarbiyachilar asosan quyidagilarni mashg'ulotlarda hisobga olishlari zarur:

- Bolaning yosh davr xususiyatlarini;
- Bolaning individual imkoniyatlarini;
- Bolaning xarakter xususiyatlarini;
- Bolaning tarbiyasiga kuchli ta'sir yetuvchi omillarni (kattalar, do'stlari, tarbiyaviy vositalar va hakazo).

Bola tarbiyasi hech qachon o'zining dolzarbligini yo'qotmagan muammolardandir. Chunki, har tomonlama rivojlangan yosh avloddan jamiyat ham manfaatdordir.

MA'NAVIYAT SOATLARIDA YANGI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYLARDAN FOYDALANISH

Arnasoy iqtisodiyot kolleji

o'qituvchisi Sh.Tuyg'unova

Yangilanayotgan jamiyatimizda sog'lom avlodni, tarbiyalash, erkin fuqarolik ma'naviyatini shakllantirish, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yuksak darajada ko'tarish orqali barkamol avlodni voyaga etkazishga katta e'tibor berilmoqda "*Ma'naviyat soati*" darsi "*Qiz bolaning sha'ni*" mavzusida yangi pedagogik texnologiyaaning "*Muammoli vaziyat*" usulining qo'llanilishi bo'yicha bir soatlik dars ishlanmasini tavsiya qilamiz

Dars mavzusi: “Qiz bolaning sha’ni”.

Darsning maqsadi:

Ta’limiy: Qiz bolaning sha’ni haqida tushuncha hosil qilish.

Tarbiyaviy: Qizlarni odob –ahloqqa chaqirish. Qizbolaning sha’ni haqida tushuncha berish.

Rivojlantiruvchi: O’quvchilarni mustaqil fikrlashga o’rgatish.

Darsning natijasi: O’quvchilarda Muomala madaniyati, kiyinish, yurish-turish, o’zini tutish madaniyati haqida bilim berish, ko’nikma hosil qilish va malakasini oshirish.

Darsning turi: Aralash turda foydalanilgan поанъанавий usullar:

a) “Aqliy hujum” usuli.

b) “Muammoli vaziyat” usuli

Darsning tipi: Ma’ruza.

Darsning jihojlanishi: Kitob, maruza matni, ko’rgazmali qurollar, tarqatma materiallar, xat.

Mashgulotning tartib raqami: № 14

№	Guruh, bosqich, yo’nalish	III-bosqich, 72-guruh.
	Bajarish vaqti:	

Dars uchun ajratilgan vaqt: 80 daqiqa.

Dars o’tish joyi: 6 xona.

Darsda qo’llaniladigan asosiy metodlar.

1) Ma’ruzani hikoya qilib berish metodi.

2) Suhbat metodi.

3) savol- javob metodi.

Darsga kerakli ko’rgazmalar:

1) Ma’ruza matni;

2) xat;

3) Rasmlar.

Darsning borishi va mazmuni:

1) Ma’ruzani hikoya qilib berish metodi.

2) Suhbat metodi.

3) savol- javob metodi.

Darsga kerakli ko’rgazmalar:

4) Ma’ruza matni;

5) xat;

6) Rasmlar.

Dars boshlandi. O'uvchlar bilan salomlashiladi va davomat olinadi. Darsda yo'q o'quvchilar jurnalga qayd etiladi. Uyga qanday vazifa berilganligi so'raladi. **Uyga vazifa "Tadbirkorlik davr talabi" edi.**

O'tgan mavzuni so'rash: ("Aqliy hujum" usulidan foydalaniladi")

S A V O L A R:

1. Tadbirkorlik nima?
2. Hozirgi kunda tadbirkorlik faoliyatiga qo'yilgan talablar?
3. Qanday kishilarni tadbirkor deb ataymiz?
4. Tadbirkor niqobi ostidagi odamlarni biz tadbirkor deya olamizmi?
5. Tadbirkorlikning ahamiyatli tomonlari.
6. Tadbirkorlikka ochilgan keng yo'l.

Juda yaxshi, bolalar, bugungi darsga tayyorgarliklaringiz yaxshi endi biz sizlar bilan yangi mavzu o'tamiz

Yangi mavzu: «Qiz bolaning sha'ni»

Reja:

1. Milliy an'analar va qadriyatlar haqida.
2. Qiz bolaning sha'ni haqida tushuncha.
3. Bugungi kun yoshlari.

O'zbek milliy ma'daniyati degan qisqagina jumla tahlili xususida so'z borar ekan, uning zahirida millatimizning turmush tarzi, xarakteri yashash sharoiti, urf-odatlar, qadriyatlari va ayrim hollarda o'ziga xos bo'lgan kiyimlarni mavjudligi tilga olinadi. Darhaqiqat, milliy madaniyatimiz boy. Ammo, asrlar qa'ridan, tahlikali zamonlardan bizga qadar yetib kelgan madaniy boyliklarimizga munosabat bugun e'tirofqa arzigulik darajada deb ayta olamizmi?

Markaziy Osiyo davlatlari ichida O'zbekiston o'zining asriy qadriyatlari, uzoq o'tmishga va e'tirofqa loyiq tarixiy madaniyatiga ega davlat. Unda istiqomat qilayotgan xalq esa asriy an'analari va qadriyatlarini e'zozlaydi, unga hurmat bilan munosabatda bo'ladi.

O'zbek yigiti deganda-baquvvat, mard, matonatli, qat'iyatli, g'ururli va hokazo sifatlarga ega bo'lgan yigitlar ko'z oldimizda namoyon bo'ladi. O'zbek qizi deganda esa- hayoli, iboli or-nomusli, andishali, farosatli, oilasi va farzandini doimo birinchi o'ringa qo'yadigan oqila ayollar siymosiga ta'rif keltiriladi Erkaklarni-ku, qo'ya turaylik, ammo ayollarimizdagi yuqorida tilga olingan eng go'zal fazilatlar ikkinchi qutb kishilari nazdida ularning erkinligiga daxl

qilarmish. Ayollarimiz doimo uzun ko'ylakda yurishadi, otalari, akalari, turmush o'rtoqlarining ko'zlariga tik qaramaydi. "Bolam" deb yashaydi. Kerak bo'lsa, kechalari uxlamay alla aytib tong orttiradi. Axir bu, o'zbek ayolining eng go'zal fazilati va ayni paytda baxti emasmi?

Afsuslar bo'lsinki, bu baxtga ham go'yo ko'z tegdi. Ayni paytda ba'zi o'zbek qizlari ham o'zlarini "erkin inson" sifatida his qilayotgan bo'lsa, ajabmas.

Hozir ta'lim muassasalariga qatnayotgan qizlarga chetdan bir razm solib ko'ring-a. Ular bu dargohga bilim olish uchun emas, kiyimlarini va shu bilan o'zlarini ko'rsatish uchun kelayotgandek ko'rinadi, nazarimda. Ko'pchiligining sumkasida esa bitta qayrilgan daftar yonida upa elikdan boshqasini topolmaysiz.

Inson har doim yaxshi niyatlar biln yashaydi, kelajakda o'z oldiga qo'ygan maqsadlari sari intiladi. Albatta buning uchun, avvalo ilm ma'rifatli bo'lish lozim. Poydevor esa maktabda egallangan bilimlar evaziga qo'yiladi. Endi bir mulohaza qilib ko'ring. Bilim dargohiga qizlarimiz nima niyatda kelayaptilar, umuman, ularning hayotda yashashdan maqsad-muddaosi nima?

Yaqinda o'zim guvoh bo'lga bir voqeani sizga bayon qilsam. O'zim dars bergan o'quvchim menga maktub yo'llabdi. Aslida xatni begona kishiga o'qib berish odobdan emas, lekin siz-u, bizni maslahatimiz kerak.

Assalomu alaykum Shoirra opa!

Sizga qog'oz qoralab maktub yuborishimdan maqsad dilimdagi gaplarimdir.

Men ota - onamning qarshiligiga qaramay qo'shni qizlar bilan Q'ozoqistonga ishlash uchun borishga qaror qildim. Bordim ham, ko'rdim ham, lekin men o'ylagandan butunlay boshqacha ekan.

Biz u yerdagi fermerlarning paxtasida ishladik, ular bizga qozoq mengesida haq to'lashini aydi. Lekin aytilgan haq to'lanmadi. Bizni olib ketganlar sotib ketgan ekan. Biz janjal ko'tardik. Ular bizni rosa kaltaklashdi va qiynoqqa solishdi.. Boshimdan ko'p narsalar o'tdi...

Axiri bu yerdan qochishga qaror qildik. Dala dasht bo'ylab qochdik. Och qolgan vaqtlarimiz, kechasi o't - o'lanlarichida pisib uxlaganlarimizni, odamlarni ko'rsak mahluqni ko'rgandek qo'rqanlarimizni tasavyr qilolmaysiz. Bularni sizga yozyapman-u ko'llarim titrab, ko'zim yoshga to'lib ketyapti.

Shoirra opa Q'ozogiston chegarasidan o'tdigu xo'ngrab yig'lab yubordik. Biz o'z yurtimizni ko'rolmay o'lib ketamizmi deb qo'rqqan

edik. Men shunday vaqtda yomon qo'rqan odamlarimni ham yaxshi ko'rib ketdim. Endi hech qachon ota - onam fikriga qarshi bormaslikka, ular buyurgan ishni o'z vaqtida bajarishga ahd qildim. Hammasidan ham achinarlisi mening ko'z yoshlarim misoli, orzularim ham oqib ketdi. Hayotni men uchun qizig'i qolmadi. Nima qilay qanday yo'l tutsam, men bu holatdan chiqaman. Ota-onam yuzini yerga qaratdim bu aybimni qanday yuvay deb o'quvchingiz....

Deb maktubini tamomlabdi.

Endi sizlarga shunday topshiriq maktub egasiga o'z o'rtoqlik maslahatlaringizni berishingiz mumkin. Keling bunga javob berishdan oldin sizlar bilan “Muammoli vaziyat” o'yinidan foydalanib savollarga javob topsak.

“Muammoli vaziyat” usuli

Muammoli vaziyat	Muammoli vaziyatning sababi	Vaziyatdan chiqib ketish yo'li
O'quvch qilgan ishidan pushoymon.	1.Ota-onasining gapiga quloq solmaganligi. 2.O'ta manmanligi. 3.O'zgalarning gapiga kirganligi.	1 ...? 2....? 3.....?

Doskaga chizmasini chizib o'quvchilarga tushuntiramiz. Ularni ikki yoki uch guruhga bo'lib, vaziyatdan chiqish sabablarini birgalikda bahs-munozara tarzida olib borsak ham bo'ladi. (O'quvchilar bu o'yinda muammoni yechishida 10-15 daqiqa vaqt ketadi.)

O'quvchilar muammoni yechib bo'lgach, men ham xulosalarimni aytib yakunlayman va o'zim yozgan xatning javobini o'qib eshittirdim.

Aziz o'quvchim...

Hayot tekis yo'l emas. U o'nqir-cho'nqir yo'ldan iborat. Mana shu yo'ldan borar ekansan, senga duch kelgan mashaqqatlarga sabrliroq bo'lishni maslahat beraman.

Vaqt oily hakam. Hamma narsa unitilib, hamma narsa kechiriladi. Endi ota-onang oldida, mahalladoshlaring oldida aybingni

yuvish uchun aql bilan ish tut. Har bir yaxshi harakatlaring bilan ularni hursand qil. Shunda hammasi yaxshi bo'ladi. Sendan yaxshi farzand, vafoli yor, mehribon ona chiqishiga ishongim kelyapti. Meni ishonchimni oqla deb o'qituvching Shoir.

Deb o'z maslahatlarimni berdim. Sizlarning javoblaringizni eshitib, shu vaziyatga tushganda o'zlaringizni qanday tutasizlar, bu vaziyatdan qanday chiqib ketishingizlar, qanday yo'l topishingizni bilmoqchi edim. Demak, sizlar shunday vaziyatga tushganda o'zlaringizni bu vaziyatdan chiqarib olishlaringizga, hayotda to'g'ri yo'l tanlashlaringizga ishonдим.

Demak, bugungi darsimiz o'z nihoyasiga etdi. Mening o'quvchimga bergan maslahatlaringiz, ko'rsatgan to'g'ri yollaringiz uchun o'quvchim uchun rahmat.

Uyga vazifa o'qib, bilib kelish. Darsimiz tugadi hayr.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Pedagogika - Toshkent 2000 yil
2. Kasb mahoratini oshirish yo'llari.
3. "Ma'rifat" gazetasi 2007 yil
4. Ta'lim texnologiyasi. 2009 yil

IV- SHUBA: MUBORAK QADAMLAR

SAFARNOMALARNING INSON MA'NAVIYATIDA TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

H.Ne'matova II-bosqich magistranti.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek xalqining sevimli farzandi. Otashqalb shoirning hayoti va ijodiga qiziqqan ixlosmand insonlar talaygina. Z.M.Boburning ijodiy merosini asrab-avaylash, ularni kelajak avlodga etkazish borasida respublikamizda bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Ulardan eng e'tiborlisi, 1992 yil "Bobur" nomli xalqaro jamg'arma hamda "Bobur izidan" ilmiy ekspeditsiyasining tashkil etilganligidir. Ushbu ekspeditsiya a'zolari bugunga qadar 30 dan ortiq xorijiy davlatlarga 15 marotaba ilmiy safarlar uyushtirib, "ko'hna tariximizga oid va buyuk ajdodlarimiz qoldirgan noyob asarlarning asl va foto nusxalari mamlakatimizga olib kelindi, ular asosida 30 dan ortiq kitoblar chop etildi, 27 ta hujjatli videofilmlar yaratildi, 300 dan ortiq Bobur va Boburiylar tarixiga oid noyob kitob va qo'lyozma asarlar ilmiy iste'molga kiritildi".

Ekspeditsiyaning bir qancha safarlarida bevosita ishtirok etgan hamda safar hayajonlarini kitobat etib borgan yozuvchi Qamchibek Kenjaning bir qancha safarnomalari kitobxonlar e'tiboriga havola etildi. Masalan, "Andijondan Bag'dodgacha" asaridagi birida lirik, birida yumoristik jummalarga boy voqealar bayonini o'qir ekanmiz, bevosita o'zimizda safar ishtirokchilari bilan birga yurgandek tasavvur uyg'onadi.

Safarnomani yozish mobaynida muallif ibratomuz she'rlar, g'azallar, rivoyatlar hamda tarixiy dalillardan o'rinli foydalangan. Muallif har bir narsa, voqea-hodisalardan shunchaki beparvo o'tib ketolmaydi, balki atrofga sinchkov va ziyrak nigoh bilan boqadi. Ulardan qandaydir ibrat, ezgulik kabi inson ma'naviyatiga daxldor tuyg'ularni axtaradi. Jumladan, ekspeditsiya a'zolari Gulistonning cho'llaridan o'tayotib, behisob qarg'alarning xas-xazon titkilayotgan manzarasiga guvoh bo'lishadi. Bu manzarani tasvirlash mobaynida yozuvchi "Ota o'g'il va qarg'alar" rivoyatidan ta'sirlanib yozgan she'rini keltiradi. She'rda tasvirlangan kimsasiz cho'lning g'amgin sukunatini qirovli qish kunlaridagi ko'rinishini ko'z oldimizda gavdalantirib, shoirning hikoya qilmoqchi bo'layotgan ibratli voqeasining tadrijini o'qishda davom etamiz:

Yurishgandir o'n chaqirim,

So'roq yuz bor bo'lgandir.
Ota o'g'lin yuz bora ham
Suyib javob bergandir...

She'r juda ta'sirli yozilgan. Unda otaning ermaktalab bolasining bir xil savollariga erinmaygina, hafsala bilan javob berishi tasvirlangan. Bolalar dunyoni, olamning sir-sinoatlarini bilishga oshiqishadi, tabiiyki, bu jarayon ularning tabiatan sersavol bo'lishlariga asos bo'la oladi. Ba'zan bir savolni takror va takror so'rashlari kattalarni biroz asabiylashtirsa ham ular bunga ko'pam e'tibor bermaslikka harakat qilib, savollariga qoniqarli javob berishga urinishadi. Demak, she'rning ushbu baytlarida anashu bola tabiatidagi sersavollik munosib javobini topa olganligi, bolaning yuz bor berilgan savollariga otaning suyib javob berganligi o'z aksini topgan. Ammo taqdirning g'alat ishlarini ko'ring. Oradan yillar o'tgach, shu farzand ulg'ayib otasini xuddi o'sha yo'ldan olib ketayotganda, otasi o'g'lini gapga solish uchun bergan bir xil so'roqli savolini ketma-ket takrorlashidan o'g'il zada bo'lib ketadi va otasini haqorat qiladi :

Ot yo'rg'alar, faromush chol,
So'rar uchinchi marta
Tig'day tegdi bu gal javob:
-Kar bo'ldingizmi ota ?!

Bizning mintalitetimizga xos bo'lgan kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko'rsatish, o'zaro mehr-oqibatli, diyonatli bo'lish kabi xususiyatlar azal-abad qon-qonimizga singib ketgan qadriyatlardandir. Ma'naviyatimiz sarchashmalari bo'lmish bu kabi rivoyatlar, doimo insoniyatni komillik sari da'vat etadi. Safarnomalarni mutolaa qilish barobarida, unda o'zimiz uchun nimadir kashf etayotgandek bo'lamiz va albatta, yangidan-yangi ma'lumotlarga ham ega bo'lib boramiz. Safar taassurotlari, qutlug' qadamjoylarning ziyorati haqidagi tafsilotlar zahirida inson ma'naviyati va ruhiy kamoloti uchun xizmat qiluvchi bir qancha ibratomuz rivoyatlarning ahamiyati xususida o'yga tolamiz.

Demak, safarnomalar shunchaki sayohat asnosida ko'rgan-kechirganlarni qayd etib borishidagina iborat bo'lgan asar emas. Unda turfa xil taqdirning qaydida yashiringan turfa ma'nolarni topish mumkin. Keltirilgan ushbu rivoyat she'r insonlarni hushyor torttiradi. O'zingiz haqingizda, sizning keksalarga bo'lgan munosabatingiz haqida yana bir bor o'ylab ko'rishga da'vat etadi. Oqibatli bo'lishga undaydi.

Dunyoning tugamas tashvishlarini bir zum chetga qo'yib, mushohada yuritishga chorlaydi.

Ma'naviyatga, ilm-ma'rifatga tashna ziyolilarimizning bu kabi xayrli ishlari bardavom bo'lsin! Zero, yurtboshimiz aytganlaridek, shu yurtda yashayotgan har qaysi inson o'zligini anglashi, qadimiy tariximiz va boy madaniyatimiz, ulug' ajdodlarimizning merosini chuqurroq o'zlashtirishi, bugungi tez o'zgarayotgan hayot voqeligiga ongli qarab, mustaqil fikrlashi va diyorimizdagi barcha o'zgarishlarga daxldorlik tuyg'usi bilan yashashi zarur.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Internetdan olindi: <http://www.google.ru>. Bobur fondi
2. Qamchibek Kenja. Andijondan Bag'dodgacha (Buyuklar izidan)/ Safarnoma-4. - T.: "Sharq", 2007.- 16-bet.
3. I. Karimov. Yuksak ma'naviyat - engilmas kuch. T. Ma'naviyat. 2008 yil, 17-bet.

«АНОР» ҲИКОЯСИДА ЎХШАТИШЛАР

Л. Қаюмова 2-босқич магистранти.

«Инсонни, унинг маънавий оламида кашф этадиган яна бир кудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадиий адабиётдир. Адабиётнинг инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчиларнинг эса инсон руҳининг муҳандислари деб таърифланиши бежиз эмас, албатта.»- дейди Юртбошимиз И.А.Каримов.¹

Юртбошимизнинг бу сўзларини машҳур сўз зарғари Абдулла Қаҳҳор ижоди орқали кўришимиз мумкин. Абдулла Қаҳҳор ўз она тилимиздан ниҳоятда моҳирона фойдалана олган десак янглишмаймиз. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларидаги сўзлар халқ дилидан чиққан халқ тилидир.

«Тилимизда муайян бир фикрни бир қанча шаклу шамойилларда ифодалаш имкониятлари мавжуд, айнан қайси шаклу шамойилни танлаш, мулоқот вазияти учун энг уйғун ифодани топа билиш нутқ эгасининг маҳорату малакаси, маърифату маънавиятига боғлиқ.»²

Адиб мана шу тилдан фойдалана олиш маҳоратини юксак даражада ўз асарларида кўрсатиб берган. Абдулла Қаҳҳор

¹ И.А.Каримов "Юксак маънавият енгилмас куч" Т.Маънавият. 2008 й. 136-бет

² Низомиддин Маҳмудов "Тилимизнинг тилла сандиғи" Т.2012 й. 6-бет.

ҳикояларида халқ тилини ўз ҳолича унга ўзгартиришлар киритмай, китобхонга таъсир ўтказа оладиган, унинг қалбига етиб борадиган қилиб тасвирлаган.

Қуйида Абдулла Қаҳҳорнинг «Анор» ҳикоясини таҳлил этамиз:

«-Бу ер юткур қандай бало экан!...Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!

Туробжон дўпписини бошдан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ енгига тушди, юраги ачиди: энди уч-тўрт ювилган янгигина яктак эди!

Ахир бошқоронғи бўл, эвида бўл-да! –деди дўпписини қоқмасдан бошига кийиб, -анор, анор...Бир қадок анор фалон пул бўлса! Шоҳимардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам бўлмаса, укам бўлмаса...»³

Матн оддий сўзлашув услубида ёзилган. Ҳикояда бош қаҳрамон Туробжон ва унинг анорга бошқоронғи бўлган хотини тасвирланган.

Бошқоронғи хотин учун унинг эри келтирган мумли асал ҳам бир оддий нарсага айланди. Унинг қорнида кўтариб юрган, туғилмаган гўдаги ҳам кўзига ёмон кўриниб уни ер юткур, бало деб атайди. Хотинининг шунчалик анор ейишни хоҳлашини, «одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи»-деган сўзлари орқали очиб берган.

Туробжон ҳам анор олиб бера олмаганидан қийналади. «-Ахир бошқоронғи бўл, эвида бўл-да! »- дейди, лекин унинг бир ойлик маоши бир қадок анорга ҳам етмаслигини айтади.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, иқтисодий танг, кун кўриш тасаввур қилиб бўлмайдиган даражада оғир эканлигини тасвирлар экан Туробжоннинг хотини тилидан «Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи», деб бошқоронғилик ҳолатини тасвирлайди. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, оддий сўзлашув тили имкониятларидан заргарона фойдаланган ҳолда аёл турмушдан эмас ўз-ўзидан норози бўляпти. Бу орқали оила муқаддаслиги янада равшанлашади. Агарда бу жараёни ҳозирги турмушга, ҳозирги «Муқаддас оила йили», «Обод турмуш йили» каби Ҳукуматимиз юритаётган тадбирларга муқояса қилинса, давр нуктаи назаридан ўзбекона ахлоқ- одоб намоён бўлади. Туробжоннинг ўз турмушидан айна пайтда ижтимоий

³ Абдулла Қаҳҳор “Қисса ва ҳикоялар” Т.2012 й. 73-бет

тузумдан норози бўлиши ўлкамизда энг мўл-кўл бўлган анорга нисбатан кўллаш орқали ўқувчи ҳиссиётига ўта таъсирчанликни юзага келтиради.

Туробжоннинг ижтимоий тузумдан норози эканлиги яна бир карра Муллажон қозининг бешик тўйини тасвирлаш орқали ҳам очиб берилган. Ўша даврнинг ҳолатини ёзувчи бир хонадонда бир дона анорга зор хотин, бошқа хонадоннинг боғини боғ эмас, анорзор деб тасвирлайди. Чунки ўша даврда элликбоши, мингбоши, қозилар энг яхши хонадон эгалари ҳисобланишарди.

Ёзувчи Туробжоннинг бир дона анор олишга пули йук пайтда, Муллажон қозининг уйидан отилган мушакларнинг нархларига тасвирлайди.

«-Мушак,-деди Туробжон , -Муллажон қозининг боғида. Муллажон қози бешик тўйи қилган.

Хотин индамади.

-Шаҳардан тўралар ҳам чиққан,- деди Туробжон яна. Хотин яна индамади. У Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шиғил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб, осилиб ётипти.

Битта мушак уч мири, деди Туробжон , - юзта мушак отилса ... биттангадан юз танга.

Бир миридан кам етмиш беш танга бўлади.»⁴

Ҳаётнинг аччиқ зарбаларидан, йўқчилик азобидан қийналган Туробжон, оиласи учун ўғрилиқ қилишга ҳам мажбур бўлади.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини ўқиган китобхон, унинг беназир, юксак маҳоратига тан бериб қўя қолади. Чунки Абдулла Қаҳҳор ҳикояларини ўқиб туриб, ҳар бир китобхон ўша давр руҳиятини, ёзувчини айтмоқчи бўлган фикрини аниқ англай олади ва ҳозирги обод турмуш тарзимизга бениҳоя шукроналар келтиради.

ABDULLA QODIRIY IJODI TARIXIGA BIR NAZAR

Ravshan Sattarov II -bosqich magistranti.

Abdulla Qodiriy 1914-1916-yillar oralig'ida o'zining "Baxtsiz kuyov", "Juvonboz", "Uloqda" singari badiiy pishiq asarlarini e'lon qildi. "To'y", "Ahvolimiz", "Millatimga bir qaror", "Fikr aylag'il" kabi

⁴ Абдулла Қаҳҳор "Қисса ва ҳикоялар" Т.2012 й. 74-75 бетлар.

ajoyib she'rlar yozdi. Biroq shunday bo'lsa-da, Qodiriy o'zini yozuvchi yoki shoir, asarlarini esa chinakam badiiyat maxsuli deb sanamagan. Chunki yozuvchining ijodi ayni inqilobdan keyingi yillarda o'zining qizg'in pallasiga kirdi. Boisi 1917-yilgacha bo'lgan davrda Qodiriy kundalik matbuotda havaskor yozuvchi sifatida ishtirok etib keldi. Zamonasining asl farzandi, vijdoni uyg'oq kishisi sifatida zulm o'chog'iga aylangan podsho hukumatiga qarshi norozi ruhda ulg'aydi. Ammo o'z kayfiyatini ochiq namoyon etishning iloji bo'lmaydi. "Buyuk Oktabr" esa yozuvchiga ana shunday imkoniyatni yaratib berdi. Yozuvchi inqilobning mamlakatda katta o'zgarishlar yasashini bilgan, shuning uchun ham uni zo'r ishtiyoq bilan kutib olgan. Shu voqeadan keyin Qodiriy davlat ishlariga faol aralashadi, matbuot idoralarida, jumladan, "Ishtirokiyun", "RosTA" gazetalarida adabiy xodim, muhbir bo'lib ishlaydi, rahbarlik qiladi. Bu hol unga uzoq yillardan buyon qalbida tugub yurgan orzu-istaklarni oshkor etish uchun zamin hozirladi.

Mavjud vaziyat to'g'risida " – Biz jasorat so'rar edik. Lekin berish qayerda – jasoratimizning qolgan-qutganini ham olmoq muddaosida edilar. Biz so'z erkinligi so'rar edik. Lekin tilimizni tek-tugidan kesmoqchi edilar. Jasorat bitkan edi, til kesilgan edi... Yuragimizdagi bir oz umidni istisno qilg'anda, boshqa narsalar yulinib-yulqing'an edi. Nihoyat, fig'on va nolalarimiz arshia'lolarga yetganda umidimiz quyoshi istiqloq tug'di. Jasorat bug'magarlarining oyog'lari osmondan, til qassoblarining manfur gavdalari jahannam tegidan keldi. Istiqloqdan biz boshliqcha jasorat oldiq, so'z erkinligi oldiq"⁹⁰, -deb yozadi Qodiriy. Haqiqatdan ham yozuvchining Oktabrdan keyingi yillarda yaratgan ilmiy-adabiy asarlariga ko'z tashlaydigan bo'lsak, ularda o'sha yillardagi ijtimoiy-siyosiy hodisalar, kundalik voqealar, milliy urf-odatlarimiz, umuman, hayotiy muammolar to'g'risida achchiq, ammo haqqoniy qarashlar ilgari surilganiga amin bo'lamiz. Birgina misol, adibning "Echkining oti Abdukarim" nomli hajviyasida shunday lavha bor: "Tuzuk, sen yaxshi niyat bilan tariq ekasan va ustiga suvlar sepasan. Natija? Uyi kuysin natijaning, bolasi o'lsin burniga yel tushgan haqiqatning. Ko'ngil ayniydir. Bu elning nesi ko'p? Cho'talchisi yoki butalchisi. Aytish uyat ammo aytmasang nomus. Qo'ldan bir ish kelishi gumon, biroq ishtaha karnay! Darmon yo'q va lekin yurakning qora burchagini obod qilgan bir armon bor!"⁹¹. Bir qarashda faqat kulgi

⁹⁰ Xabibulla Qodiriy. "Otamdan xotira". T.: Yangi asr avlodi. 2005, 413 b, 38-bet.

⁹¹ Qodiriy, Abdulla. She'rlar. Hikoya va ocherklar. Hajviyalar/A. Qodiriy: mas'ul muharrir N. Karimov. –T.: O'qituvchi. 2011. 160 b, 99-bet.

uchun aytilgandek tuyuluvchi bu fikrlar zahirida ulkan haqiqat yashiringan bo'lib, Qodiriy xalqimizning 20-yillardagi og'ir turmush-tarzinini, mansabdorlar zulmidan aziyat chekayotgan, soliqlardan madori qurigan dehqonlar hayotini shu yo'sinda hajv qilgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, Abdulla Qodiriy ijodining ko'lami nihoyatda keng. 20-yillar adabiyotida u qalam tebratmagan birorta janr bo'lmasa kerak.

Yozuvchi zamonasining ilg'or kishisi sifatida bilim olishni hecham kanda qilgan emas. Agar boshqacha bo'lganda edi, adabiyot maydoniga kirib kelganiga o'n yildan oshgan, yuzlab ilmiy-adabiy maqolalar, o'nlab hikoya va ocherklar e'lon qilgan, hatto, "O'tkan kunlar"dek shoh asarni yozib tugatayozgan adib tarjimai holida "O'ktabr kundan kunga o'sdi. Uning o'sishi barobarida madaniy, ilmiy ehtiyojlar ham o'sdi. Men tartiblik, maktab ko'rmagan nodon bir yigit edim. Uncha-muncha bilgan narsalarim ham o'z tirishuvim orqasida zamona sharoiti va majburiyati ostidagi chala-chulpa gaplar edi. Keyingi kunlarda nodonligim o'zimga qattiq his etila boshlab, bu hol bilan uzoqqa keta olmasligimni sezdim va 1924-yilda xizmatimdan javob olib, Moskvaga o'qishga ketdim. Maqsadim uch-to'rt yil ilmiy muassasalarda bo'linmak edi"⁹², deb yozmagan bo'lardi. Bizningcha uning bu fikrlarini kamtarlikka yo'yib bo'lmaydi. Aksincha, "yetti o'lchab bir kesadigan", ham aqliy, ham jismoniy mehnatni kanda qilmaydigan, atrofdagilarga nisbatan o'ta talabchan bo'lgan bir kishining o'zi haqida bildirgan xolisona fikri deb tushunish lozim. Bunday deyishimizga sabab Abdulla Qodiriy bilan bir davrda yashab, birga faoliyat olib borgan Mo'minjon Muhammadjon o'g'li-Toshqin bu to'g'rida o'z xotirlarida shunday yozadi: "Abdulla Qodiriy har narsaga tanqidiy nazar bilan qarar, xurofot, bid'atlarga g'oyatda qarshi edi. Uning har bir so'zidan hajviy ifoda anqib turar edi. G'oyatda jasoratli, o'z so'zida ustuvor va barqaror, g'oyatda zakovatli edi"⁹³. Qodiriy go'zal asarlar yaratish bilan birga o'zbek adabiyotining mazmun-mundarijasini belgilab beruvchi nazariyalar ham yaratdi. "Bir millatning har bir sohada tutkan mavqeyi madaniyatidagi darajasiga, ya'ni saviyasiga qarab hukm qilinsa ham, ammo hajviyotdagi darajasi bunga qaramaydir. Millatning kulgilik dahosi aksar o'sha qavmning intiboh tarixining qaldirg'ochi bo'lib ko'rinadir. Masalan, Italiyada-Dante, Ispaniyada-Sevantes va Rossiyada-Gogol kabi. Chunki daholarni yetishtirguchi bosh omil buzuvq sharoit

⁹² Xabibulla Qodiriy. "Otamdan xotira". T.: Yangi asr avlodi. 2005, 413 b, 56-bet.

⁹³ Abdulla Qodiriy. /To'plovchi va nashrga tayyorlovchi Xondamir Qodiriy/. -T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.-32 b, 9-bet.

edi”⁹⁴. Uning ko‘ngil bulog‘idan otilib chiqqan bu kabi “oltin qoidalar” hajvchiligimiz rivojidadagi asosiy omillardan biri bo‘lib keldi. Qodiriy ezgulik yo‘lida hech narsadan cho‘chimas edi. Kezi kelganda esa rahbar hodimlarni ham ayab o‘tirmasdi. 1926-yilda yozuvchi o‘zining yuqori mansab egalarini tanqid qiluvchi ana shunday maqolasi(“Yig‘indi gaplar”)ni e‘lon qildi.

Xulosa qilib aytganda Abdulla Qodiriy har bir asarida jamiyat qitig‘ini keltiradigan, uning rivojlanishiga to‘sqinlik qiladigan muammolar yuzasidan so‘z ochadi. Ularni bartaraf etish uchun kurashadi. Ta’lim jarayonida huddi shu jihatlarni inobatga olish, ta’lim oluvchilarda mardlik, jasurlik kabi fazilatlarining qaror topishida muhim o‘rin tutadi.

СЎЗ БАДИЙ МАТНДАГИ АСОСИЙ ЎЛЧОВ БИРЛИГИДИР

Ў.Алимов магистрант

Она тили дарсларида матннинг ниҳоятда хилма-хил турлари билан ишланади. Улар орасида илмий услубга дахлдорлари ҳам, бадий асарлардан олинган парчалар ҳам, расмий-идора услубига тегишли ҳужжатлар, илмий-оммабоп услубдаги материаллар ҳам, публицистик жанр намуналари ҳам мавжуд. Дарс жараёнида мана шу хилма-хил типдаги матнларни турли мақсад нуқтаи назаридан таҳлил қилишга тўғри келади. Айни пайтда бу матнлар хилма-хиллиги фақат она тили дарсларида эмас, балки турли фанларни ўрганиш жараёнида ҳам тавсия этилади, ўқувчилар улар билан танишади, улардан ўз оғзаки ва ёзма нутқида фойдаланади. Она тили дарслари эса уларнинг интеграцияси учун масъуллик вазифасини ҳам адо этади. Ўқувчи қайта ҳикоялаш, конспект тузиш, реферат ижод қилиш, тақриз ва аннотациялар ёзишда матннинг хилма-хил турларига дуч келади. Айниқса, турли хилдаги оғзаки матнларни кўплаб тузишга ҳаракат қилади. Улар тасодикий, бадиҳатан ҳам, ёки олдиндан бирмунча тайёргарлик кўриб ҳам амалга оширилиши мумкин.

Бадий асар тилини таҳлил қилишда турли тил сатҳларининг ўрни ва ўзаро муносабатлари ҳам айрича аҳамият касб этади. Биз фақатгина бадий асар тилини лексик таркибига кўра таҳлил қилишга эътиборни қаратайлик.

⁹⁴ Abdulla Qodiriy. /To‘plovchi va nashrga tayyorlovchi Xondamir Qodiriy/.-T.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004.-32 b,17-bet.

Дасталаб сўзнинг лексик маъносидан бошлайлик. Сўз бадий матндаги асосий ўлчов бирлигидир. Сўз маъносининг тўлиқ англанишигина матн маъносини тўла ва тўғри англашнинг бош омили бўла олади. Сўз маъноси анланмас экан, бу матннинг тўла ўзлаштирилиши амалга ошмайдиган мақсад ва вазифа бўлиб қолаверади. Мумтоз асарларимизни, айниқса, таълимнинг турли босқичларидан кўп ўрин олган ғазал, рубоий, мухаммас каби классик адабиётимизнинг фаол жанрларидаги асарларнинг яхши ва кенг даражада ўзлаштирилмаслигининг асосий сабабларидан бири ҳам, бизнингча, бир томондан уларнинг таркибидаги сўзлар маъносининг охиригача мукаммал тарзда ўзлаштирамаслиги, уларнинг асосий ва лексик маъноларининг тўла англаб етилмаслиги билан алоқадор бўлса керак. Шу ўринда, айрим мисолларга мурожаат этайлик. Масалан Хоразмий ҳақида гапирганимизда, жумладан, шундай деймиз:

“Хоразмийнинг тили ниҳоятда ширали. У ўзбек тилининг нозик ва нафис ички имкониятларини муҳаббат билан намойиш эта олган. “Шакардек тил”, “тонг ёктуситек”; “тан ичра жон”, “арслон юрак”, шунингдек, “олдини тутмоқ”, “олдин кечмоқ”, “ер ўпмоқ”, “елга бермоқ” каби ифодалар Хоразмий тилининг нафосатини белгилаб беради. Асарда Фаридун, Сулаймон, Масих, Юсуф, Хотами Той, Рустам, Али, Муҳаммад Хўжабек сингари тарихий ҳамда афсонавий номлар учрайди. Муаллиф ўрни-ўрни билан арабча ва форсча сўзлардан ҳам усталик билан фойдаланади.

Шунинг учун ҳам “Муҳаббатнома” ўзбек тили тарихини ўрганиш учун ҳам бой манба бўла олади. Унинг ўша давр тилининг бадий ёдгорлиги сифатидаги қадри баланддир”.

Бу гаплар маъзини чақиш учун эса Хоразмийнинг “Муҳаббатнома”си тили устида ишлаш талаб этилади.

Бунинг учун дарслик материалига мурожаат қиламиз:

Номалар ошиқнинг ўз маъшуқасига дил изҳорлари тарзида ёзилган. Уларда маъшуқа таърифи асосий ўрин тутди. Биринчи номанинг дастлабки мисраларидек худди шу тарзда бошланган. Маъшуқанинг кўрки тенгсиз. У кўрклиларнинг подшоҳи унинг гўзаллиги ҳақидаги мадҳ (хуснунг сипоҳи) оламини тутган.

Маъшуқа-парирухсор. Аммо парирухсорларнинг ҳам гўзали – кўркабойи.

Юз, қош, кўз хол, бўй (қад) тасвирлари ниҳоятда хилма-хил ҳолатларда жуда гўзал ва оригинал тарзда тасвирланади:

*Турубдур кўзда қаддингиз хаёли,
Анингдекким сув узра тол ниҳоли.*

Лирик қаҳрамон назарида маъшуқа гўзаллик, латофат ва назокатда тенгсиз. У оламдаги энг азиз ва мўътабар инсон. Мумтоз адабиётимизда бўлганидек, Хоразмий тасвирида ҳам маъшуқа бепарво, қаҳри қаттиқ, жафокор ва ҳатто бевафодир. Шунинг учун ҳам маъшуқа “номехрибон”, “аҳди бақосиз”.

*Қамуқ ёқут эринли, сўзи дурлар,
Вафасизликни сиздан ўрганурлар.*

Бироқ ошиқ кўнгил изҳорида собит, у ўз ишқига содиқ. Фикрида қатъий:

*Давр сизнинг дурур даврон боринча,
Қулунгизмен танимда жон боринча.
... Киши қайда ўларин билса бўлмас,
Ҳақиқат ёридан айрилса бўлмас.*

Ҳатто:

*Аюурмен, юз нечаким келса меҳнат,
Жафо сиздан, тақи биздан муҳаббат.*

Умуман, асарда ҳақиқий гўзалликни таъриф ва тасвир этиш, инсоний муҳаббат туйғуларини самимий ифодалаш, инсон қалбидаги нозик кечинмаларни қаламга олиш асосий ўрин тутди. Бу гоҳ маъшуқа ва сабога мурожаат, гоҳ ошиқ қалб изҳори тарзида намоён бўлади. Уларнинг барчасига хос хислат – юксак бадииятдир. Адибнинг ўхшатиш ва сифатлашларидан бошлаб, танлаган вазни, жанри, қофия ва радифларигача ана шундай нозик бадииятни юзага келтиришга хизмат қилади.

*Агар десам сени Рустам, ёрарсен,
Қиличнинг бирлса сафларни ёрарсен.*

Муҳаммад Хўжабек мадҳига бағишланган бу парчада мамдуҳ-макталаётган одам Рустамга ўхшатишмоқда. Биринчи мисра охиридаги “ёрарсен”-ярайсан, лойиксан, арзугуликсан маоноларини беради. Кейинги мисрадаги шу сўз эса “ёрмоқ”, “бўлиб ташламоқ” маъноларига эга. Бундай тажнисли қофиялар адибнинг оғзаки анъаналар билан яқиндан танишлигини кўрсатади. Бугина эмас, халқона киноя ва қочиримлар, анъанавий тасвир воситалари, хусусан, муболаға ва ўхшатишлар тизими ҳам бу фикрни қувватлайди.

Бундай таҳлилни замонавий шеърят мисолида ҳам амалга ошириш мумкин.

*Юртим, сенга шеър битдим бу кун,
Қиёсингни топмадим асло.
Шоирлар бор ўз юртим бутун-
Олам аро атаган танҳо.
Улар шеъри учди кўп йироқ,
Қанотида кумуш диёри.
Бир ўлка бор дунёда бироқ.
Битилмаган дostonдир бори:
Фақат ожиз қаламим маним
Ўзбекистон, Ватаним маним.
Асарнинг гоёвий мазмуни:*

А.Орипов “Ўзбекистон” шеърини Ватан мавзусида яратди.
Унда ватанпарварлик ғояси илгари сурилди.

Шоир Ўзбекистонни баланд овоз билан Юртим-Ватаним дея олди. Шеър орқали юртимизнинг тарихи эса олинди, Беруний, Навоийдек буюк инсонлар ўзбекнинг фарзанди эканлиги таъкидланди. Ўзбекистонни битилмаган дoston деб таърифлади.

Шеърнинг бадиий таҳлили:

1. “Ўзбекистон” шеъри бармоқ вазнида ёзилган. Шеър 15 банддан иборат, ҳар бир бандда 10 тадан мисра бор, бир мисра 9 та бўғинга бўлинади.

2. шеър қуйидагича қофияланади:

Букун- бутун, асло – танҳо, йироқ-бироқ, диёри-бори, қаламим-Ватаним.

Ўқувчиларга саволлар билан мурожаат қилиш мумкин:

Шоир нима учун қофияда айнини шу сўзларни келтирган? Қофияда ватан тушунчаси билан боғлиқ бўлган сўзлар борми? Шундан сўнг шеър таркибидаги ҳар бир сўз устида ишлаш мумкин бўлади. Бунинг учун уларни

а) сўз туркумлари бўйича;

б) сўз бирикмалари бўйича;

в) таянч сўзлар бўйича;

г) ўз ва кўчма маънодаги сўзларнинг нисбати бўйича;

д) банддаги фикрнинг изчил ва узвийлиги бўйича таҳлил қилиш мумкин бўлади.

Шеърда ўхшатиш, сифатлаш ва қиёслаш каби бадиий тасвир воситаларидан унумли фойдаланилган, яъни шеърни қушга, шеър ёзилган варақни қанотга, рус шоирларини кумуш диёр вакилларига қиёсланган.

Ҳар қандай бадиий асарни тўғри ва тўла тушуниш учун унинг сўз бойлигини охиригача англаб етиш зарурати бор. Шунга эришиш керакки, бадиий асар ўқилганида ундаги бирорта сўз ҳам эътибордан четда қолмасин. Ҳар бир сўзнинг луғавий маъноси ҳам, унинг айтилган матндаги маъноси ҳам ўқувчилар томонидан онгли тарзда ўзлаштирилсин. Ана шундагина бадиий асардан олинадиган завқ учун тўла ва мустаҳкам пойдевор яратилган бўлади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ШАРОФ РАШИДОВ МУЗЕЙИНИНГ ҲУҚУҚИЙ ФАОЛИЯТИ

З.Ахмедов магистр СамДУ

Илмий раҳбар доцент Б.Эргашев

Ўзбекистон Мустақилликка еришгач, музейлар маданий ва маънавий тарбия берувчи маърифат ўчоғига айланди. Президентимиз И.А.Каримов "Таълим тўғрисида" ги қонун, "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" асосида ёшларимизни билимли, юксак салоҳиятли, жисмонан ва маънан етук инсонлар етиб тарбиялашнинг яхлит механизми шакллантирилди. Ушбу дастурларни амалга оширишда музейларнинг ҳам ўзига хос ўрни бор.

XXI аср музейлари фаолиятига назар ташласак, улар кечаги экспозициялардаги бирхиллик узгармас кургазмалар ва зерикарли экскурсиялардан воз кечиб ташрифчиларга манзур буладиган Янги йуналишларда фаолият курсатмоқдалар.⁹⁵

Мустақиллик йилларида таниқли ўзбек ўғлони Шароф Рашидов шахсини тиклаш тўғрисидаги ҳурматли Президентимиз И.А.Каримовнинг фармонлари эълон қилинди. "Ушбу фармонга асосан бир қатор хайрли ишлар амалга оширилди. Ш. Рашидов ёдгорлик музейи 1992 йил Шароф Рашидовнинг 75 йиллик юбилейини ўтказиш ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Маданият вазирлигининг XI-сонли қарорига асосан Шароф Рашидов ёдгорлик музейи ташкил қилинди."⁹⁶

Шароф Рашидов музейи 1992 йил 6 ноябр куни иш бошлади.

"Кўргазма майдони 150 м кв. М.

Умумий экспонатлар сони-**2363** та.

Асосий фондда-**1633** та.

⁹⁵ Исмоилова Ж.Музей педагогикаси. Т, 4(52) 2011. 26.

⁹⁶ "Ўзбекистон музейлар ишини такомиллаштириш ва ривожлантириш ҳақида" Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг қарори. Ўзбекистон адабиёти ва санъати 1998 йил 10 январ.

Республикада ягона Ш.Рашидов ёдгорлик музейи ташкил этилди. 1992 йил 6 ноябр куни Ш.Рашидов таваллудининг 75 йиллиги кенг миқёсида Жиззах ва Тошкент шаҳрида ўтказилди. Ушбу тадбирда президентимиз И. Каримов шундай деган еди . “Тинч ётганини гуридан олиб руhini чирқиратган нобокорларнинг айбу хатоларини тузатиб, энди шу инсоннинг хурматини жойига куяйлик .

Агар олий адолат мавжуд булса, бизнинг этикодимизга кура халк фикри олий хакикатдир , худи анна шу адолат , худи ана шу хакикат Шароф Рашидов номи билан боглик булган , жумхурият хаётидаги узгаришларда катта ахамиятга эга булган улкан узгаришларни рад ета олмайди... Шароф Рашидов таваллудининг 75-йиллигини нишонлашдан мақсад: Авваломбор, бу улуг зотнинг уттиз йилдан кўпроқ Ўзбекистонимизга, халкимизга килган хизматини улуғлаш, номини авлодлар учун тиклашдир.”⁹⁸ “Шароф Рашидов тўғрисида Исмоил Сулаймоновнинг “Эл отаси эди”, Ўрол Носировнинг “Шароф Рашидов давр фарзанди”, Асил Рашидовнинг “Акам ҳақида”, Шароф Рашидов сафдошларидан Очил Мўминовнинг “Мен Шароф Рашидовдан қарздорман” номли бир қатор рисола ва хотира китоблари ёзилди.”⁹⁹

Бинонинг экспозицион сатҳи 250 м.кв. бўлиб, музейни жихозлаш ва безатиш ишларини Тошкентдаги “Ойбек” уй музейининг тажрибали музейшунослари ва безакчи рассомлари томонидан амалга оширилган.

“Музей экспозицияси 14 бўлимдан иборат бўлиб, 50 дан ортиқ мавзулар ёритилган.”¹⁰⁰

Дастлабки бўлимга қўйилган экспонатлар Шароф Рашидовнинг ёшлик йиллари, болалигидан ҳикоя қилинади.

Шароф Рашидов 1917 йил 6 ноябрда Жиззахда Совунгарлик маҳалласида оддий деҳқон оиласида дунёга келди. Отаси Рашид бобо Ҳалилов дастлаб “**Қизил карвон**” (ҳозирда Ҳамроқул Носиров) номидаги жамоа хўжалигида узоқ йиллар меҳнат қилди ва бу даврда пахтачиликда ишлаб, катта обрў-эътибор қозонган пахтакор эди. Онаси Қўйсиной буви уй бекаси булади. Болаларини тарбияси билан жиддий шуғулланади.

⁹⁷ Музей фондидан

⁹⁸ Нарзулла Жураев, Шоди Каримов. Ўзбекистон тарихи. Шарк. Тошкент. 2011 й. 626-627 б.

⁹⁹ Мозийдан садо журнали. Т. 2009 йил. 76.

¹⁰⁰ Музей фондидан

Шароф Рашидов дастлабки билимини Наримонов номли етти йиллик тўлиқсиз ўрта мактабда таҳсил олади (ҳозирда Жиззах шаҳар 10-мактаб).

Шароф Рашидов 1941 йилда Дорулфунуни мувафақиятли тугатганда Улуғ ватан уруши бошланади.

Шароф Рашидов биринчилар қаторида август ойидаёқ журналистик қаламини қуролга алмаштириб ватанни ҳимоя қилишга жўнаб кетади. У Шимолий-Ғарбий фронтнинг 38 ўқчи биригадасининг сиёсий раҳбари сифатида иш олиб боради.

1942 йилда Шароф Рашидов оғир ярадор бўлиб, ватанига қайтиб келади, бу вақтда Шароф Рашидовнинг икки қовурғаси синади, бир буйрагини олиб ташлашади.

Ана шундай ярадор бўлиб келган Шароф Рашидов Жиззахдаги Ленин номли ўрта мактабда ҳам ўқитувчи, ҳам мудир бўлиб ишлай бошлади.

1944 йилда Шароф Рашидов Самарқанд вилояти Фирқа қўмитасининг котиби қилиб сайланади. Самарқанднинг халқ хўжалигининг ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшади.

1959 йил Шароф Рашидов Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари деб сайланди. Секретарлик фаолияти давомида ҳам доимо халқ билан яшайди.

“Шароф Рашидов бутун умри давомида Ўзбекистонни гуллаб яшнашига катта ҳисса қўшади. Шаҳарлар билан бир қаторда қишлоқларни газлаштиришга ҳам катта эътибор беради.

Буни Ўзбекистоннинг газлаштириш бош схемасидан кўришингиз мумкин. Ўзбекистоннинг чекка қишлоқларига ҳам газ қувурлари етиб борган”¹⁰¹.

Шароф Рашидов жаҳоннинг кўпгина мамлакатларида хорижий сафарларда бўлади. Жазоир, Чили, Австрия ва бошқа мамлакатлар бунга мисол бўла олади.

Шароф Рашидовнинг бутун фаолияти аввало она Ўзбекистонни ҳар томонлама ривожлантиришга қаратилган эди. Бугунги кунда эришган буюк бахтимиз мустақиллик асрий орзуимизни ушалганлигидан далолатдир. Шубҳасиз шу мустақиллик кунларни Шароф Рашидов ҳам орзу қилган эди. 1966 йилда Тошкентда кучли ер силкиниши бўлиб, шаҳарни вайрона қилди. Шароф Рашидов Тошкентни жуда яхши кўрган. Шунинг учун Шароф Рашидов қўшни республикаларнинг ёрдами билан

бевосита раҳбарлигида Тошкент янги замонавий шаҳарга айлантиради.

Тошкентни бутун дунёни энг гўзал шаҳарларидан бирига айлантиришга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам Тошкентнинг энг катта кўчаларидан бирига Шароф Рашидов номи берилди.

“Ўрта Осиёда биринчи бўлиб Тошкент метросини қуриш Шароф Рашидов фаолиятининг муҳим қирраларидан бирини ташкил этади. Замонавий ер ости қатнови воситаларини қуриш учун кўпдан кўп хизматлари сингди.”¹⁰²

Шароф Рашидов Тошкент шаҳрида метрони яратишда катта тўсиқларга дуч келган. Бу ҳақда “халқ сўзи” рўзномасида Қорақолпоғистон вилояти партия Қўмитасининг собиқ биринчи котиби Қаллибек Камолов ўз эсталикларида ёзишига қараганда Шароф Рашидов Тошкент метрополитени қурилиши масаласи бўйича КПСС МҚнинг Бош котиби Л. И. Брежнев қабулига турли пайтларда ва ҳолатларди олти марта кирган экан. Еттинчи марта кирганида “Сен, Рашидов, метроинг билан жонимга тегдинг” деб ҳужжат устига қўл қўйиб берган экан. Мамлакат “отаси”нинг хонасидан оғир хўрсиниб “Ниҳоят ҳал бўлди... деб чиққан Рашидов ҳолатини, дард аралаш севинчини Қ. Камолов алоҳида такидлайди”¹⁰³

Шароф Рашидов қаерда бўлмасин Ўзбекистоннинг равнақи учун курашади. Ўрта Осиёда ягона Жиззах вилоятидаги Аккумулятор заводини маҳсулотини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

“Шароф Рашидов ўз халқига, ватанига фидойи фарзанд эди. Ўз халқини келажаги устида кўпроқ ўйлар эди. Катта ўзбек тракти Тошкент-Термиз йўлини ишга тушганлиги фикримизнинг далилидир.”¹⁰⁴

Шароф Рашидов Ўзбекистоннинг Мудофаа Кучларини мустаҳкамлашда катта ҳисса қўшган.

Навбатдаги бўлимда барча экспонатлар, яъни сурат ва эсталиклар чет мамлакатлар билан дўстона алоқанинг рамзидир.

“Музей экспозицияларда Шароф Рашидовнинг Буюк Британия министри Д.Макмилон, Франция министри билан, “Совет Ўзбекистони” китобини инглиз ва француз тилларидаги нашри,

¹⁰² И. Содикова Маданий ёдгорликлар ҳазинаси Т. Фан 1981 й 35 б

¹⁰³ Нарзилла Жўраев, Шоди Каримов Ўзбекистон тарихи Шарқ Тошкент 2011й 623 б

¹⁰⁴ Музейшунослик. М.1988 й. 266.

Индонезия Президенти Сухарко, Куба Президенти Фидель Кастро, Вьетнам давлати раҳбари Хо Ши Мин, Эрон шаҳаншоҳи Ризо Пахлавий билан, Афғонистон қироли Муҳаммад Зокиршоҳ билан, Бангладеш миллий партияси Президенти Музаффар Аҳмад билан, Ҳиндистон бош вазири Жавахирлаъл Неру билан, кейинчалик Индра Ганди билан учрашувлари акс эттирилиши билан бир қаторда Куба, Бирма, Ҳиндистон, Алжир ва Вьетнамдан берилган совғалар ҳам ўрин олган”¹⁰⁵.

1979 йилда Москвада ўтказилган хоккей бўйича Европа чемпионатида, 1980 йил бўлиб ўтган олимпиадага фахрий меҳмон сифатида таклиф қилинади. Музейда Европа чимпионати ва олимпиададан берилган эсталик совғалари бунинг ёрқин мисолидир.

Навбатдаги бўлим лирик бўлимлардан бири бўлиб, Шароф Рашидовнинг ижодий фаолиятига бағишланади.

Шароф Рашидов бадиий ижодига 30 йилларнинг охирида кириб келган. Самарқанд Давлат Дорулфунунининг талабаси бўлган даврида шеърят ва журналистикада қалам тебратта бошлади.

“1938 йил “Ленин йўли” рўзномасининг 8 март сониди “Санъатинг кулсин” шеъри босилди. Шундан кейин унинг шеърлари матбуот юзини кўра бошлади. Шароф Рашидов шеърларини жамлаб 1945 йил “Қаҳрим” номи остида китобхонларга тақдим этди.”¹⁰⁶

Шароф Рашидов драматург А.Акрам билан ҳамкорликда 1946 йилда “Равшан” драмасини ёзади. Бу асар 1916 йилги Жиззах кўзғолонига бағишланади.

Шароф Рашидов ҳинд халқи билан яқин алоқада бўлиб келган. 1965 йилда Ҳиндистон сафарида бўлди. Сафар чоғи Ҳиндистон халқининг ҳаёти, бой маданияти, санъати ва адабиёти билан танишди.

“Музейда кўза ва хонтахта ҳам Ҳиндистондан эсталик учун берилган”¹⁰⁷.

Музейда Шароф Рашидовнинг оила аъзолари билан таништирувчи бўлим ҳам бор.

¹⁰⁵ Музей фондидан

¹⁰⁶ Мозийдан садо журнали. Т.2008 33 б

¹⁰⁷ Мозийдан садо журнали Т. 2010 й. 22 б

“Оиланинг тўнғич фарзанди С.Рашидова Тошкент илмий текшириш институти директори ва президент ҳузуридаги инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўлимини бошлиғи.

Раъно Рашидова турмуш ўртоғи Абдулазиз Комилов билан биргаликда Америка Қўшма Штатларида Ўзбекистон вакили сифатида иш олиб боришади. Гулнора Рашидова турмуш ўртоғи билан биргаликда Бирлашган Миллатлар Ташкилотида Ўзбекистон вакили сифатида иш олиб боришади. Дилором Рашидова техника фанлари номзоди, оиланинг ёлғиз ўғли Илхом Рашидов Ўзбек рангли металл концернида олтин сотиш бўйича бўлим бошлиғи вазифасида фаолият кўрсатиб келмоқда”¹⁰⁸.

Музейда, Шароф Рашидовнинг иш хонаси мемориал, яъни шахсий ишхонаси ҳам жой олган. Китоб жавонида Шароф Рашидов ёзган ва фойдаланган китоблар терилган, жавон тепасида дон маҳсулотларидан тайёрланган Шароф Рашидовни портрети қуйилган. Портрет Шароф Рашидовнинг 60 йиллигига бағишлаб тайёрланган.

Музейда Шароф Рашидов фойдаланган стол-стул, стол тагига тўшалган гилам Эфиопиядан берилган совға.

“Австралиядан берилган эсталик совға “Зебра” териси ўрин олган.”¹⁰⁹

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки: Ҳақиқат эгилади, букилади лекин ҳеч қачон синмайди. Ҳақиқат эса кеч бўлсада рўёбга чиқади. Шароф Рашидовнинг руҳи ҳеч қачон ватандошларнинг қалбидан ўчмайди.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ислон Каримов. Халқимизнинг оташқалб фарзанди.Т. Ўзбекистон.1992 йил
2. Исмоилова Ж.Музей педагогикаси. Т, 4(52) 2011.
3. “Ўзбекистон музейлар ишини такомиллаштириш ва ривожлантириш ҳақида” Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг қарори. Ўзбекистон адабиёти ва санъати 1998 йил 10 январ.
4. Мозийдан садо журнали. Т. 2009 йил.
5. Музейшунослик. Москва 1988 й
6. И. Содикова Маданий ёдгорликлар хазинаси Т. Фан 1981 й
7. Музей фондидан
8. Нарзулла Жураев, Шоди Каримов. Ўзбекистон тарихи, Шарк. Тошкент. 2011 й.

¹⁰⁸ Музей фондидан

¹⁰⁹ Музей и школа. М. 1985 г. 20 б

ҲАМИД ОЛИМЖОН ВА ФОЛКЛОР

**Орифжон ОДИЛОВ талабаси,
илмий раҳбар: ф.ф.н. А. Турсунқулов.**

Ўзбек халқ оғзаки ижоди ва фолклоршунослик ҳақида сўз кетганда, албатта, оташнафас шоир ва жамоат арбоби Ҳамид Олимжонни эсламаслик мумкин эмас. Машҳур фолклоршунос олим Ҳоди Зариф шоирнинг ўзбек фолклори олдидаги хизматларини эътироф этар экан, “Ҳамид Олимжон ўзбек халқ оғзаки ижодиётининг ривожланишига бебаҳо ҳисса қўшган, уни камситувчи унсурларга ўз вақтида қақшатқич зарба берган оташин шоир, йирик жамоат арбоби, кўзга кўринган жонкуяр олим эди”, - дея таъкидлаганди. Болалигидан онаси Комила аядан эшитган эртаклари, бобоси Мулла Азим совунгарнинг машҳур бахши Фозил Йўлдош ўғли билан бўлган борди-келди алоқалари табиатан туғма сўз санъаткори бўлган ёш Ҳамидга ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. У болалигидан адабиётга, халқ оғзаки ижодиётига меҳр ҳислари билан улғайди. Ҳамид Олимжон ижодий бисотини кузатар эканмиз, деярли барча асарларида халқ оғзаки ижодининг таъсири яққол уфуриб туради. Асарларининг тили равон ва содда шаклда тузилганлиги худди халқ эртакларини эслатса, шоир яратган образлар халқ дostonлари қаҳрамонларидек чапани, жўмард, самимий ва тантилиги билан ўқувчини ўзига ром этади. Бу ҳақида шоирнинг ўзи шундай деган эди: “Халқчил бўлмаган ижод ўлимга маҳкумдир, ҳақиқий ижод доим халқчил бўлади”. Шу ўринда Ҳамид Олимжоннинг ўзбек халқ оғзаки ижоди олдидаги салмоқли хизматларини эътироф этиш жоиз. Буни биз рамзан 4 асосий характерини кўрсатишимиз мумкин.

Биринчидан, Ҳамид Олимжоннинг халқ оғзаки ижоди ривожига энг катта иши, шубҳасиз, фолклор наъмуналарини ёзиб олинishiдаги ташаббуси эди. Унинг саъй-ҳаракатлари билан ўнлаб халқ дostonлари, бир неча юзлаб эртаклар ва бошқа миллий фолклоримиз наъмуналари мукамал китоб холига келтирилди. Биргина мисол “Алпомиш”дек ўзбекнинг фаҳри бўлган дурдона илк маротаба Ҳамид Олимжоннинг шахсий ташаббуси ва ҳаракатлари билан 1939 йилда ёзиб олинади ва шоирнинг таҳрири остида нашр этилади. Айни шу нашр матнига таянган ҳолда кейинги йилларда “Алпомиш” бир неча марталаб қайта нашр этилди. Гарчи бу нашрлар Ҳоди Зариф ва Тўра Мирзаевлар

томонидан тайёрланган бўлсада, улар Ҳамид Олимжон тайёрлаган оригинал матнга асосланган эди.

Иккинчидан, Ҳамид Олимжон Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилган кезларда саводи бўлмаган халқ бахшиларига зиёли ёзувчи-шоир ва олимлардан котиб тайинлайди. Хусусан Ислом шоирга Қуддус Муҳаммадий, Фозил шоир Йўлдош ўғлига фолклоршунос олима Музаяна Алавия ва Буюк Каримовларни котиб сифатида бириктирилганлигини кўрсатишимиз мумкин.

Учинчидан, Шоир ўз ижодида халқ эртакларини қайта ишлаб бадий сайқал берди ва бунинг натижасида ўнлаб адабий эртаклар дунёга келди. Ҳамид Олимжон адабий меросидаги “Ойгул билан Бахтиёр” достони (халқ эртаги “Маликаи Хуснобод”нинг адабий талқини), “Семурғ”, “Икки қиз ҳикояси” каби кўплаб нодир асарлар бугун халқимизнинг маънавий сандиғидан ўрин олган.

Тўртинчидан, Ҳамид Олимжон ўз асарларида халқ оғзаки ижоди руҳидан узоқлашмади. Унинг барча лирик асарларида оғзаки ижодиётга ҳос бўлган бахшиёна оҳанг ҳукмронлик қилади. Унинг шеърларини ўқиганимизда, халқ кўшиқларининг жозибаси, дostonларнинг дўмбира куйига солинган оҳанглари ўқувчига ҳамроҳлик қилади ва шу сабабли ҳам унинг шеърятини икки-уч марта ўқиганда қалбимизда мухрланиб қолади. Шўролар даврида кўп миллий удумлар-у, анъаналар қаторида халқ дostonларига ҳам бот-бот сиёсий ҳужумлар бўлиб турарди. Шундай таҳликали бир пайтда, Ҳамид Олимжон халқ оғзаки ижоди дурдоналаримизнинг қалқони бўлди десак, муболаға эмас. 2013 йил июнь ойида ЖДПИ Ўзбек тили ва адабиёти факултетининг бир гуруҳ талабалари Жиззах вилояти Баҳмал туманига, халқ бахшиси Фозил Йўлдош ўғли яшаб ўтган Лойқа қишлоғига, қилган фолклоршунослик экспидитсиямиз давомида машҳур бахшининг кенжа қизлари 95 ёшли Тўхсулов Фозилова билан учрашдик. Шунда у киши Ҳамид Олимжон ҳақида сўз кетганда бир воқеани хотирлаб ўтди. Ушбу тарихий фактни Тўхсулов ая бевосита отаси Фозил Йўлдош ўғлидан эшитган бўлиб, Ҳамид Олимжоннинг халқ оғзаки ижодининг қанчалар жонкуяри бўлганлигига яна бир чизги. Яъни, 1952-йилда Самарқанд Давлат Университетида бўлиб ўтган йиғилишда “Алпомиш” достони муҳокама қилинади. Шундай бебаҳо асарга “ғоявий тутуруқсиз, зарарли асар” дея тамға босишганда Фозил Йўлдош ўғли кўзларида ёш билан

фолклоршунос олим, академик Вохид Абдуллоҳга “Агар Ҳамид Олимжон тирик бўлганида эди, “Алпомиш”га бу қадар тош отишларига йўл қўймаган бўларди” деган экан.

Гарчи Ҳамид Олимжон жуда қисқа умр кўрган бўлсада авлодларга катта адабий мерос қолдирди. Унинг хизматлари билан ёзиб олинган Ўзбек фолклори дурдоналари, шунингдек шоирнинг 10 томлик ҳажмга эга бўлган адабий мероси Ҳамид Олимжоннинг мангуликка қўйилган олтин ҳайкали бўлиб қолди.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QUROLI KUCHLARI MARKAZIY MUZEYI TARIXI

Zoir Rahmanovich Ahmedov magistir

Ilmiy rahbar: T.f.n.Dots.B.Ergashev SamDU

Tarixdan ma'lumki, miloddan avvalgi IX – VIII asrlarda odamlarni urug'iga qarab emas qaysi hududdan ekanligiga qarab ajratish ilk davlatchilik uyushmasidan guvohlik beradi. Demak, davlat paydo bo'lishi uchun avvalo o'zining hududiy chegarasiga, qurolli kuchlariga ega bo'lishi kerak.

Bizning milliy armiyamiz ham O'zbekiston respublikasi milliy manfaatlarini, suverenitetini, hududiy yaxitligini hamda aholining tinch hayotini himoya qilish, urushlar va qurolli mojarolarni qaytarish va oldini olish uchun davlat tamonidan tashkil etilgan harbiy birlashmadir.

Ta'kidlash joizki, qurolli kuchlarimiz isloh qilish uning huquqiy asosini yaratish bilan chambar-chas bog'liq. Mustaqillik yillarida mamlakatimizdagi harbiy soxa islohatlari bilan bog'liq strategik maqsadlarga erishishning muhim huquqiy poydevori yaratildi. Eng avvalo konstitutsiyamizda O'zbekiston Respublikasini himoya qilish – har bir fuqaroning burchi ekanligi belgilab qo'yildi. Asosiy qonunimizda O'zbekiston Respublikasi qurolli kuchlari mamlakat suvereniteti va hududiy yaxlitligi, Respublika aholisining osuda hayotini va xavfsizligini tashkil etilishi mustahkamlandi. 1991 yiling 31 avgustida **„O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqiligi asoslari to'g'risida”** gi qonun qabul qilinib, mazkur muhim hujjat yosh Respublikamizga harbiy siyosatni amalga oshirish huquqini berdi. Bugungi kunda O'zbekiston amalda o'zning zamonaviy, ixcham va harakatchan yaxshi qurollangan, mamlakatimiz barqarorligi va xavfsizligi, sarhadlarimiz daxlsizligi, xalqimizning tinch va osoyishta hayotini ishonchli himoya

qilishga qodir bo'lgan milliy armiyamiz tuzildi. 2012 yil 11 sentabrda O'zbekiston Respublikasining qonuni bilan tasdiqlangan „O'zbekiston Respublikasining Tashqi siyosiy faoliyati konsepsiyasi“ da mustaqil davlatimizning xalqaro munosabatlardagi siyosiy – huquqiy pozitsiyasi ham alohida ko'rsatilgan bo'lib, unga ko'ra **„O'zbekiston tinchliksevar siyosat yuritadi va harbiy-siyosiy bloklarda ishtirok etmaydi, har qanday davlatlararo tuzulmalar harbiy siyosiy blokga aylangan taqdirda, ulardan chiqish huquqini saqlab qoladi. O'zbekiston Respublikasi qo'shni davlatlardagi qurolli mojarolarga va keskinlik o'choqlariga tortilishining oldini olish yuzasidan siyosiy, iqtisodiy va boshqa chora tadbirlarni ko'radi, shuningdek, o'z hududida xorijiy davlatlarning harbiy bazalari va ob'ektlari joylashtirilishiga yo'l qo'ymaydi“** ¹¹⁰

2010 yil 12 yanvar kuni Prezident I.A.Karimovning bevosita tashabbusi g'oyasi bilan poytaxtimizda **„Vatanga qasamiyod“** haykali barpo etildi. Ushbu muhtasham yodgorlikning ochilishiga bag'ishlab o'tkazilgan tadbirda Yurtboshimiz shunday degan edi: „ Bu muhtasham baddiy majmuada tasvirlangan xalqimizning munosib o'g'loni davlatimizning betakror timsoli bo'lmish bayrog'imizni ko'zga to'tiyo qilib, Vatan himoyasi uchun, ota bobolarimiz hoki yotgan qutlug' zaminning har qarich tuprog'ini asrash uchun tayyorman, deb tiz chukib qasamiyod qilmoqda.

Ana shu mard va jasur farzandga oq sut bergan, bag'rida ko'tarib voyaga yetkazgan, vatan timsoli bo'lgan munis va mo'tabar ona bamisoli o'z qo'rg'oni oldida turib, harbiy xizmatga otlangan jondan aziz bolasiga oq yo'l tilamoqda.

Ushbu haykal siymosida Qurolli Kuchlarimiz safiga kirishga tayyorgarlik ko'rayotgan ming-minglab azmu shijoatli yoshlarimizning ham yuksak orzu-intilishlari o'z aksini topgani, ayniqsa e'tiborlidir. Bu bohodir er yigitning qaddi qomati, mardona qiyofasiga qarab, farzandlarimizning yuragida, qalbida „Men ham shu jasur akam singari harbiy bo'laman, o'z uyimni, o'z yurtimni, ota – onam, o'z qadirdonlarimni himoya qilaman“, degan qattiq qaror paydo bo'lishi shubhasizdir“ ¹¹¹. Bu so'zlardan ruhlangan har bir vatandoshimiz qalbida yurtga sadoqat, muhabbat tuyg'ulari josh uradi.

Mustaqillik yillarida davlatimizda harbiy sohada tubdan islohotlar o'tkazilib ularning o'tmishi va bugungi yutuqlarini aks ettirish

¹¹⁰ Inson va qonun gazetasi 2014 yil 7 yanvar № 1 (893)

¹¹¹ Mustaqillik davri o'zbek me'morchilik va monumental haykaltaroshlik san'ati T. 2011y 154 b

maqsadida, O'zbekiston Respublikasi qurolli kuchlari markaziy muzeyi – O'zbekiston Respublikasi Mudofaa vazirligiga qarashli muassasalardan biri tashkil etildi. 1965 yilda Markaziy ofitserlar uyi qoshida Turkiston harbiy okrugi jangovarlik shuxrati muzeyi sifatida tashkil etilgan. 1975 yil 7 mayda hozirgi binosiga ko'chadi. Umumiy maydoni 3 ming kv. m dan ortiq. Eksponatlari 10 mnigdan ziyod. Muzeyning asosiy ish faoliyati ekspozitsiyalar (buyum-ashyolar, hujjatlar, jangovar mukofotlar va qurol-yarog'lar) orqali yoshlar va harbiy xizmatchilarni harbiy vatanparvarlik, ona yurtga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalashga qaratilgan.

Muzey binosi «Jasorat» nomli bog'da joylashgan. Bino oldida qo'lida qurol ushlagan askar haykali qo'yilib, unda «Vatan himoyachisiga» yozuvi bor. Haykal atrofida ikkinchi jahon urushida Qahramon unvoniga sazovor bo'lgan 338 O'zbekistonlik jangchilarning, 53 ta Shuhrat ordeni nishondorlari va «O'zbekiston Qahramoni» unvonini olgan vatandoshlarimiz nomlari marmarga o'yib yozilgan. Bog' xiyoboni bo'ylab ikkinchi jahon urushi davridagi va jangovar zamomaviy, haqiqiy texnika (MIG-21 samolyoti, «Katyusha» JM-13 mashinasi, tanklar, pushkalar) qo'yilgan. Razvedkachilar, desantlar, havo hujumidan mudofaa jangchilari, dengizchilar, uchuvchilar, artilleriyachilar, tankchilar, piyoda askarlar, chegarachilar, harbiy tibbiyot xodimlari, aloqachilar byustlari o'rnatilgan. Harbiy xizmatga chaqirilganlar bog'da qasamyod qilishadi.

Bino uch qavatdan iborat bo'lib, ekspozitsiyalar uch harbiy tarixiy davrga bo'lib yoritilgan. “1-davr «Temuriylar davridagi harbiy san'at (14-15-asrlar)» ga bag'ishlangan. Amir Temur harbiy sarkarda sifatidagi ko'p qirrali faoliyati yoritib berilgan”¹¹². Zal ekspozitsiyalari asosini «Amir Temurning To'xtamishxonga qarshi uchinchi harbiy yurishi» tashkil etadi. Shu bilan bir qatorda «Amir Temur ot ustida» portreti (muallif R.Ziyodillaev), qurol-yarog'lar namunalari, bayroqlar, «Amir Temur davlati xaritasi» nog'oralar o'rin olgan. 1-qavatda ko'rgazma va kino zallari joylashgan.

“2-davr fashizmga qarshi kurash 1941-45 yillarida o'zbek xalqining qahramonligiga bag'ishlangan”¹¹³. Har bir ko'rgazmada u yoki bu jangda qatnashgan o'zbekistonlik askarlarni shaxsiy buyumlari, jangovar mukofotlari, hujjatlari qo'yilgan. Vatandoshlarimizning mehnat frontidagi faoliyati keng yoritilgan. Eksponatlar orasidan fashistlar

¹¹² O'zbekiston milliy ensiklopediyasi T.2006 yil 11 tom 467 b.

¹¹³ O'sha joyda

Germaniyasidan tortib olingan o'ljalar (fashistlar Germaniyasi harbiy mukofotlari, o't ochish qurollari), qurol-aslahalar, harbiy mashina, tank va samolyotlarning maketlari joy olgan. Zal ekspozitsiyalari xronologik xarakterga ega bo'lib, Brest qal'asi uchun bo'lgan janglardan tortib to Berlingacha bo'lgan janglarni o'zida yoritgan hamda to'liq, ma'lumot berilgan.

3-davr «Mustaqil O'zbekiston himoyasida» deb nomlanadi. O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil topishi tarixi, uning qonuniy asoslari, Qurolli Kuchlarimiz qo'shinlari tarkibi, harbiy hududiy bo'linmalar — harbiy okruglar, ulardagi qism va qo'shilmalarning jangovar tayyorgarligi, oliy harbiy bilim yurtlarida, serjantlar tayyorlash maktablarida harbiy kadrlarni tayyorlash. Shu bilan bir qatorda milliy armiyamizning xalqaro harbiy hamkorligi, tarbiyaviy madaniy-ma'rifiy, sport hamda harbiy ommaviy axborot vositalari faoliyati keng yoritilgan. Muzey armiya faoliyatini yoritishda respublikamiz muzeylari orasida o'ziga xos ilmiy markazga aylangan. Muzey qoshida urush va Qurolli Kuchlar faxriylarining kengashi tuzilgan.

Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida Qurolli Kuchlarining beshta quyidagi harbiy okruglari bor.

Shimoliy – g'arbiy harbiy okrug Qoraqolpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati, okrug shtabi Nukus shahrida.

Janubi – g'arbiy maxsus harbiy okrug Buxoro, Navoiy, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari, okrug shtabi Qarshi shahrida.

Markaziy harbiy okrug Samarqand, Jizzax, Sirdaryo viloyatlari, okrug shtabi Jizzax shahrida.

Toshkent harbiy okrugi Toshkent shahar va Toshkent viloyati, okrug shtabi Toshkent shahrida.

Sharqiy harbiy okrug Andijon, Namangan, Farg'ona viloyatlari, okrug shtabi Marg'ilon shahrida.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz munkunki dunyoda kasblar ko'p zero, kindik qoni tomgan ona zamini himoya qilish, shu mustaqil yurtni ko'z qorachig'iday asrab avaylash, o'z oilasini, sha'nini or nomusini himoya qilishdek sharaflilik kasbni tanlagan va buni vijdoni burchi, deb bilgan askarlarimiz postida sergak ekan, yurtimining osoyishtaligi barqaror bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi 1992 yil
2. O'zbekiston Respublikasi ensklopediyasi 2006 yil
3. Inson va qonun gazetasi 2013 yil 7 yanvar № 1(893)
4. Mustaqillik davri o'zbek me'morchilik va monumental haykaltaroshlik san'ati T. 2011y
5. O'zbekistonning yangi tarixi 2003 yil

-GANI QO`SHIMCHASI HAQIDA IKKI OG`IZ SO`Z

**M.Hadjiyev talaba,
Ilmiy rahbar Sh.Haydarov.**

Hamma tillar kabi o`zbek tili grammatikasi ham murakkab qonun-qoidalaridan iborat. Xususan, morfemikadan sintaksisga qadar bir-birini taqozo etuvchi va bir-birini inkor eta olmaydigan tushunchalar mavjudki, ularni o`quvchilar ongiga tushunarli va aniq yetkazish o`qituvchi-murabbiylarning pedagogik mahoratlari bilan bir qatorda DTSga asoslangan darslikdagi ma`lumotlarning aniqligi va to`g`ri ekanligiga aloqador hisoblanadi. Ammo DTS asosida chiqarilayotgan darsliklarning ba`zilarida mulohazali holatlar kuzatiladi, nazarimda.

Bilamizki, sifatdoshlar ismlar qatorida mavjud va ismlarning munosabat shakllarini so`zsiz qabul qiladi. Masalan: *o`qiganim, ishlayotgani, chizgani o`qiganingiz* kabi. Endi e`tiboringizni 8-sinf darsligida berilgan sabab holi qurilishidagi quyidagi jumlagi qarating: *"Sabab holi -lik, -sizlik qo`shimchasini olgan otlar, -gani qo`shimchali ravishdoshlar va sababli, uchun ko`makchili qurilmalar bilan ifodalanadi. Tinchlik tufayli yurt obod. Yaxshi o`qigani uchun u mukofotlandi."* (ona tili 8-sinf darslik. T; 2010-yil 85-bet 179- mashq).

Qoida aynan to`g`ri, lekin qoida tarkibiga kiritilgan qo`shimchalarga noto`g`ri tavsif berilgan. E`tibor bering: *-gani qo`shimchali ravishdoshlar...* Bizga ma`lumki, fe`lning xoslangan shakllari ichida ravishdosh shakli ham mavjud bo`lib, uning bir turi hisoblangan maqsad ravishdoshi *-gani qo`shimchasi* orqali hosil qilinadi va bu qo`shimcha *maqsad ravishdoshi qo`shimchasi* deb yuritiladi. Bu shakl asosida yuzaga kelgan so`zlarning sintaktik vazifasi **maqsad holi** hisoblanadi. Yuqoridagi qoidada biroz anglashilmovchilik ko`zga tashlanadi: *-gani* bu o`rinda ravishdosh (ya`ni maqsad ravishdoshi) qo`shimchasi emas, balki III shaxs egalik qo`shimchasini olgan sifatdosh shaklidir (sifatdoshning ism ekanligi haqida fikrimiz boshida aytib o`tildi).

Keltirilgan qoidadagi *-gani qo`shimchasi ravishdosh qo`shimchasi* emas, balki, egali qo`shimchasini olgan sifatdosh ekanligini quyidagicha asoslash mumkin:

1. Shaxs – sonda mosligi. Sifatdosh va harakat nomlari tarkibidagi egalik qo`shimchasi bajaruvchining shaxsi va sonini bildiradi: *Bo`zchi bilganini to`qir, baxshi bilganini o`qir.* (ona tili 7-sinf 41-bet). *Salima darsni yaxshi tayyorlagani uchun maqtovg'a sazovar bo`ldi* (ona tili 8-s. 179-mashq). Yuqoridagi *sabab holi* mavzusida

berilayotgan misolida kelayotgan *tayyorlagani* soʻzi tarkibida III shaxs egalik qoʻshimchasi kelayapti va u III shaxsdagi ega – *Salima* (U) bilan III shaxs birlikda moslashayapti. Maqsad ravishdoshi esa feʼlning shaxs-sonda moslashishini oʻzida namoyon qila olmaydi, u uch (I; II; III) shaxsda ham, hox birlik boʻlsin, hox koʻplik boʻlsin, **-gani** shaklida keladi. Moslashish yuz bermaydi, chunki uning tarkibida egalik qoʻshimchasining oʻzi yoʻq: Eshik oldi gul hovuz, gul tergani kelganmiz.

2. Turli egalik qoʻshimchalarini qoʻshish orqali. Qoidada III shaxs egalik qoʻshimchasini olgan sifatdosh shakli berilgan. Uning egalik qoʻshimchasi ekanligining isboti sifatida I va II shaxs egalik affikslarini biriktirib koʻramiz:

Men		-im		-m
Sen	} darsni yaxshi tayyorlagan	-ing	uchun maqtovgga	sazovor
boʻldi-				
U				
		-i		---

Eshik oldi gul hovuz, gul tergani kelganmiz. Ushbu gapning egasi I shaxs koʻplikda, lekin u *tergani* soʻzi bilan shaxs-sonda moslashmaydi. Chunki, yuqorida aytganimizdek, maqsad ravishdoshi oʻzida ega bilan shaxs-sonda moslashish xususiyatini namoyon qilmaydi.

Misollardan koʻrinib turibdiki, faqat III shaxsnigina ifodalash bilan cheklanuvchi *-gani uchun (sababli, tufayli)* shakllarigina emas, balki I va II shaxsdagi birlik va koʻplikni ifodalovchi *-ganim(imiz) uchun (tufayli, sababli)*,

-ganing(ingiz) uchun (tufayli, sababli) qurilmalari ham sabab holi vazifasida kela oladi.

3. Sifatdoshning boshqa zamon shaklini qoʻllash orqali: Nargiza olimpiadaga tinimsiz tayyorlanayotgani uchun direktor unga katta ishonch bildirmoqchi.

Nima uchun? *Tayyorlanayotgani uchun...* Koʻrinib turibdiki, egalik qoʻshimchasini olgan hozirgi zamon sifatdoshi koʻmakchilar bilan birikib, sabab holi yasashga xizmat qilayapti. Maqsad ravishdoshi esa oʻzida feʼlning zamon shakllarini namoyon qila olmaydi.

4. Morfemik nuqtayi nazardan ushbu isbotimiz juda ahamiyatli boʻlib, unda bir xil shaklda, yani *-gani* shaklida tugagan soʻzlarni eng kichik maʼnoli qismlarga ajratib chiqamiz: A) Bolalar anhorda uzoq vaqt ***choʻmilgani*** uchun rangi boʻzdek oqardi.

B) Bolalar **cho`milgani** anhorga ketishdi.

Birinchi gapdagi **cho`milgani** so`zini quyidagicha ma`noli qismlarga ajratamiz: Cho`milmoq(asos) +gan (o`tgan zamon sifatdosh shakli)+ i

(III shaxsni ifodalovchi qo`shimchasi).

Ikkinchi gapda quyidagicha: Cho`milmoq (asos) + - gani (maqsad ravishdoshi qo`shimchasi).

5. **Bo`lishsizlik shaklini kiritish orqali:** Bizga ma`lumki, sifatdosh o`zida fe`lning bo`lishli-bo`lishsizlik xususiyatini namoyon qiladi. Darslikda keltirilgan “*Salima darsini yaxshi tayyorlagani uchun maqtovgaga sazovar bo`ldi.*” misolini quyidagi shaklga o`tkazib ko`ramiz: *Salima darsini yaxshi tayyorlamagani* uchun ustozidan dakki eshitdi. Ushbu gapda *nima uchun?* so`rog`iga javob bo`luvchi sabab holi ishtirok etgan. Bu ko`makchili qurilmaning asosini esa kesim vazifasini bajara olmagan, bo`lishsizlik shaklini o`zida namoyon qilgan, fe`lning sifatdosh shakli (*tayyorlamagan* so`zi) tashkil etgan.

Maqsad ravishdoshi esa

o`zida fe`lning bo`lishli-bo`lishsizlik xususiyatini

namoyon qila olmaydi: Eshik oldi gul hovuz, gul ter(ma)gani kelganmiz.

6. **So`zlashuv nutqidagi holat:** Qoidada –*gani* yaxlit ravishdosh qo`shimcha emasligini, ularning –*gan* va –*i* singari mustaqil qo`shimchalar ekanligini isbotlashda so`zlashuv nutqidagi bir holatga e`tibor beraylik: U yaxshi o`qigan*ligi* uchun mukofotlandi. Ko`rinib turibdiki, –*lik* faoliyat-jarayon oti yasovchi qo`shimcha –*gan* va –*i* kabi alohida-alohida qo`shimchalar orasida kelayapti. –*gani* maqsad ravishdoshi esa yaxlit qo`shimcha bo`lganligi uchun ularning orasiga hech qanday qo`shimcha kiritib bo`lmaydi.

7. **–gani ravishdoshining so`zdagi o`rni:** –*gani* maqsad ravishdoshi so`z tarkibida oxirgi o`rinda keladi. Sabab holi qurilishidagi –*gani* uchun shaklini so`zlashuv nutqida –*ganidan* shaklida ham ishlatishimiz mumkin: Xo`rliklardan zada bo`lgani uchun (*bo`lganidan*) uyidan bosh olib chiqib ketdi.

E`tibor bergan bo`lsangiz, yuqoridagi har bir yondashuvda maqsad ravishdoshini yuzaga keltiruvchi –*gani* maqsad ravishdoshi qo`shimchasi va *sabab* holini shakllantiruvchi –*gan* + –*i* uchun (*tufayli; sababli*) shakllari bir necha misollar bilan izohlandi.

Yuqoridagi dalillardan eng asosiy isbot ko`zga tashlanishi tabiiy: bu

isbot *uchun, tufayli, sababli* ko`makchilarining hech qachon maqsad ravishdoshi bilan qo`llanilmasligi, balki, ikkinchi isbotimizda aytilganidek, egalik qo`shimchalarini olgan sifatdoshlardan keyin kelib, ko`makchili qurilma

hosil qilishi va u gapda sabab holi vazifasida kelishi. Yana bir tushuncha: maqsad ravishdoshi qo`shimchasi maqsad holi strukturasida

ishtirok etishi mumkin, ammo hech qachon sabab holi qurilishida ishtirok eta olmaydi.

E`tiroz bildirilmasa, qoidani quyidagicha o`zgartirish mumkin: *Sabab*

holi –lik, -sizlik qo`shimchalarini olgan otlar va egalik qo`shimchalarini

olgan sifatdoshlardan so`ng uchun, sababli, tufayli ko`makchilarini biriktirish orqali hosil qilinadi. Tinchlik *tufayli* yurt obod. Yaxshi o`qigan+i *uchun* u mukofotlandi.

Ushbu darsliklar foydalanishga tayyor holga kelgunga qadar qanchadan qancha mutaxassislarning qo`lidan o`tadi: tuzuvchilar, taqrizchilar, muharrir va kompyuterda tayyorlovchilar... Lekin muammo bu emas, muammo xatolikning qaysi ma`sul shaxs aybi bilan bo`lmasin, foydalanuvchilarga yetib kelganligidir.

CHINGIZ AYTMATOV ASARLARIDA BARQAROR BIRIKMALARNING QO`LLANISHI

E. Mo`minov talaba,
Ilmiy rahbar Z. Jumayeva.

Barchamizga ma`lumki, har bir ijodkor o`zining asarlarida turlicha obraz, turlicha xarakter yaratishga harakat qilishadi. Bu obraz yoki qiyofaning xarakterini ochib berishda turli xil vositalardan foydalanadi. Asarlarda shunday obrazlar bo`ladiki, ularga berilgan ta`rif yoki chizgilar, boshqa personajlarnikiga qaraganda yaqqol ko`zga tashlanadi. Bunday qahramonlar asar davomida o`zining xatti-harakatlarida, qiladigan ishlarida va qolaversa so`zamolligi bilan ajralib turadi. Ijodkorlar o`z asarlarida obrazlarning so`zamolligini, gapga chechanligini ko`rsatishda, "barqaror birikma"lardan (ibora, maqol, hikmatli so`z) foydalanadi. Keling oldin tilshunoslik faniga tayangan holda barqaror birikma o`zi nima va uning xususiyatlari haqida qisqacha to`xtalsak; Nutqiy jarayonda biz fikrimizni kimgadir yetkazib berishda, faqat so`zlardangina emas, balki nutqimizni ta`sirchan

qiladigan,uning go‘zalligini ta’minlaydigan bir necha so‘zlardan tarkib topgan barqaror birikmalardan ham unumli foydalanamiz.

Ikki va undan ortiq so‘zlarning birikuvidan tashkil topib,so‘zlovchi tamonidan nutqqa tayyor holda olib kiriladigan,so‘zlovchi xotirasida imkoniyat tarzida mavjud bo‘ladigan til birliklari barqaror birikmalar deyiladi.Bu kabi birliklardan unumli foydalanish nutq ta’sirchanligini ta’minlaydi,shuning uchun ular nutqimiz ko‘rki hisoblanadi.

Endi o‘z asarlarida barqaror birikmalarni mohirona qo‘llay olgan adib,Chingiz Aytmatovning asarlaridan bu kabi birliklarning qo‘llanishiga doir misollar keltirsak; „Ha, ablah. Bozordagi piyonistaday ichib olibsan, tuyog‘ingni shiqillatib qol! Esingda bo‘lsin ;yaxshilikcha dumingni qisib yur,tag‘in kech bo‘lib qolmasin”(1). Endi e’tiboringizni asarda qo‘llangan iboraga qaratsak. „dumingni qisib yur” odatda dumini qisib yurish itlarga xos xususiyat.Adib bu iboradan nima maqsadda foydalandi? U qanday fikrni ochib bermoqda,bu fikrning tagidagi mohiyati qanday,shunga e’tibor qarataylik.Bu ibora orqali adib o‘z asaridagi so‘zlovchi uchun tinglovchi qadri itcha emasligini,it ham undan ustun turishini nazarda tutadi.Tinglovchining so‘zlovchi uchun qanday qimmatga egaligi,qadr borasida gap borganda tinglovchining qadri umuman hisobga olinmaganligini ochib beradi.

Ch.Aytmatovning „Jamila” qissasida Sodiq tilidan keltirilgan maqolga e’tiboringizni jalb qilsak.

- Ketgan bo‘lsa sadqayisar! Sarson –sargardon bo‘lib yurib, oxiri bir kun ochidan o‘ladi-ketadi.Xotinman deganing to‘lib yotibdi,chertib-chertib olish mumkin.oltin boshli xotindan,baqa boshli er yaxshi!-derdi jahl bilan.(2) Qirg‘iz xalqi tamonidan ishlatiladigan maqolni adib o‘z qahramoniga nima sababdan aytirayapti. Axir bu qahramonning xotini uni tashlab ketayapti-ku,u jabrlanuvchi-ku. Uning yonidagi do‘stlari unga ta’na qilishayapti-ku.Adib bu yerda o‘z qahramonini vaziyatdan olib chiqish maqsadida yuqoridagi maqolni “oltin boshli xotindan, baqa boshli er yaxshi” maqolini qo‘llaydi.Asarda bu maqolni aytib ayol kishidan erkak kishining hamisha ustun turishini ta’kidlab o‘tadi.Har qanday chiroy,har qanday go‘zallikka ega bo‘lgan ayol asarda tasvirlangan baqa boshli erkakdan ortiq turolmasligini nazarda tutadi.

Ch.Aytmatov “Oq kema” asarida ham iboralardan juda unumli foydalanadi. Misol tariqasida ulardan birini keltirsak; “Meni bezovta qilishga qanday jur’at qildilaring. Biz axir qirg‘iz zotini butunlay qirib tashlamagan edikmi? Men sizlarni Enasoyning abadiy hukmroni qilib qo‘ymadimmi? Na muncha o‘pkalaringni qo‘ltiqlab yugurib

kelmasanglar, qo‘rqoqlar? Qaranglar oldilaringda kim turibdi! Ey, cho‘tir yuzli baymoq kampir”-qichqirdi xon.³ O‘zbek xalqi tamonidan ham ishlatiladigan yuqoridagi „o‘pkasini qo‘ltiqlamoq” iborasi asarda ko‘chma ma’noda qo‘llangan, Axir inson o‘z o‘pkasini qo‘ltiqlay olmaydi-ku.Asarda adib xon tilidan shoshqaloq, vahimachi,vos-vos odamlarga nisbatan ishlatadi .Bu holat ba’zan yaxshi tarbiya ko‘rgan odamlarda ham voqea hodisalarda sodir bo‘ladi;Kishi qattiq cho‘chib qolsa, ruhi, kayfiyati tushib ketsa, yoki aksincha, kutilmagan xursandchilikdan shoshib,hovliqib qolsa, „o‘pkasini qo‘ltiqlagan”i kuzatiladi.Adibning, “Oq kema” asarida ham bu ibora qirg‘iz bolalarini ko‘rib shoshib qolgan insonlarga nisbatan qo‘llangan.

„Er xotin yaxshi kunlarda ham, og‘ir kunlarda ham birga bo‘lishi kerak!-deganlar deb o‘ylardi Saida.- Boshga tushganini ko‘z ko‘rar,hammasiga bardosh beraman.Ismoilim omon yursa bo‘lgani”⁴. Adibning “yuzma-yuz” qissasida keltirilgan iborada aytilganidek,insonning hayotiy faoliyatida uning boshiga ko‘p qiyinchiliklar, tashvishlar,sinovlar tushadi.Bularga bardosh berish uchun esa bosh temirdan, bardoshi po‘latdan bo‘lmog‘i lozim.Boshga tushganini esa ko‘z ko‘radi,qalbing eziladi,yuraging siqiladi,lekin yengib o‘tishga majbursan.Bu iboraning yana bir mazmuni bo‘lib, „qo‘rqib-pisib o‘tirasanmi,tavakkal qil,bu yog‘iga xudo poshshodirda”qabilida bo‘lib,odamning ikkilangan,bir yechim,xulosaga kelish qaydidir.

Ch.Aytmatovning asarlaridan keltirilgan yuqoridagi barqaror birikmalar orqali,badiiy asarlarda va so‘zlashuv uslubida ham bu kabi birliklarning ahamiyati naqadar baland ekanligi namoyon bo‘ladi. Chunki bu birliklar nafaqat personaj nutqini,balki asar tilini ham ta’sirchanligini ham oshiradi.Shuning uchun ham barqaror birikmalar nutqimiz ko‘rki hisoblanadi.Adib bu birikmalardan juda ustalik bilan mohirona foydalangan.Asarlarida bu kabi birliklarning ko‘plab uchrashi adibning katta iste’dod sohibi ekanligidan darak beradi.Ma’lumotlarga qaraganda adibning asarlari 77million nushada,156 davlatda,200 dan ortiq tillarda tarjima qilingan.Bu esa yuqoridagi fikrimizning yorqin isbotidir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

- 1) Ch.Aytmatov „Tog‘lar qulayotgan zamon”T; VEKTOR PRESS nashriyoti 2009-yil 46-bet.
- 2) Ch.Aytmatov,„Tanlangan asarlar” T; G‘,G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti 1978-yil 111-bet.
- 3) „Adabiyot” darslik 7-sinf.T; sharq nashriyoti 2009-yil 53-bet.
- 4) Ch.Aytmatov „Tanlangan asarlar” T;G‘,G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti 1978-yil 31-bet.

VATAN TUYG‘USI OZOD SHARAFIDDINOV TALQINIDA

**Maftuna Ubaydullayeva 3-bosqich talabasi,
Ilmiy rahbar: o‘qituvchi Jahongir Lutfullayev.**

Vatan - muqaddas tushuncha. Vatanni sevmok iymondandir , deyiladi hadislarda. Vatanni sevish deganining o‘zi nima? Uni so‘z bilan ta’riflash , ko‘z bilan ko‘rishning iloji bormi? Vatanni sevish, aslida, farzandning ota-onasi yuzlariga termulganda his etadigan nur, ziyo emasmi?! O‘z mahallang , qishlog‘ing koriga yarashni o‘ylash, kimgadir yordaming tekkanligidan mamnuniyat hissini tuyish, o‘zingni yashayotgan maskaningning bir bo‘lagi deb his etish vatanni sevish emasmi?! Demak, vatanni sevish unga bo‘lgan cheksiz muhabbat bilan ifodalanar ekan, unda vatan tushunchasiga qanday ta’rif berish mumkin? Bu so‘zga har kim o‘zining fikricha yondashadi. Lekin yosh-u qarining vatan haqidagi fikrlarida uning muqaddasligi ifoda etiladi. Chunki bu muborak vatanni sevish, unga bo‘lgan farzandlik burchini his etish bizga ona mehri bilan yo‘g‘rilgan sut orqali singgan. Vatan deganda, ko‘z oldimda jonajon uyim, ota-bobolarim yurti bo‘lgan go‘zal qishlog‘im, men uchun dunyodagi jamiki boyliklardan ham qadrli ota-onam, yaqinlari birin-ketin gavdalanadi. Ota-onam va yaqinlarim, men sevgan insonlarning menga bo‘lgan qaynoq mehrlari bilan vatanim mehrini muqoyasa qilaman. Qay biri “yutib chiqadi?” dersiz. Aslo! Ular bir-birini to‘ldiradi, ularni ajratib bo‘lmaydi, ular birgalikda bir butun. Bu qaynoq mehr taftidan qalbimda ertangi kunimga, hayotga nisbatan yuksak qat’iyatga sug‘orilgan umid chechaklari gullaydi. Bu holatni, yuksak mehrni hech narsa bilan qiyoslab bo‘lmaydi, chunki ular men uchun har narsadan aziz va qadrli.

Har bir ijodkor borki, vatanga bo‘lgan muhabbatini izhor etish uchun oz bo‘lsa-da ijod qiladi, vatanga bag‘ishlab ash’orlar bitadi. Ularning ba’zilarida bir xil balandparvoz gaplar aytilsa, ba’zilarida haqiqiy, vatanga bo‘lgan muhabbatning hokisorligi sezilib turadi. Ana shunday xokisor muhabbatni Muhammad Yusuf, Abdulla Oripov, Hamid Olimjon, Erkin Vohidov kabi qator ijodkorlar she’rlarida ko‘rishimiz qiyin emas. Vatanga bo‘lgan beg‘ubor muhabbat taniqli adabiyotshunos, buyuk munaqqid Ozod Sharafiddinovning “O‘lsam ayrilmasman quchoqlaringdan...” maqolasida ham juda chiroyli ifoda etilgan. Bu maqolani ko‘p bora takroran o‘qiganman, lekin har gal o‘qiganimda

o'zgacha ma'no topaveraman, ilk bora o'qiyotganday hayajonlaman. Bu tasir ustoz otgan o'qlarining "nishon"ga tekkanidan darakdir,balki.Maqolani o'qir ekanman,Ozod domlanning quyidagi fikrlaridan judayam ajablanaman:"... Vatan oldidagi farzandlik burchimni o'tay olmayapman,deb o'kinib qo'yaman.Bu o'kinch meni ko'p narsalar to'g'risida o'ylashga undaydi...".Vo ajab!Bor umrini,ijodini el dardi,xalq g'ami uchun baxshida etgan insonning bu so'zlari nimadan darak?Butun hayotini Vatan ravnaqi uchun sarflagan inson shu so'zlarni aytganda,biz nima deyishimiz kerak?!Ustoz vatanni "Olloh tuhfasi" deya e'zozlaydi.Ajdodlar qoldirgan xazinalarni "tekin meros ekan,deb uning boyliklarini bir chekkadan sovuraverishim kerakmi?Axir,yotib yesa tog'chidamas ekan",-degan fikrlari bilan "kuyib-yonib" yozadi. Xalqimizda "Aqlli insonlarning muhabbati ham aqlli bo'ladi",-degan gaplar yuradi. Ustozning vatan taqdiriga chin dildan yonib,achinib yozayotgan so'zlari shunchaki so'zlar emas,balki vatanini chin dildan yonib sevadigan vatanparvar farzandning qalb madhiyasidir.Vatanga ta'rif,uning taqdiriga achinish haqida hali hech kim bunchalik yuksak darajada qalam tebratmagan bo'lsa kerak.Chunki bu ishning o'zi ham insondan katta qalb,mustahkam iroda talab etadi.Ozod Sharafiddinov aynan shu maqolasi orqali vatanga mehr,haqiqiy vatan farzandi qanday bo'lishi kerakligini insonlarga eslatib qo'ydi.Adibning "Vatanga muhabbat bozorga solinadigan matoh emas,balki inson qalbining to'rida gard yuqtirmay pokiza saqlanadigan eng nafis,eng inja bir tuyg'udir"kabi qator fikrlari yuqoridagi so'zlarning rad etib bo'lmas isbotidir.

Vatan haqida so'z ketganda,o'zbek ekanligimga, O'zbekiston atalmish muqaddas zaminda tug'ilganligimga ming bora shukrona aytaman.Chunki dunyoda vatanimning qiyosi yo'q! To'g'ri,har kim o'z vatanini maqtaydi,lekin men uning go'zalligi,moddiy yoki ma'naviy boyliklari uchun maqtamayman. Men vatanimni mehnatkash xalqi,saxovatpesha yurtboshi borligi uchun,vatanimda o'tayotgan har bir tinch kunim uchun sevaman. Xo'sh,aytingchi,qaysi yurtning odamlari tinch va osuda vatan bag'rida yashayotganligidan shukrona aytib uyg'onadi,bir ho'plam choyini erta tongda muqaddas oilasi bag'rida xurramlik bilan ichadi?! Faqat o'zbeklarda!!!Shunday ekan,bu go'zal zaminni sevmay bo'ladimi?!Vatanga bo'lgan muhabbatni ifodalash uchun har bir vatan farzandi yoshi,mansabidan qat'iy nazar qo'lidan kelganicha vatani uchun xizmat qilishi kerak.Ozod Sharafiddinov "O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan" maqolasida aynan shu haqda

ta'kidlab o'tadilar:" Vatan uchun kimlar nimalar qilmagan?Birovlar vatan deb jon fido qilgan,birovlar vatan deb gap sotgan...".Ushbu gaplarning isboti tarzida olim misollardan ham o'rinli foydalangan:"...Men falon sohada vatan uchun o'ttiz,qirq yoki ellik yil xizmat qilib qo'yganman...",- deydiganlar ham oramizda uchrayotganligini yozadilar va buni "Vatanga muhabbatimizni ko'proq "gap sotish" yo'li bilan ifodalashga berilib ketmayapmizmi?"- deydilar.Vatan,unda qurilayotgan jamiyat bir uyga o'xshaydi.Akademik shoirimiz G'afur G'ulom ta'biri bilan aytganda, vatan tuprog'ida yashayotgan har bir inson o'sha uyga "bir g'isht "qo'ya olsa, u haqiqiy vatan farzandidir.O'zbek zaminida yashar ekanmiz, vatanimizning "hayot imoratiga" "bir g'isht" qo'ya olsakkina vatan oldidagi farzandlik burchimizni oz bo'lsa-da ado etgan bo'lamiz.Shundagina vatanga bo'lgan muhabbatni ifodalovchi so'zlar shunchaki "gap sotish" emas,haqiqatga aylanadi! "Eng mukammal jamiyatni ... hech kim bizga oltin tovoqqa solib tutmaydi.Uni har kim o'z sohasida,birov qo'li bilan,birov aqli bilan o'z vazifasini o'tab yaqinlashtiradi",- deb yozgan edi betakror ijodkorimiz Abdulla Qahhor.Demak,qay bir sohada bo'lmasin, vatan uchun xizmat qilish mumkin.Balki,vatanga xizmat,farzandlik burchini o'tash kabilar shunchaki aytilgan gaplardek tuyular, Lekin bir o'ylab ko'ring-a,bizni bir umr kaftida asrab o'stirgan vatanga qachon "qarzlarimizni to'laymiz"? vatan uchun qancha xizmat qilmaylik,uning oldidagi burchlarimizni to'liq ado eta olmaymiz. Tug'ilganimizdanoq bizni o'stirgan vatan ruhimiz tanamizni tark etsa-da, "tashlab qo'ymaydi",jonsiz tanamizni ham Ona vatan o'z bag'riga oladi.Shunday ekan,aziz zamondoshim,vatan uchun,uning kelajagi uchun bor mehringizni,shijoatingizni berib harakat qiling.Har daqiqa,har soniyada Ozod domla keltirgan quyidagi misralar yuragingizda vatan oldidagi burchlaringizni yodga solib turuvchi "uyg'otgich"ga aylansin:

Vatan-ona so'zi naqadar laziz,

Sensan har narsadan mo'tabar,aziz.

Hurimatingni saqlar har bir o'g'il-qiz,

Muqaddas,mo'tabar,ulug' Vatanim,

O'lsam ayrilmasman quchoqlaringdan...

ТОХИР МАЛИК АСАРЛАРИДА ҚЎШМА ГАПЛАР СИНОНИМИЯСИ

Шахноза Шаропова талаба,
Илмий раҳбар ўқит. Усмонов Аслам

«Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир». Бинобарин, кишилар ўртасидаги алоқа-аралашув процессини уюштирувчи ижтимоий ҳодиса бўлган тилнинг роли ниҳоятда каттадир.

Кишилар ҳар қандай шароитда ва фаолиятнинг барча соҳаларида алоқа қилиш жараёнида тилдаги лексик, фразеологик, грамматик ва фонетик воситаларни танлаш ва ишлатишда бир-бирларидан маълум даражада фарқ қиладилар. Умумхалқ тили доирасида тил воситаларининг бундай танлаб олиниши нутқнинг хилма-хил кўринишларининг пайдо бўлишига олиб келади. Нутқнинг бу хилма-хил кўринишлари нутқ стиллари деб юритилади.

Ҳар бир нутқ стили ўзининг барча элементлари билан ягона ва алоҳида мақсад учун бўйсунган муайян тил воситалари комплексига эга. Шунга кўра, нутқ стили — ифода воситаларнинг мақсадга мувофиқ уюшган системасидан иборат дейиш мумкин.
(1)

Синонимия ҳодисаси доирасида қараладиган синтактик синонимия анча кенг тарқалган алоҳида нутқий ифода воситаси саналиб, қўшма гаплар синонимияси масаласи ҳам унинг таркибида ўрганилади. Ўзбек тилшунослигида қўшма гаплар синонимияси масаласи анча ўрганилган.

Қўшма гаплар синонимияси деганда бир турдаги қўшма гапларнинг турли конструкцияда тузилиши ёки ҳар хил турдаги қўшма гапларнинг мазмунан уйғунлашуви тушунилади.(2) Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, синтактик синонимияда ўзаро синонимик муносабатга киришаётган қурилмалардаги умумий мазмун сақланади. Фарқ фақат мазмун оттенкаларида ва гап қурилишида бўлиб, содда гап қўшма гапга айланиши ёки аксинча бўлиши мумкин. Шунингдек, содда ёки қўшма гапнинг бир тури иккинчи турга айланади. (3)

Тохир Малик ҳикояларида қўлланган қўшма гаплар синонимияси қаторига кирувчи гапларни куйдаги гуруҳларга ажратиб таҳлил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Боғловчили ва боғловчисиз кушма гаплар синонимияси.

Тохир Малик ҳикояларидан олинган ушбу гапларни солиштириб кўрайлик:

Йўгонвой иккинчи тўхтамга келди, бир оз хотиржамлик билан ўрнидан туриб ювинди.

Йўгонвой иккинчи тўхтамга келди ва бир оз хотиржамлик билан ўрнидан туриб ювинди.

Улар хонада ёлғиз қолишгач, Бўрон ўтирган стулини Акмалга яқинроқ сурди.

Бу гаплар мазмун томондан бир хил ёки жуда яқин: ҳаммасида ҳам пайт муносабати ифодаланган. Улар ўзаро синонимик гаплар қаторини юзага келтиради ва исталганидан фойдаланиш мумкин бўлади. Лекин бу гаплар грамматик томондан, маъно оттенкасида маълум даражада бир-биридан фарқ қилади: бу, аввало, боғловчиларда, оҳангда, гаплар тартибида кўринади.

Кўшма гаплар синонимияси бундан ташқари, мазмун-муносабат ифодалашига кўра қуйидаги турларга бўлинади.

Бириктирув муносабатини ифодаловчи кўшма гап қисмларида ифодаланган воқеа-ҳодиса бир пайтда ёки кетма-кет рўй бериши мумкин. Бундай мазмуннинг юзага чиқишини Тохир Малик ҳикояларида учрайдиган қуйидаги кўшма гапларда ҳам кўриш мумкин.

1. Бириктирув муносабатини ифодаловчи кўшма гап:

У гапини охирига етказмади, Мелиев қўшимча қилди.

Ботирнинг акасини иш жойидан олиб келадилар ва уни бир кеча-кундуз асоссиз равишда ушлаб турадилар.

Икки юз минг қайда-ю, беш минг қайда!

Кўриниб турибдики, бириктириш мазмуни боғловчисиз кўшма гапда ҳам, боғланган кўшма гап таркибида ҳам бир хилда мавжуд бўлади.

Бириктириш мазмуни ифодаланган боғловчисиз ҳамда боғловчили кўшма гаплар тузилиши билан фарқланса-да, уларда бир хил воқеа-ҳодисалар ифодаланиб, ўзаро синонимик қатор ҳосил бўлади.

2. Зидлаш муносабатини ифодаловчи кўшма гаплар синонимияси

Бир-бирига мос келмайдиган, зид воқеа-ҳодисаларни ифодалашда икки қисмли турли хил кўшма гаплардан: боғловчили

- эргашган кўшма гаплар ва боғланган кўшма гаплар, шунингдек, боғловчисиз кўшма гаплардан фойдаланилади. Масалан:

Биз мўмиёни энг яхши шифобахш дори сифатида эъозлаймиз, лекин меъёрбузилса унинг ҳам зарарга айланиши ҳақиқат (Тоҳир Малик Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1984, январь.) - боғланган кўшма гап.

Бу жанрда ижод қилиш учун арузда газал ёзмаса ҳам, бадиийлик нима эканини билиш шарт (Тоҳир Малик “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1984, сентябрь.) - эргашган кўшма гап.

Она бизга юрак беради, бу юракни муҳаббат, меҳр, шафқат билан ҳам сугориши керак - боғловчисиз кўшма гап.

Зидлик мазмуни боғланган кўшма гап, боғловчисиз кўшма гап ҳамда эргашган кўшма гапларда аниқ ифодаланади. «Қисмлари аммо, лекин, бироқ боғловчилари орқали боғланган кўшма гапларда ҳам кўпмаънолилик ҳодисасини кузатиш мумкин. Бундай кўшма гаплар учун «зидлик» семаси инвариант ҳисобланади. Бевосита «зидлик» семаси ўсиб чиққан ва унга боғлиқ бўлган «қиёс», «изоҳ», «шарт», «тўсиқсизлик» маъно муносабатлари бундай моделдаги кўшма гапларнинг фарқловчи семалари ҳисобланади».(5)

Юқорида келтирилган - *Она бизга юрак беради, бу юракни муҳаббат, меҳр, шафқат билан ҳам сугориши керак*. боғловчисиз кўшма гапи қисмларидан англашилган мазмун бир-бирига қарама - қарши қўйилган. Мазкур кўшма гап қисмлари орасига зидлов боғловчиси қўйилса, боғланган кўшма гапга айланади.

Демак, таҳлил этилаётган боғловчисиз кўшма гап зидлов боғловчили боғланган кўшма гап билан синоним бўлади. Яъни: *Она бизга юрак беради, аммо бу юракни муҳаббат, меҳр, шафқат билан ҳам сугориши керак*. Шунингдек, мазкур боғловчисиз кўшма гап пайт эргаш гапли кўшма гап билан ҳам синонимик қаторни ҳосил қилади: *Она бизга юрак бергач, бу юракни муҳаббат, меҳр, шафқат билан ҳам сугориши керак*. Маълумки, аммо, лекин, бироқ боғловчиларининг қўлланиш доираси матнда ифодаланаётган ахборот мазмунига мос равишда чегараланган бўлиб, улардан аммо боғловчисида зидлик маъноси бироқ, лекин боғловчиларига нисбатан кучсиздир, шунингдек, у чоғиштириш, қиёслаш муносабатини ҳам ифодалаш хусусиятига эга. Баъзан аммо боғловчили кўшма гаплар таркибида -у(-ю), -ку, -я, -да юкламалари иштирок этиб, у гапнинг қайси қисмида иштирок этган бўлса, шу қисмнинг семантикасини таъкидлаб, кучайтириб келади.

–у(-ю), -ку, -я юкламалари асосан биринчи содда гапнинг кесимига қўшилиб келади ва зидлик маъносини янада кучайтиради.(6)
Масалан:

Хотинингнинг йигиси кўзингга кўринди-ю, муштипар онангнинг кўз ёшлари кўринмадими.

Нима учун АЭСда эҳтиёт чоралари қатъий йўлга қўйилади-ю, далада кимёвий моддалар ишлатганда эътибор берилмайди.

Адабиётлар рўйхати

1. Ўзбек тили стилистикаси.-Тошкент: ўқитувчи, 1983 йил
2. Абдуллаев А. Ўзбек тилида экспрессивлик ифодалашнинг синтактик усули. - Тошкент: Фан, 1987.
3. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. –Тошкент: Фан, 1990. –111 б.
4. Махмудов Н. Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. –Т.: Ўқитувчи, 1995.
5. Розикүлова Г. Ўзбек тилида синтактик полисемия. НДА. –Тошкент, 1999,
6. Нурмонов А., Махмудов Н., Ахмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Т.: Фан, 1992.

ЁШЛАР ТАРБИЯСИНИ ШАКЛАНТИРИШДА БАДИЙ АДАБИЁТНИНГ РОЛИ

Шохсанам Хусанова талаба.

Кишилик жамиятининг пайдо бўлишида инсон тафаккури ва унинг беқиёс туйғулар олами билан чамбарчас боғланиши муҳим рол ўйнаган. Шу сабабли у ҳанузгача ардоқланиб, такомиллаштирилиб, сайқаллаштирилиб ўзига хос жило берилиб, авлоддан авлодга маънавий мерос сифатида етказиб келинмоқда. Бу гўзал жамиятда инсонга хос хислатлар ва фазилатлар билан бахтиёр фаолият юритиш учун бадий тафаккур тарбияланади. Бу тафаккурнинг объекти сифатида баддий адабиётларга мурожаат қилинади. Бадий адабиётлар ёш авлоднинг шаклланишида ўзига хос тарзда таъсир кучига эгаллиги билан характерланади.

Бадий адабиёт — деганда биз кишилик жамиятининг маънавий оламида энг асосий ўринларни эгаллайдиган оғзаки ёки ёзма шаклдаги бадий сўз санъатини тушунамиз.

Бизга шу соҳага тааллуқли манбалардан маълумки, бадий адабиёт кишилик жамиятининг пайдо бўлиши билан боғланиб, у халқ оғзаки ижоди сифатида пайдо бўлиб, аста — секинлик билан ёзма ижод шаклида ривожланган. Бадий адабиётда :

- гўзалликка интилиш;
- туйғуларни тарбиялаш;
- орзуларни ифода этиш;

- истакларни руёбга чиқариш;
- одамлар ўртасида муносабатларни барқарорлаштириш;
- умуминсоний қадриятларни улуғлаш;
- миллий қадриятларни эъзозлаш;
- ҳаракат, сўз ва мусиқанинг интеграциялашуви;
- инсоннинг меҳнат фаолияти;
- кишиларнинг мифологияси;
- одамларнинг тарихий, диний қарашлари;;
- урф – одатларнинг тарбиявий аҳамиятини ёритиш ўз ифодасини топиб боради. Шунинг учун ҳам бадиий адабиётда инсоннинг умри давомида кўзга ташланиб турадиган жамики ҳолатлари акс эттирилади.

Инсонлар бадиий ижод билан шуғилланар экан биринчи навбатда ўз олдига улкан мақсадларни қўяди. Яъни, халқнинг асрий орзуларини амалга ошириш учун бел боғлайдилар. Улар бадиий талқинда турли кўринишларда ўз ифодасини топади. Булар қуйидаги йўналишларда:

- классицизм;
- романтизм;
- танқидий реализм;
- натурализм.

Бу йўналишлар инсоният тарақққиётининг турли даврларда пайдо бўлган ва ривожлантирилган. Ижод аҳли доимий равишда, турли йўналишларда жамиятдаги ҳодисаларни илҳом билан баён этиб келган.

Ёшлар тарбиясини шакллантиришда бадиий адабиёт муҳим аҳамият касб этишини қуйидагиларда асослаб бериш мумкин. Булар: эртаклар, мақоллар, маталлар, ҳикоялар, ривоятлар, қўшиқлар, шеърлар ва ҳок. Мисол учун эртаклар орқали болажонларни яхшиликка етаклаш, топишмоқлар орқали болажонларнинг топқирлигини ривожлантириш, мақоллар орқали болажонларга ҳаётнинг фалсафий томонларини англатиш, ҳикоялар орқали жамиятда бўлаётган воқеаларга ҳолисона баҳо беришга одатлантириш, салбий томонлардан нафратланиш, жамиятнинг ижобий томонларидан ғурурланиш ҳисларини тарбиялаш, қўшиқлар орқали рухиятни тетиклаштириш, мақсад сари олға қадам ташлашга одатлантириш амалга оширилади.

Бизга маълумки, ижтимоий ҳаётнинг кўпқиррали муносабатларига қараб бадиий адабиёт эпос, лирика, драма каби

шакллари ишга солади ва уларни ўзига хос жанрларда ифода этади. Бадий адабиётни кузатиб олимларимиз ҳаққоний, мантикий хулосага келишган.У:

- ҳаётни қандай бўлса шундай тасвирлаб бериши;
- ҳаётнинг икир – чикирларини бадий бўёқда бериши;
- воқеаларни топишмоқ усулида баён қилиши;
- инсонлар муносабатларини шеваларда баён қилиши;
- инсонлар муносабатларини нафис туйғуларда баён қилиши;
- тил стилларидан унумли фойдаланиши замирида ёш авлонинг эстетик туйғу ва тафаккурини тарбиялаши, ёш авлодни баркамол шахс сифатида вояга етказиши жараёнларида ўз таъсир кучини ўтказиб боради. Бадий адабиётнинг мақсади инсон қалбига эзгулик ва муҳаббат уруғини қадардан иборатдир. Қачонки инсонларнинг қалбида эзгулик туйғулари гулласа, ёвузликка нафрат ҳис ўз – ўзидан пайдо бўлади .

Шунинг учун ҳам президентимиз И. А. Каримов ўзининг “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида **“Инсонни, унинг маънавий оламини кашф этадиган яна бир қудратли восита борки, у ҳам бўлса, сўз санъати, бадий адабиётдир. Адабиётнинг инсоншунослик деб, шоир ва ёзувчиларни инсон руҳининг муҳандислари, деб таърифланиши бежиз эмас”**. – деган фикрни билдиради. Шундан кўриниб турибдики, бадий адабиёт том маънодаги инсон руҳиятини тарбияловчи беқиёс маънавий кучдир.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. И. А. Каримов « Юксак маънавият – енгилмас куч».- Т.; «Манавият»- 2009й.
2. Маънавият: асосий тушунчалар изоҳли луғати. –Т.: 2009.

СОҒЛОМ БОЛА ДУНЁҚАРАШИ ЮКСАЛИШИДА ЖИСМОНИЙ МАДАНИЯТНИНГ АҲАМИЯТИ

**К.Қаршибоева талаба,
Илмий раҳбар катта ўқит Ш.Камолова.**

Баркамол авлодни тарбиялаш, ўзининг маънавий-маърифий, ташкилий-услубий, ижтимоий-иқтисодий жиҳатлари билан мураккаб ва масъулиятли динамик жараёндир.

- соғлом болаларда шахс камолати босқичлари асосида Ватан туйғусини шакллантириш ва бунда улар онгига Она тупроқ, Она

Ватан, Ватан соғинчи, Ватан қайғуси каби тушунчаларга ҳурмат уйғотиш;

- бола тарбиясида «Баркамол авлод», «Комил шахс», «Олим», «Паҳлавон», «Аллома», «Мутафаккир», «Донишманд» каби камолат босқичларидан аниқ далиллар асосида ибрат-намуна тизимидан кенг фойдаланиш лозим;

Бугуниги куннинг келажагини белгилаш ва таъминлаш кўп жихатдан ҳозирги ёш авлоднинг дунёқарашини кенг маънавий етук қилиб тарбиялашга боғлиқ.

Ўзбек миллатининг умумий маданияти ва унинг ўзига хос хусусиятлари узоқ ўтмиш билан боғлиқдир. Бу ҳақда Авесто, ундаги зардуштийлар ҳаёти Алпомиш, Шохнома, Гўрўғли Тохир ва Зухра, Рустамхон Муродхон, Авазхон ва бошқа шунга ўхшаш дostonлар ва тарихий олтин меросларимиз бунга гувоҳлик беради. Миллий маданиятимиз мазмун моҳиятида таълим-тарбия билим, санъат, меҳнат, соғлиқни сақлаш, ватанга муҳаббат, оналар ва болалар, қарияларни қадрлаш, жисмоний тарбия, спорт каби соҳалар мужассамланиб улар ижтимоий –иқтисодий ва маданий тараққиётимизда устивор туради. Шу сабабли жисмоний маданият соҳаси соғлом турмуш тарзимизда, баркамол авлод дунёқарашини юксалишида мустаҳкам омил бўлиб жамиятимизда яшовчи ҳар бир онгли киши эркин фикрга ва илмий дунёқарашга эга бўлган шахс, жамият тараққиятининг асосини ташкил этади.

Бундай улуғвор ва ўта мураккаб, маъсулиятли, тарбиявий жараёнларни амалга оширишда умуммаданият ва жисмоний маданият тарбиясини бойитиш ҳамда кенгайтиришга хизмат қилувчи баъзи бир тадбирларнинг ўзига хос хусусиятлари ва моҳиятлари мавжуддир. Уларни болалар боғчаларида ўтказилаётган “Полвонжонлар”, “Чаққон ва эпчиллар”, умумтаълим мактаб ўқувчиларининг “Қувноқ стартлар”, “Умид ниҳоллари”, касб-ҳунар коллеж ўқувчи талабаларининг “Баркамол авлод” спорт мусобақалари ҳамда Олий ўқув юртлари талабаларининг “Универсиада”лари мисолида кўриш мумкин бўлади.

Шу боис баркамол авлоднинг маънавий қиёфаси, илмий дунёқараши юксалишида умуминсоний қадриятларимиздан фойдаланишимизга тўғри келади. Чунки улар туфайлигина баркамол авлод зомон талаби асосида олиб бориш мумкин ва улар келажак авлодни она Ватанга садоқат руҳида тарбиялашнинг асосий илдизлари ҳисобланади. Қадимдан шарқ халқлари соғлом

турмуш, жисмоний маданият деган тушунчаларни ишлатмаган бўлсаларда, уларнинг асосий мазмунлари, шакллари ва мақсад вазифалари ҳамда моҳиятлари узоқ ўтмишимизга бориб тақалади. Яъни “Пахлавон”, “Чавандоз”, “Ўтда ёнмас”, “Қилич кесмас”, “Енгил”, “Чаққон”, “Учқур”, “Жасур” каби ибораларда ифодаланган. Буларни юқорида таъкидланган шоҳ асарлар, дostonлар, халқ оғзаки ижоди дурдоналарида кўриш мумкин.

Жисмоний маданият ибораси ва унинг мазмуни ифодаси миллатимиз ва халқимиз орасида расмий истеъмолда полвон (кураш), чавандоз (от ўйинлари), мерган (ёй, камон, ўқ отиш куруллари), ҳаракатли ўйинлар (оқ теракми, кўк терак, бекинмачо, читтигул) каби иборалар ўз қимматини сақлаб келган ҳолда кенг ишлатилмоқда. Шунингдек, жисмоний маданиятнинг юқори чўққиларини эгаллаган кишиларни халқаро андозалар асосида спорт устаси, хизмат кўрсатган спорт устаси, чемпион, рекордчи каби замонавий иборалар билан аташ одатланган.¹

Масалага шу тариқа қаралса, болаларни соғлом қилиб тарбиялаб ўстириш, касб-хунар йўлида меҳнатга яроқли қилиб етиштириш ва вояга етказишда таълим-тарбиянинг барча омилларида, жисмоний маданият тарбиясидан ҳам мақсадли фойдаланишга тўғри келади.

Шундай қилиб, болалар ҳаётида бошланғич таълим даврида йўналадиган ўйинлар, айниқса спорт характеридаги қоидали ҳаракатли ўйинлар уларни ҳам жисмоний, ҳам психик жиҳатдан ҳар тарафлама ўстиришда ва келгуси фаолиятга тайёрлашда муҳим роль ўйнайди.

Жисмоний маданият ўқувчиларни ҳаётга бўлган интилишига, илмий дунёқарашини юксалишига, ҳар бир масалага ижодий ёндашишига, ҳаётининг мазмунли бўлишига, одобига таъсир этади.

Жисмоний маданият асосида ўқувчиларининг ахлоқий маданиятини шакллантиришда ўқитувчилар қуйидагиларни амалга оширишлари мақсадга мувофиқдир.

Дарс ва синфдан ташқари машғулотларда ўқувчиларини жисмоний маданиятини шакллантиришда изчилликка эришиш; умуминсоний анъаналар асосида ўқувчилар жисмоний маданиятини шакллантириш тажрибаларини ривожлантириш.

¹ И.М.Алибеков. Баркамол инсонни тарбиялашда жисмоний тарбиянинг ўрни ва уни ташкил қилиш Жиззах 2010

Аждодларимиз яратган буюк маданий меросларимизга мурожаат этиш. Уларни ўрганиб, ўқувчиларни халқимизнинг миллий маданиятидан баҳраманд қилиш. Ўқувчиларни жисмоний маданиятини шакллантиришда мактаб, оила ва жамоатчиликнинг ҳамкорлигига эришиш.

Ўқувчиларимизнинг баркамол илмий дунёқараши кенг бўлишида жисмоний маданият самарали таъсир этади.

Хуллас Истиқлол сари одимлаб келаётган бир шароитда умуминсоний маданиятни юзага чиқариш, уларни асраб-авайлаш ҳамда бугунги маданият мулкига қўшиб юбориш давримиз талаби бўлиб қолиши лозим.

ШАХС МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИ ВА УЛАРГА МОС ДУНЁҚАРАШНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

**Ш. Камолова талаба (ЖДПИ),
С.Икромов Шарқшунослик институти талабаси.**

Шахс камолоти асосини у яшаб турган ижтимоий муҳит ва тарбия белгилайди. Инсондаги ақл, онгнинг ривожланиб бориши натижасида табиат ва жамиятдаги ҳодиса ва жараёнлар кечишини ўрганишга, уларни имкон бўлганда бошқаришга бўлган қизиқиш, интилиш ҳамма вақт ҳам долзарб муаммо бўлиб келган. Энг асосийси булар масофа ҳам, ирқ ҳам, миллат ҳам танламайди.

Бизга маълумки, тарбия масаласи билан дунёга машҳур донишмандлар ва улуғ бобокалонларимиз доимо шуғулланиб келган. Улар Абу Наср Фаробий, Алишер Навоий, Имом ал-Бухорий, Юсуф Хос Ҳожиб ва ҳоказолар. Бу борада Абу Наср Фаробийнинг «Фозил одамлар шахри», «Фазилат, бахт ва камолот ҳақида» ва шу каби асарлари бугунги ёшларимиз тарбиясида ҳам ниҳоятда ибратлидир. Қайд этилган асарларнинг асосий мазмунини тарбия воситалари, шакллари ва шу қабила тарғиб этилади.

Тарбия ўзи нима, деган саволга Фаробийдан қуйидагича кетма-кетликдаги жавобни топиш мумкин:

- «**Камолот**» - бу яратган Аллоҳнинг борлигини онгли равишда сезиш ва ундан воқиф бўлиш»;
- «**Камолотга элтувчи йўл** – гўзал фазилатли ва хайрли (яхши) ишларни ички хоҳиш ва истак билан такрорлаш, уларга мунтазам амал қилиш»;
- «**Бахт** – ахлоқий фазилатларни ўзлаштириш натижаси»;
- «**Бахт белгиси** – руҳнинг лаззат олиши ва яратганни севиш»;

- «**Камолот натижаси** – абадийликка эга бўлиш»¹.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, бола тарбиясини она қорнидаёқ бошлаш лозим экан. Чунки, тарбия туфайлигина шахс камолоти узлуксизлигини ва узвийлигини муваффақиятли таъминлаш мумкин.

Бола ҳаётининг ҳар дақиқаси ҳар бир оyi жисмоний ва руҳий жиҳатдан шаклланишдаги муҳим давридир. Болани туғилгандан бир ёшга етгунгача педагогик-психологик фаолият нуқтаи-назаридан унга ёндашиб, қуйидаги ёш даврларни босқичларга ажратиш мумкин:

- 1) чилла даври (1 ойдан – 1,5 ой)
- 2) илк чақалоқлик даври (1,5 ойдан 6 ойгача)
- 3) чақалоқлик даври (6 ойдан 9-10 ойгача)
- 4) сўнгги чақалоқлик даври (10 ойдан 1 ёшга етгунгача) ва ҳ.к.

Инсоният пайдо бўлибдики, унда яшовчи онгли инсонлар тинч ва фаровон, бахтли-саодатли, сиҳат-саломатли умр кечиришни орзу қилади.

Умуман олганда, инсонни камолот пиллапояларига ва ундаги соғлом маънавий турмуш тарзига тайёрлаш учун уни маънавий-ахлоқий жиҳатдан жамият тараққиёти асосида тарбиялаш лозим бўлади, чунки тўғри тарбия натижасидагина инсонлар ўз бахтларини топиш имкониятига эга бўладилар.

Демак, бахтли, маънан ва жисмонан соғлом ҳаёт кечириш инсон **умрининг мазмунини** белгилайди.

Мустақиллик, халқимизни ўз турмуш тарзини, яъни умр мазмунини белгилаш имкониятини берди ва улар миллийлигимизга хос турмуш кечири бошлади. Бундай бахтни қўлга киритишимизда Юртбошимизнинг миллий давлат сиёсати асосий омил бўлди. «Соғлом ҳаёт», «Соғлом турмуш тарзи», «Соғлом авлод», «Соғлом миллат», «Соғлом эътиқод», «Соғлом халқ», «Соғлом онг», «Соғлом муҳит», «Баркамол авлод», «Комил инсон» ва шу каби тушунчалар халқимиз турмуш фаолиятининг асосига айлана бошлади. Булар Ватанимиз ижтимоий-маънавий қиёфасини юксалтиришда давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12 йиллиги тантанасида Президентимиз «Соғлом халқ, соғлом миллатгина

¹ Фаробий Абй Наср. Фазилат, бахт-саодат ва камолат шаънида. – Т.: «Ёзувчи», 2002. – 14-б

буюк ишларга қодир бўлиши»ни ҳар томонлама ва чуқур мазмунда асослаб берди².

Бу борада шуни таъкидлаш мумкинки, ўз кадр-қимматини, соғлигини, саломатлигини сақлашни билган одам ўз соғлом турмуш тарзини барпо эта олади ҳамда ўзгаларни кадрлайди ва пировард натижада халқнинг, миллатнинг умумсоғлиги муҳити яратилади.

Халқ **умумсоғлиги муҳити** яратилганлигини қуйидаги омиллар орқали англаш мумкин:

- миллий кадриятларга садоқат руҳининг мавжудлиги; жамиятдаги тинчлик, хотиржамликни сақлашга онгли муносабатнинг мавжудлиги; тинч ва фаровон ҳаёт яратишга интилиш;

- ижтимоий маънавиятни юксалтиришга интилиш;

- сиҳат-саломатлик («Умид ниҳоллари», «Баркамол авлод», «Универсиада», «Ўзбек кураши» ва турли республика миқёсидаги мусобақалар) масалаларининг доимий равишда давлат ва жамият эътиборида туриши;

- соғлом муҳитнинг ҳар бир аъзоси ўз соғлиги ҳақида қайғуришни кундалик вазифаси деб билсин ва бошқаларни ҳам ушбу йўналишга даъват эта олиш қобилиятига эга бўлсин;

- соғлом муҳит аъзоси ўз қадрига етишни билсин, яъни ўзлигини англай билсин ва бунда «кеча → бугун → эртага», деган тизим асосида фикр юрита олсин;

- соғлом муҳитнинг ҳар бир аъзоси ортиқча, реакцион, мантииқсиз фикрлардан холи бўлмоғи лозим, яъни улар онгида ғоявий бўшлиқ бўлмаслиги лозим.

Умуман олганда, инсонни камолот пиллапояларига ва ундаги соғлом –маънавий турмуш тарзига тайёрлаш учун уни маънавий-ахлоқий жиҳатдан жамият тараққиёти асосида тарбиялаш лозим бўлади, чунки тўғри тарбия натижасидагина инсонлар ўз бахтларини топиш имкониятига эга бўлади.

Демак, шахс тарбияси жараёни ижтимоий муаммо бўлиб, уни ечими эса ҳар бир инсон ўша жамиятнинг тўлақонли фаол аъзоси бўлишлиги билан белгиланади.

² Каримов И.А. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади // «Халқ сўзи», 2004 йил 8 декабр сони

Бу борада, дунёқараш тушунчаси одамнинг ўзининг онадан туғилиши билан дунёни кўришидан бошланиб, юксак интеллектуал салоҳиятни эгаллагунга қадар ривожланиб боради. Улар «ақл → онг → фикр → илм → билим → қараш → ғоя → таълимот» тизим орқали шаклланиб, ривожланиб, такомиллашиб боради.

Дунёқараш шаклланишининг яна бир хусусияти шундан иборатки, хусусий кўринишлардан умумий кўринишларга, яъни индивидуал хусусиятлардан ижтимоий хусусиятларгача ривожланиб, такомиллашиб бораверади ва шунинг билан бирга у ижтимоий муносабатлар билан чамбарчас боғлиқ. Дунёқараш кишиларнинг ёши, ҳаёт тажрибаси, интеллектуал салоҳияти, мафкураси ва шу кабилар билан боғлиқ равишда ривожланиб, такомиллашиб боради.

Демак, дунёқараш инсоннинг ўзини ва дунёни зарурий равишда англаши ҳамда баҳолаши асосида шаклланади. Бу борада ҳозирги ёшларимиз онгини ўстириш ва тафаккурини кенгайтириш муҳим аҳамият касб этади. Булар орқали уларни интеллектуал салоҳиятли сиёсий онгли қилиб тарбиялаш имконияти яратилади. Бу эса эркин ва мустақил фикрлайдиган, ўзлигини англай оладиган, яъни ҳар хил зарарли оқимларга қўшилиб кетавермайдиган бўлажак мутахассисларни тайёрлашда мустаҳкам асос бўла олади.

Адабиётлар:

¹ Фаробий Абу Наср. Фазилат, бахт-саодат ва камолат ҳақида. – Т.: «Ёзувчи», 2002. – 14-б

² Каримов И.А. Соғлом халқ, соғлом миллатгина буюк ишларга қодир бўлади // «Халқ сўзи», 2004 йил 8 декабр сони

ИНТЕРНЕТНИНГ ЁШЛАР ХАЁТИДАГИ ЎРНИ

Ш.Н Камолова талаба.

Эркин ва мустақил фикрловчи, дунёқараши кенг, ижодкор, миллий мафкурамизга садоқатли бўлган интеллектуал салоҳиятли баркамол шахсни шакллантириш, фан-техника ва технологияларнинг энг сўнгги ютуқларидан таълим-тарбия соҳасида кенг фойдаланишни тақозо этади ва бу билан жаҳон андозалари талабларига тўлиқ жавоб берадиган рақобатбардош кадрлар тайёрлашга эришилади. Бунда «XXI аср – интеллектуал аср»нинг, яъни ахборотлашган жамиятнинг фаол иштирокчиларини тарбиялаш энг муҳим долзарб муаммолардан бири бўлиб, унда

ақлий меҳнатнинг ривожланишини таъминловчи интеллект ва билимлар рўёбга чиқарилади, ҳамда истеъмолда улардан фойдаланилади. Ушбу муаммо ечимини ҳал этишда жамиятни ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиш, ахборотларни ишлаб чиқиш ва ундан режалаштирилган мақсадларда самарали фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

Республикамизда ҳам ушбу соҳага, яъни жамиятни ахборотлаштириш бўйича эътиборга молик ишлар амалга оширилмоқда. Республикамизнинг барча тармоқларини ахборотлаштириш ва уни такомиллаштириш бўйича қатор қарорлар, қонунлар, фармойишлар, йўриқномалар ҳамда бошқа меъёрий ҳужжатлар қабул қилинмоқда ва улар амалиётга жорий қилинмоқда. Жумладан, «Ахборотлаштириш», «электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш», «Алоқа», «Интернет», «Масофавий таълим», «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот - коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»гилар бўйича телекоммуникация тармоқларини ривожлантиришнинг меъёрий ҳуқуқий асослари яратилди.

Яратилган имкониятлар талабаларнинг дунёқарашини кенгайтириш ва уларнинг интеллектуал салоҳиятини юксалтириш асосида таълим жараёнида янги техника-технологияларни қўллашни ўзлаштиришнинг истиқболли йўналишларини очиб беради. Бу эса ахборот – коммуникацион технологиялардан фойдаланган ҳолда илмий дунёқараши кенг баркамол авлодни шакллантиришнинг дидактик асосларидан бири ҳисобланади.

Давлатимиз Президенти Ислон Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” китобида таъкидлаганидек, “инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзимас бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам, ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин”.

Интернет – кўплаб локал ва минтақавий компьютерлар тармоқларини бир бутун қилиб бирлаштирувчи бутун дунё компьютер тармоғи.

Интернет – (лот. Inter – аро ва net - тармоқ) – катта (глобал) ва кичик (локал) компьютер тармоқларини ўзаро боғловчи бутун жаҳон компьютер тизими. Демак, ИНТЕРНЕТ – бутун дунё бўйлаб

фаолият кўрсатадиган халқаро ахборот алмашишнинг глобал компьютерли тармоғидир.

Маълумки ахборот нафақат жамиятнинг мўҳим элементи, балки жамият доимо ахборотга эга бўлиб келган ва унингсиз мавжуд бўла олмайди. Инсон ахборотнинг бевосита ва билвосита ташувчиси ҳисобланади. Бугунги кунда жамиятимизда кенг қамровли модернизацияллаш жараёнлари кетмоқда. Ёшларимиз дунёқарашидаги ўзгаришлар ва янгиланишлар зиддиятли ва мурракаб ҳарактерга эга бўлган ахборотлашган жамият шароитлари ўтиш даврида рўй бермоқда. Ёшларимиз онгига ахборотнинг замонавий усули ва воситаси, яъни интернет ёрдамида бир вақтнинг ўзида ҳам ижобий, ҳам салбий ҳусусиятга эга бўлган ҳабар ва маълумотлар таъсир кўрсатмоқда. Бу ҳолат ёшларимиз ахборот маданиятини юксалтиришга омил бўлса баъзан ёшларда номақул ҳиссиётлар воқеа ҳодисалар ҳақида нотўғри тасаввурларнинг шаклланишига ҳам сабаб бўлмоқда. Жумладан;

- Ёшлар онгини зарарловчи турли фильмлар ва ахборотлар.

Бундай Интернет кафеларда фойдаланувчилар кўнглига келган ишларни қилиши, турли хил стратегик ва ваҳшийликка йўналтирилган ҳамда рухиятга таъсир этувчи ўйинларни ўйнаши, турли жанрдаги мусиқаларни тинглаши видео фильмларни ва роликларни томоша қилиши мумкин. Бундай интернет кафелар ёшларнинг тарбиясида салбий аҳамият касб этади.

Ёшларимиз ўртасида интернет олимпиадаларини ўтқозиш ижобий натижаларни беради. Булар қўйидагича:

- Олий таълим муассасалари талабалари ўртасида дастурлаш бўйича жаҳон чемпионати
- Чемпионатнинг асосий мақсади ёш дастурчи мутахассисларни топиш, қўллаб-қувватлаш ва етук дастурчи кадр қилиб тарбиялаш

2008/2009 йиллар даври мусобақаларида олти минтақанинг 84 давлатидан 6000 дан ортиқ командалар иштирок этишди.

Ахборот истеъмоли маданияти соғлом тафаккур тарзини шакллантириш айнаи вақтда демократик фикрлаш ғоя ва қарашлар хилма – хиллиги муҳим асосидир. Хулоса қилиб шуни айтиш жойизки; ёшларни интеллектуал салоҳиятни ўстириш ва баркамол авлод тарбиясида замонавий ахборот-коммуникация

технологияларидан тўғри фойдаланишини ташкил этишдан иборатдир.

Адбиётлар рўйхати

1. И.А.Каримов Юксак маънавият енгилмас куч. Тошкент, “маънавият нашриёти”, 2008.
8. А. А. Абдуқодиров. Ва бошқалар. Ахборот технологиялари. Тошкент, “Ўқитувчи”, 2002.
9. Ж. Хасанбоев, Х. Тўрақулов, М. Ҳайдаров. Педагогика фанидан изоҳли луғат. Тошкент, “Фан ва технология”, 2008.
10. Толипов Ў. Тажриба – синов ишларида янги педагогик технологиялар. Тошкент, “Халқ таълими ж.”, 2000.

МАКТАБГАЧА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИНИНГ ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ДИДАКТИК ЎЙИНЛАРНИНГ РОЛИ

**Н. Муродова талаба,
М.Нормурадова талаба.**

Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” да “Ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялашда халқнинг бой маданий-тарихий анъаналарига, урф-одатлари ҳамда умумбашарий қадриятларига асосланган самарали, ташкилий, педагогик шакл ва воситалари ишлаб чиқилиб, амалиётга жорий этилади. Шахсни тарбиялаш ва уни ҳар томонлама камол топтиришнинг устуворлиги таъминланади. Умумий ҳамда педагогик маданиятни ошириш мақсадида, мамлакат аҳолиси орасидаги маънавий-маърифий ишлар такомиллаштирилиб борилади”, - деб таъкидланади (1). Шунингдек, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” да мактабгача таълим – узлуксиз таълим тизимининг биринчи тури эканлиги қайд этилиб, унда мактабгача таълим муассасаларида таълим-тарбия жараёнини олиб боришга қўйилган замонавий талаблар акс эттирилган.

Бу масалада Президентимиз И.А.Каримовнинг “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли” рисоласининг “Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари” деб номланган фаслида қуйидаги асосий негизлар қайд этилган:

- умуминсоний қадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ватанпарварлик (2).

Бизга маълумки, мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг асосий фаолият тури ўйин ҳисобланади. Ўйин жараёнида бола шахси шакллана бошлайди. Педагогик нуқтаи назардан тўғри ташкил этилган ўйин боланинг ахлоқий, иродавий хусусиятларини шакллантириш билан бирга, унда ақлий тафаккурни шакллантиришга ҳам хизмат қилади.

Мактабгача таълим тизимидаги ўйинларни биз учта асосий турга ажратишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Улар дидактик, тарбиявий ва ривожлантирувчи ўйинлардир. Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари учун аҳамиятли бўлган дидактик, яъни ақлий ўйинлар ҳақида фикр юритамиз.

Ақлий ўйинлар мактабгача таълим муассасаларида таълим-тарбия воситаси сифатида кенг қўлланилади. Ақлий ўйинлар таълим жараёни билан бевосита боғлиқ бўлиб, боланинг дунёқарашини тубдан ўзгартиради ва уларни фикрлашга чорлайди. Ақлий ўйинлар тарбияланувчиларнинг теварак-атроф тўғрисидаги билимларини кенгайтиришга ёрдам беради, ўз шахсий тажрибалари ва машғулотларда олган билимларини амалиётда қўллашга, уни билишга ўргатади, улардаги фикрлаш қобилиятини, нутқ жараёнини, шу жумладан ақлий тафаккурини ривожлантириб олган билимларини тартибга солади. Бугунги кунда савол-жавоб, санокқа ўргатиш ва тўғри сўзлашга ўргатиш ўйинлари самарали ҳисобланади. Бола билан турли мавзуларда савол-жавоб қилиш, тўғри жавоб берганида мақташ ва нотўғри жавоб берганида уларнинг фикрларини тўғрилаш оқилона йўлдир. Тажрибали мураббийлар бола билан савол-жавоб қилишда кенг кўламликка эътибор беради. Жумладан, қуйидаги саволлар берилиши мақсадга мувофиқ:

- ота-она, яшаш манзили тўғрисида;
- оила аъзолари ҳақида;
- сен ким бўлмоқчисан;
- телевидениеда қайси кўрсатувларни кўрасан;
- уйларида ким кўп китоб ўқийди ва ҳ.к.

Бола саволларга жавоб бериш жараёнида фикрлайди ва фикрини равон ифодалашга одатланиб боради. Ақлий ўйинлар болаларнинг тафаккур доирасини кенгайтириб боради, унинг фикрлашини такомиллаштиради, тасаввурларнинг ривожланишига таъсир этади. Биргаликда ўтказилган ақлий ўйинлар болалар ўртасидаги дўстликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шунинг

учун ақлий ўйинларнинг мазмуни хилма-хил бўлиб, унда ўйин элементлари қанча кўп бўлса, болаларга у шунча қувонч боғишлайди. Ҳозирги кунда ақлий ўйинлар катталарнинг касбига оид: ўқитувчилик, тарбиячилик, врачлик, муסיқа ходими, сотувчилик, ҳайдовчилик, ватан посбонлари кабилар тарбияланувчиларнинг касб танлашига, ўйлаб мушоҳада юритишига ундайди. Катталарнинг ўзаро муносабати болаларда ақлий тафаккурнинг ривожланишида асос бўлиб хизмат қилади. Ақлий тафаккурнинг муҳим вазифаларидан бири турли хил ўйинлар сюжети орқали ифодаланишидир. Булар: “Кийикни овлаш”, “Оқсоқ турна”, “Мерган бола”, “Шолғом тортиш”, “Подачи билан пода”, “Ботир болалар”, “Қувноқ жавоб”, “Тўрт бурчак”, “Ҳайвонлар қироли”, “Ўйинчақларни олиб кел” каби. Ақлий ўйинларни ечиш топқирлик, зеҳн ва ҳазил туйғуси талаб қилинади. Бундай ўйинларнинг берилиши болаларни ақлий тафаккурлашга йўналтириб, муҳим маълумотлардан муҳим эмасларини ажратиб олиш кўникмасини шакллантиради. Бунда дастлаб ҳазил расмдан фойдаланиш лозим. Чўпоннинг нечта боласи бор? Улар билан яна ким яшайди? Чўпон оиласидагиларнинг умумий сонини айтинг. Энди шеърга навбат:

Кўтариб келиб тўрва,
Эчки пиширди шўрва.
Сузиб икки товоққа,
Уларнинг ҳар бирини,
Берди икки улоққа,
Улоқлар тўйишмади,
Онасини қўйишмади,
Таққиллатиб товоқни,
Тешай деди қулоқни.
Нечта улоқ қилмай тоқат,
Кутаяпти яна овқат.

Шеърда нечта улоқ овқат кутаяпти? Жавоб – 4 та.

Шеър ўрнига мантиқий фикрлашни ривожлантирувчи қисқа ўйинлардан ҳам фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Масалан, фақат битта таёкча билан стол устида қандай қилиб учбурчак ҳосил қилиш мумкин? (Уни стол бурчагига қўйиш мумкин), ёки кетаётиб қайрағоч тагида битта кучук думи, битта эчки, иккита мушук қулоғини кўрдим. У ерда кимлар бор ва улар нечта? Бу каби ўйинлар нафақат ақлий тафаккурининг ривожланишига, балки

идроклилик ва зеҳнлиликни ҳам тарбиялайди. Шундай ақлий ўйинлардан бири “Тез жавоб”. Бунда тарбиячи тарбияланувчилардан бирини турғизади ва бирор нарсанинг номини айтади. Бола шу нарса мансуб бўлган турга кирувчи сўз топиб айтиши лозим. Жавоб то учгача санагунча айтилиши керак. Жавоб беролмаган бола ўйиндан чиқарилади. Ўйин битта бола қолгунча давом эттирилади. Бундай ўйин давомида болаларда ҳозиржавоблик, мустақил фикрлаш қобилияти ривожланиб, атроф-муҳитни синчковлик билан кузатади, атрофдаги содир бўлаётган воқеа ва ҳодисаларга қизиқиши ортиб, фикрлайди.

Масалан: Тарбиячи: “Ҳайвон”

Тарбияланувчи: “Ит”

Тарбиячи: “Мультфильм”

Тарбияланувчи : “Бўри ва қуён”.

Тарбиячи: “Мева”

Тарбияланувчи “Олма”.

Тарбиячи: “Болалар исми”

Тарбияланувчи: “ Анвар” ...

Бу каби ўйинлар болаларда зийраклик, топқирлик, кузатувчанлик, атроф-муҳитга эътибор шаклланиб, ўйинлар воситасида Ватанга эътиқод, табиатга нисбатан муҳаббат ҳисларини тарбиялаш мумкин. Бундан ташқари, ўқувчилар нутқи ривожланиб боради, луғат бойлиги ортади, мустақил фикрлаш доираси кенгайиб боради.

Ақлий ўйинларни ўтказишда тарбиячининг ўрни жуда муҳим ҳисобланади. Чунки тарбиячи тарбияланувчиларга ақлий ўйинларнинг қонун-қоидаларини, ўтказиш тартиби тўғрисида тушунча беради, ўйинда бевосита иштирок этиб улар билан ҳамкорликда фаолият юритади, ўйинлар тўғрисида қўшимча маълумотлар бериб боради.

Ақлий ўйинларни олиб боришда қуйидаги талабларга риоя қилиш зарур:

-танланган ақлий ўйинлар тарбияланувчиларнинг ёш ва индивидуал хусусиятларига мос келиши;

-ҳар бир ақлий ўйинлар педагогик ва психологик жиҳатдан асосланган бўлиши;

-бир хилдаги ўйинларнинг кўп марта такрорланишига йўл қўймаслик;

-ўйинни ўтказишдан мақсад унинг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи жиҳатларига эътиборни қаратиши;

-ўйин якунида ғолиб чиққан болаларни рағбатлантириб бориш.

Шу тариқа болалар билан олиб бориладиган ақлий ўйинлар мураккаблаштириб барча тартиб қоидаларга риоя қилиб ўтказилса, тарбияланувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиб бориши шубҳасиздир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: Шарқ, 1998. 8-б.
2. Каримов И.А.Ўзбекистон: миллий истиқлол,иқтисод, сиёсат, мафкура. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996. 74-б.
3. Болангиз мактабга тайёرمи? Тошкент, 2009.
- 4.Толипова Ж. Ноанъанавий таълимнинг дидактик асослари.Тошкент, 1995.

Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларини ақлий тафаккурини миллий қўғирчоқлар ва ўйинчоқлар воситасида шакллантириш

М. Нормуродова талаба.

Жамиятимизда мактабгача таълим муассасалари баркамол авлодни вояга етказишни мустақил бўғини ҳисобланади. Бугунги бу муассасалар болаларни жисмоний, ақлий ва ахлоқий жиҳатдан ривожлантириш, уларни мактабга тайёрлашдек муҳим вазифаларни бажармоқда. Бу жараёнда тарбиячиларнинг **ақлий тафаккурини** шакллантириш ҳам муҳим аҳамиятга эга ¹.

Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг ақлий тафаккурини шакллантиришнинг усул ва воситалари кўп. Улардан бири **миллий қўғирчоқ ва ўйинчоқлар** воситасида шакллантиришдир. Қўғирчоқ ва ўйинчоқлар мазкур тоифа болаларининг ақлий тафаккурини шакллантиришда қуйидагича аҳамиятга эга:

- 1) Болани ўзига жалб қилади;
- 2) Болада тасаввур уйғотади;
- 3) Бола тасаввури орқали янгиликлар яратишга интилади;
- 4) Бола унга нисбатан муносабатга киришади;
- 5) Бола унга эркин муомалада бўлади.
- 6) Бола қўғирчоқ ва ўйинчоқлар орқали дунёни англайди;
- 7) Боланинг миллийлигимизга бўлган муҳаббатини уйғотади;
- 8) Боланинг мантиқий фикрлаш қobiliяти ривожланади;
- 9) Бола миллийлигимизни англаш орқали тарихимизни билишга интилади;

10) Бола кўғирчоқга алла айтиб, онага ва ватанга бўлган меҳр-муҳаббатни ўрганади;

11) Кўғирчоқ ва ўйинчоқлар орқали ролли ўйинларни сахналаштиришга ҳаракат қилади.

Шу сабабли кўғирчоқ ва ўйинчоқлар воситасида ақлий тафаккурнинг таркиби бўлган қизиқиш, тасаввур, муносабат ва муомала ҳаракатларини юзага келтириш мумкин. Бунинг учун мураббий муайян **тайёргарликка** эга бўлиши керак. Кузатишлар ва таҳлиллар шуни кўрсатадики, бу тайёргарликда қуйидагилар муҳим ўрин тутди:

1. Кўғирчоқ ва ўйинчоқларни оқилona танлаш. Мураббий бу масалада қуйидагиларга эътибор бериши керак:

- Кўғирчоқ ва ўйинчоқ боланинг ёши, жинси ва вазнига мос бўлиши;
- кўғирчоқ ва ўйинчоқ чиройли ва қулай қиёфада бўлиши;
- кўғирчоқ ва ўйинчоқ имкон қадар овозли бўлиши;
- кўғирчоқ ва ўйинчоқ юмшоқ ҳусусиятга эга бўлиши лозим.

Оқилona танланган миллий кўғирчоқ ва ўйинчоқ болани ўзига тез жалб қилади ва унда қизиқиш уйғотади. Шу сабабал муҳтарам Президентимиз И. А. Каримов “хунук ва бадбашара қиёфа”га бўлган кўғирчоқларни танқид қилган эди¹. Чунки миллий кўғирчоқ ва ўйинчоқлар гоё ва фикр “ташийди”. Шу сабабли Украиналик олим П.Е.Шлара узок йиллик тадқиқотларидан кейин “ёвуз гоёларни берувчи кўғирчоқларни ишлаб чиқарувчилар инсоният душманларидир”, - деган фикрга келган эди².

2. Миллий кўғирчоқлар ва ўйинчоқлар воситасида мақсадли ўйин ташкил қилиш. Мазкур масалада мураббийлар қуйидагича диққат қилиши мақсадга мувофиқ бўлади:

- болани кўғирчоқ ва ўйинчоқни тўғри тутиш ва унга тўғри муносабатда бўлишга кўниктириш;
- болани кўғирчоқ билан “сўзлашиш”га ўргатиш;
- болага турли кўғирчоқ ўйинларини кўрсатиб бериш;
- болани кўғирчоқни ухлатиш, “овқатлантириш”, уст-бошини тўғрилаш каби ҳаракатларга дават қилиш ва ҳоказо.

Бола турли кўғирчоқ ва ўйинчоқлар ўйинлари билан мақсадли таништирилиши кутилган самарани беради. Эътибор берилса, бола

қўғирчоқ ва ўйинчоқ билан кўпроқ “сўзлашиш”га интилади. Айнан шу жараёнда болада фикрлаш бошланади ва бу ҳолат энг муҳимидир. Фикрлаш жараёнида болада ғоя туғилади. Тасаввур ҳосил бўла бошлайди ва сўз бойлиги кўпаяди. Қўғирчоқ ўйинлари қанчалик ранг-баранг ва ҳилма-хил бўлса бу жараён шунчалик кенгаяди. .

3. Болани қўғирчоғи ва ўйинчоқлар тўғрисида сўзлаб беришга одатлантириш.

Мураббийнинг бу борада қуйидагиларга эътибор бериши тавсия этилади:

- боладан қўғирчоғи ва ўйинчоғи қандайлигини ва нима учун уни яхши кўришини сўраш;
- болага қўғирчоқ ва ўйинчоқнинг нималари ёқишини аниқлаш;
- бола қўғирчоқ ва ўйинчоғи ҳақида сўзлаётганида диққат билан эшитиш;
- болани қўғирчоқ ва ўйинчоғи ҳақида эркин сўзлаб беришга одатлантириш ва ҳоказо.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, мактабгача тарбия ёшидаги бола ўз қўғирчоғи ва ўйинчоғи тўғрисида кўпроқ сўзлаб беришга ҳаракат қилади. Бу ҳолатдан унумли фойдаланиш керак. Чунки бола қўғирчоғи ва ўйинчоғи ҳақида сўзлаётганида ўз тасаввурларини тўлиқ баён қилади. Бизнингча, бола билан қўғирчоғи ва ўйинчоғи тўғрисида мунтазам сўхбатлашиб туриш унинг ақлий тафаккурини ривожлантириб боришининг муҳим омилидир.

Мутахассисларнинг фикрича, мактабгача тарбия ёшидаги болаларда қуйидаги қўғирчоқ ва ўйинчоқлар катта қизиқиш уйғотади³:

- қўғирчоқ аравачалари;
- ип орқали тортиб юргизиладиган қўғирчоқ ва ўйинчоқлар;
- одам ва ҳайвонлар шаклидаги қўғирчоқлар;
- Пласмассали ўйинчоқлар ва ҳоказо.

Зеро, мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг ақлий тафаккурини шакллантиришда қўғирчоқ ва ўйинчоқлар муҳим восита ҳисобланади. Бу масалада мураббийлар учун турли

илмий-услубий тавсиялар мажмуини ишлаб чиқиш долзарб вазифа бўлиб турибди.

Адабиётлар.

1. И. А. Каримов “Юксак маънавият-енгилмас куч” асаридан. Тошкент . “Маънавият”. 2009 йил.
2. Шлара. П. Е. Технеческая эстетика и осново художественного конструирования. – Киев.: “Высшая школа”. 1978 йил.
3. “Болангиз мактабга тайёirmi?”. Тузувчилар Ҳ. Ахмедова ва бошқалар. Тошкент. “Маърифат-Мададкор”. 2000 йил.

QO'SHMA GAPNING O'RTA TA'LIM MAKTABLARIDA O'TILISHIGA DOIR AYRIM MASALALAR

F.Shukrullayeva 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar Z.Jumayeva (JDPI)

O'rta ta'lim maktablarida ona tili darslaridan o'quvchilarga saboq berish uchun shu soha mutahasislari tomonidan ko'plab ilmiy ishlar amalga oshirilmoqda. Bundan ko'zlangan asosiy maqsad ularni o'z ona tillarini chuqur o'rgatishdan iboratdir. O'quvchilarning darslikdagi mavzularni o'zlashtirish darajasini kuzatishlari natijasida ular uchun murakkab ko'ringan mavzular orasida “Qo'shma gap” mavzusi yetakchilik qiladi. Bu mavzu bir qaraganda juda oson va bir qaraganda murakkabdek tuyuladi. O'qituvchi o'quvchiga mavzularni tushuntirish jarayonida unga qoidalarini yozdiribgina cheklanmasdan, chizmalar orqali tushuntirish maqsadga muvofiq sanaladi. Bunday usul orqali o'quvchi mavzu qanday yoritilgan bo'lsa, shunday tarzda xotirasida saqlab qoladi. Chizmalarda qoidalar ham aks etib, u turli jadval, yo'nalish chiziqlari va turli shakllar orqali ifodalanadi. Keltirilgan chizmalar faqat gaplardan iborat bo'lgan qoidalardan ko'ra bola xotirasiga oson qabul qiladi. Uni yodga olganda o'sha o'qituvchi tushuntirgan chizmalar, qoidalar ko'z oldida gavdalanadi. Ularni yanada mustahkamlash uchun atrofda yuz berayotgan misollar bilan tushuntirish, ana undan keyin o'quvchini bilim doirasini kengaytirish uchun badiiy asarlardan misollar keltirish mumkin. Asarlardan keltirilgan misollar ham ibratli yoki ta'sirchanlik kuchiga ega bo'lgan misollar bo'lsa, bolaning tarbiyaviy dunyosiga ham ijobiy ta'sir qiladi va bola uni eslab qolishga urinadi. Pedagog bolaga har tomonlama saboq bera olishi darkor. Mavzuni oldingi mavzu bilan bog'lab, ketma-ketlikda tushuntirish bola miyasiga yetkazishning oson usulidir.

GAP

SODDA GAP	QO'SHMA GAP
Bir kesimlik belgisiga, mazmuniy va ohang tugalligiga ega.	Ikki va undan ortiq sodda gapning o'zaro grammatik va mazmuniy munosabatidan tashkil topgan, ohang tugalligiga ega bo'lgan butunlik.

Gap uchun muhim belgi

kesimlik

↓

Men o'qiyman.
Jannat onalar oyog'i ostidadir.
(Hadisdan)

↓

Men o'qiyman va do'konda ishlayman.
Sabrning avvali achchiq, oxiri esa shirin.
(M.Zehniy)

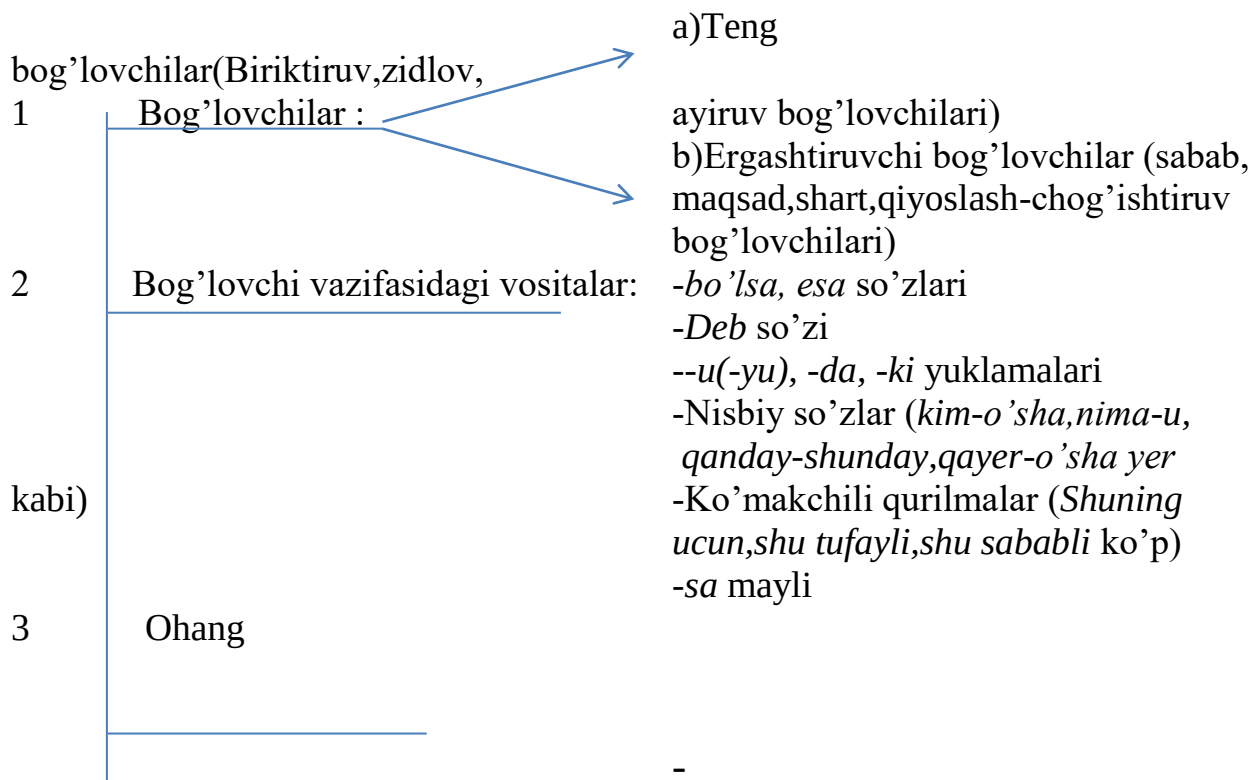
QO'SHMA GAP

№	Turlari	Ifodalanishi	Misollar
1	Bog'langan qo'shma gaplar	Qismlari teng bog'lovchilar, <i>bo'lsa</i> , <i>esa</i> so'zlari, <i>-u(-yu)</i> , <i>-da</i> yuklamalari yordamida bog'lanadi.	Gapni cho'zma, chunki hayot qisqadir.(M.Larin)
2	Ergashgan qo'shma gaplar	Qismlari ergashtiruv bog'lovchilar yoki shunday bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida bog'lanadi.	Ortiqcha g'urur obro'yingni yo'q qilur, shuning uchun o'zingni boshqalardan baland tutma.
3	Bog'lovchisiz qo'shma gaplar	Tarkibida soda gaplar mazmunan bir-biri bilan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi vositalarsiz, faqat ohang yordamida bog'lanadi.	Sabr ila bog'liq ish ochilur, Ishda oshiqqan ko'p toyilur. (A.Navoiy)

Qo'shma gap qismlarini bog'lovchi vositalar.

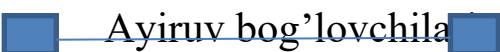

Ular:

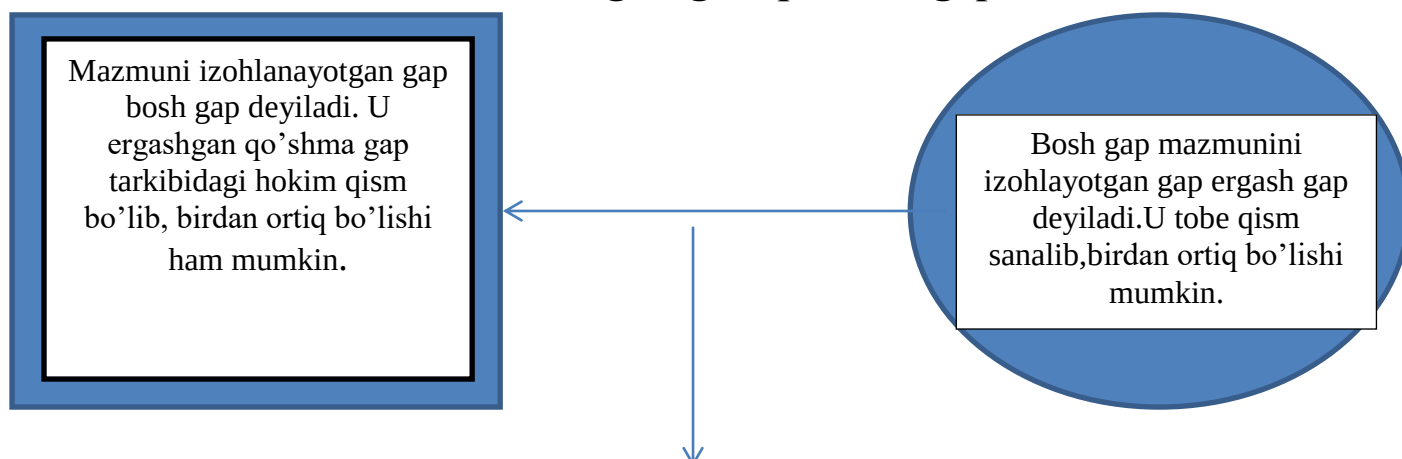

Bog'langan qo'shma gaplar

Turlari	Bog'lovchi vositalar va qolipi	Misollar
Biriktiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap	Biriktiruv bog'lovchisi, ba'zan – u (-yu), -da yuklamalari qo'shma gapning payt, sabab natija munosabatlarida bo'lgan qismlarini bog'lab keladi. Qismlari orasida sabab-natija munosabati ifodalangan qo'shma gaplarda ikkinchi qism oldidan natijada so'zini qo'yish mumkin bo'ladi. Biriktiruv bog'lovchilari	1. To'satdan eshik sharaqlab ochildi va ostonada Boltayev paydo bo'ldi. 2. Gazlama ko'paydi-yu, ishimiz kasod bo'ldi. 3. Kuzning o'rtalarida havo bir-ikki ayniydida, vodiya qalin tuman tushadi.

Zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gap	Zidlov bog'lovchilari, -u (-yu), -da yuklamalari bog'langan qo'shma gap qisimlarini bog'laydi va ular o'rtasida zidlash, ketma-ketlik munosabati mavjudligini ifodalaydi. ,zidlov bog'lovchilari	1.Soni ko'p, lekin salmog'I yo'q. 2. Mayli, siz yashirdingiz, ammo men yashirmayman. 3. Har kimning zari bo'lmasa-da, hunari bo'lsin.
Ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap	Ayiruv bog'lovchilari qo'shma gap qismlarini bog'laydi va ularda ifodalangan voqea-hodisalarning galma-gal ro'y berishini yoki ulardan faqat bittasining yuzaga chiqishini ta'kidlaydi. Yo (yoki) bog'lovchilari yolg'iz holda ham qo'llanishi mumkin. Ayiruv bog'lovchilari	1. Dam kun birdan qizib ketadi, dam bulut kelib, jala quyadi. 2. Yo mehmon kelganini bilmaydi, yo o'zini bilmaslikka oladi. 3. Mashinaning nuqsoni bo'lsa, tuzatiladi yo yana yaxshirog'i yasaladi.
Bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gap	Bo'lsa, esa so'zlari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'laydi va ular o'rtasida qiyoslash va zidlash munosabati mavjudligini ifodalaydi. Bo'lsa, esa so'zlari qiyoslanuvchi bo'lakdan so'ng keladi. bo'lsa (esa) so'zi	1.Dono aybni o'zidan axtaradi, ahmoq bo'lsa do'stini ayblaydi. 2. Yaxshilik qilmoqlik ulug' fazilatdir, buning qadriga yetmaslik esa illatdir.

2.Ergashgan qo'shma gap.

Bog'lovchi vositalar:

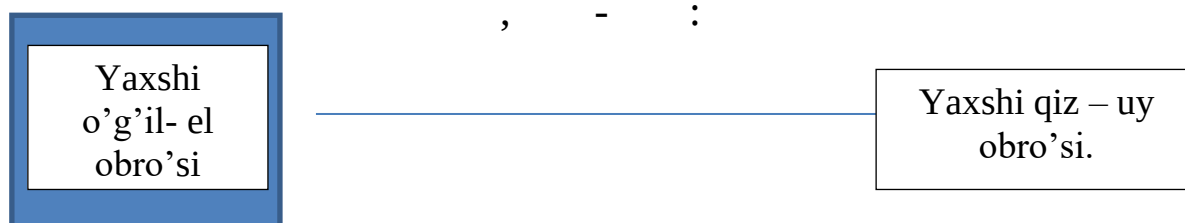
Ergashtiruvchi bog'lovchilar:	chunki, negaki,
toki, go'yo, agar, basharti...	
Ko'makchili qurilmalar:	Shuning uchun, shu sababli, shu
tufayli	
Yuklamalar:	-ki
Nisbiy so'zlar:	Kim-u, qayer-o'sha yer, qanday-shunday
Shart mayli shakli:	-sa
Deb so'zi	Masalan:

Ushbu mavzu shu tarzda davom etadi...

3.Bog'lovchisiz qo'shma gap.

Ohang yordamida ifodalanadi.

Ta'lim muassasalarida o'quvchi uchun murakkabdek tuyulgan mavzularni shu yoki shunga o'xshash usullardan foydalanib tushuntirishimiz mumkin. Fandagi arzimasdek ko'ringan kichik muammolar ham biz uchun muhim. O'tilayotgan mavzularni bir-biridan farqlab, ularni bir-biriga solishtirib tushuntirish dars mazmuni va sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

МУНДАРИЖА:

ТҶЙХАТ ҶРНИДА

- О.М.Дўсматов** ЖДПИ ректори. Устозга эҳтиром----- **М. Zokirov** O‘zbekiston Qahramoni. Asrlarga tatigulik umr-----
Б.Йўлдошев. Самарқанд тилшунослик мактабининг забардаст вакили-----
У.А.Жуманазаров. Дилбар инсон, устоз, олим-----
И. Икромов. Қувноқ ва зукко устоз-----

I. O‘ZBEK TILI VA UNI O‘QITISH MUAMMOLARI

- С.А. Каримов., Г.У. Жуманазарова.** Халқ дostonлари тилидаги сифат метафораларнинг лингвопоэтик хусусиятлари-----
Б. Йўлдошев., Ф.Назарова. Фраземалар таркибида сўз-компонентларнинг жойлашиш тартиби ҳақида-----
А.Солиев. Бадиий матн ва сўз кадри-----
Б.Йўлдошев., М.Исроилова. “Тангри қудуғи” романида антропонимларнинг қўлланиш хусусиятлари ҳақида-----
Т.Алмаматов, Л.Қаюмова. Абдулла қаҳҳор ҳикояларида ўхшатишлар-----
Б.Файзуллаев., Д.Файзуллаева. Ўзбек тили луғат составида диалектал лексиканинг ўрни-----
М.Турсунпўлатов, О.Хидиров. Қон-қариндошлик муносабатини ифодаловчи эркалов сўзлари-----
А.Мусаев, Г.Умурзоқова. Кириш бўлақлар ва киритмалар билан мураккаблашган содда гапларда бўлақлар тартиби-----
Қ.М.Ядгаров, Ў.Алимов. Такқослаб тушунтириш ўқувчи тафаккурини ошириш омили сифатида-----
Ш.Ҳайдаров, С.Каримов. Лингвопоэтиканинг баъзи муаммолари -----
**Т.Алматов, М.Абдуг`анийева.** Maktabda sinonimlarni o`tishda tarqatma materiallarni qo`llash-----
Б.Файзуллаев, Х.Ибрагимов. Бадиий матнда фонетик такрор-----
М.Турсунпўлатов, А. Турсунпўлатова. Бахмал туманида яшовчи туркий қавмлар лексикаси-----
Ш.Алмаматова. Фраземалар таркибидаги компонентлар-----
А.К. Suvonqulov, Z. Atamurodova. Ona tili darslarida interfaol usullardan foydalanishning afzalliklari -----
Б.Файзуллаев, И.Умаров. Ўткир ҳошимовнинг “икки эшик ораси” асарида уюшиқ бўлақларнинг қўлланиши-----
Т.Алматов, Н.Хасанова. Leksikalogiya bo‘yicha umumiy ma’lumot mavzusini o‘tishda grammatik o‘yin-topshiriqlar qo‘llash-----
Б.Файзуллаев, С.Абдурасулова. Ўзбек фраземаларида салбий муносабатнинг ифодаланиши-----

Q.M.Yadgarov, G.Nurmatova. O'quvchilar fikrlash qobiliyatini o'stirish usullari-----

T.Almamatov, Sh.Saidova. Holni o'tishda yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash-----

Ж.Жўраев. “Махбуб ул-кулуб” да имло қоидалари ва нутқ маданияти----

A.Abdualiyeu. “Boburnoma”da forscha sonlarning qo'lanilishi va ularning ma'nolari-----

Ф.С. Касимова, Х.Бекиева. К вопросу использования интерактивных упражнений и заданий на уроках русского языка-----

T.Almamatov, L.Qayumova. Абдулла қаҳҳор ҳикояларида ўхшатишлар-----

З.Узоқова, З.Абдумўминова. Алишер навоийнинг “муҳокаматул луғатайн” асарининг баъзи тил хусусиятлари-----

T.Almamatov, M. Egamjonova. Sifatlarning yasalishini o'tishda grammatik o'yin topshiriqlar qo'llash-----

Л.Ибрагимова, М.Убайдуллаева. Нофилологик факультетларда лексикология бўлимини ўтиш-----

З. Жумаева, Д.Файзуллаева. Халқ достонлари тилидаги фразеологизмлар ҳақида баъзи мулоҳазалар -----

M.Tursunpo'latov, N.O'ralova. So'zlashuv nutqida variantdoshlik-----

A.Абдувалиев, З. Абдимўминова. “Бобурнома”да қўшма феъллар таркибида форсча сифатдошларнинг қўлланиши-----

A.Абдуллаев, З.Жўраева. 6-синфда феъл сўз туркумининг ҳаракат тарзи шаклини ўрганишга доир мулоҳазалар-----

H. Shukurova. Ona tili darslarida axborot texnologiyalaridan foydalanish-----

T.Almamatov, S. Abdurahmonova. Yasama otlar – o'quvchilar so'z boyligini oshiruvchi vosita-----

Фазилат Ибрагимова. Сўз - гапларнинг лингвопоэтик хусусиятлари -----

Ф.С. Касимова, В.Исакова. Использование материалов периодической печати в обучении русскому языку (на материале изучения заглавия текста)-----

T.C.Кавылова, Г.Н.Муратова. Нутқда чет тилидан ўзлаштирилган сўзларнинг ишлатилиши ҳақида-----

Д.Абдувалиева. Алишер навоий тарихий асарларида қўлланган туркий сўзларнинг ҳозирги ўзбек адабий тилига муносабати-----

II. ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ВА УНИ ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ

У.А.Жуманазаров, Д.У.Жуманазарова. Истиқлол даври миллий тарбияшунослигимизда маънавий-ахлоқий тарбия муаммосининг қўйилиши-----

У. Қобилов., Бадий матнларда набийлар тимсоли талқини-----

Ш. Дониярова. Сўз масъулияти ва ижодкор услуби-----

Yu.Karimova. Said ahmadning “ufq” roman-trilogiyasi tahliliga bag‘ishlangan bahs-munozara darsi-----

Б.Абдурахмонова., Ў.Алимов. “Қутадғу билиг”ни ўқувчи ёшларга ўқитиш масаласи-----

I. Ikromov. “Shum bola” folklor va badiiy mahorat-----

Н.У. Усманов. Алишер навоий ижоди ва миллий ғоя тарғиботи-----

Н.Кушвактов, С.Эргашева. Алишер навоий ҳаёти ва ижоди миллий кадрият сифатида-----

С.Эшонқулова.,О.Хидиров. Ўзбек мумтоз адабиётидаги мифик образларнинг шаклланиш жараёнлари-----

Д. У. Жуманазарова. Ёшларда юксак маънавиятни шакллантириш: муаммо ва ечимлар-----

Мария Мусурмонова. Мактабгача ёшдаги болаларга таълим-тарбия беришда бадий адабиётнинг имкониятлари-----

С.М. Мамаюсупова. Бошланғич синф ўқувчиларини бадий асарни таҳлил қилишга ўргатиш-----

J.Lutfullayev. Fitrat aruz vazni haqida-----

Т.С.Кавылова, У.А. Инамов. К вопросу отбора материалов при обучении иностранному языку-----

У.Алматова, Н.Абраимова. О значении текстов на уроках иностранных языков.-----

Д.Аралова., Р.Сойипова. Адабиёт дарсларида инновацион технологияларнинг ўрни-----

S. Abduvaliyeva. Bobur-madaniyat arbobi va homiysi-----

III. ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ ВА УНИ ЎҚИТИШ МУАММОЛАРИ

М. Турсинпўлатов., А.Усмонов. Ўқувчиларда янги таълим талаблари асосида касб танлашга мойилликни уйғотиш-----

Н. Кушвактов., Д.Уролов. Маънавий жасорат – буюк сиймолардан маънавий мерос сифатида-----

А.Холмуродов., Ф.Исроилова. Амир темур даврида бошланган буюк ўлкан таракқиёт бугунги ўзбекистонда амалда.-----

Ф.Маматқулов., Ш.Камолова, Н.Пўлатова. Соғлом болани ахлоқий, маънавий руҳда тарбиялашда оиланинг вазифаси -----

А.Негматова., Ш.Мамажонова. Таълимда интерфаол технологиялар ўрни-----

Р.Атамуродова., Ш.Юлдашев, Д.Исмоилова. Талабалар маънавий камолотининг психологик муаммолари-----

А.Т.Содиқов., М.А.Тилакова. ЖВПҚТМои ёшлар тарбиясида- компетенция-----

И.Х.Тўрақулова. У.И.Зокирова. Ўқувчиларда маънавий дунёқарашни шакллантириш омиллари-----

Н. Кушвактов, О.Азизов. Ёшларда миллий ғурурни шакллантиришнинг педагогик асослари-----

N.R.Asadov., M.N.Asadova. Boshlang'ich talimda matematik bilimlarni integratsiyalash-----

Р.Атамуродова., Д.Исмаилова, Г.Келдиёрова. Ёшлар маънавий камолотининг муҳим психологик муаммолари-----

И.Х. Тўрақулова, Ф.С. Махамматова. Оилавий муҳитнинг соғлом бўлишида ота – она ибрати-----

Х.М. Содиқов, Д.Р.Содиқова. Соғлом турмуш маданиятига амал қилишнинг ўзига хос жиҳатлари-----

B.Norbekova., T. Mirzayeva. Tarbiyasi qiyin bolalar shaxsi shakllanishining omillari-----

Р.Атамуродова., Г. Келдиёрова, Н. Жабборов. Меҳр – психологик мезон---

Ҳ.Аширматов, И.Ахмедов, А.Жўраев. Тарихий дунёқарашнинг шахс такомиллашувидаги ўрни-----

Д.Алибеков. Таълим сифатини оширишда педагогик технологиялардан фойдаланишнинг аҳамияти-----

M.Usmonova., L.Umirova. Bolalar nutqini rivojlantirishda tarbiyachi nutqi namuna sifatida-----

Р.Мунарова., Н.Аҳмедова, А.Мирзаев. Интернет технологиялари ютуқларидан оқилона ва мақсадли фойдаланиш-----

Ш.Н.Пардаева, М.Пардаев. Чет тили дарсларида янги лексик материални ўзлаштириш-----

B.Norbekova., Z.Komilova. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish omillari-----

Sh.Tuyg'unova. Ma'naviyat soatlarida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish-----

IV.MUBORAK QADAMLAR

Н.Не'matova. Safarnomalarning inson ma'naviyatida tutgan o'rnini va ahamiyati----

Л. Қаюмова. «Анор» ҳикоясида ўхшатишлар-----

R. Sattarov. Abdulla qodiriy ijodi tarixiga bir nazar-----

Ў.Алимов. Сўз бадиий матндаги асосий ўлчов бирлигидир-----

З.Ахмедов., Б.Эргашев. Ўзбекистонда шароф рашидов музейининг ҳуқуқий фаолияти -----

О. Одилов., А. Турсунқулов. Ҳамид олимжон ва фолклор-----

Z. R. Ahmedov B.Ergashev. O'zbekiston respublikasi quroli kuchlari markaziy muzeyi tarixi-----

M.Hadjiyev Sh.Haydarov. -gani qo'shimchasi haqida ikki ogiz so'z-----

E. Mo‘minov., Z. Jumayeva. Chingiz aytmatov asarlarida barqaror birikmalarning qo‘llanishi-----

M.Ubaydullayeva., J.Lutfullayev. Vatan tuyg‘usi ozod sharafiddinov talqinida---

Ш.Шаропова., А.Усмонов. Тохир малик асарларида қўшма гаплар синонимияси-----

Ш.Хусанова. Ёшлар тарбиясини шакллантиришда бадиий адабиётнинг роли--

К.Қаршибоева., Ш.Камолова. Соғлом бола дунёқараши юксалишида жисмоний маданиятнинг аҳамияти-----

Ш. Камолова., С.Икромов. Шахс маънавий камолоти ва уларга мос дунёқарашнинг шаклланиши -----

Ш.Н Камолова. Интернетнинг ёшлар ҳаётидаги ўрни-----

Н. Муродова., М.Нормурадова. Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларининг тафаккурини шакллантиришда дидактик ўйинларнинг роли-----

М. Нормурадова Мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларини ақлий тафаккурини миллий қўғирчоқлар ва ўйинчоқлар воситасида шакллантириш-----

F.Shukrullayeva., Z.Jumayeva. Qo‘shma gapning o‘rta ta‘lim maktablarida o‘tilishiga doir ayrim masalalar-----